قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيسى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى

ئا. قايداروۋ، غ. سەدۋاقاسوۋ، ت. تالىپوۋ

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

1 ـ قىسىم

لېكسىكا ۋە فونېتىكا

قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيسىنىڭ نەشرىياتى
ئالمۇتا ـ 1963

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلى

1 - قىسىم

لېكسىكا ۋە فونېتىكا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
1983

بۇ كىتاب قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ نەشرىياتى، ئالموتا 1963 - يىل نەشردىن كۆچۈرۈپ بېسىلدى.

此书根据哈萨克苏维埃社会主义共和国科学院出版 社1963年阿拉木图版特写出版·

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (1)

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى ئازادلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
بېيجىڭ مالەتلەر باسما زاۋۇتىدا تىزىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 12.625 قىستۇرما ۋاراقى: 4
1985 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى
1986 - يىل 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M 9098·40
تىراژى: 8·600 — 1
باھاسى: 1·54 يۈەن

كوچۇرۇپ نەشر قىلغۇچىدىن

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ئىككى قىسىمدىن ئىبارەت بولۇپ، I قىسىم لېكسىكا ۋە فونېتىكا ھەققىدە، II قىسىم مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ I قىسمى قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىلشۇناسلىق ئىنستىتوتى تەرىپىدىن، II قىسمى قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بولۇمى تەرىپىدىن سلاۋيان يېزىغى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا تۇزۇلگەن. بۇ قېتىم ئەرەپ ئىلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغىغا كوچۇرۇش جەريانىدا، كىتابىتكى رۇسچە سىتاتىلار ۋە رۇسچە گىرامماتىكىلىق ئاتالغۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلۇپ ئىلىندى؛ ئەسلى بويىچە ئىلىنغان ئايرىم ئاتالغۇلارغا (*) بەلگىسى بىلەن ئىزاھات بېرىلدى. كىتابنىڭ (I قىسىم) «دىۋانۇلۇغەتىت تۇرك» قىسمىغا دائىر بەزى مىسال ۋە سوز-ئىبارىلەر نەشرىياتىمىز تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «تۇركى تىللار دىۋانى»دىكى مۇناسىۋەتلىك مىسال ۋە سوز-ئىبارىلەر بويىچە ئىلىندى.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق بۇ كىتاپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسى، فونېتىكىسى ۋە گىرامماتىكىسى توغرىسىدا بىرقەدەر كەڭ ۋە سىستېمىلىق مەلۇمات بېرىدۇ. لېكىن شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، كىتابتا يېتىشسىزلىكلەر، نۇقسانلارنىڭ بولۇشى تەبىئى. كىتابخانلىرىمىزنىڭ پايدىلىنىش جەريانىدا كىتابنىڭ بۇ تەرىپىگە

تەققدىي مۇناسۋەتتە بولۇشنى تەۋسىيە قىلىمىز.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»نىڭ سلاۋيان يېزىقى ئاساسىدىكى نۇسخىسىنى ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى نۇسخىسىغا كوچۇرۇشتە، «لېكسىكا» قىسمىنى سابىت روزى، «فونېتىكا»، «مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس» قىسىملىرىنى ئىسكەندەر ئىبراھىم ئۇستىگە ئالدى؛ تەھرىرلىگىنى ئىبراھىم ئەخمىدى ئورۇنلىدى.

مۇندەرىجە

لېكسىكا

مۇقەددىمە..... 1

I. لېكسىكولوگىيە 1

1. لېكسىكولوگىيە ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي قىسىملىرى..... 1
2. لېكسىكولوگىيىنىڭ ۋەزىپىسى ۋە تەكشۈرۈش ئۇسۇلى..... 8
3. لېكسىكولوگىيىنىڭ تىلشۇناسلىقتا تۇتقان ئورنى..... 12

II. سېمانتىكا..... 15

4. سۆزلەرنىڭ مەنىسى ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 15
5. سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلىرى..... 24
6. سۆزلەرنىڭ كونكرېت ۋە ئابستراكت مەنىلىرى..... 25
7. سۆزلەرنىڭ ئۇدۇل ۋە كوچما مەنىلىرى..... 27
8. سۆزلەرنىڭ كوپ مەنىلىكلىگى ۋە كونتېكستنىڭ ئەھمىيىتى..... 30
9. مەنىداش سۆزلەر (سىنونىملار) 35
10. شەكىلداش سۆزلەر (ئومونىملار)..... 52
11. قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سۆزلەر (ئانتونىملار)..... 64
12. مېتافورا..... 74
13. مېتونىمىيە..... 77
14. تابۇ ۋە ئېۋفېمىزىملار..... 79

III. ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىۋى.....82
15. ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىۋى ھەققىدە ئومۇمى مەلۇمات.....82
16. ئاساسىي لۇغەت فوندى.....85
17. لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئاساسىي لۇغەت فوندىنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى.....91
18. تۇركى تىللارغا ئورتاق سوزلەر.....93
19. تۇركى ۋە موڭغۇل تىللىرىغا ئورتاق سوزلەر.....102
20. ئۇيغۇر تىلىدىكى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەر.....104
21. ئەرەپ تىلىدىن ئوزلەشكەن سوزلەر.....108
22. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىران تىللىرىنىڭ ئېلېمېنتلىرى.....110
23. ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەر
112.....
24. ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن سوزلەر.....116
25. باشقا تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە
122.....
IV. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ ئۇستىللىق ئالاھىدىلىكلىرى
126.....
26. ئۇيغۇر تىلىنىڭ نورمىسى ھەققىدە.....126
27. ئومۇم خەلقلىق لېكسىكا.....132
28. جانلىق تىلغا خاس لېكسىكا.....132
29. دىالېكتلىق لېكسىكا.....135
30. كونىرىغان سوزلەر.....139
31. تارىخىي سوزلەر.....140
32. ئارخائىزملار.....142

33. نېئولوگىزىملار 145
34. مۇتەخەسسىسلىككە ئائىت سوزلەر بىلەن ئاتالغۇلار..... 149
35. تەسىرلىك لېكسىكا ۋە ھىسسىياتلىق لېكسىكا..... 153
V. فرازېئولوگىيە..... 155
36. فرازېئولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە..... 155
37. ئاددىي ۋە تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى..... 158
38. فرازېئولوگىيىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ۋە تۇرلىرى
..... 162
39. فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر..... 166
A. فرازېئولوگىيىلىك ئۇيۇشمىلار (ئىدىئوملار)..... 168
ə. فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەر..... 174
B. فرازېئولوگىيىلىك قوشمىلار..... 182
VI. لېكسىكوگرافىيە 187
40. لېكسىكوگرافىيە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە..... 187
41. رۇس ۋە تۈركى تىللارنىڭ لېكسىكوگرافىيىسى تارىخىدىن
..... 193
42. لۇغەتنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى..... 219
A. بىر تىللىق لۇغەتلەر..... 221
ə. ئىككى تىللىق لۇغەتلەر..... 235
B. كوپ تىللىق لۇغەتلەر..... 249

فونېتىكا

I. فونېتىكا ۋە ئۇنىڭ نۇتۇق تاۋۇشلىرى..... 254
1. فونېتىكا ئوبېكتى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىسى..... 255

2. تاۋۇشلارنىڭ ئۇچ خىل تەبىئىتى..... 258
A. تاۋۇشلارنىڭ فىزىكىلىق (ئاكۇستىكىلىق) تەبىئىتى..... 258
ə. تون ۋە شاۋقۇن..... 260
B. تاۋۇش ۋە فونېما..... 260
II. نۇتۇق ئاپپاراتى ۋە ئۇنىڭ خىزمىتى..... 267
3. نۇتۇققا مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار ھەققىدە..... 267
4. تاۋۇش ھاسىل قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار..... 268
A. نەپەس ئورگانلىرى..... 268
ə. بوغۇز ۋە تاۋۇش تۈگۈچلىرى..... 270
B. ئېغىز بوشلۇقى..... 276
5. ئاكتىپ ۋە پاسسىپ نۇتۇق ئورگانلار..... 281
6. سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورتاڭا ئاكۇستىكا-ئاز-تىكۇلياتسىيەلىك پەرقلىرى..... 282
III. سوزۇق تاۋۇشلار (ۋوكالىزىم)..... 285
7. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈركۈم-لەرگە بولۇنۇشى..... 286
8. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ خاراكتېرىستىكىسى..... 290
IV. ئۇزۇك تاۋۇشلار..... 299
9. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تۈركۈملەرگە بولۇنۇشى..... 299
10. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ خاراكتېرىستىكىسى..... 307
A. پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇشلار..... 307
ə. سېرىقغۇلا ئۇزۇك تاۋۇشلار..... 311
B. قوش ئۇزۇك تاۋۇشلار..... 321
P. ئۇنلۇك (سونۇر) ئۇزۇك تاۋۇشلار..... 324
V. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى (سىنگارمونىزىم)..... 331

11. تاڭلاي سىنگارمۇنىزىمى..... 333
12. لەپ سىنگارمونىزىمى..... 338
VI. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەكسى تەسرات قانۇنى..... 344
13. لەۋلەشمىگەن تار "ئى" سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئەكسى تەسراتى..... 345
14. لەۋلەشكەن تار "ئۇ، ئۆ" سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ئەكسى تەسراتى..... 349
VII. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى..... 350
15. تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى..... 351
16. كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى..... 353
VIII. بوغۇم..... 357
17. بوغۇم ۋە بوغۇمنىڭ تۈرلىرى..... 357
IX. سوز ئۇرغۇسى..... 363
18. ئۇرغۇ توغرىسىدا مەلۇمات..... 363
19. ئاساسىي ئۇرغۇ..... 366
20 يارەمچى ئۇرغۇ..... 369
X. گىرافىكا ۋە ئورفوگىرافىيە..... 370
21. گىرافىكا توغرىسىدا ئومۇمى چۈشەنچە..... 370
22. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تارىخىغا دائىر..... 372
23. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرافىكىسى..... 376
24. ئورفوگىرافىيە توغرىسىدا ئومۇمى چۈشەنچە..... 379
25. ئۇيغۇر تىلى ئورفوگىرافىيىسىنىڭ پىرىنسىپلىرى..... 380
26. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئورفوگىرافىيە قائىدىلىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى..... 384
XI. تاۋۇشلارنىڭ فونولوگىيىلىك ۋە فونېتىكىلىق تىرانسكرىپتسىيەسى..... 388

مۇقەددىمە

قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى يېنىدىكى ئۇيغۇر تىلى بولۇمىنىڭ ئىلمىي خادىملىرى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۇرسى ئۇستىدە ئىشلەپ كەلمەكتە. بۇ كىتاپ مەزكۇر "كۇرس"نىڭ بىرىنچى قىسمى بولۇپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكولوگىيىسى بىلەن فونېتىكىسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئاپتورلار ئالدى بىلەن هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوز بايلىغىنى ۋە ئۇنىڭ فونېتىكىلىق سېستىمىسىنى ئىزچىل سۇرەتتە بايان قىلىشنى ئوزلىرىنىڭ ۋەزىپىسى قىلدى. شۇڭلاشقا، تەھلىل قىلىنغان تەسۋىرىي ماتېرىياللار ئاساسەن بەدىئى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ، شۇنداقلا كېيىنكى يىللار داۋامىدا نەشر قىلىنىۋاتقان سوۋېت ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر مەتبۇئاتىدىن، فولكلوردىن ۋە جانلىق تىلدىن ئېلىندى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئايرىم لېكسىكىلىق ۋە فونېتىكىلىق هادىسىلىرىنى تولۇقراق ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىش مەقسەتىدە، لازىم تېپىلغاندا، باشقا قېرىنداش تىللارنىڭ هەم قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاكىتلىرىمۇ كىرگۇزۇلدى.

ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، بۇ كىتاپنىڭ ئاپتورلىرى تىز سۇرئەت بىلەن تەرەققى قىلىۋاتقان ئۇيغۇر تىلىنىڭ هەممە لېكسىكىلىق ۋە فونېتىكىلىق هادىسىلىرىنى تۇگەل هساپقا ئېلىپ، ئۇلارنى تولۇق ئەكس ئەتتۇرگەن هالدا بايان قىلالىدۇق دېگەن پىكىردىن ناهايىتى

يىراق. ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىنقى ۋە ئەكسى تەسىرات قانۇنلىرى، تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى ياكى چۈشۈپ قېلىشلىرىغا ئائىت ئايرىم قانۇنىيەتلىرى، ئورفوگرافىيە ۋە ئورفوئېپىيە مەسىلىلىرى، شۇنداقلا فرازىئولوگىيە بىلەن سوزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ۋە باشقا نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەر بايىتىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا كەلگۈسىدە يەنمۇ ئەتراپلىق، چوڭقۇر رەۋىشتە تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ كىتاپتا مۇمكىنقەدەر ھەل قىلىنغان نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەرمۇ ۋە يېڭىدىن كۆنتېرتىپكە قويۇلۇپ، كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى پاكىتلارمۇ يوق ئەمەس.

ھەر ھالدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھۆ ئىزچىل كۆرسى كوپچىلىكنىڭ بولۇپمۇ، ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئاسپىرانتلىرىنىڭ، ئوقۇتقۇچى ۋە مەتبۇئات خادىملىرىنىڭ، ئىلمىي خادىم ۋە باشقا زىيالىلارنىڭ ئېھتىياجىنى بىرقەدەر قانائەتلەندۈرىدۇ، دەپ ئىشىنىمىز.

كىتاپنىڭ «لېكسىكولوگىيە» ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە، «سىلاسىئولوگىيە»، «فرازىئولوگىيە» ۋە «لېكسىكوگرافىيە» قىسىملىرىنى فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ كاندىداتى ئا. قايداروۋ؛ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىۋى»، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى»، «ھەرپ شەكىللىرى ۋە ئورفوگرافىيە» قىسىملىرىنى فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ كاندىداتى ع. سەدۋاقاسوۋ؛ «فونېتىكا» بولۇمىنى فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ كاندىداتى ت. تالىپوۋ يازدى.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئوتۇش كېرەككى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ كۆرسى ئۇيغۇر تىلىدا بىرىنچى قېتىم يېزىلىۋاتقاچقا، بەزى تىلشۇناسلىق ئاتالغۇلىرى ئىزچىل قوللىنىلمىغان بولۇشى

مۇمكىن. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ كىتاپ ئۇچ ئاپتورنىڭ قولىدىن چىققان چاچقا، ئۇلارنىڭ يېزىش ئىستىلىدىمۇ بەزى پەرقلەرنىڭ بولۇشى تەبىئى.

بۇ كىتاپنىڭ ئۇتۇقلىرى بىلەن كەمچىلىكلىرى توغرىسىدا سەمىمى ئىپادىلىغان ھەرقانداق پىكرىنى ئاپتورلار قول قوشتۇرۇپ قارشى ئالىدۇ.

لېكسكا

I. لېكسكولوگىيە

1. لېكسكولوگىيە ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي قىسملىرى①

لېكسكا گرېكلارنىڭ Lexis (سوز) دېگەن سوزىدىن ئېلىنغان. گرېك تىلىدا Lexikos دېگەن سوز لۇغەت مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. دېمەك، لېكسكا دېگەن بۇ ئاتالغۇ مەلۇم تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ يىغىندىسى دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. لېكسكا پەقەت ئەدەبى تىلنىڭلا لۇغەت تەركىۋىنى ئەمەس،

---

① ل. ئا. بۇلاخوۋسكى. تىلشۇناسلىققا مۇقەددىمە. موسكۋا، 1953 ـ يىل؛ ئا. ئا. رېفورماتسكى. تىلشۇناسلىققا مۇقەددىمە. موسكۋا، 1955 ـ يىل؛ ر. ئا. بۇداگوۋ. تىلشۇناسلىق ھەققىدە ئوچېرك. موسكۋا، 1953 ـ يىل؛ ئې. م. گالكىنا ـ فېدوروۋك. ھازىرقى زامان رۇس تىلى. لېكسكا قىسمى. موسكۋا، 1954 ـ يىل؛ گ. گ. مۇسابايېۋ. ھازىرقى زامان قازاق تىلى. لېكسكا قسمى. ئالمۇتا، 1959 ـ يىل؛ ھازىرقى زامان ئۇزبەك تىلى. تاشكەنت. 1957 ـ يىل ۋە باشقا ئەسەرلەرگە قارالسۇن.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ تىلنىڭ دىئالېكت ۋە شىۋىلىرىدىكى سوزلەر-نىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

لېكسىكولوگىيە بولسا، گرېك تىلىدىكى Lexis (سوز) ۋە Logos (ئىلىم) دېگەن ئىككى سوزدىن ياسالغان بولۇپ، لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنى تەكشۇرىدىغان ئىلىم دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيىنىڭ تەكشۇرۇش ئوبېكتىغا تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى بارلىق سوزلەر، ۋە ئايرىم سوزلەرنىڭ ئېكۋىۋالېنتى (تەڭداش مەنىلىك سوز) سۇپىتىدە قوللىنىلىدىغان سوز بىرىكمە-لىرى كىرىدۇ. تىلنىڭ ئاساسىي فوندى بىلەن لۇغەت تەركىۋى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى، سوز بىلەن ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلارنى ئېنىقلاش، لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ، ھەر-قانداق تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنىڭ مىقدارى، تەركىۋى ۋە ساپا جەھەتتىن ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىش يوللىرىنى تەكشۇرۇش لېكسىكولوگىيىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. دېمەك، لېكسىكولوگىيە تىلىمىزدىكى سوز ۋە تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى ھەر خىل نۇقتىئىنەزەردىن قاراپ تەكشۇرىدىغان تىل ئىلمىنىڭ چوڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيە دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئومۇمىي تىلشۇناسلىقنىڭ ئايرىم قىسمى سۇپىتىدىمۇ ۋە مەلۇم بىر تىلغا دائىر بولغان سوزلەر ھەققىدىكى ئىلىم سۇپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. ئەگەر ئۇ بىرلا تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىشكە بېغىشلانسا، ئۇنى مەخسۇس لېكسىكولوگىيە دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئەگەر لېكسىكولوگىيە بىرنەچچە قېرىنداش تىللارنىڭ ياكى ھەر خىل سېستىمىدىكى تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىش مەقسىدىنى ئوز ئالدىغا قويسا، ئۇ ئومۇمىي لېكسىكولو-

گىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەخسۇس ۋە ئومۇمى لېكسىكولوگىيىلەر پەقەت تەكشۈرىدىغان تىل پاكتلىرىغا قارىتا بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، لېكىن ئۇلار بىرلا ئېلىمى ئۇسۇلغا ئاساسلىنىدۇ.

ھەر بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تارىخىي نۇقتىئىنەزەردىن تەكشۈرۈشكىمۇ ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى ۋاقىتتىكى ھالىتىنى ئېنىقلاش مەقسىدى بىلەن تەكشۈرۈشكىمۇ بولىدۇ. تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى سىنخرونىيىلىك (ھادىسىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ جەريانىنى بىر بىرىگە ماسلاشتۇرۇش) ئۇسۇلى بىلەن تەھلىل قىلىش، يەنى ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى ۋە تەدرىجى تەرەققى قىلىشىنى تەكشۈرۈش، ئادەتتە، تارىخىي لېكسىكولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ. لۇغەت تەركىۋىنى دىئاخرونىيىلىك (تىل تەرەققىياتىنى دەۋر نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىش) ئۇسۇلى بىلەن تەتقىق قىلىش، يەنى ئۇنىڭ ھازىرقى ۋاقىتتىكى ھالىتىنى ھەر تەرەپلىمە تەكشۈرۈش ئىزاھلىق لېكسىكولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز يۇقۇرىدا لېكسىكولوگىيىنىڭ سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىنى ھەر خىل نۇقتىئىنەزەردىن تەكشۈرىدىغانلىغىنى ئېيتتۇق. شۇنىڭغا ئاساسەن، لېكسىكولوگىيىنىڭ تەكشۈرۈش ئوبيېكتىنىڭ دائىرىسىمۇ بىرقەدەر كېڭىيىپ، ئۇ ئوز نوۋىتىدە سېمانتولوگىيە، فرازېئولوگىيە، ئېتىمولوگىيە، ئىستىلىستىكا قاتارلىق بىرنەچچە قىسىملارغا بولۇنىدۇ.

سېمانتولوگىيە گرېكچە sema (بەلگە) ۋە logos (ئىلىم) دېگەن سوزلەردىن تۇزۇلگەن بولۇپ، سوز مەنىسى ھەققىدىكى ئىلىم دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. تىلشۇناسلىقتا سېمانتولوگىيە دېگەن ئاتالغۇ بىلەن بىر قاتاردا سېمانتىكا دېگەن ئاتالغۇمۇ قوللىنىلىدۇ. سېمانتىكىمۇ گرېكلارنىڭ Semantikos (كورسەتكۈچى، ئىزاھلىغۇچى) دېگەن سوزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ ھازىرقى ۋاقىتتا ئىككى

تۆرلۈك مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. بىرىنچىدىن ئۇ، تىلشۇناسلىقتىكى سوزلۇك ئىسىملىق مەنىسىنى ئاڭلاتسا، ئىككىنچىدىن، لېكسىكولوگىيە ئىلمىنىڭ سوز مەنىسىنى تەكشۈرىدىغان بىر قىسمى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە سېمانتىكا (سېمانتىكا) كونكرېت تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنى، ئۇلارنىڭ ئايرىم ئەھۋاللاردىكى ئۆزگىرىشلىرىنى، تەدرىجى تەرەققى قىلىش قانۇنىيەتلىرىنىمۇ تەكشۈرىدۇ.

ئېتىمولوگىيە گرېكلارنىڭ etimon (ھەقىقەت) ۋە logos (ئىلىم) دېگەن سوزلىرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى، تارىخىي ياسىلىش يولىنى تەكشۈرىدىغان ئىلىم دېگەن مەنىدە قېلىپلاشقان.

مەلۇمكى، تىل دائىم تەرەققى قىلىپ تۇرىدىغان تارىخىي كاتېگورىيە. تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەر بىرنەچچە ئەسىرلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنىڭ كونىراپ، تىل ئەمەلىيىتىدىن مۇتلەق چىقىپ قېلىشى، بەزىبىرلىرىنىڭ يېڭىدىن پەيدا بولۇشى قانۇنىي ھادىسە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تىلنىڭ ئەنە شۇنداق تەرەققى قىلىش جەريانىدا بىر قاتار سوزلەر ياكى سوز شەكىللىرى پاسسىپ لۇغەت تەركىۋىگە ئايلىنىشى، ھەتتا ئۇزلۇكسىز دەسلەپكى مەنىلىرىدىن ۋە مۇستەقىللىغىدىن مەھرۇم بولۇش مۇمكىن. مانا شۇنداق سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى، ئەسلى نۇسخىسىنى ئېنىقلاشتا ئېتىمولوگىيە يارىدەم بېرىدۇ. ئېتىمولوگىيە تىلنىڭ تارىخىي پاكىتلىرىغا، گىراماتىكا ۋە فونېتىكا قائىدىلىرىگە ئاساسلىنىپ، شۇنداقلا قېرىنداش تىللار بىلەن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىز ئۇچۇن نامەلۇم ئايرىم سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى، يوقالغان ياكى سۇسلاشقان مەنىسىنى، ئۇزۇقەرزگەن شەكلىنى ئېنىقلاپ بېرىشى مۇمكىن.

مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى "بالا ـ جاقا (بالا ـ چاقا)، تالان ـ تاراج، تاتلىق ـ تۇرۇم، توپاق ـ تورۇم، توخۇ ـ تۇمان"غا ئوخشاش قوشما سوزلەرنىڭ تەركىۋىدىكى ئىككىنچى تەركىۋى قىسمى بۇگۈنكى كۈندە ئالاھىدە تۇرۇپ، ئوز ئالدىغا كونكرىت مەنىنى ئاڭلاتمايدۇ. لېكىن ئېتىمولوگىيىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق بۇ سوزلەرنىڭ دەسلەپكى مەنىسىنى ئېنىقلاشقا بولىدۇ. جۈملىدىن جاقا // چاقا سوزىنى ئالساق، ئۇنىڭ ھازىرقى زامان تۈركمەن، ئەزەربەيجان، ئوزبەك تىللىرىدا مۇستەقىل ئىشلىتىلىدىغان (بالا مەنىسىدە) شاغا // چاقا // چاغا سوزلىرى بىلەن تەكتى بىر ئىكەنلىگى تىلشۇناسلىقتا ئىسپاتلانغان پاكىت①. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدىكى "ساقا" (مېنىڭ ساقام) قەشقەر دىئالېكتىدىكى "چاقالەك" سوزلىرىنىڭ "بالا ـ جاقا"دىكى "جاقا" سوزى بىلەن تومۇرداش ئىكەنلىگى ھېچكىمگە گۇمان كەلتۈرمەسلىگى كېرەك. شۇنىڭغا ئوخشاش "تالان ـ تاراج"دىكى "تاراج" سوزىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى ئېتىمولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئېنىقلاشقا بولىدۇ. ئۇ ئەسلىدە پارس تىلىدىن كىرگەن سوز. بۇ سوز ھازىرقى زامان پارس تىلىدا "Taradz" شەكلىدە ۋە "بۇلاش ـ تالاش" مەنىسىدە مۇستەقىل قوللىنىلىدۇ②.

مەلۇمكى، ئېتىمولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر تىلنىڭ فونېتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە، تارىخىي ـ ئېتنوگرافىيىلىك پاكىتلارغا تولۇق تايانغان ئەھۋالدىلا سوز ۋە سوز شەكىللىرىنىڭ

---

① ئا. قايداروۋ. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈپ سوزلەر». ئالمۇتا. 1958 ـ يىل. 102 ـ 104 ـ بەتلەر.

② ب. ب. مىللېر. «پارسچە ـ رۇسچە لۇغەت». موسكۋا. 1953 ـ يىل. 105 ـ بەت.

كېلىپ چىقىشىنى توغرا ئېنىقلاپ بېرەلمىسى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىلمىي ئېتىمولوگىيە ئومۇمى تىل تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي دەۋرلىرىنى ۋە ئۇنىڭ باشقا تىللار بىلەن بولغان ئالاقىلىرىنى، شۇنداقلا، قېرىنداش تىللارغا ئورتاق ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرنى ۋە باشقا تىل تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا چوڭ رول ئويناپىدۇ.

فرازېئولوگىيە گرېك تىلىدىكى phrasis (ئىبارە) ۋە logos (ئىلىم) دېگەن سۆزلەردىن كېلىپ چىقىقان (فرانسۇزچە - phraseologie) بولۇپ، تىلدىكى لېكسىكىلاشقان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ۋە شۇ سۆز بىرىكمىلىرىنى تەكشۈرىدىغان ئىلىم دېگەن ئىككى تۈرلۈك مەنىنى بىلدۈرىدۇ. فرازېئولوگىيىنىڭ بىرىنچى مەنىسىنى بەزىدە فرازېئولوگىزىملار دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

فرازېئولوگىيىنى، يەنى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى لېكسىكولوگىيە تەرىكىۋىدە تەكشۈرۈشنىڭ ئاساسىي سەۋىۋى شۇكى، ئۇلار تىلىمىزدا ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئېكۋىۋالېنتى (تەڭداش مەنىلىك سۆز) سۈپىتىدە بىرلا مۇستەقىل ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار بىرنەچچە ئايرىم سۆزلەردىن تەركىپ تېپىشقا قارىمايدۇ، تىل ئەمەلىيىتىدە بىرلا سۆزنىڭ ۋەزىپىسىنى ئوتەيدۇ. مەسىلەن، "كوتەر قاسقىنىڭنى، كەشتىنى توغرىلا، يولۇڭ ئوچۇق" دېگەن تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى ئالساق، ئۇلاردىكى تىلدىكى "كەت" دېگەن بىرلا سۆزنىڭ مەنىسىنى بېرەلەيدۇ. لېكىن مۇشۇ فرازېئولوگىزىملار "كەت" سۆزىدىن، بىرىنچىدىن، بىرنەچچە سۆزنىڭ بىرىكمىلىرى بولۇپ كېلىشى جەھەتتىن پەرقلەنسە، ئىككىنچىدىن، ئاساسىي مەنىسىگە قوشۇمچە ئىپادىلەنگەن ھېسسىياتلىق - تەسىرلىك مەنا ئوزگىچىلىكلىرى ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ. دېمەك، بۇ ئەھۋال فرازېئولوگىزىملار ئايرىم سۆزلەرنىڭ پەقەت مەنىلىك تەڭدىشى ئىكەنلىگىنى تەكتىلەيدۇ.

فرازېئولوگىزملار مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن، لېكسكولوگىيىنىڭ فرازېئولوگىيە دېگەن مەخسۇس قىسمىدا ئالاھىدە تەكشۈرۈلىدۇ.

ئۇستىلستىكا stylos (قەدىمقى گرېكلارنىڭ خەت يازىدىغان قەلىمى) دېگەن سوزدىن كېلىپ چىققان. ئۇستىلستىكا لېكسكولوگىيىنىڭ گۈزەل ئەدەبىياتنىڭ ژانىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئوبراز ياساشنىڭ ۋە ۋەقەنى تەسۋىرلەشنىڭ ماھىيىتىگە مۇۋاپىق سوز ئىشلىتىشتىكى ماھىرلىقنى، تىلنىڭ تەسۋىرىي ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىش ئۇسۇللىرىنى تەكشۈرىدىغان مەخسۇس بىر قىسمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تىل ئەملىيىتىدە سوزلەرنىڭ ھەرقانداق بىر مەنىدە (توغرا، ئۇدۇل، مېتافورا، مېتانومىيە ۋە باشقا مەنىلەردە) ئىشلىتىلىشى ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى تىلىمىزدىكى سوزلەرنى ھەر خىل كونتېكستقا مۇناسىۋەتلىك ئىجادىي ماھىرلىق بىلەن قوللىنىش تىلنىڭ ئىچكى مۇمكىنچىلىگىنى كېڭەيتىدۇ. بولۇپمۇ، ئومۇمەن لېكسىكىنىڭ مەنىلىك جەھەتتىن تەرەققى قىلىشىنى، باي ۋە ئەۋرىشىم بولۇشىنى تەمىنلەيدۇ.

تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنى ئىستىل نۇقتىسىدىن ئايرىش، ئۇلار ئۇستىدە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئەڭ ئالدى بىلەن شائىر-يازغۇچىلارنىڭ شەخسى تىلغا خاس خۇسۇسىيەتلەرنى تەكشۈرۈشكە، شۇنداقلا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ تىلىنى تەھلىل قىلىشقا زىچ مۇناسىۋەتلىك. بىزدە سوزلەرنى ئىشلىتىشتىكى ئىستىلىق ئالاھىدىلىكلەر گۈزەل ئەدەبىياتنىڭ ھەر تۈرلۈك ژانىرلىرىدىن ئوچۇق كورۈنىدۇ. مەسىلەن، "كۈن" سوزىنى ئالساق، ئۇ تىلىمىزدا كوپ ئىشلىتىلىدىغان ئاممىباپ سوز. لېكىن شۇ سوزنىڭ سىنونىمى "قۇياش" بولسا، ئۇ ئاساسەن، كوتىرەڭگۇ شېئىرىيەت ئىستىلىدا قوللىنىلىدۇ. شۇنداقلا بەزىبىر جانلىق تىلدىكى ئاددى سوزلەر

شېئىرىيەت تىلىدا پۈتۈنلەي قوللىنىلماسلىقى مۇمكىن. سۆزلەرنىڭ ئايرىم قىسمى پەقەت ئىلمىي ياكى كىتاپ تىلىغا خاس بولىدۇ.

ئىستىلىستىكا گۈزەل ئەدەبىيات پاكىتلىرى ئاساسىدا سۆزلەرنىڭ مانا شۇنداق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەتراپلىق تەكشۈرىدۇ.

2. لېكسكولوگىيىنىڭ ۋەزىپىسى ۋە تەكشۈرۈش ئۇسۇلى

بىز يۇقۇرىدا لېكسكولوگىيىنىڭ تەكشۈرۈش ئوبيېكتى ئاساسەن، سۆز ۋە تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ ئوتكەن ئىدۇق. ئەمدى مۇشۇ سۆزنى قانداق مېتودىكىلىق ئاساستا، قانداق مەقسەتلەر بىلەن تەكشۈرۈش كېرەك دېگەن سوئالغا جاۋاپ بېرىمىز.

لېكسكولوگىيە كونكرېت بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى ئەتراپلىق رەۋىشتە تەكشۈرۈشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرىدىن دەپ قارايدۇ. تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ دەرىجىسىدە تەتقىق قىلىدىغان بولساق، ئۇ، تىل ساھەسىدىكى ناھايىتى نۇرغۇن كونكرېت مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى لازىم؛ جۈملىدىن لېكسكولوگىيە لۇغەت تەركىۋىنىڭ مەلۇم تارىخىي دەۋرلەردىكى ھالىتى بىلەن ھازىرقى ۋاقتىتكى ئەھۋالىنى، ھەر بىر تىلنىڭ لېكسىكىلىق سىستېمىسىغا خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلۇش، تىپىكلىك شەكىللىرىنى، سۆز ۋە چۈشەنچىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى، سۆزلەرنىڭ مەنىلىك تېپىلىرىنى، سۆز مەنىلىرىنىڭ ئېپادىلىنىش يوللىرىنى، تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى بىلەن لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قانۇنىي مۇناسىۋەت ۋە ئۇلارنىڭ گىراماتىكا، فونېتىكا بىلەن بىرلىكتە تەرەققىي قىلىشىنى،

لۇغەت تەركىۋىدىكى دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئۆزگىرىشلەرنى ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەرنى تەكشۈرىدۇ.

بۇ مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىش ۋە ئۇنىڭ ھودۇقىدىن چىقىش ئۈچۈن لېكسىكولوگىيە تىل ئىلمىدىكى ماركسىزملىق تەكشۈرۈش ئۇسۇلىغا ئاساسلىنىدۇ. ماركسىزم تەلىماتىغا ئاساسلىنىش، دېمەك، تىلدا يۈز بېرىۋاتقان بارلىق ھادىسىلەرنى دىالېكتىكىلىق بىرلىكتە، بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھەۋىشتە تەكشۈرۈش دېگەن سۆز.

مەسىلەن، قايسى تىل بولمىسۇن ئۇ ئۇيغۇنلۇق ھەققى كورۇنۇشى. لېكسىكا بولسا، شۇ ئۇيغۇنلۇق تىلدىكى ماددى كورۇنۇشى. جەمىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ ئويمۇ تەرەققى قىلىدۇ. جەمىيەتنىڭ، بولۇپمۇ، ئىشلەپچىقىرىش، مەدەنىيەت، پەن-تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ تىلنىڭ لېكسىكىسىمۇ پەيدىن-پەي تەرەققى قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئوينىڭمۇ، لېكسىكىنىڭمۇ تەرەققى قىلىش مەنبەسىنى جەمىيەت تارىخىدىكى ئۆزگىرىشلەردىن ئىزدەش كېرەك.

دېمەك، تىل جۇملىدىن تىلنىڭ لېكسىكىسى، شۇ تىلنى ياراتقۇچى ۋە شۇ تىلدا سۆزلىگۈچى جەمىيەتنىڭ كىشىلىك تارىخى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈلۈپ تەكشۈرۈلۈشى لازىم. ھەر بىر سۆز مەلۇم جەمىيەتنىڭ ھاياتىدىكى ھەقىقىي مەۋجۇدىيەتنى ئومۇمى رەۋىشتە ئۆزىدە ئەكس ئېتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغانلىقتىن، شۇ سۆزنىڭ تەبىئىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى توغرا چۈشىنىش ئۈچۈن جەمىيەتتە بولۇۋاتقان تۈرلۈك-تۈمەن ئۆزگىرىشلەردىن تولۇق خەۋەردار بولۇشىمىز لازىم. بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن كېيىنكى يىللاردا ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن كوپلىگەن سۆزلەرنى ئاتاپ ئوتۇشكە بولىدۇ. مەسىلەن: "يەرنىڭ سۈنئى ھەمرىيى"، "كوسمو ناۋات" دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، ئۇلار پەن-تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ گۈۋا-

چىسى سۇپىتىدە لۇغەت تەركىۋىگە كىرگۈزۈلدى.

تىل تەرەققىياتىغا، ئەلۋەتتە، بىر تەرەپلىمە قاراشقا بولمايدۇ. مەدەنىيەت ۋە پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تىلدا دائىم يېڭى سوز ۋە يېڭى ئىبارىلەر پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئايرىم سوز ۋە ئىبارىلەر ئۆزلىرىگە مەنسۇپ ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ كونىراپ، ھەتتا ھاجەتسىز بولۇپ قېلىشىغا ئەگىشىپ، لۇغەتتىكى پاسسىپ زاپاسنىڭ ئايلىنىشى، ھەتتا ئۇنىڭدىن چىقىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. ئاممانىڭ تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن چىقىپ كېتىدىغان سوزلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭغا يېڭىدىن قوشۇلىدىغان سوزلەر، ئەلۋەتتە، كوپرەك بولىدۇ.

ھەر بىر تىلنىڭ لېكسىكا ساھەسىدىكى تەرەققىياتىنى تەكشۈرگەندە لېكسىكولوگىيىنىڭ كوزدە تۇتىدىغان مەسىلىلىرىنىڭ بىرى-شۇ تىلنىڭ ئۆچكى ۋە تاشقى مۇمكىنچىلىكلىرىدۇر.

دۇنيادىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى جۇغراپىيىلىك شارائىتقا مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت ۋە ئېقتىسات جەھەتتىن بىر بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە ياشايدۇ. بۇ ئوبېكتىپ پاكىت خەلقلەرنىڭ تىلىغىمۇ ئوز تەسىرىنى كورسەتمەي قالمايدۇ. قايسى تىلنى ئالمايلى، بىز ئۇنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن ئىككىنچى بىر تىلنىڭ ياكى بىرنەچچە تىلنىڭ لېكسىكىلىق ئېلېمېنتلىرىنى تاپالايمىز. بىر تىلنىڭ ئىككىنچى بىر تىلغا قانچىلىك دەرىجىدە تەسىر قىلغانلىغىنى شۇ تىللاردا سوزلىگۈچى خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغان مەدەنىي ۋە ئېقتىسادىي مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ بىلىشكە بولىدۇ. تىلنىڭ ئەنە شۇنداق باشقا تىللارنىڭ ئىجابى تەسىرى ئارقىلىق تەرەققى قىلىشىنى لېكسىكولوگىيە، ئادەتتە، تىلنىڭ تاشقى مۇمكىنچىلىكلىرى دەپ قارايدۇ ۋە تىلنىڭ مۇشۇ سۇپەتتىكى ھادىسىلىرىنى تەكشۈرگەندە ئوزئارا مۇناسىۋەتتە بولغان خەلقلەرنىڭ تارىخىنى كوزدە تۇتۇش

كېرەك دېگەن ماركسزملىق تەلىماتقا ئاساسلىنىدۇ.

لېكسكولوگىيە تىلنىڭ ئېچكى مۇمكىنچىلىكلىرىنى تەكشۈرۈشكىمۇ چوڭ ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ ساھەدە ئۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى گىرامماتىكا بىلەن بىرلىكتە تەكشۈرۈش پىرىنسىپىغا ئاساسلىنىدۇ. چۈنكى تىلنىڭ لۇغەت سوستاۋى ئوزى ئايرىم تۈرۈپ ھېچقاچان تىل بولالمايدۇ. ئەكسىچە، لۇغەت تەركىۋى بولماي تۇرۇپ گىرامماتىكىنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى گىرامماتىكىنىڭ ئېختىيارىغا ئوتكەندىن كېيىنلا ياكى سوزلەر تۈرلۈك يوللار بىلەن ئوزگىرىپ ۋە بىر بىرى بىلەن قوشۇلۇپ، جىپسىلاشقان رەۋىشتە گەپ تۈزگەن ھالەتتىلا بىر تۇتاش تىل شەكلىگە كىرىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش گىرامماتىكا مەلۇم پىكىرنى پەقەت تىلنىڭ لېكسىكىلىق ماتېرىياللىرى ئاساسىدىلا ئىپادە قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

دېمەك، تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى بىلەن بىرلىكتىلا تىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولالايدۇ ۋە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ پىكىرلىشىشىگە ھەم ئالاقىلىشىشقا ئىمكان بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە گىرامماتىكا ۋە لېكسىكا بىرلىگى تىلنىڭ ئومۇم خەلقىلىق خاراكتېرىنىمۇ بەلگىلەيدۇ.

تىلىمىزدىكى مىڭلىغان سوزلەرنى ئالساق، ئۇلار قالايمىقان، چېچىلىپ ياتقان بىر نەرسە ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىمۇ مەلۇم بىرلىك بار. سوزلەرنى بىر بىرى بىلەن جىپسىلاشتۇرۇپ، باغلاپ تۇرىدىغان فورمىلار ناھايىتى كوپ. ئۇ فورمىلار مەسىلەن، گىرامماتىكىلىق تۇزۇم (قۇرۇلۇش) ۋە كونتېكستتىكى سوزلەرنىڭ مەنىلىرىگە، سوزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەتلەرگە ئەگىشىپ گەۋدىلىنىدۇ. بارلىق سوزلەرنىڭ، سوز شەكىللىرىنىڭ ئوزئارا ۋە تىلنىڭ باشقا تەرەپلىرى بىلەن ھەر تۈرلۈك فورمىدا زىچ باغلىنىپ

كېلىشى تىلنىڭ سىستېما سۈپىتىدە تەرەققى قىلىدىغان ھادىسە ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، تىلشۇناسلىق، جۈملىدىن لېكسىكولوگىيە ئوزىگە دائىر مەسىلىلەرنى ئىلمىي نۇقتىدىن تەتقىق قىلغاندا، ماركسىزىم تەلىماتىنىڭ مېتودولوگىيىلىك پىرىنسىپلىرىغا ئاساسلىنىدۇ. دېمەك، ئۇ ھەر بىر مىللىي تىلنىڭ تاسادىپىي پاكىتلىرىغا ئەمەس، بەلكى ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسلىنىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى، گىراماتىكىسى ۋە لېكسىكىنىڭ تەركىۋى قىسىملىرى ئوزئارا بىرلىكتە ۋە بىر بىرى بىلەن باغلانغان ھالدا تەكشۈرۈلۈشى لازىم. تىلنىڭ ئوتمۇشتىكى ۋە ھازىرقى ۋاقتىتكى ھالىتىنى توغرا ئىسپاتلاش ئۈچۈن شۇ تىلدا سوزلىگۈچى خەلقنىڭ تارىخىنى، شۇنداقلا خوشنا خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ئېتىۋارغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

3. لېكسىكولوگىيىنىڭ تىلشۇناسلىقتا تۇتقان ئورنى

بىز يۇقۇرىدا لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ تىلنىڭ كوپلىگەن باشقا ھادىسىلىرى بىلەن مەھكەم باغلىق ئىكەنلىگىنى ئېيتقان ئىدۇق.

لۇغەت تەركىۋىنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، لېكسىكولوگىيىنىڭ تىلنىڭ باشقا قىسىملىرىنى تەكشۈرىدىغان ئىلىم ساھەلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

لېكسىكولوگىيىنىڭ تەكشۈرۈش ئوبېكتى بولغان سوزنى ــ لېكسىكىلىق بىرلىكنى ــ ئەڭ ئالدى بىلەن مەلۇم تاۋۇشلارنىڭ قوشۇندىسى (يىغىندىسى) دەپ قارايدىغان بولساق، شۇ تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىـ

شگه مۇناسىۋەتلىك سوزلىك مەنە ۋە ئوتتەيدىغان ۋەزىپىسىنى كۆرسەتـ
رىپ تۇرىدۇ. دېمەك، سوز تەبىئىتىنى تەكشۈرىدىغان لېكسىكولوگىيە
بۇ مەسىلىلەر بويىچە فونېتىكىلىق ياردىمگە تايىنىدۇ.

تىل ئوزىلىك ئالاقىلىشىش ۋەزىپىسىنى ئوتەش جەريانىدا
لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ بارلىق شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى
توغرا ۋە دەل ئىپادە قىلىش قابىلىيىتىگە ئاساسلىنىدىغان بولسا،
سوزلەر ئاشۇ ئالاقىلىشىش ۋەزىپىسىنى ئوتەش ئۈچۈن گىراماتىكـ
لىك ئىلكىگە ئوتىدۇ. لېكسىكولوگىيە سوزلەرنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيەتـ
لىرىنى تەكشۈرۈشتە گىراماتىكا قائىدىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيىنىڭ گىراماتىكا بىلەن مۇناسىۋىتى: لېكسىكولوگىيە
كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە ئالاھىدە پەن قاتارىغا كىرگۈزۈلمەي كەلدى.
تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر گىراماتىكا
نۇقتىسىدىن قارالدى. بۇنداق بولۇشقا ئاساسەن، گىراماتىكا بىلەن
لېكسىكولوگىيىنىڭ تەكشۈرۈش ئوبېكتىدىكى بىر بىرىگە مۇناسىۋەتلىك
كۆپلىگەن ھادىسىلەرنىڭ بولۇشى سەۋەپ بولدى.

مەلۇمكى، لۇغەت تەركىۋى ئالاھىدە تۈرۈپ تىل بولۇشى مۇمكىن
ئەمەس. ئۇلار پەقەت گىراماتىكىنىڭ قانۇن-قائىدىلىرى ئاساسىدا
مەلۇم شەكىللەر ئارقىلىق قوشۇلغان ھالەتتىلا پىكىرنى ئىپادە قىلىش
مۇمكىنچىلىگىگە ئىگە بولىدۇ.

بۇنىڭدىن، ئەلۋەتتە، سوزلەرنى ئالاھىدە تۈرۈپ تولۇق پىكىر
ئاڭلىتىش خۇسۇسىيىتىدىن تامامەن مەھرۇم بولغان نەرسە دەپ
قاراشقىمۇ بولمايدۇ. تۈرلۈك لۇغەتلەردە تىزىلىپ بېرىلىدىغان سوز-
لەرنىڭ ھەرقايسىسى كونكرېت مەنا ئاڭلىتىدۇ ۋە مەلۇم بىر گىرا-
ماتىكىلىق فورمىدا تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇلار ھەم لېكسىكىلىق ھەم
گىراماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بولىدۇ. گىراماتىكىلىق فورمىدا كەلگەن
سوز ئومۇمى كونتېكست تەركىۋىدە تۈرۈپمۇ ياكى يالغۇز تۈرۈپمۇ

ئايالاشقان تولۇق پىكرنى ئىپادە قىلىشى مۇمكىن.

لېكسىكولوگىيە بىلەن گىراماتىكا سوز ھاسىل قىلىش مەسىلىسى دىمۇ ئوزئارا باغلىنىپ تۇرىدۇ. لېكسىكولوگىيە لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەدرىجى تەرەققى قىلىشىنى تەكشۇرگەندە ئەڭ ئالدى بىلەن گىراماتىكىنىڭ سوز ھاسىل قىلىش ئۇسۇللىرىغا توختىلىدۇ. سوز مەنىلىرىنىڭ ئاجرىلىشلىرىمۇ بەزىدە ئۇلارنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشلاردا ئىشلىتىلىشىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كېلىدۇ.

لېكسىكولوگىيىنىڭ فونېتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى. سوز بولىمايدىكەن، تىلمۇ بولمايدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، تاۋۇش بولمىسا، سوزنىڭمۇ بولمايدىغانلىقى تەبىئى نەرسە. شۇڭا تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى، تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىش قانۇنلىرىنى تەكشۇرىدىغان ئىلىم فونېتىكىمۇ لېكسىكولوگىيە بىلەن مەلۇم مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. ھەر بىر سوز ئايرىم تاۋۇشلارنىڭ مەلۇم تەرتىپتە كېلىشىگە ئەگىشىپ كونكرېت مەنىنى ئىپادە قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئەگەر بىز ئاشۇ سوزنى تەشكىل قىلغۇچى فونېمىلا تەركىۋىنى ئوزگەرتسەك، ئۇ سوز تامامەن بۇزۇلۇش ياكى باشقا سوزگە ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن. سوزلەرنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋەتتە بولۇشىغا ئەگىشىپ تۇرلىنىشى، فونېتىكىلىق ۋە مەنتىقىي ئۇرغۇنىڭ چۈشۈشى، ئالاھىدە ئىنتوناتسىيە بىلەن ئىپتىلىشى، سوزلەرنىڭ بېشى بىلەن ئاخىرىدا كېلىدىغان ياكى كەلمەيدىغان تاۋۇشلارنىڭ تەبىئىتى ۋە باشقىلار. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت فونېتىكىنىڭلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە لېكسىكولوگىيىنىڭمۇ كۆڭۈل بولىدىغان مەسىلىلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "كالا" ۋە "كاللا"، "بالا" ۋە "بالا" سوزلىرى ھەم فونېتىكىنىڭ ھەم لېكسىكولوگىيىنىڭ ئورتاق ئوبېكتى بولالايدۇ. شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلىدا سوزلەرنىڭ "ك" بىلەن باشلانمايدىغانلىقى، سوزنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا ئۇچ

جاراڭسىز تاۋۇشنىڭ قاتار (رۇس ۋە باشقا تىللاردىن كىرگەن سوۋ-
لەردىن قەتئىنەزەر) كەلمەيدىغانلىغى ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش
مەسىلەلەر فونېتىكا ھەم لېكسىكولوگىيە نۇقتىسىدىن قارىلىشى
مۇمكىن.

II. سېمانتىكا

4. سوزلەرنىڭ مەنىسى ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

ئوبېكتىپ بارلىقتىكى تۈرلۈك-تۈمەن شەيئى ۋە خىلمۇ-خىل ھادىسىلەرنىڭ تىلىمىزدا ئوزىگە خاس نامى، ئېتى بولىدۇ. تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ بىرىنى، مەسىلەن، "يامغۇر"، ئىككىنچىسىنى "قار"، ئۈچىنچىسىنى "مولدۇر" دەپ ئاتىشىمىزنىڭ سەۋەبى نېمە؟ دەپ سوئال قويۇلۇش مۇمكىن.

بۇ — تىلشۇناسلىقتىكى ئەڭ مۇرەككەپ مەسىلەرنىڭ بىرى. لېكىن بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا تىلنىڭ لېكسىكىلىق بىرلىگى — سوزنىڭ تەبىئىتىنى ۋە شۇنىڭغا باغلىق بولغان ئۇقۇم، چۈشەنچە ۋە سوز مەنىلىرىنى ئوخشاش مەسىلەرنى تەكشۈرۈش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئوبېكتىپ بارلىقتىكى ھەرقانداق شەيئى ۋە ھادىسىلەر ھەققىدە بىز ئۇلارنى كورۇش، سېزىش، ئاڭلاش، ئۇقۇش نەتىجىسىدە مىڭ-مىزدە مەلۇم چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلىمىز. چۈشەنچىنىڭ ئوزى ئىككى تۈرلۈك شارائىتتا ھاسىل بولىدۇ. يەنى ۋاقىتلاردا ئۇلار ئەتراپىمىزدىكى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى بىۋاستە كورۇش، ئاڭلاش،

سېزىش ھەم ئۇلارنىڭ سان ـ ساپاسىنى، خۇسۇسىيەتلىرىنى ئايرىش ئارقىلىق پەيدا بولسا، يەنە بىر قاتار چۈشەنچىلەر شەيئى، ھادىسىلەرنى، ھەرقانداق ۋەقەلەرنى بىۋاستە ئەمەس، بەلكى ئابستراكت رەۋىشتە ئويلاش، مۇلاھىزە ئەكس ئەتتۈرۈش نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ. ئەنە شۇ يوسۇندا پەيدا بولغان ئابستراكت ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەر پەقەت تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، يەنى تىلمىزدىكى كونكرېت سوزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، ھاياتىمىزدىكى ماددىي بارلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرنى بىۋاستە ھەم ئابستراكت رەۋىشتە مۇلاھىزە ئەكس ئەتتۈرۈش نەتىجىسىدە ھەرقانداق چۈشەنچە پەيدا بولىدىكەن، بىز ئۇلارنى پەقەت سوز ئارقىلىقلا ئىپادىلەپ بېرەلەيمىز. بۇ ھەقتە كارل ماركس مۇنداق دەيدۇ: "ئىدىيە، تەسەۋۋۇر ۋە ئاڭنىڭ پەيدا بولۇشى ئەڭ دەسلەپتە ماددىي پائالىيەت ۋە ئىنسانلارنىڭ ماددىي مۇناسىۋىتى، يەنى رىيال تۇرمۇشنىڭ تىلى بىلەن بىۋاستە باغلانغاندۇر"①.

بۇنىڭدىن بىز سوز بىلەن چۈشەنچىنىڭ زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىغىنى كۆرىمىز. چۈشەنچە كىشىلەرنىڭ مىڭە خىزمىتىگە، ئويلاش، پىكىر قىلىش جەريانىغا خاس پەلسەپىلىك كاتېگورىيە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەمدى سوز بولسا، كىشىلەرنىڭ ماددىي دۇنيا ھەققىدىكى كونكرېت ۋە ئابستراكت چۈشەنچىلىرىنىڭ تىلدىكى ئىپادىسىدۇر. دېمەك، تىلمىزدىكى سوزلەر چۈشەنچىنىڭ تىلدىكى ئىپادىسى بولۇشى بىلەن بىر قاتاردا ئويلاش، پىكىر قىلىش جەريانىغا مۇھتاج، شۇنىڭغا ماددىي ئاساس بولىدىغان مۇھىم ئېلېمېنت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

---

① «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4ـتوم، موسكۋا. 1929ـ يىل، 16 ـ بەت.

سوز بىلەن چۈشەنچە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە بىرلىك مەلۇم جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ بىرلىشىپ ئىشلىشى، بىللە ھايات كەچۈرۈشى جەريانىدا، ئىجتىمائىي ئەمگەك ۋە تۇرمۇش نەتىجىسىدە بەلگىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قايسى سوز بولمىسۇن، ئۇ جەمئىيەت ئەزالىرىغا بىردەك چۈشىنىشلىك ئومۇمى چۈشەنچىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شەيئى ۋە ھادىسىلەر ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنىڭ مەلۇم جەمئىيەت ئەزالىرى ئۈچۈن بىردەك بولۇشى شۇ چۈشەنچىلەرنىڭ تىلدىكى ئىپادىسى ــ سوزلەرنىڭمۇ ئومۇمى خاراكتېرغا ئىگە بولۇشىغا ئاساس بولىدۇ. ئەنە شۇنداق بولغان ئەھۋالدىلا جەمئىيەت ئەزالىرى بىر-بىرى بىلەن بىر تىلدا ئالاقە قىلالايدۇ، بىر-بىرىنى تولۇق چۈشىنەلەيدۇ ۋە ئۇزئارا ئۇقۇشالايدۇ.

ئايرىم شەيئى ۋە ھادىسە ھەققىدىكى چۈشەنچە دائىم ئومۇملاشتۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، چۈشەنچىدە، ئادەتتە، شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئىككىنچى قاتاردىكى خۇسۇسىيەتلىرى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ ئېھتىياجلىق بەلگىلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى كوزدە تۇتۇلىدۇ. دېمەك، ھەر بىر شەيئىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى، ئالاھىدىلىكلىرى شۇ شەيئى ھەققىدە مەلۇم تەسەۋۋۇر ۋە چۈشەنچە ھاسىل قىلىشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "مال" دېگەن سوزنى ئالساق، ئۇ "مال" ھەققىدىكى ئومۇمى چۈشەنچىنى بىلدۇرىدۇ، يەنى "مال" سوزى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن چۈشەنچىنىڭ نەچچە تۈرلۈك ئوي ھايۋانلىرىنى (يىلقا، كالا، قوي، ئوچكە، توگە، ئېشەك)، شۇنداقلا ھەر خىل گەزلىمە-تاۋارلار (چىت، سەتسن، دۇردۇن، چىبەرقوت ۋە باشقىلار) نى ئوز ئىچىگە ئالىدىغانلىغىنى كورىمىز. لېكىن "مال"نىڭ چۈشەنچە دائىرىسى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. مەسىلەن، "مال" ھەققىدىكى چۈشەنچىنىڭ

ئىنچىكە كىرىدىغان كونكرىت "يىلتا" چۈشەنچىسىنى ئىلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭ ئۇزۇمۇ "ئات، ئايغىر، بايتال، غوۇنان، دونەن، تاي، قۇلۇن" قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك، "يىلتا" چۈشەنچىسى يىلتىنىڭ يۇقۇرىدىكى كونكرىت تۈرلىرىگە نىسبەتەن ئومۇمىلىق خاراكتېرغا ئىگە بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ تىلىمىزدىكى بارلىق سوزلەر چۈشەنچىنىڭ رىيالىلىغىنى ۋە ئومۇملىق خاراكتېرىنى، كونكرىت ۋە ئابستراكتىلىغىنى بىردەك ئىپادە قىلالايدۇ. ئۇلار بارلىقتىكى شەيئى ۋە ھادىسىلەر ھەققىدىكى چۈشەنچىنىڭ تىلدىكى مادداي پوستى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. سوز ۋە چۈشەنچە بىر-بىرى بىلەن دائىم دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەتتە تۇرىدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئوبېكتىپ بارلىقتىكى شەيئى ۋە ھادىسىلەر ھەققىدە پەيدا بولغان چۈشەنچىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك توغرا، رىيال بولماسلىقىمۇ مۇمكىن. ئەگەر بىزنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ھاياتلىقتىكى ھەرقانداق مۇناسىۋەت، ۋەقەلەر توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىز ئۇلارنىڭ مۇھىم ۋە ھەقىقىي بەلگىلىرىگە ئاساسلانىپ، ئۇنى مۇمكىنقەدەر توغرا ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، ئۇ ھەقىقىي، توغرا چۈشەنچە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ ۋە ئۇلارنى ئىپادىلىگۈچى سوزلەر تىل ئەمەلىيىتىدە تەكشۈرۈلۈپ، ئۇزىگە تېگىشلىك ئورۇنىنى تۇتىدۇ. ئەگەر چۈشەنچە شەيئىنىڭ مۇھىم ۋە ئەھمىيەتلىك بەلگىلىرىنى، ھادىسە ۋە ۋەقەلەرنىڭ ھەقىقى ئەھۋالىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرمەي، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىكىكىنچى قاتاردىكى تاسادىپى ھالىتىنى كوزدە تۇتسا، ئادەم ئىشەنگۈسىز خىيالىي، ساختا ۋە ئويدۇرما تەرەپلىرىگە ئاساسلانسا، ئەلۋەتتە، ئۇ ئاساسسىز ۋە خاتا چۈشەنچە بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭغا "جىن، شەيتان، دوزاق، بىيىش، ئەرۋاھ"غا ئوخشاش دىنىي-خۇراپىي ئۇقۇمغا مۇنا-

سۆزلىك چۈشەنچىلەر كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە چۈشەنچىنى قېتىپ قالغان، زادى ئۇزگەرمەيدىغان بىر نەرسە دەپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ. ئەكسىچە، ئۇ دائىم تەرەققى قىلىپ تۇرىدىغان كاتېگورىيە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. ۋ. ئى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "... ئىنسانلارنىڭ چۈشەنچىلىرى ھەركەتسىز بولمايدۇ، بەلكى مەڭگۈ ھەركەتتە بولىدۇ، بىر-بىرىگە ئوتتۇرىدۇ، بىر-بىرىگە قوشۇلىدۇ. بۇنىڭسىز ئۇلار جانلىق تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرەلمەيدۇ"①.

يۇقۇرىدا بىز چۈشەنچىنىڭ تىلدىكى ماددى پوستى — سۆز دېگەن پىكىرگە ۋە چۈشەنچىنىڭ سۆز ئارقىلىقلا ۋۇجۇتقا چىقىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغانلىغى ھەققىدە قىسقىچە توختالدۇق. سۆز بولمىسا، چۈشەنچىنىڭمۇ بولمايدىغانلىغىنى، ئەكسىچە، چۈشەنچە بولمىسا، سۆزنىڭمۇ بولمايدىغانلىغىنى كۆردۇق.

ئەمدى چۈشەنچىنىڭ سۆز ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىشى ۋە سۆز مەنىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

دۇنيادىكى ھەرقانداق شەيئى، ھادىسە بولمىسۇن، ئۇ ئادەتتە سۆز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھەر بىر شەيئىنىڭ، ھەر بىر ھادىسىنىڭ ئۆزىگە خاس نامى، ئېتى بولىدۇ، بىرىنىڭ سەزگۈ ئەزالىرىمىز ئارقىلىق قوبۇل قىلىشقان شەيئى ياكى ھادىسىلەرگە ئات قويۇلىدۇ، نام بېرىلىدۇ. بۇ ھەقتە ۋ. ئى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق قوبۇل قىلىشتىن ئىدراك دەپ ئاتىلىدىغان شەيئى ھاسىل بولىدۇ. سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق قوبۇل قىلىشتا مەۋجۇت بولمىغان نەرسە ئىدراكتىمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ. ۋاھالەنكى، سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق قوبۇل قىلىشتا ئەسلى

---

① ۋ. ئى. لېنىن. «پەلسەپە دەپتەرلىرى». رۇسچە نەشرى. موسكۋا. 1947 ـ يىل. 237 ـ بەت.

مەۋجۇت بولغان نەرسە ئىدراكىتا پەقەت نامىدىلا... نامى بويىچە مەۋجۇت بولىدۇ، ھەقىقىي مەۋجۇت بولمايدۇ (ياخشى ئېيتىلغان!). نام دېگەن نىمە؟ پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بەلگە، قانداقتۇ بىر كوزگە تاشلىنىپ قالىدىغان ئالامەت. مەن بۇ ئالامەتنى شەيئىنىڭ ۋەكىلى، بۇ ۋەكىل شەيئىنى ئۇنىڭ بىر پۈتۈنلۈگى بىلەن ئەستە قالدۇرۇش ئۈچۈن خاراكتېرلەيدۇ، دەپ قارايمەن"①.

بۇ پىكىر بويىچە، تۈرلۈك-تۈمەن شەيئى ۋە ھادىسىلەرگە نام بېرىلگەندە ئۇلارنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېلىش ۋە ئۇلارنىڭ سوزلىگۈ-چىگىمۇ، ئاڭلىغۇچىغىمۇ بىردەك چۈشىنىشلىك بولۇشى مەقسەت قىلىنىدۇ. بۇ نام سوزنىڭ ئىسمىلىق مەنىسى سۈپىتىدە قېلىپلىشىپ، ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

شۇنداقلا ھەر بىر ئىسىم مەنىسىدە كەلگەن سوزنىڭ مەلۇم بىر تىل كوللېكتىۋىغا ئورتاق ۋە ھەممىسىگە چۈشىنىشلىك بولۇشى ئۈچۈن ئۇنىڭدا پەقەت شۇ كوللېكتىپ ئەزالىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بىرلىشىپ، ھەمكارلىشىپ ئەمگەك قىلىش جەريانىدا تونۇشقان، ئۇققان نەرسىلىرىنىڭلا ئاساسىي بەلگە ۋە خۇسۇسىيەتلىرى ئىپادىلىنىشى لازىم.

بۇنىڭدىن شەيئىلەر بىلەن ھادىسىلەرگە نام بېرىش، ئات قويۇشتا تىل شەخسى كوزقاراشلارغا، شەخسى چۈشەنچە ۋە ئۇقۇمغا ئاساسلانمايدۇ، دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ. شۇنداق قىلىپ كىشىلەرنىڭ دۇنياقارىشى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن تۈرلۈك-تۈمەن ۋە خىلمۇ-خىل چۈشەنچە-ئۇقۇملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تىلىمىزدىكى كونكرېت سوزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن تىلىمىزدا چۈشەنچىگە قارىغاندا سوز كوپرەك، چۈنكى

① ۋ. ئى. لېنىن. شۇ ئەسەر.

سوز چۈشەنچىلەرنىلا ئىپادىلەپ قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئ ئادەمنىڭ تۇيغۇ ۋە ھالىتىنى، تەبىئەتتىكى ھەرقانداق ھادىسىلەر- نىڭ سادالىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن.

سوزنىڭ مەنىسى دېگىنىمىز نېمە؟ تىلىمىزدىكى سوزلەرنى تاۋۇش- لارنىڭ مەلۇم تەرتىپىتىكى قوشۇندىسى دەپ قاراش يېتەرسىز. تىلىمىزدىكى سوزلەر بىر تەرەپتىن چۈشەنچە، ئىككىنچى تەرەپتىن، مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. چۈنكى سوزنىڭ پەيدا بولۇشى ئوبېكتىپ بارلىقتىكى شەيئى ۋە ھادىسىلەر ھەققىدە بولغان چۈشەن- چىمىز بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كەلسە، ئەمدى ئۇنىڭ تىلدىكى ھاياتى شۇ چۈشەنچىلەرگە مۇۋاپىق ئىپادىلىنىدىغان كونكرېت مەنىلەرگە ئاساسلىنىدۇ. دېمەك، سوز چۈشەنچە بىلەن مەنە ئوتتۇرا- سىدىكى ھادىسىلەردىن ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا تىلشۇناسلىقتا سوز، چۈشەنچە، ئۇقۇم، مەنە دېگەن كاتېگورىيىلەر بىرلىكتە تەكشۈرۈلىدۇ. سوز ــ شەيئىنىڭ، ھادىسىنىڭ ئوزى ئەمەس، بەلكى ئۇ ئاشۇ ھادى- سىنىڭ كوچۇرمىسى، سۈرىتى، كىشى ئېڭىدا پەيدا بولغان ساداسى- نىڭ ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. دېمەك، سوزنىڭ مەنىسى دېگىنىمىز ئەنە- شۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ كىشى مېڭىسىدە پەيدا بولغان ئەكسىنىڭ ئابستراكت مەزمۇنى. سوزنىڭ مەنىسىمۇ چۈشەن- چىگە ئوخشاش شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىنى كوزدە تۇتىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ بىر نەرسىنىڭ كونكرېتلىغىنى كورسەتمىگەن بىلەن بىللە شۇ نەرسىنىڭ مەلۇم شارائىتىتىكى ئومۇمى خاراكتېرىغا ئىگە ئىكەنلىگىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئەھۋال ۋ. ئى. لېنىنىڭ: "ھەر بىر سوز (نۇتۇق) تارراق دائىرىدە ئومۇملاشتۇرىدۇ" دېگەن سوزىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى، مەلۇم بىر شەيئىگە نىسبەتەن ئېيتىلغان بىر سوزنىڭ مەنىسى شۇ شەيئىنىڭ ئوزىگىلا خاس خۇسۇ- سىيەتلىرىنى: سان ــ ساپاسىنى، تۇر ــ شەكلىنى، ھەركەت ــ خىزمىتىنى

ۇه باشقا تەرەپلەرنىڭ ئىپادىلەش بىلەن بىلله، شۇنىڭغا ئوخشاش يارلىق باشقا شەيئىلەرنىڭمۇ خۇددى شۇنداق بەلگە، خۇسۇسىيەتلەرنى ئىپادىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "تاغ" دېگەن سوزنىڭ مەنىسىگە سەپ سالىدىغان بولساق، ئۇ تاغلارنىڭ بارلىق تۈرلىرىنى (ئېگىز تاغ، پاكار تاغ، قارلىق تاغ، قارسىز تاغ، قارىغايلىق تاغ، تاشلىق تاغ، تىنىق تاغ) قاتارلىقلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنداقلا "ماڭماق" دېگەن پېئىلنىڭ مەنىسى كونكرېت شارائىتلاردا ئادەمنىڭ ئىككى پۇتى ئارقىلىق قوزغىلىش ھەرىكىتىگە نىسبەتەن ئىپتىلغان بولسىمۇ، ئاساسا ئۇ ھەرقانداق مال، ماشىنا، پويىز ۋە باشقىلارنىڭ ئەنە شۇ تەقلىتىكى ھەرىكىتىنى ئىسپاتلايدۇ. ئادەم بىلەن تراكتورنىڭ مېڭىشىدا چوڭ پەرقنىڭ بولۇشىغا قارىماي "ئادەم ماڭىدۇ"، "تراكتور ماڭىدۇ" دەپ ئىپتىلىشى سوز مەزمۇنىنىڭمۇ قېتىپ، توختاپ قالغان نەرسە بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ دائىم ئوزگىرىپ، تەرەققى قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى كورسىتىدۇ. ئابستراكتلىق جەريانىنىڭ نەتىجىسىدە كوپلىگەن سوزلەر ئوزىنىڭ دەسلەپكى مەنىلىرىدىن تامامەن يىراقلاپ، يوتكىلىپ كېتىدىغانلىغىمۇ مۇشۇنىڭغا باغلىق. مەسىلەن، "چىقماق" پېئىلى دەسلەپ بىر نەرسىنىڭ ئىچىدىن تېشىغا چىقىشىغا (ئويدىن چىقماق) نىسبەتەن ئىپتىلىشى مۇمكىن. ھازىرقى ۋاقىتتا ئۇنىڭ مەنىسى ئابستراكتلىشىش يولى بىلەن ناھايىتى تەرەققى قىلغان. مەسىلەن: "يەرگە چىقماق، سۇدىن چىقماق، تاقا چىقماق، كۇن چىقماق، ئەرگە چىقماق، سوزگە چىقماق، بىر-بىرى بىلەن چىقىشماق، ئارماندىن چىقماق، ھوددىسىدىن چىقماق، تىلى چىقماق" ۇه باشقىلار.

سوز مەنىلىرىنىڭ ئابستراكتلىشىشى بىلەن بىر قاتاردا، ئۇنىڭ ئەكسىچە، كونكرېتلىشىش جەريانىمۇ كورۇلىدۇ. كىشىلەر تەبىئەت ھادىسىلىرىنى، ماددى بارلىقتىكى شەيئىلەرنىڭ ئوزلىرىگە خاس

خۇسۇسىيەتلىرىنى قانچىلىك چوڭقۇر ۋە كوپىرەك بىلگەنسېرى، ئۇلارنىڭ شۇ تەبىئەت ھادىسىلىرى ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنىڭ دائىرىسىمۇ شۇنچىلىك كېڭىيىشى، ئايدىڭلىشىشى ۋە كونكرېتلىشىشى چوقۇم. چۈشەنچە دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە، شەيئى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرنىڭ كونكرېتلىشىشىغا مۇۋاپىق سوز مەنىلىرىمۇ بارغانسېرى ئايدىڭلىشىپ، مەنىلىك ئاجرىلىشقا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، "يازغۇچى" دېگەن سوز دەسلەپ، ئومۇمەن قەغەزگە يازىدىغان ئادەم مەنىسىدە قوللىنىلغان بولسا، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھازىر ئۇ ئەسەر يازغۇچى، ئەدىپ مەنىسىدە قوللىنىلماقتا.

ئىشلەپچىقىرىش، سىياسىي ـ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردىكى، شۇنداقلا ئىلىم ـ پەن، تېخنىكا ۋە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ھەر كۈنى يۈز بېرىۋاتقان ئۆزگىرىشلەر تىلىمىزدا يېڭى سوزلەرنى پەيدا قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنىمۇ ئۆزگەرتمەكتە، ئۇلاردا يېڭى مەنىلەر پەيدا قىلماقتا. بۇنى مەسىلەن، "يولداش، چېپىش، ۋەتەن، دوستلۇق، قېرىنداش، باي" دېگەنگە ئوخشاش سوزلەرنىڭ ئىنقلاپىتىن بۇرۇنقى مەنىلىرى بىلەن ھازىرقى مەنىلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېنىق كورۇشكە بولىدۇ.

بىر سوزنىڭ بىر، ئىككى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كوپ مەنىلىرىنىڭ بولۇشى ئۇنىڭ (مەنىنىڭ) چۈشەنچىگە قارىغاندا، دائىرىسىنىڭ كەڭلىگىنى ئىسپاتلايدۇ ۋە تېزرەك تەرەققى قىلىش قابىلىيىتىدىن دېرەك بېرىدۇ.

سېمانتىكىلوگىيىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى سوز مەنىسىنىڭ تەرەققى قىلىشىنى تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت. سوز مەنىلىرىنى خاراكتېرى ۋە قوللىنىلىشى جەھەتتىن بىرنەچچە گۇرۇپپىغا بولۇپ تەكشۈرۈشكە بولىدۇ.

5. سوزلەرنىڭ لېكسىكالىق ۋە گىراماتىكىلىق مەنىلىرى

تىلىمىزدىكى، مەسىلەن، "ئالما"، "باھار" دېگەن سوزلەرنى ئالساق، ئۇلار يەمىشنىڭ كونكرېت بىر تۈرى ۋە يىلىنىڭ (كوكلەم، ئەتىياز) بىر پەسلى ھەققىدىكى ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش "پىشتى"، "كەلدى" سوزلىرىمۇ يەمىشنىڭ، ئوسۇملۇكنىڭ، ناننىڭ، ئاشنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ پىشقانلىغىنى، يەمىشكە تەيىار بولغانلىغىنى ھەم بىر نەرسىنىڭ كېلىشى ھەققىدىكى خەۋەرنى بىلدۈرىدۇ. سوزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق ئالاھىدە تۈرۈپ، باشقا سوزلەر بىلەن مۇناسىۋەتتە بولمىغان ھالەتتە ئاڭلىتىدىغان ئاساسىي مەنىسىنى سوزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى دەيمىز.

ئايرىم ئىبارە ۋە جۇملىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەر ئوزلىرىنىڭ ئاساسىي لېكسىكىلىق مەنىسىنىڭ ئۇستىگە بىر ياكى بىرنەچچە قوشۇمچە مەنىلىرىگە ئىگە بولىدۇ. سوزلەرنىڭ ئەنە شۇ ئىبارە ۋە جۇملە تەركىۋىدىكى مەنىلىرىنى ئۇلارنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىلىرى دەيمىز. مەسىلەن، "ئالما پىشتى" دېگەن جۇملىنى ئالساق، ئۇنىڭدىكى "ئالما" سوزى مەلۇم بىر شەيئىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم، ئۇ بىرلىك ۋە باش كېلىش فورمىسىدا تۇرىدۇ؛ جۇملىدە ئىگە ۋەزىپىسىنى ئورۇنلايدۇ؛ شۇنىڭغا ئوخشاشلا "پىشتى" — پېىل، ئوتكەن زامان، بىرلىك سان، ئۈچىنچى شەخس، ئوتۇمسىزلىكنى بىلدۈرىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ جۇملىدىكى ئىككى سوزنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئىبارەت.

سوزلەرنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىلىرىنى بىلىش ناھايىتى ئەھمىيەتلىك، چۈنكى ئۇ جۇملىدىكى سوزلەرنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى

نی ۋە سوزلىگۈچىنىڭ بايان **قىلماقچى بولغان پىكىر-پاكىتلىرىغا**، ئىش-ھەرىكىتىگە ئۇزىنىڭ شەخسى **مۇناسىۋىتىنى**، **شۇنداقلا ئانا** تىلنىڭ پەقەت ئۇزىگىلا خاس ئالاھىدىلىگىنى **توغرا چۈشىنىشكە** ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

دېمەك، سوزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن گىرامماتىكىلىق مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم پەرق بار ئىكەن. لېكىن ئۇلارنى ئىككى بولەك نەرسە دەپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۇلارنىڭ ئىسىملىق ۋەزىپىسىدىن كېلىپ چىقسا، گىرامماتىكىلىق مەنىسى ئالاقىلىشىش ۋەزىپىسى ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. سوزلەرنىڭ جۈملە تەركىۋىدە تۇرۇپ بىر-بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇشى ياكى گىرامماتىكىلىق مەنىنى ئاڭلىتىشى شۇ سوزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراش لازىم.

6. سوزلەرنىڭ كونكرېت ۋە ئابستراكت مەنىلىرى

تىلىمىزدىكى سوزلەر مەنىلىرىنىڭ كونكرېت ۋە ئابستراكت بولۇپ كېلىشىگە قاراپ ئىككىگە بولۇنىدۇ. مەسىلەن، "تەكىيە، ئاپقۇر، قىزىل، يۈمشاق، تۈلكە، سەكرىمەك، ياتماق، ئولتۇرماق" ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سوزلەرنى ئالساق، ئۇلار قولىمىز بىلەن تۇتۇپ، كۆزىمىز بىلەن كورۇپ يۇرگەن شەيئىلەرنىڭ، شۇنداقلا ھەممىمىزگە تونۇش ھەرىكەتلەرنىڭ ئېتىنى، نامىنى ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، بۇ سوزلەرنىڭ مەنىسى ماددى بارلىقتىكى شەيئىلەرنىڭ، ھاياتىمىزدىكى ھەقىقىي ھادىسىلەرنىڭ ئېتىنى، ساپاسىنى، تۇر-

شەكىلىنى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق مەلۇم كونكرېتلىققا ئىگە بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇنى، ئادەتتە، سوزلەرنىڭ كونكرېت مەنىسى دەپ ئاتايدۇ.

لېكىن تىلىمىزدىكى سوزلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك كونكرېت مەنىگە ئىگە ئەمەس. ئەتراپىمىزدىكى تۇرلۇك-تۇمەن شەيئى ۋە ھادىسىلەر ھەققىدىكى چۈشەنچىمىز شۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى پەقەت بىۋاستە كورۈش، سېزىش، ھىس قىلىش ئارقىلىقلا ئەمەس، بەلكى شۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئابستراكت ئويلاش، پەملەش ئارقىلىقمۇ پەيدا بولۇشى مۇمكىن. شۇ يوسۇندا پەيدا بولغان چۈشەنچىمىزنى ئىپادىلىگۈچى سوزلەرنىڭ مەنىسى باشقا سوزلەرنىڭ مەنىسىدىن ئوزىنىڭ ئابستراكتلىق خۇسۇسىيىتى بىلەن پەرق قىلىدۇ. مەسىلەن، "ئەقىل، ئادەمگەرچىلىك، دوستلۇق، پىكىر، بەخت، تەسىر، ئەدەپ، مېھرى-شەپقەت، مۇھەببەت" دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر ئوبېكتىپ بارلىقتىكى قول بىلەن تۇتقىلى، كوز بىلەن كورگىلى بولمايدىغان، پەقەت ئويلاش نەتىجىسىدىلا مىڭمىزدە ئەكس ئېتىلىدىغان ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل سوزلەرنىڭ مەنىسىنى سوزلەرنىڭ ئابستراكت مەنىسى دەيمىز. بۇلاردىن باشقا تىلىمىزدا ئالاھىدە تۇرۇپ مەلۇم بىر كونكرېت لېكسىكىلىق مەنىنى ئىپادە قىلالمايدىغان سوزلەرمۇ يوق ئەمەس. مەسىلەن، "ئۇچۇن، سەۋى، كورە، ئامما، لېكىن، يەنى، بەلكى"گە ئوخشاش سوزلەر ئوزىنىڭ مۇستەقىل مەنىسىدىن مەھرۇم بولۇشقا قاراپ، پەقەت ئايرىم سوزلەرنىڭ قارىمىغىدا ۋە جۈملە تەركىۋىدە يارىمچى خىزمەت ئوتەيدۇ. بۇ سوزلەرنىڭ مەنىسى ھەچبىر كونكرېت ھەركەتنى، شەيئىنىڭ ئېتنى، نامنى، تۇر-شەكىلنى ھالەتنى بىلدۇرمەيدۇ. شۇڭا بۇلارنىڭ سوز بولۇپ ئاتىلىشىمۇ شەرتلىك رەۋىشتە.

تىلىمىزدىكى، "پاھ، ۋايەي، ئۇھ، ھە، ئاھ"غا ئوخشاش بىر قاتار مۇستەقىل سوزلەر ئادەمنىڭ ھەرقانداق كەيپىياتىنى ۋە تەسىرلىنىش ھالىتىنى ئىپادە قىلىش ئەھمىيىتىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەنىسىدە كونكرېتلىقنىڭ يوقلۇغىنى كۆرىمىز. ئۇلارمۇ ئاشۇ يارەمچى سوزلەر (ئۇچۇن، سېرى، كورە، يەنى)گە ئوخشاش ئابستراكت مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، تىلىمىزدىكى يارەمچى ۋە ئىملىق سوزلەرنى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئابستراكت مەنىلىك سوزلەرنىڭ بىر تۈرى دەپ ھىساپلاشقا تولۇق ئاساس بار.

7. سوزلەرنىڭ ئۇدۇل ۋە كوچمە مەنىلىرى

تىلىمىزدىكى سوزلەرنىڭ زور كوپچىلىگى ئۇزلىرىنىڭ ئەسلىي ئىشلىتىلىشى جەريانىدا ئۇدۇل مەنىلىرى بىلەن بىر قاتاردا كوچمە مەنىلىرىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

بارلىقتىكى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئەينى ئۆزىنى، ئۇلارنىڭ رېئاللىقنى ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرىنى سوزلەرنىڭ ئۇدۇل ياكى ئىستىملىق مەنىلىرى دەپ ئېيتىمىز. مەسىلەن، "سېغىزخان" دېگەن سوزنى ئالساق، ئۇ ئادەتتە ئۇچار-قاناتلارنىڭ بىرىنى بىلدۈرىدۇ، بىز "سېغىزخان" دېگەندە ئۇنىڭ باشقا قۇشلاردىن پەرقلىنىدىغان بارلىق خۇسۇسىيەتلىرى (تاشقى كورۇنۇشى، رەڭگى، تۇمشۇق، قانات-قۇيرۇقلىرى، ئۇنى ۋە باشقىلار)نى كوزدە تۇتىمىز ۋە "سېغىزخان" نامىلىق قۇشنىڭ كونكرېت بىر تۈرىنىلا كوز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز. شۇڭا بۇ ئاشۇ سوزنىڭ ئۇدۇل مەنىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

لېكىن جانلىق تىلىمىزدا سوزلەرنىڭ كوپچىلىگى مەلۇم كونتېكىستلارغا مۇۋاپىق ئۇزلىرىنىڭ ئۇدۇل مەنىسىدىن تاشقىرى كوچمە

مەنبەمۇ ئىشلىتىلىدىغانلىغىنى كۆرسەتمەيدۇ. ھايات-مەزمۇنىدىكى ھەرقانداق شەيئى، تۇرلۇك-تۈرمەن ھادىسىلەر تەبىئىتى جەھەتتىن ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئايرىم خۇسۇسىيەتلىرى، ئىچكى ۋە تاشقى ماھىيەتى ھايانلىقتىكى ئىككىنچى بىر شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ بەلگىلىرىگە، خۇسۇسىيەتلىرىگە يېقىن ياكى ئوخشاش بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئەنە شۇنداق ئوخشاشلىغى ئاساسىدا بىر سوزنى ئىككىنچى بىر مەنىدە، يەنى كوچمە مەنىدە قوللىنىش ئۇسۇلى مەيدانغا كېلىدۇ.

سوزلەرنىڭ كوچمە مەنىسى ئۇلارنىڭ ئەسلى ئوز مەنىسىدىن مەنتىقىي جەھەتتىن ئانچە يىراقلاپ كەتمەي، بەلكى ئۇنىڭ بىلەن شەرتلىك رەۋىشتە، مەلۇم قانۇنىي ۋە تەبىئى ئوخشاشلىغى بېقىندىن جىپسلىشىپ تۇرىدۇ. بۇ ئەھۋال سوزلەرنىڭ كوچمە ۋە ئەستەرلىك مەنىلىرىنى كىشىلەرنىڭ بىر خىل ئائىلىشىغا، ئۇلارنىڭ مۇسىدە بىردەك چۈشەنچە پەيدا بولۇشىغا تولۇق ئاساس بولالايدۇ. ئەگەر سوزنىڭ ئۇدۇل ۋە كوچمە مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇشۇ مۇناسىۋەت ۋە مەنتىقىي باغلىنىش تامامەن ئۇزۇلسە، ئۇ ئىككى مەنىگە (ئۇدۇل ۋە كوچمە مەنىگە) ئىگە بولۇش خۇسۇسىيتىدىن مەھرۇم بولىدۇ-دە ئايرىم ئىككى سوز سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ ۋە ئۇلار لۇغەتلەردە باش سوز قاتاردا ئايرىم-ئايرىم بېرىلىدۇ. ئەگەر سوزنىڭ كوچمە مەنىسى ئۇدۇل مەنىسىدىن ئانچە يىراقلىشىپ كەتمىسە ۋە ئۇنىڭ بىلەن مەلۇم مەنىلىك يېقىنلىغىنى ساقلاپ قالغان بولسا، ئۇنداق سوزلەر لۇغەتلەردە، ئادەتتە، بىر ئورۇندا بېرىلىدۇ.

بۇ ئېيتقىنىمىزنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن مىسال كەلتۈرەيلى: تىلىمىزدىكى "تۆلكە" دېگەن سوزنى ئالساق، ئۇ سوز، ئادەتتە، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بىر تۈرىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە، كىشىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلىدىغان "قۇۋ" دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ يەردە

تۆلكىگە خاس هىلىگەرلىك، قۇۋلۇق ـ شۇملۇق، ھەييارلىق خۇسۇسىـ
يەتلەرنىڭ ئادەمگە كۆچۈرۈلگەنلىگىنى بىلىش تەس ئەمەس. شۇڭلاشقىمۇ قۇۋ، ھىلىگەر ئادەمنى "تۆلكە" ياكى "تۆلكىدەك، تۆلكىگە ئوخشاش" دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

دېمەك، "تۆلكە" دېگەن سوزنىڭ قۇۋ، ھىلىگەر ئادەملەرگە نىسبەتەن ئېيتىلىشىدىكى مەنىسىنى ئۇنىڭ كوچىمە مەنىسى دەپ قاراش لازىم. سوزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق دەسلەپكى ئۇدۇل مەنىسىدىن باشقا، قوشۇمچە يەنىمۇ مەنىگە ئىگە بولۇشى تىلىمىزنىڭ مەنە جەھەتتىن تەرەققى قىلىشىدا چوڭ رول ئويناپىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ.

سوزلەرنى كوچمە مەنىسىدە ئىشلىتىش جانلىق تىلدىمۇ، بەدىئى ئەسەرلەردىمۇ پات ـ پات ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئايرىم شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلىگۈچى سوزلەرنىڭ كوچىمە مەنىدە قوللىنىلىشى شائىر، يازغۇچىلارنىڭ سوز ماھارىتىگىمۇ بىۋاستە باغلىق. مەسىلەن، قارا ئالتۇن ـــ كومۇر مەنىسىدە، ئاق ئالتۇن ـــ پاختا، سېرىق ئالتۇن ـــ تاماكا، تارىخ چاقى ـــ تارىخىي تەرەققىيات، جېنى چىقماق ـــ قاتتىق ئاچچىغى كەلمەك، چىشىنى قېرىشتۇرماق ـــ تېرىكتۇرمەك، دوردىماق، قوساقنى چىڭدىماق ـــ قوساقنى تويغۇزماق، پاختا ئاتىماق ـــ يالغان ئېيتماق، يۈزىنىڭ تېرىسى تېلىن ـــ ئۇياتسىز ۋە باشقىلار. شۇنىڭغا ئوخشاش "دەسسۈەتمەك" سوزىنى ئۇسۇل ئويناش مەنىسىدە، "چېقىۋەتمەك، قىرىۋەتمەك" سوزلىرىنى بىر نەرسىنى ماھىرلىق بىلەن ئورۇنلىماق مەنىسىدە، "توغرىلىماق" سوزىنى بىر ئىشنىڭ ھوددىسىدىن چىقماق، جايلىماق، باپلىماق مەنىلىرىدە ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ سوزلەرنىڭ كوچمە مەنىلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. سوزلەرنىڭ كوچمە مەنىسى كوپىنچە ئوبرازلىق رەۋىشتە تەسۋىرلەش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. مەسىلەن، ئۇنى تېتىقسىز، بەتقەـ

لىق ئادەملەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان "سوغۇق"، قوپال، تېرىكىمەك ئادەملەرگە نىسبەتەن — "توك"، ئەل-ئاغىنىسىز، بالا-چاقىسىز يالغۇز يۈرگەنلەرگە نىسبەتەن — "شۇمبۇيا"، قورقماس، باتۇر، يۈرەكلىك ئادەملەرگە نىسبەتەن — "شىر"، ناخشىنى ياخشى ئېيتىدىغانلارغا ۋە شائىرلارغا نىسبەتەن — "بۇلبۇل" دىگەن سوزلەرنىڭ كوچمە مەنىلىرىدىن كورۈشكە بولىدۇ. سوزلەرنىڭ كوچمە مەنىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى بەزىدە سوزلىگۈچىنىڭ ئايرىم سوزلەر ئارقىلىق ئوزلىرىنىڭ شەخسى ھىس-تۇيغۇلىرىنى ئىزھار قىلىشىغا، ئۇلارغا ئالاھىدە تەسىرلىك ئوزگىچىلىكلەرنى بېرىشىگە باغلىق بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "قوزام، بوتام، بوكە"گە ئوخشاش سوزلەرنىڭ كوچمە مەنىلىرىدە قوللىنىش ئارقىلىق، ئادەتتە، ئاتا-ئانىنىڭ، چوڭلارنىڭ ياش-گودەكلەرگە، كىچىك بالىلارغا بولغان ياخشى كورۈش، ئەركىلىتىش مېھرى-سەزگۈلىرى ئىزھار قىلىنىدۇ.

8. سوزلەرنىڭ كوپ مەنىلىكلىگى ۋە كونتېكستنىڭ ئەھمىيىتى

تىلىمىزدىكى بىر قاتار سوزلەر بىرلا مەنا بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى بىرنەچچە مەنىنى ياكى مەنىلىك تۈسلەرنى ئىپادە قىلىشى مۇمكىن. ئەنە شۇنداق سوزلەرنى تىلشۇناسلىقتا كوپ مەنىلىك سوزلەر دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، "ئارقا" دىگەن سوزنى ئالساق، ئۇ تىلدىكى ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ بىر-بىرىگە يېقىن ئىككى تۈرلۈك مەنىگە (يەنى ئادەمنىڭ دۇمبىسى، يوتىسى ۋە قانداقلا بولمىسۇن بىر نەرسىنىڭ كەينى، تاشقى تەرىپى)گە ئىگە. ئامما ئۇنىڭ مۇشۇ ئىككى تۈرلۈك مەنىنىڭ ئەتراپىدا

گەپنىڭ، ئىبارىنىڭ رايىغا قاراپ بىرنەچچە مەنىلىك تۈسلەرنىمۇ ئىپادە قىلىدىغانلىغىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، "ئارقىسىغا كوتەرمەك، ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرماق، ئارقىسىدىن سوزلىمەك، بىراۋنىڭ ئارقىسىدا كۆن كورمەك؛ ئارقا سەپ، ئويىنىڭ ئارقىسى، ئارقىدا قالماق، ئارقا-كەينىگە قارىماي، ئارقا-ئارقىسىدىن"① ۋە باشقىلار. شۇنىڭغا ئوخشاش، ئېيتماق (ئىچ-سىرىنى ئېيتماق، سوز ئېيتماق، مېهمانغا ئېيتماق)؛ چەكمەك (ئىشىكنى چەكمەك، گۈل چەكمەك، تۈگمەن تېشىنى چەكمەك، تاۋۇزنى چەكمەك)؛ ئارتۇق (ئارتۇق پۇل، ئون ھەسسە ئارتۇق، پىلاندىن ئارتۇق، ئارتۇق گەپ، ئارتۇق كورمەك، ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۇگۈنكى ئوپكە ئارتۇق)؛ بوشاڭ (بوشاڭ ئادەم، ئۇنىڭ بۇلجۇڭ گوشلىرى بوشاڭ، تەرتۈى بوشاڭ) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سوزلەرنى ئالساقمۇ، يۇقۇرىدىكىدەك، ئۇلارنىڭ بىرنەچچە خىل مەنىدە ۋە مەنىلىك تۈسلەردە قوللىنىلىدىغانلىغىنى كورىمىز. لېكىن بىر سوزنىڭ ئىپادە قىلغان مەنىلىرى ياكى مەنىلىك تۈسلىرى قانچە كوپ (خىلمۇ-خىل) بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سىمانتىكىلىق يېقىنلىق، مەنتىقىي باغلىنىش ۋە باشقا ئورتاق خۇسۇسىيەتلەر دائىم ساقلىنىپ قالىدۇ. ئۇنى، مەسىلەن، ئاشۇ "ئارقا" سوزىنىڭ ھەرقانداق كونتېكست ۋە ئىبارىلەردە ئىشلىتىلىشىدىن ئېنىق كورگىلى بولىدۇ.

سوزلەرنىڭ بىرنەچچە مەنە ۋە مەنىلىك تۈسلەردە قوللىنىلىش قابىلىيىتىنى ۋە مۇمكىنچىلىگىنى ئېنىقلاشتا كونتېكست ناھايىتى چوڭ

---

① ئارقىلىق (تېلېفون ئارقىلىق) ۋە ئارقىلىق (ئويىنىڭ كەينى) دېگەن سوزلەر ئاشۇ "ئارقا" سوزىگە-لىق قوشۇمچىسىنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھازىر تامامەن ئىكىكى تۈرلۈك مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى سوزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنىڭ قانچىلىك كېڭىيىشىنى ۋە ئاساسىي مەنىسىدىن قانچىلىك يىراقلاپ كەتكەنلىگىنى بىز پەقەت ئۇلارنىڭ مەلۇم بىر گەپ، جۈملە تەركىۋىدە ئىشلىتىلىشىگە قاراپلا بىلىۋېلىشىمىز مۇمكىن. مەسىلەن، "قاقماق" پېيلىنى ئالساق، ئۇ بىر بىرىدىن سەل-پەل پەرقلىنىدىغان 5-6 مەنىنى ئىپادە قىلىدىغانلىغىنى كۆرىمىز: "مىخ قاقماق، ئىشىك قاقماق، كىگىز قاقماق، دۇمبىسىنى قاقماق، چەتكە قاقماق، قېقىۋالماق (بىر نەرسىنى ئىچىۋالماق)" ۋە باشقىلار. "قانات قاقماق، كىرپىك قاقماق"قا ئوخشاش ئىبارىلەردىكى "قاقماق"مۇ ئاشۇ "قاقماق" سوزى بىلەن تەكتى بىر بولۇشى مۇمكىن. لېكىن تىلىنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات دەرىجىسىدە بۇلار ئالاھىدە ئىككى سوز بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. كېيىپ چىقىشى بىر سوز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھازىر بىر-بىرىدىن ناھايىتى يىراقلاپ كەتكەن.

شۇنىڭ بىلەن سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ دائىرىسىنى روشەنلەشتۈرۈشتە، تىلىنىڭ تەرەققى قىلىش جەريانىدا پەيدا بولغان ۋە بولۇۋاتقان سوزلەرنىڭ يېڭى مەنىلىرىنى، مەنىلىك تۈسلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ كورسىتىشتە، يەنى "كوپ مەنىلىك" دېگەن ئۇقۇمنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى تولۇق ئېچىپ بېرىشتە كونتېكستىنىڭ ھەل قىلغۇچ رولىغا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئوتتۇرىمىز لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ سوزلەرنىڭ كوپ مەنىلىك بولۇپ كېلىشى پەقەت كونتېكىست بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە تەكشۈرۈلىدۇ.

تىلىمىزدىكى سوزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەنە جەھەتتىن دائىم تەرەققى قىلىپ تۇرىدىغانلىغىنى بىز ياخشى بىلىمىز. چۈنكى ئۇ بارلىق تىللارغا خاس قانۇنىي ھادىسىدۇر. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ ھادىسىنىڭ ھەر بىر تىلدا ھەر تۈرلۈك كورۈنۈشى ۋە ئوزىگە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىشى مۇمكىن.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزىبىر سوزلەرنىڭ تەرەققى قىلىش يولىغا نەزەر سېلىپ قارايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا دەسلەپ بىرلا مەنىنى ئىپادە قىلىپ، هازىرقى ۋاقىتتا ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن كوپ مەنىگە ئىگە بولۇۋاتقانلىغىنى كورىمىز. مەسىلەن، مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۇركى تىللار دىۋانى» كىتابىدا "قول" دىگەن سوز پەقەت ئوزىنىڭ بىرلا ئىسىملىق مەنىسىدە ئىشلىتىلسە (قول ئۇرگۇنچە، كوز ئۇرسە يەگ — قولنى پۇۋ دىگەندىن، چوغىنى پۇۋ دەش ئارتۇق)*، هازىرقى تىلىمىزدا ئۇ "pyka" مەنىسىدىن باشقا، "ئەسكەر" مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، "قانات" سوزى دەسلەپ پەقەت قۇشنىڭ قانىتى مەنىسىدە ئىشلىتىلسە، ئۇنىڭ هازىر "دەريانىڭ ئۇ قانىتى..."، "ئوينىڭ ئوڭ قانىتى..."، "سوتسىيالىستىك مۇسابىقە قانات يايماقتا"، "ئايرۇپىلانىنىڭ قانىتى..."، "قاناتلىق سوزلەر"، "قانىتىمىدىن ئايرىلدىم..." دىگەنگە ئوخشاش ئىبارىلەردە يېڭى مەنىلەردە ئىشلىتىلۋاتقانلىغىنى كورىمىز.

دىمەك، سوزلەرنىڭ مەنە جەهەتتىن راۋاجلىنىشى، ئىشلىتىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى تىلنىڭ ئومۇمى تەرەققىياتىغا باغلىق بولىدىغان تارىخىي هادىسىلەردىن دەپ قارىشىمىز كېرەك.

لېكىن سوزلەرنىڭ مەنا جەهەتتىن تەرەققى قىلىشى هەر تۇرلۇك دەرىجىدە ۋە هەر خىل بولۇشى مۇمكىن. بەزىدە سوزلەرنىڭ سىماسى تېكىلىق تەرەققىياتى بىر-بىرىگە ناهايىتى يېقىن ئىككى، ئۇچ

---

* بۇ جۇملە بۇ ئورۇنىدا "قول"غا مىسال قىلىپ كورسىتىلگەن، لېكىن «دىۋان»دا "külürgünqə kez ürsə yəg — كۆل پۇۋلىگۈچە، چوغ پۇۋلىگەن توزۇك" («تۇركى تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە، 1 — توم. 439 — بەت) شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

مەنە ۋە مەنىلىك تۈسلەر دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قېلىشى ئېھتىمال. ئۇنىڭغا يۇقۇرىدىكى "قاقماق" دىگەن پىپىل مىسال بولالايدۇ.

ئەمما تىلىمىزدىكى ئايرىم سۆزلەر ئەنە شۇنداق تەرەققىيات نەتىجىسىدە مەنە جەھەتتىن ناھايىتى يىراق، ھەتتا تامامەن باشقا-باشقا ئىككى تۈرلۈك سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەپچى بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئۇرۇق" دىگەن سۆز ئۆتمۈشتە پەقەت بىرلا مەنىگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، ھازىرقى ۋاقىتتا ئايرىم ئىككى تۈرلۈك مەنىنى بىلدۈرىدۇ: 1. پىياز ئۇرۇقى، بۇغداي ئۇرۇقى، كاۋا ئۇرۇقى، گۈل ئۇرۇقى؛ 2. ئۇرۇق-تۇققان، ئۇرۇق-جەمەت. مەلۇم بىئولوگىيىلىك شارائىتتا ئۈنۈپ-ئۆسۈشكە قابىلىيىتى بار ھەرقانداق گىيا-ئۆسۈملۈكلەرنىڭ، كۆكتاتلارنىڭ، يېزا ئىگىلىك يەل-يېمىشلىرىنىڭ "ئۇرۇق"ى بىلەن بىر ئاتا-ئانىدىن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، كېلىپ چىقىشى، تېگى-تەكتى بىر، تۇققانچىلىق، يېقىن مۇناسىۋەتتىكى كىشىلەرگە نىسبەتەن ئىشلىتىلىدىغان "ئۇرۇق-تۇققان" جۈپ سۆزى تەركىۋىدىكى "ئۇرۇق"نىڭ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم تارىخىي-ئېتنوگرافىيىلىك ۋە مەنتىقىي-سىمانتىكىلىق مۇناسىۋەتنىڭ بولغانلىقىغا قارىماستىن، ھازىرقى ۋاقىتتا ئۇلار بىر-بىرىدىن خېلى يىراقلىشىپ كەتكەنلىكىنى، ھەتتا شەكىلداش سۆزلەر (ئومونىم) دەرىجىسىگە يەتكەنلىكىنى كۆرىمىز.

بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان خۇلاسە شۇكى، تىلنىڭ سىمانتىكىلىق تەرەققىياتى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن سۆزلەردىكى كۆپ مەنىلىك مەلۇم شەكىلداش سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئوڭۇشلۇق شارائىت تۇغدۇرىدۇ. مەسىلەن، "تاماق": 1. "горло"؛ 2. "пища"؛ "بوغۇز": 1. "горло"؛ 2. "корм, пища"؛ دىمەك، شەكىلداش سۆزلەر (ئومونىملار) مەنە دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىدىكى ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. سۆز

مەنسەدىكى پەيدىن-پەي بولىدىغان بۇ تەرەققىياتنىڭ ئۇزاق دەۋرلەر داۋامىدا يۈز بېرىشىگە نىسبەتەن، سوزلەرنىڭ كوپ مەنىلىك كاتېگورىيىسىدىن شەكىللىنىش سوزلەر كاتېگورىيىسىگە ئوتۇشى بايقىلىدۇ. ئەنە شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى ۋاقىتلاردا كوپ مەنىلىك سوزلەر بىلەن شەكىللىنىش سوزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئايرىۋېلىشمۇ تەس بولىدۇ. مەسىلەن، "باش، ئاياق، قېرى" دېگەندەك سوزلەر بىرنەچچە مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ قايسى مەنىسى شەكىللىنىش سوز، قايسى مەنىلىرى بىر-بىرىگە بېقىنىش ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىش ئاسان ئەمەس. بۇنداق ئەھۋالنى ئاساسەن ئۇيغۇرچە-رۇسچە لۇغەتلەرنى تۈزگەنىدە تولارات ئۇچرىتىشقا بولىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، تىلىمىزدىكى سوزلەرنىڭ كوپچىلىگى مەنە جەھەتتىن دائىم تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. سوزلەردە يېڭى مەنە ۋە مەنىلىك تۈسلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇلارنىڭ سىمانتىكىلىق تەرەققىياتىدىكى ئۇنۇملۇك يوللاردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. سوزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ قانچىلىك كەڭلىگىنى ۋە شۇنىڭغا مۇۋاپىق ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىن خىلمۇ-خىللىغىنى بىز پەقەت كونكېرىتنىڭ ياردىمى بىلەن ئېنىقلىشىمىز مۇمكىن. كوپ مەنىلىك بولۇش جەريانىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى شەكىللىنىش سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مەلۇم شارائىت تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ.

9. مەنىداش سوزلەر (سىنونىملار)

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەر سان جەھەتتىن كوپ بولسا، ئۇلار مەنە جەھەتتىنمۇ شۇنچىلىك خىلمۇ-خىل بولىدۇ. تىلىمىزدىكى سوزلەرنىڭ شۇنداق سان ۋە

ساپا (مەنە) جەھەتتىن خىلمۇ-خىل بولۇشى ھەرقانداق زىل ۋە مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى، كورۇنۇشلەرنى مۇمكىنقەدەر تولۇق، روشەن ۋە ھەر تەرەپلىمە تەسۋىرلەشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ ۋە تىلنىڭ ئىستىللىق (ئۇسلۇپلۇق) مۇمكىنچىلىگىنى كېڭەيتىدۇ، ئۇنىڭ باي ۋە ئەۋرىشم بولۇشىنى تەمىنلەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى سىمانتىكىلىق جەھەتتىن بىر-نەچچە قىسىمغا بولۇپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى — مەنىداش سوزلەر (سىنونىملار).

مەنە جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن سوزلەر تىلىمىزدا ناھايىتى كوپ. مەسىلەن، "كوپ، تولا، جىق، نۇرغۇن، مول" دېگەن سوزلەرنى ئالىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى تىل ئەمىلىيىتىدە ئوز ئالدىغا كونكىرىت مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ سوزلەر مەنە جەھەتتىن ئوزئارا يېقىن ھەم ئوخشاش بولغاچقا، ئايرىم كونتېكستلاردا سوزنىڭ ئورنىغا قاراپ بىرىنىڭ ئورنىغا ئىككىنچىسى قوللىنىۋېرىلىدۇ. مەسىلەن: "كوپ ئادەم — كوپ پۇل، جىق ئادەم — جىق پۇل، نۇرغۇن ئادەم — نۇرغۇن پۇل" ۋە باشقىلار.

ئەمما بۇ مىساللارغا قاراپ مەنىداش سوزلەرنىڭ ھەممىسىلا ھەممە ۋاقىتتا بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى ئىشلىتىلىدۇ دەپ كېسىپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، "مول" دېگەن سوزنى ئالساق، ئۇ "مول ئاشلىق، مول ھوسۇل"غا ئوخشاش ئىبارىلەردە ئاشلاتقان مەنىسىگە قاراپ "كوپ، نۇرغۇن، جىق، تولا" سوزلىرى بىلەن مەنىداش بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئۇلار بىلەن بىر قاتاردا تۇرالايدۇ. لېكىن ئۇ "كوپ، جىق، نۇرغۇن" دېگەن سوزلەرگە ئوخشاش "ئادەم" دېگەن سوزنىڭ ئېنىقلىغۇچىسى سۈپىتىدە قوللىنىلمايدۇ. چۈنكى "مول

,ئادەم" دىگەن بىرىكمە ئۇيغۇر تىلىدا سوزلىگۈچىلەرنىڭ ئۇقۇمىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش "ئۇلۇغ" سوزىمۇ مەلۇم كونتېكستتا "نۇرغۇن، مول، جىق" مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ: "سۇيى ئۇلۇغ دەريا، ئوت ئۇلۇغ يېنىۋاتىدۇ". لېكىن ئۇمۇ "مول" سوزىگە ئوخشاش، "پۇل" سوزى بىلەن بىرلىكتە تۇرۇپ "نۇرغۇن" دىگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇلۇغ سوزىنىڭ "جىق، مول" مەنىسىدە ئىشلىتىلىشى ئۇنىڭ مەنە جەھەتتىن خېلى تەرەققى قىلغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. چۇنكى بىز بىلىمىزكى، ئۇنىڭ ئاساسىي مەنىسى "شانلىق، چوڭ، يوغان" سوزلىرىنىڭ شەكىلدىشى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئۇلۇغ ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى ياشىسۇن!"، "گۈلسۇمخان ئۇلۇغ ئويدىن چىقىپ كەلدى" («كومۇنىزم تۇغى» 60. 10. 12)، "ئېتى ئۇلۇغ سۇپىرىسى قۇرۇق" (ماقال). بۇ ئېيتقىنىمىزدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىدۇكى، سوزلەرنىڭ مەنا جەھەتتىكى يېقىنلىغى ياكى ئوخشاشلىغى پەقەت كونتېكست ئارقىلىق بايقىلىدۇ. بۇ يېقىنلىق ياكى ئوخشاشلىق بەزىدە سوزلەرنىڭ ئاساسىي باش كېلىشتىكى مەنىلىرىدىن كورۇنسە، ئايرىم شارائىتلاردا ئۇلارنىڭ كونتېكستتا پەيدا بولغان قوشۇمچە ۋە كوچىمە مەنىلىرىدىن، ھەر قانداق تەسىرلىك ۋە ھىسسىياتلىق ئۇزگىچىلىكلەردىنمۇ روشەن بايقىلىدۇ.

مەنداش سوزلەرنىڭ تەبىئىتىگە خاس خۇسۇسىيەت شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ئۇلار ئاساسىي مەنىلىرى بويىچە ئۇزئارا يېقىن بولسىمۇ، ئەمما ئايرىم مەنىلىك تۇسلىرى ئارقىلىق بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بىز ئۇ پەرقنى بەزىدە مەنداش سوزلەرنىڭ بارلىق شارائىتتا بىردەك بىر-بىرىنى تولۇق ئالماشتۇرالايدىغانلىغىدىن كورسەك، بەزىدە ئۇلارنىڭ ھەرقانداق تەسىرلىك ۋە ھىسسىياتلىق رەڭدە ئېيتىلىشىدىن بايقايمىز.

دىمەك، تاۋۇش تەركىۋى جەھەتتىن باشقا-باشقا، لېكىن مەنىلىرى بىر-بىرىگە يېقىن ياكى تامامەن ئوخشاش، پەقەت مەنىلىك تۈسلىرى بويىچە پەرقلىنىدىغان ئىككى ۋە ئۈنىڭدىن كوپ مەنداش سوزلەرنى سىنونىملار دەيمىز.

ئىككى ۋە ئۈنىڭدىن كوپ سوزلەر ئوزئارا مەنداش (سىنونىم) بولۇشى ئۈچۈن ئۈلار: a) بىرلا مەنىنى ئىپادە قىلىشى b) بىرلا سوز تۈركۈمىگە (ياكى ئىسىمغا ياكى پېئىلغا) تەئەللۇق بولۇشى، c) بىر خىل گىراماتىكىلىق شەكىلدە تۇرۇشى، d) ئوخشاش سىنتاكسىس-لىق ۋەزىپىنى ئاتقۇرۇشى شەرت.

بۇ قائىدىنى تولۇقراق ئېيتقاندا، مەنداش سوزلەر قاتارىغا كىرگەن سوزلەر بىرلا ئۈقۇمدىن كېلىپ چىقىدىغان مەنىلەرنى ئىپادىلىشى شەرت. مەسىلەن، "نارەسىدە — پەرزەنت — بوۋاق — ئەللەي — گودەك — بالا". مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى، بەزى مەنىلىك تۈسلىرىدىكى پەرقلىرىدىن قەتئىنەزەر "بالا" دىگەن بىرلا ئۈقۇمنىڭ ئەتراپىدا ئېيتىلىدىغان بىر-بىرىگە يېقىن مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

مەنداش سوزلەر بولۇشتىكى ئىككىنچى بىر شەرت — مەنداش سوزلەر قاتارىغا كىرىدىغان سوزلەر بىرلا سوز تۈركۈمىگە تەئەللۇق بولۇشى كېرەك دىدۇق. دىمەك، ئىسىم بىلەن پېئىل، پېئىل بىلەن رەۋىش، سۈپەت بىلەن ئىملىق سوزلەر ئوزئارا مەنداش سوز بولالمايدۇ. مەسىلەن، "باتۇر — قەيسەر — پالۋان — خوخەنزە — قەھرىمان — بۆكە — ئەر"؛ "سولماق — قامماق"؛ "تۈتۈش — ئۇشلاش"؛ "ياقماق — كويدۇرمەك"؛ "ئەمما — لېكىن — ئەمما-لېكىن — بىراق"؛ "ئىلىدام — چاپسان"؛ "ۋاك-چۈك — ۋاراك — چىۋرۈك — ئۇ-چۇ — چۇقان-سۇرەن"؛ "يۇز — يۈز-خاتىر — رەك — رەڭگى-روي — چىراي — چىراي-شەكلى" ۋە باشقىلار.

مەنداش سوزلەر قاتارىغا كىرگەن سوزلەرنىڭ بىر خىل گىراماتى-

كىلىق شەكىللەنگەن تۈرۈشى لازىم دېگەنىدە، بىز ئۇلارنىڭ مەلۇم كونتېكىستتا ئوخشاش شەكىللەنگەن تۈرۈپ بىر-بىرىنى ئالماشتۇرۇش مۇمكىنچىلىگىنى كۆزدە تۇتىمىز. مەسىلەن، "ئۇ مېنىڭ كەينىمدىن كەلدى" دېگەن جۈملىدىكى "كەينىمدىن" دېگەن سۆزنى شۇنىڭغا ئوخشاش گىرامماتىكىلىق شەكىلدىكى "ئارقامدىن" دېگەن سۆز بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ.

مەنىداش سۆزلەر بىر-بىرىنىڭ ئورنىغا ئىشلىتىلىشى جەريانىدا ئوخشاش سىنتاكسىسلىق خىزمەت ئاتقۇرۇشى لازىم. مەسىلەن، "پويىز ئالمۇتىدىن موسكۋاغا ھەر كۈنى يۈرىدۇ—پويىز ئالمۇتىدىن موسكۋاغا ھەر كۈنى ماڭىدۇ"، شۇنىڭغا ئوخشاش، جۈملىنىڭ بىر خىل بولەكلىرى سۈپىتىدە كەلگەن مەنىداش سۆزلەرمۇ بىرەك سىنتاكسىسلىق خىزمەت ئاتقۇرىدۇ.

مەنىداش سۆزلەرنىڭ تەبىئىتىگە سەپسېلىپ قارىساق، ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىن يېراق-يېقىنلىغىمۇ ھەر خىل دەرىجىدە بولىدىغانلىغىنى كۆرىمىز. مەنىداش سۆزلەرنىڭ زور كۆپچىلىگى پەقەت ئايرىم كونتېكىستلاردىلا يېقىنلىشىپ، باشقا شارائىتلاردا بىر-بىرىدىن يىراقلاپ كېتىدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسا، بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر مەنە جەھەتتىن تامامەن ئوخشاش، ھەممە كونتېكىستلاردا بىر-بىرىنى تولۇق ئالماشتۇرالايدىغان، بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى ئىشلىتىلىدىغان دەرىجىگە يېتىدۇ. بۇنداق مەنىداش سۆزلەرنى تىلشۇناسلىقتا موتلەق مەنىداش سۆزلەر (ئابسالىيوت سىنونىملار) دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، "بۇيرۇق—پەرمان، شامال—يەل، لايىھە—پىروېكت، تىلچى—تىلشۇناس" ۋە باشقىلار.

تىل ئەمىلىيىتىدە بۇ خىل مۇتلەق مەنىداش سۆزلەر ئاساسەن، چەت تىلدىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە مەيدانغا كېلىدۇ ۋە بۇ ھادىسە كوپىنچە، ئاتالغۇلار (تېرمىنولوگىيە) ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ.

بوَ شەكىلدىكى ئاتالغۇلارنىڭ ئىككىنچى نۇسخىسى ("تېرمىنولوگىيىلىك" دۇبلېت)نىڭ مەيدانغا كېلىشى ئاتالغۇ ئىجاتچىلىق پىرىنسىپىلىرىغا زىت هادىسىلەردىن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار تىل ئەملىيىتىدە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، "رېژوليوتسىيە ــ ئىنقىلاپ، تېما ــ ماۋزۇ، فورما ــ شەكىل، ئېكونومىيە ــ ئىقتىسات، ئورفوگرافىيە ــ ئىملا قائىدىسى" ۋە باشقىلار. بۇ خىل ئەھۋالنى تەرەققى قىلغان رۇس تىلىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ.

مەنىداش سوزلەرنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى. تىلىمىزدىكى مەنىداش سوزلەرنىڭ كوپ ۋە خىلىمۇ-خىل بولۇشى سوزسىز، تىلنىڭ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققى قىلىش دەرىجىسىنى ئىسپاتلايدىغانلىغىنى بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتتۇق. لېكىن مەنىداش سوزلەر تىلىمىزدا بىردىنلا پەيدا بولغىنى يوق؛ ئۇلار لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئۇزاق دەۋرلەر داۋامىدا پەيدىن-پەي تەرەققى قىلىش نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. مەنىداش سوزلەر تىلنىڭ ئوتمۇشتىكى تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك كاتېگورىيىلەردىن بولغاچقا، ئۇلار تىلنىڭ ئوسۇش، راۋاجلىنىش يولىدىن تولۇق مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇ ئومۇمى خەلق تىلنىڭ ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي تىلنىڭ بايلىغىنى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلنىڭ ئېلېمېنتلىرىنى، شۇنداقلا، چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنىپ، ئوزلەشتۈرۈلگەن سوزلەرنى ئوزىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىداش سوزلەرنى توۋەندىكى يوللار ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلىپ، تەرەققى قىلغان دەپ قاراشقا بولىدۇ:

1. مەنىداش سوزلەر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە بار سوزلەرنىڭ ئاساسىدا ۋە يېڭى سوز ياساش يوللىرى ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، "تالا ــ تۈز، ئامان ــ ئېسەن ــ ئامان ــ ئېسەن، ساق ــ سالامەت ــ تېچ، ياخشى ــ يېقىملىق ــ ئوبدان ــ ئوڭۇشلۇق" ۋە باشقىلار.

2. سوزلەرنى كوچمە مەنىسىدە ئىشلىتىش نەتىجىسىدىمۇ مەنىداش سوزلەر ھاسىل بولىدۇ. بۇ، مەنىداش سوزلەرنى ياساشتىكى ناھايىتى ئۇنۇملۇك ئۇسۇللارنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تىلىمىزدىكى بىر قىسىم سوزلەر ئوخشىتىش سۇپىتىدە قوللىنىلىشى ئارقىسىدا بىرنەچچە مەنىگە ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ نەتىجىسىدە بىر سوز بىرنەچچە مەنىداشلىق (سىنونىملىق) قاتارغا كىرىشكە مۇمكىنچىلىك تۇغۇلىدۇ. مەسىلەن، "مالىنىڭ بېشى"، "ئادەمنىڭ بېشى" دېگەن ئىبارىدىكى "باش"، "كاللا" سوزىنىڭ مەنىداش شەكلى. بىز يۇنى بۇنداق مىسالدىن كورىمىز: "باش سۇنسا، بوك ئىچىدە، قول سۇنسا، — يەكۈن ئىچىدە، ھەر كاللىدا، — بىر خىيال". بۇ ئۇنىڭ ئاساسىي باش كېلىش مەنىسى. لېكىن "باش" سوزى ئوخشاتمىلىق قوللىنىلىش نەتىجىسىدە ئۇنىڭدىن تاشقىرى بىرنەچچە قوشۇمچە مەنىگە ئىگە بولىدىغانلىغىنى كورىمىز. جۇملىدىن، "تاغنىڭ بېشى، ياغاچنىڭ بېشى" دېگەندە "باش" سوزى "توپىسى، ئۇچى، ئۇستى" گە ئوخشاش سوزلەر بىلەن مەنىداش بولۇپ كەلسە، "بىر باش پىياز، بىر باش ھۇكۇز" دېگەندە، ئۇ "تال"، "دانە" سوزلىرىنىڭ مەنىسىگە يېقىنلىشىدۇ. شۇنداقلا، "سوز بېشى، دەريا بېشى، قازان بېشى، ئوچاق بېشى، باش ھەرپ، باش يول، باشماقالا، باش بۇغداي، ئونبېشى، باش ئىنژىنېر، باش تارتماق، پۇلنىڭ بېشىغا سۇ قۇيماق"قا ئوخشاش ئىبارىلەردىكى "باش" ئوخشاتمىلىق قوللىنىلىشىغا مۇۋاپىق ئاساسىي مەنىسىدىن تاشقىرى بىرنەچچە كوچمە مەنىگە ئىگە بولۇپ، مەنىداش سوزلەر قاتارىنى تولۇقلىماقتا. بۇ ئەھۋالنى تىلىمىزدىكى "ئايال" (جوزىنىڭ ئايىغى، كوچىنىڭ ئايىغى، ئاينىڭ ئايىغى، گەپنىڭ ئايىغى — "پوتى"، "ئاخىرى"، "كەينى"، "داۋامى" مەنىسىدە)، "سوقۇر" (نادان، قالاق، ساۋاتسىز)، "سويمەك" (ياراتماق، ياخشى كورمەك، مۇھەببەت باغلىماق) ۋە

باشقا تۇرغۇنلىغان سوزلەرنى ئوخشىتىش، شۇنداقلا مېتونىمىيە* ۋە ئومۇملىقنى ئاتاشنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ بىر قىسمىنى ئاتاش سۈپىتىدە ئىشلىتىش جەريانىدا روشەن كورىمىز.

3. ئومۇمى خەلق ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققى قىلىشىدا تىلدىكى دىيالېكتلار ۋە يەرلىك شۇىلەرمۇ مەلۇم رول ئويناىدۇ. دىيالېكتلار بىلەن يەرلىك شۇىلەرنىڭ ئېلېمېنتلىرى ئەدەبىي تىلدىكى، بولۇپمۇ، ئاتالغۇ (تېرمىنولوگىيە) ساھەسىدىكى يېڭىدىن پەيدا بولغان ئايرىم چۈشەنچە ۋە ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن لازىملىق تىلنىڭ باي مەنبەسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇلار بولۇپمۇ، مەلۇم دىيالېكت ياكى شۇېنىڭ ۋەكىللىرىدىن بولغان شائىر ـ يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە پات ـ پات ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، دىيالېكت ۋە يەرلىك شۇىلەرنىڭ ئېلېمېنتلىرىنىمۇ مەنىداش سوزلەر كاتېگورىيىسىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتىكى ئاساسىي مەنبەلەرنىڭ بىرى دەپ ھىساپلايمىز. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى "ماتا" دېگەن سوزنى يەرلىك شۇىلەردە، جۈملىدىن قۇمۇلدا "شاڭ"، خوتەندە "خام"، قەشقەر ۋە بەزى يەرلەردە "بوز" دەپ ئاتايدۇ. ئاتالغۇ ئىجاتچىلىغى ساھەسىدە بۇ سوزلەرنىڭ بىرىنىڭلا ئېلىنىشى شەرت بولىمۇ، ئەمما ئەدەبىي ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ، شىنجاڭ شائىر ـ يازغۇچىلىرىنىڭ تىلىدا بۇ مەنىداش سوزلەرنىڭ ھەممىسى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئېيتقانلارنى باشقا مىساللار بىلەنمۇ ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. توۋەندە كەلتۈرۈلگەن مەنىداش سوزلەرنىڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغانلىرىنى

---

* مېتونىمىيە: بىر سوزنىڭ ياكى ئىبارىنىڭ ئورنىغا شۇلارغا يېقىن بولغان سوز ياكى ئىبارە، مەسىلەن "تاماق" سوزىنىڭ ئورنىغا "داستىخان" سوزىنى، "پۇلۇم يوق" دېيىشنىڭ ئورنىغا "يانچۇق قۇرۇق" دېگەن بىرىكمىنى قوللىنىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش.

دىيالېكتىت ۋە شىۋە ئېلېمېنتلىرى دەپ قاراش لازىم: "ياغلىق — (رومال) — شال — (لىچەك)؛ ياستۇق — تەكىيە — (تېكى)؛ ياخشى — ئوبدان — (بەلەن)؛ جىم — شۇك — تېپ-تېچ — جىمجىت — (سۇكۇت) — (تىمتاس)؛ دەرھال — دەررۇ — بىردىن — دەر-مەھەل — شۇ زامان — (شۇئان)؛ دۇمبە — مۇرە — يەلكە — ئۇچا — گەجگە — غول — (زىممە) — (دولا) — (ئوشنە) — شىللا؛ بىرئاز — بىرپەس — بىردەم — سەل — (جىندەك) ئاياق — تاۋاق — جام — (جاۋۇر)؛ قۇۋ — ھىلىگەر — تادان — تۇلكە — مۇغدەمەر — (لولا) — قىزىلكوز" ۋە باشقىلار.

4. مەنداش سوزلەر كاتېگورىيىسىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتىكى ئۇنۇملۇك مەنبەنىڭ بىرسى — چەت تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىش يولىدۇر. تىلىمىزدىكى مەنداش سوزلەرنىڭ زور كۆپچىلىگى چەت تىللاردىن، جۈملىدىن رۇس، ئەرەپ، پارس، خەنزۇ، موڭغۇل ۋە ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغانلىغىنى كۆرىمىز. ئۇلار تۇرمۇشىمىزدا پەيدا بولغان ھەر تۈرلۈك يېڭى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى توغرا ۋە دەل ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق قوبۇل قىلىنىپ، تىلىمىزدىكى باشقا مەنداش سوزلەرنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالغانلىغى مەلۇم. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا، شۇنىڭدەك تۈركى تىللارنىڭ كۆپچىلىگىدە "بۇيرۇق" ۋە "يارلىق" دىگەن مەنداش سوزلەرنىڭ بولۇشىغا قارىماستىن، ئۇيغۇر تىلى ئەرەپ تىلىدىن "پەرمان" ۋە "ئەمر"گە ئوخشاش مەنداش سوزلەرنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇلار مۇشۇ كەمگىچە تىلىمىزدا ئىشلىتىلۋاتىدۇ.

بۇنداق سوزلەر تىلىمىزدا ناھايىتى كوپ. قولىمىزدىكى توپلانغان ماتېرىياللارغا قارىغاندا، لۇغەت تەركىۋىدىكى مەنداش سوزلەرنىڭ تەخمىنەن 30 — 40 پېرسەنتى چەت تىللاردىن كىرگەن سوزلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن، "ئارزۇ (ئەرەپچە) — ئارمان (پارسچە) —

ئارزۇ ـ ئارمان؛ كىشى ـــ ئادەم (ئەرەپچە) ـــ ئادەمزات (ئەرەپ ـ پارسچە) ـــ ئىنسان (ئەرەپچە)؛ چول ـــ ياۋان (پارسچە) ـــ بەياۋان (پارسچە) ـــ دەشت ـ ياۋان (پارسچە) ـــ سەھرا (ئەرەپچە) ـــ جەزىرە (ئەرەپچە)؛ ئوچۇق ـــ ئېنىق ـــ ئايدىڭ ـــ ئاشكارە (ئەرەپچە) ـــ روشەن (پارسچە)؛ مەلۇم (ئەرەپچە) ـــ ئايان (ئەرەپچە)؛ چاقچاق ـــ شاڭخو (خەنزۇچە) ـــ ھەزل (ئەرەپچە)؛ توگە ـــ لوتو (خەنزۇچە) ـــ باپ (پارسچە)؛ سەرەڭگە (رۇسچە) ـــ ياڭخو (خەنزۇچە) ـــ گۇگۇت؛ ئاناللز (رۇسچە) ـــ تەھلىل (ئەرەپچە)؛ ئىسپات (ئەرەپچە) ـــ دەلىل (ئەرەپچە) ـــ فاكىت (رۇسچە)؛ زەمبىرەك (پارسچە) ـــ پو (خەنزۇچە) ـــ پۇشكا (رۇسچە) ۋە باشقىلار.

مەنىداش سوزلەرنىڭ تۈرلىرى. تىلىمىزدىكى مەنىداش سوزلەرنى مەنىسىگە، تەركىۋىگە ۋە ئىشلىتىلىشىگە قاراپ بىرنەچچە تۈرگە بولۇشكە بولىدۇ.

1. مەنىداش سوزلەر گۈرۇپپىسىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەر مەنە جەھەتتىن ئوزئارا ھەر تۈرلۈك مۇناسىۋەتتە بولۇشى مۇمكىن. بەزى مەنىداش سوزلەر ئاساسىي مەنىسىنىڭ كوپچىلىگىنىڭ ھەممىسىگە بىر خىل ئاڭلىنىش خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئەسكى ـــ يامان ـــ ئوسال ـــ ناچار؛ يوتقان ـــ كورپە؛ تەكىيە ـــ ياستۇق؛ بەزىدە ـــ گايدا ـــ ئاندا ـــ ساندا ـــ ناگاندا؛ ئىززەتلىك ـــ ھورمەتلىك ـــ قەدىرلىك ـــ قەدىردان ـــ ئەتىۋارلىق" ۋە باشقىلار.

بۇ خىلدىكى مەنىداش سوزلەرنىڭ مەنىسى مەلۇم بىر كونتېكستقا ياكى سوزلىگۈچىنىڭ شەخسى مۇناسىۋىتىگە، ئۇنىڭ ساپاسىغا مۇۋاپىق ئالاھىدە رەڭ، تەسىرلىك ۋە ھىسسىياتلىق ئوزگىچىلىكلەر بېرىپ سوزلىشىگە باغلىق ئەمەس. شۇڭلاشقا بۇنىڭغا ئوخشاش مەنىداش سوزلەرنى **ئۇدۇل مەنىدىكى مەنىداش سوزلەر** دەپ ئاتايدۇ.

ئۇدۇل مەنىدىكى مەنىداش سوزلەر مەلۇم جۈملە تەركىۋىدە

تۇرۇپمۇ ۋە كونتېكستتىن تاشقىرى ئالاھىدە ئېيتىلغاندىمۇ ئوزلىرىنىڭ سېمانتىكىلىق ئومۇمى خاراكتېرىنى ۋە مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن، "تېتىك ــ تىمەن ــ چاققان ــ چەبدەس؛ تاتلىق ــ شىرىن؛ قامىساق ــ سولىماق؛ لاي ــ پاتقاق ــ پېتىق"؛ قارغۇ ــ كور ــ سوقۇر ۋە باشقىلار. بۇ خىل ئۇدۇل مەنىلىك مەنداش سوزلەرنى ئەمىلىي ئىشلىتىلىشىگە قاراپ تۇراقلىق مەنداش سوزلەر دەپمۇ ئاتايدۇ.

2. مەنداش سوزلەر گۇرۇپپىسىغا كىرگەن سوزلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك ئۇدۇل مەنىلىك مەنداش سوزلەر بولۇشى شەرت ئەمەس. كوپ ۋاقىتلاردا سوزلەر ئوزلىرىنىڭ ئاساسىي مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى كوچمە مەنىسىدە ئىشلىتىلىش جەريانىدا مەلۇم مەنداش سوزلەر قاتارىغا كىرىپ قېلىشى مۇمكىن. بۇنداق سوزلەرنى ئادەتتە كونتېكستلىق ياكى شەرتلىك مەنداش سوزلەر دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "كوپ" دېگەن سوز ئوزىنىڭ ئاساسىي مەنىسى بويىچە: "نۇرغۇن ــ تولا ــ جىق ــ كەڭرى ــ مول"غا ئوخشاش سوزلەرنىڭ شەكىلدىشى ئىكەنلىگىنى بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتتۇق. ئەمما "كوپ" سوزىنىڭ مەلۇم كونتېكستلاردا "خەلق ـ ئەل ـ كوپچىلىك ـ ئەل ـ يۇرت"قا ئوخشاش شەكىلداش سوزلەر قاتارىغا كىرىپ كېتىدىغانلىغىنىمۇ كورىمىز:

كوپ بىلەن كورگەن توي.
يولدىن چىقساڭ چىق،
كوپتىن چىقما.
كوپ تۇكۇرسە كول بولار.
كوپتىن توشقان قېچىپ قۇتۇلماس.
(خەلق ماقاللىرى)

3. مەنداش سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ھەرقانداق نۇقتىنەزەردىن ئېلىپ قاراشقا بولىدۇ. بەزى چاغلاردا شەكىلداش سوزلەر قاتا-

ریغا کىرىپ تۇرغان سوزلەر شۇ قاتاردىكى ئاساسىي مەنىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كەلسىمۇ، ئەمما ئايرىم تەسىرلىك ۋە ھىسسىياتلىق ئوزگىچىلىكلىرىگە بىنائەن يىراقلاپ كېتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، "يۇتماق ــ سۇمۇرمەك" مەنىداش سوزلىرى قاتارىغا "قېقىۋالماق ــ كوتەرمەك" كە ئوخشاش سوزلەرنى كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ "يۇتۇش"، "ئېچىش" مەنىسىگە ئالاھىدە ھىسسىياتلىق رەڭ بېرىپ تۇرغانلىغى كوپچىلىككە ئېنىق ئاڭلىنىدۇ. بىر قاتار سوزلەر ئوزلىرىنىڭ بىتەرەپ ئېيتىلىشىدا ۋە جۇملە تەركىۋىدە تۇرۇپمۇ مەنىسىگە خاس سەلبى ۋە ئىجابى تۇسلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن، "ئايال" سوزىنىڭ سىنونىمى "خوتۇن". "خوتۇن" سوزى قەدىمقى ۋاقىتلاردا پادىشا، خان سارايلىرىدىكى ئاياللارغا نىسبەتەن ئېيتىلىشىغا قارىماستىن، ھازىر "ئايال" دىگەن ئۇقۇمنىڭ سەلبى تۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭغا ئاساسەن ئەدەبىي تىلدا "ئايال" سوزى كوپرەك ئىشلىتىلىپ، "خوتۇن" كوپىنچە جانلىق تىلدا ئېيتىلماقتا. مەلۇم كونتېكىستلاردا "ئاغىچا، خېنىم، مەزلۇم، باللارنىڭ ئانىسى" دىگەن سوزلەرمۇ "ئايال" بىلەن مەنداشلىق قاتاردا تۇرۇشى مۇمكىن. لېكىن، "ئاغىچا، خېنىم"نىڭ ھورمەتلەش مەنىسىدىن تاشقىرى، تەنە قىلىش، كەمسىتىش تۇسلىرىمۇ يوق ئەمەس. "باللارنىڭ ئانىسى" دىگەندە، ئەرنىڭ ئايالىغا بولغان ھورمەت-ئىززىتى ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش "پاكا ئادەم، پاكىنەك ئادەم" دىگەن ئۇقۇمنى بەزىدە "پىندەك"، "پىستەك" دەپمۇ ئېيتىدۇ. لېكىن كىينكى ئىككى سوز (پىندەك، پىستەك)نىڭ مەنىسى سەلبى تۇسكە ئىگە.

بۇ ئېيتقانلىرىمىزدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىدۇكى، مەنىداش سوزلەر گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدىغان سوزلەرنىڭ ئايرىم قىسمى سوزلىگۈچىنىڭ (يازغۇچىنىڭ) شەخسى پىكرىگە، شەيئى ۋە ھادىسە-

لەرگە بولغان مۇناسىۋەتتىگە قاراپ ئۇزۇنلۇك ئاساسىي مەنىسىگە قوشۇمچە مەلۇم بىر ھىسسىياتلىق رەڭ بىلەن ئىپادىلىشى مۇمكىن. ئەنە شۇنداق سوزلەرنى **ھىسسىياتلىق مەندداش سوزلەر** (ئىموتسىئونال سىنونىملار) دەپ ئاتايدۇ.

4. ھىسسىياتلىق مەندداش سوزلەر بىلەن مەنە جەھەتتىن ئوخشاشلىغى بار، لېكىن ئىشلىتىلىش جەھەتتىن ئايرىم ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە سوزلەرنى **ئىستىلىق** مەندداش سوزلەر دەپ ئاتايدۇ.

مەنە جەھەتتىن ئوزئارا يېقىن ياكى ناھايىتى ئوخشاش سوزلەرنىڭ ھەممىسى تىلىمىزدا بىر خىل ئۇنۇملۇك رەۋىشتە ئىشلىتىلمەيدۇ. ئايرىم سوزلەر بولۇپمۇ، گۈزەل ئەدەبىياتتا كوپرەك ئىشلىتىلسە، بەزىلىرى جانلىق تىلدا، يەنە بەزىلىرى ئىلمىي ئەدەبىياتلاردا كوپرەك ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ھەر بىر سوزنىڭ ئۇزىگە خاس ئىستىللىق خۇسۇسىيەتلىرى بولىدۇ. مەسىلەن، "كۆن" ۋە "قۇياش" مەندداش سوزلىرىنى ئالساق، "قۇياش" تولىسى شېئىرى ئەسەرلەر تىلدا ئىشلىتىلىدۇ. جانلىق تىلدا كوپىنچە "ئېغىر ئايال"، "بويلۇق"، "ئېغىر بوي"، "ئىككى قات" دىسەك، كوتىرەڭگۇ ئىستىلدا "ھامىلدار" دەيمىز. شۇنىڭغا ئوخشاش رەسمىي تىلىمىزدا بىز "يولداش" بىلەن بىر قاتاردا "بۇرادەر" سوزىنىمۇ قوللىنىمىز. ئەمدى بۇلارنىڭ قاتارىدىكى "ئاداش، ئاغىنە، ئاغىنە-ئوڭگە، تەڭتۇش، دوست، ئاشنا"غا ئوخشاش سوزلەر، ئادەتتە، جانلىق تىلدا تولاراق ئېپتىلىدۇ. بىر زامانلاردا "يولداش" مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان "يىلتك" سوزى ھازىر لېكسىكىنىڭ پاسسىپ زاپىسىغا ئايلاندى.

ئىستىللىق مەندداش سوزلەرگە مۇناسىۋەتلىك مۇنۇ بىر مەسىلىنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، مەندداش سوزلەرنىڭ بەزىبىر-لىرى تىلىمىزدىكى كونىرىغان سوزلەر قاتارىغا ئوتۇپ، ھازىرقى

ۋاقتتا قوللىنىلىش دائىرىسى چەكلەنگەن. ئۇلار ئاساسەن، ماقال ۋە تەمسىلدە، تۇراقلىق ئىبارىلەردە، شائىر-يازغۇچىلار-نىڭ كونا زامانىنى تەسۋىرلەش مەقسىدى بىلەن يازغان ئەسەرلىرىدە، تارىخىي ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. شۇنداق بولغان ھالەتتىمۇ ئۇنداق سۆزلەر مەنداش سۆزلەر قاتارىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالىدۇ. مەسىلەن، "سىيىر-كالا-ئىنەك-ئۆي" مەنداش سۆزلىرى قاتارىدىكى "ئىنەك"، "ئۆي" سۆزلىرىنى بىز كوپ چاغلاردا خەلق ماقالىلىرىدا ۋە فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەردە ئۇچرىتىمىز: "ئاغزىغا ئىنەك تەپكەن" (يىغلاڭغۇ مەنىسىدە)؛ "بىر ئۆينىڭ مۇڭگۈزىگە ئۇرسا، مىڭ ئۆينىڭ تۈيىغى سقىرار" (خەلق ماقالى)؛ "ساپان-سوقا-بوقۇسا"؛ "ئايەم-ھېيىت-ئايەم-توي-توي-توكۇن-بايرام-مەربكە"؛ "خاتىرە-يادىكار-ئەسلەتمە" ۋە باشقىلار.

5. مەنداش سۆزلەر تۈزۈلۈشى جەھەتتىنمۇ بىر خىل ئەمەس. مەنداش سۆزلەرنىڭ ئاساسىي كوپچىلىگى ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، پېئىللاردىن، بەزىدە سان، ئالماش، ئىملىق ۋە يارەمچى سۆزلەردىن ھاسىل بولىدۇ. ئاشۇ سوز تۈركۈملىرىگە ئائىت سۆزلەردىن ياسالغان مەنداش سۆزلەر شۇ سوز تۈركۈملىرىگىلا مۇۋاپىق شەكىللەردە تۇرۇپ، ئۇزئارا مەنىلىك قاتناشتا بولىدۇ. دېمەك، ئۇلار شەكىل جەھەتتىن تومۇر سوز سۈپىتىدىمۇ، جۈپلەشكەن، بىرىككەن، تەكرارلانغان رەۋىشتىمۇ ۋە ھەرقانداق قوشۇمچىلار بىلەن تۇرۇپمۇ مەنداش سوز بولۇشى مۇمكىن. مانا شۇ خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ مەنداش سۆزلەرنى بىرنەچچە تۈرگە بولۇشكە بولىدۇ:

a) بىر خىل تومۇر سۆزلەردىن تەركىپ تاپقان مەنداش سۆزلەر: "ئۇن-ئاۋاز-تەۋىش-تاۋۇش-سادا"؛ "ئاچا-ھەدە-ئىگىچە"؛ "تاۋاق-لەگەن-چىلاپچا-داس"؛ "دىل-كۆڭۈل-قەلب"؛ "ئوچ-ئەنەت-ئىنتىقام"؛ "كۆچ-قۇۋۋەت-دەرمان-ماغدۇر-

قۇدرەت ــ ھال" ۋە باشقىلار.

b) قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان مەنداش سوزلەر: "كوكلەم ــ ئەتىيازــ باھار"؛ "ئاتاقلىق ــ داڭلىق ــ بەلگىلىك ــ مەشھۇر"؛ "ئاۋالقى ــ دەسلەپكى ــ ئىلگىرىكى ــ بۇرۇنقى ــ ئالدىنقى ــ بىرىنچى"؛ "تەمسىز ــ تېتىقسىز ــ بەتتام ــ لاۋزا"؛ "ئالاھىدە ــ بولەكچە ــ ئالايىتەن ــ باشقىچە ــ ئۆزگىچە" ۋە باشقىلار.

c) تومۇرى بىر، لېكىن سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى باشقا ــ باشقا مورفولوگىيىلىك دۇبلېت (ئىككىنچى نۇسخا) لارمۇ مەنداش سوز ــ لەرگە كىرىدۇ: "غەيۋەتچى ــ غەيۋەتخور ــ پىتنىچى ــ پىتنەخور ــ پىتنە ــ پاساتچى ــ زۇغۇي"؛ "چوكان ــ جۇۋان (جۇگان)"؛ "داۋۇز ــ دەرۋازا"؛ "نەچچە ــ نەچچەن"؛ "ئاۋارىچىلىك ــ ئاۋارىگەرچىلىك"، "ئەتە ــ ئەتىلىكە"؛ "بىپايان ــ پايانسىز" ۋە باشقىلار.

d) ئىككى سوزنىڭ قوشۇلۇپ، بىرىكىپ ۋە تەكرارلىنىپ ئېيتىلىشى ئارقىلىق ياسالغان مۇرەككەپ سوزلەر (قوش سوز، بىرىككەن سوز، تەكرار سوز) دىن تەركىپ تاپقان مەنداش سوزلەر: "بۇرناكۇن ــ ئوزاكۇن ــ ئولۇشكۇن"؛ "ئوپۇل ــ توپۇل ــ ئالمان ــ تالمان"؛ "قوراي ــ چاۋا ــ قوراي ــ چوراي ــ قوراي ــ چاتقال"؛ "غىرىڭ ــ پىرىڭ ــ ھوتۇت ــ پوتۇت ــ پەلەي ــ شەلەي ــ ئۇ ــ بۇ"؛ "قورال ــ ياراق ــ قورال ــ جابدۇق ــ قورال ــ سايمان"؛ "ئەگرى ــ بۇگرى ــ ئەگىر ــ دوناي ــ ئەگىر ــ توقاي ــ مايتۇق ــ سايتۇق ــ مايماق ــ سايماق ــ قىڭغىر ــ سىڭغىر" ۋە باشقىلار.

e) ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن كوپ سوزنىڭ بىرىكمىلىرىدىنمۇ مەنداش سوزلەر ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. بۇ خىل "سىنونىم ــ ئىبارىلەر" تىلىمىزدا ناھايىتى كوپ ۋە ئۇلار مەنە جەھەتتىن ئايرىم سوزلەر بىلەن بارا ــ ۋەر بولۇپ كېلىدۇ: "ۋاپات بولماق ــ قازا تاپماق ــ دۇنيادىن قايتماق ــ كوز يۇمماق"؛ "ئۇستىن قارىماق ــ ئېتىۋارسىز قارىماق ــ سۇس قارىماق ــ سالقىن قارىماق ــ يۇزە قارىماق ــ ئات ئۇستى

قارىماق ــ جاۋاپسىز قارىماق"؛ "ۋۇجۇتقا كەلمەك ــ بارلىققا كەلمەك ــ مەيدانغا كەلمەك ــ پەيدا بولماق"؛ "پىكىر ــ كوزقاراش ــ نۇقتىئىنەزەر"؛ "بىر دەمدە ــ بىر پەستە ــ ھاي ــ ھوي دېگىچە ــ ئۇ ــ بۇ دېگىچە ــ ھەش ــ پەش دېگىچە"؛ "تۇرمۇشقا چىقىش ــ ئەرگە تېگىش ــ تۇرمۇش قۇرۇش ــ ئوي تۇتۇش ــ تالالىق بولۇش ــ ياتلىق بولۇش" ۋە باشقىلار.

f) مەنىسى يېقىن ئىككى سوزنىڭ قاتار ئىپتىلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان سوز بىرىكمىسى (پولېئونازىم)نىڭ تەركىۋى قىسمى ئوزئارا مەنىداشلىق (سىنونىملىق) مۇناسىۋەتتە تۇرىدۇ. لېكىن ئۇلارنى مەنىداش سوزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ تەركىۋى قىسىملىرى بىر ــ بىرىنى تولۇقلاپ، ئىزاھلاپ تۇرىدۇ ۋە ھەر تۇرلۇك شەكىلدە تۇرۇپ بىرىكىدۇ. مەسىلەن، "بولدى خالاس، بىكار بوشقا، مەن ئوزەم، بىز ئوزىمىز، ئاخىر ئايىغى، قاراپ باق، خۇددى ئوزى".

g) تىلىمىزدىكى ناھايىتى باي ۋە خىلمۇ ــ خىل ئىدىئوم، ئىبارە (فىرازا)لارنىڭ مەنىداش سوزلەرگە مەلۇم مۇناسىۋىتى بار. چۈنكى ئىستىلنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە مۇۋاپىق ئىدىئوم ۋە فىرازىلىق سوز بىرىكمىلىرى بىر سوزنىڭ مەنىسىنى ئىپادە قىلىپ، ئۇنى كونتېكستتا ئالماشتۇرۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئاكادېمىك ۋ.ۋ. ۋىنوگرادوۋ: "فىرازېئولوگىيىلىك گۇرۇپپىلار ياكى فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئومۇنىملاردىن خالىدۇر. ئۇلار پەقەت سوز ۋە ئىبارىلەرنىڭ سىنونىملىرى قاتارىغا كىرىدۇ①" ــ دەپ كورسىتىدۇ. مەسىلەن،

---

① ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوۋ. تىلشۇناسلىقنىڭ بىر ساھەسى سۈپىتىدىكى رۇس فرازېئولوگىيىسى ھەققىدە ئاساسىي چۈشەنچىلەر ــ «يىلىلىق ئىلمىي يېغىن ئەسەرلىرى». لېنىنگراد. 1946 ــ يىل. 67 ــ بەت.

"ئىلدام ـ چاپسان ـ تىز ـ پات ـ غىل ـ پال" مەنىداش سوزلەرنىڭ قاتارىنى "بىر دەمدە ـ بىر پەستە ـ ئۇ ـ بۇ دېگىچە ـ ھاي ـ ھۇي دېگىچە ـ ھەش ـ پەش دېگىچە" گە ئوخشاش سىنونىم ـ ئىبارىلەر تولۇقلاپ تۇرسا، ئۇ "قاش بىلەن كىرپىك ئوتتۇرىسىدا ـ كوزنى يۇمۇپ ئاچقىچە" تەخلىتتىكى فرازېئولوگىيىلىك مەنىداش سوزلەر ئارقىلىق تېخىمۇ تەرەققى قىلىشى مۇمكىن.

بۇ ئېيتقانلىرىمىزدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىدۇكى، تىلىمىزدىكى گىراماتىكىلىق تۇزۇلۇشى، شەكلى، تەركىۋى جەھەتتىن ھەر تۇرلۇك بولۇپ كەلگەن سوزلەر، ھەتتا ئىبارىلەر ۋە فرازېئولوگىيىلىك سوز بىرىكمىلىرى بىرلا مەنىنىڭ ئەتراپىدا توپلىنىپ، مەنىداش سوزلەر قاتارىنى تەشكىل قىلىشى مۇمكىن. شۇڭلاشقىمۇ بىر سىنونىملىق گۇرۇپپىدا تومۇر ۋە ياسالما سوزمۇ، بىرىكمە سوز ۋە قوش سوزمۇ، ئىبارىلەر ۋە فرازېئولوگىيىلىك سوز بىرىكمىلىرىمۇ توپلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "يوقاتماق ـ قىرماق ـ تار ـ مار قىلماق ـ خانۇ ـ ۋەيران قىلماق ـ بىت ـ چىتىنى چىقارماق، كۆكۈم ـ تالقان قىلماق ـ قىيا ـ چىيا (قىيما ـ چىيما) قىلماق ـ يەر بىلەن يەكسان قىلماق ـ ئورنى ـ ئىزى بىلەن يوق قىلماق"؛ "تازا ـ تاپ ـ تازا ـ مۇشۇك يالىغاندەك"؛ "ئوخشاش ـ خۇددى ئوزى ـ سويۇپ چاپلاپ قويغاندەك"؛ "سېمىز ـ تولۇق ـ بودرۇق ـ ئەت ـ يەنلىك ـ پاخلاندەك ـ ياغنىڭ ئىچىدىكى بورەكتەك" ۋە باشقىلار.

مەنىداش سوزلەر قاتارى ۋە سىنونىملىق دومىنانتا. بىرلا ئۇقۇم ـ نىڭ ئەتراپىغا توپلانغان ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن كوپ مەنىداش سوزلەرنىڭ يىغىندىسى مەنىداش سوزلەر قاتارى ياكى مەنىداش سوزلەر ئۇۋۇسى (سىنونىملىق ئۇۋا) دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، "ۋاقىت ـ مەزگىل ـ چاغ ـ زامان ـ تاپ ـ كەم"؛ "كەمبەغەل ـ گادای ـ نامرات ـ يوقسۇل"؛ "يەرلىك ـ مازار گور ـ گورلۇك ـ گورستان ـ گورستانلىق ـ

قەۋرە ــ قەۋرىستان ــ زەرەت ــ زەرەتكالىق ــ تۇپراق بەشى"؛ "دۇنيا ــ ئالەم ــ جاھان ــ يەر يۈزى"؛ "ئەقىل ــ ئىدرەك ــ ئەقىل ــ ئىدرەك ــ زېھىن ــ پەم ــ پاراسەت ــ پەم ــ پاراسەت ــ ئاقىل ــ ھېزىم" ۋە باشقىلار.

مەنداش سوزلەر قاتارىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ ئىچىدە بىرى، ئەلۋەتتە، باشقىلارغا قارىغاندا ھەممىسگە ئورتاق ئومۇمى مەنىنى ئېنىق ۋە تولۇقراق ئىپادىلەپ تۇرۇشى مۇمكىن. ئەنە شۇنداق مەنداش سوزلەر قاتاردىكى باشقا سوزلەرگە مەنە جەھەتتىن ۋاكالەتلىك قىلالايدىغان سوز سىنونىملىق دومىنانتا دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، "زىيان ــ زىيان ــ زەخمەت ــ زەخمەت ــ زەرەر (زالال) ــ چىقىم"؛ "ھورمەتلىمەك ــ ئىززەتلىمەك ــ ئېتىۋارلىماق ــ قەدىرلىمەك ــ ئېھتىرام قىلماق"؛ "يۇۋاش ــ مومۇن ــ مۇلايىم"؛ "پاتماق ــ چوكمەك ــ غەرق بولماق"؛ "پاك ــ گاس ــ ئاكلىماس ــ قۇلىغى ئېغىر"؛ "رەھمەت ــ باركاللا ــ ھەشقاللا ــ تەشەككۇر" ۋە باشقىلار.

بۇ مىساللاردىكى ئاستى سىزىلغان سوزلەرنى ئوزىدىن كېيىنكى لىرىگە مەنە جەھەتتىن ۋاكالەتلىك قىلالايدىغان سىنونىملىق دومىنانتا دەپ قاراش لازىم. ئەمما شۇنى ئەسكەرتىپ ئوتۇش كېرەككى، بەزىدە بۇنداق سىنونىملىق دومىنانتلارنى باشقا قاتاردىكى سوزلەردىن ئايرىۋېلىش، مەنە جەھەتتىن ئاجرىتىۋېلىش ئاسان ئەمەس.

10. شەكىلداش سوزلەر (ئومونىملار)

لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ئايرىم قىسمى تاشقى كورۇنۇشى ۋە تەلەپپۇز قىلىنىشى جەھەتتىن بىر ــ بىرىگە ئوخشاش بولۇپ كېلىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ شەكىلداش ۋە ئاھاڭداش بولۇشىغا قارىماستىن، مەنىلىرى بىر ــ بىرىدىن تامامەن يىراق بولىدۇ. مەسىلەن: "تاماق

1. تاش، تاتام، غىزا، 2. بوغۇز، كاناي، كىكىرتەك، 3. تىرنا"؛ "بوغۇز 1. مالىنىڭ بوغۇزى: قالماق ئېتى بوغۇز يىمەس، بوغۇز يىسە تورۇا تېشەر (ماقال)، 2. تاماق، كاناي: ئاغزىغا كەلگەننى بوغۇزىغا يۇتماي تىللماق، 3. كاڭنىڭ بوغۇزى"؛ "قېيىش 1. تاسما، قېلىن تېرىدىن ئىشلەنگەن پوتا: ياخشى ئاتنىڭ تېرىسى قېيىش بولار، كون بولماس (ماقال)، 2. بېشى قېيىش"؛ "ياقماق 1. ئوت ياقماق، 2. ھاۋاسى ياقماق، 3. مايلماق، سۈرتمەك: دورا ياقماق، 4. نان ياقماق، تېزەك ياقماق" ۋە باشقىلار.

ئەنە شۇنداق شەكىلى (ئېيتىلىشى ۋە يېزىلىشى) بىر، لېكىن مەنىسى باشقا-باشقا بولۇپ كەلگەن ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن كوپ سوزلەرنى **شەكىلداش سوزلەر** (ئومونىملار) دەپ ئاتايدۇ.

شەكىلداش سوزلەر گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەر بىر-بىرىدىن ئاۋازلىرىنىڭ ئاساسىي باش كېلىشىلىك مەنىلىرى ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ئايرىم كونتېكستلاردا ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچە، كوچمە مەنىلىرى ۋە مەنە پەرقلىرى ئىناۋەتكە ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن، "قات" شەكلىدە ئېيتىلىدىغان ئۇچ ئومونىم سوزنى ئالساق، ئۇلار بىر ئەمەس، بەلكى بىرنەچچە مەنە ۋە مەنىۋىي تۈسلەرنى بىلدۈرىدىغانلىغىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: "1.قات a) يوتقانىنىڭ قېتى؛ b) ئىككى قات يېپ؛ 2. قاتa) دەريانىڭ ئۇ قېتىدا؛ 3. قات ("قاتماق" پېئىلىنىڭ ئاساسىي شەكلى) a) ئاشقا قېتىق قات؛ b) كالىنى پادىغا قات؛ c) ئاتنى ھارۋىغا قات."

مانا بۇ مىساللاردىن بىز شەكىلداش سوزلەر گۇرۇپپىسىغا كىرگەن ھەر بىر سوزنىڭ سېمانتىكا دائىرىسىدە بىرنەچچە مەنىلىك تۈسلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئىكەنلىگىنى كۆرىمىز. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوزئارا مەنتىقىي مۇناسىۋەتنى ۋە مەنە جەھەتتىكى يېقىنلىقنى ئۇچىنچى ("قاتماق" پېئىلىنىڭ ئاساسىي شەكلىدىكى) شەكىلداش سوزدىن

ئېنىق كورۇشكە بولىدۇ: "قېتىق قاتماق، كالىنى پادىغا قاتماق، تاتلىق ھارۋىغا قاتماق" بۇلارنىڭ ھەممىسى "قوشۇش" دېگەن ئۇمۇمى مەنىگە ئورتاق. ئەگەر "قات" پېئىلىنىڭ ئاشۇ مەنىلىرىنىڭ بىرى باشقىلىرىدىن تامامەن پىراقلاپ كەتسە، ئۇ ئاشۇ شەكىلداش سوزلەر گۇرۇپپىسىدا يەنە بىر يېڭى شەكىلداش سوزنى تەشكىل قىلىشى ئېھتىمال.

دېمەك، شەكىلداش سوزلەر گۇرۇپپىسىنى ئېنىقلاشتا سوزلەرنىڭ پەقەت ئاساسىي شەكلى ۋە باش كېلىشتىكى مەنىسىلا ئېتىۋارغا ئېلىنىشى لازىم. ئۇلارنىڭ قوشۇمچە مەنىلىرى ۋە مەنىلىك تۈسلىرى، ئادەتتە، ئاساسىي مەنىنىڭ پۈتاقلىرى سۈپىتىدە قارىلىشى كېرەك.

شۇنىڭ بىلەن، شەكىلداش سوزلەر كاتېگورىيىسىنى ئايرىشتىكى ئولچەم ئۇ سوزلەرنىڭ ئاساسىي گرامماتىكىلىق شەكلى ئىكەنلىگىنى ئېنىقلىدۇق. ئەمما بۇنىڭدىن تىلىمىزدىكى شەكلى ئوخشاش بولۇپ كەلگەن سوزلەرنىڭ ھەممىسىنى شەكىلداش سوز دەپ قاراش كېرەك دېگەن خۇلاسە چىقمايدۇ.

ئەگەر مەنداش سوز بولۇش ئۈچۈن سوزلەر بىرلا سوز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولۇپ كېلىشى شەرتلىك رەۋىشتە تەلەپ قىلىنسا، شەكىلداش سوزلەرگە ئۇنداق تەلەپ قويۇلمايدۇ. شەكىلداش سوزلەر گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەر ئوزلىرىنىڭ لېكسىكا-گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە بىرلا ئەمەس، بەلكى تۇرلۇك سوز تۈركۈملىرىگە ئائىت بولۇشى مۇمكىن. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، شەكىلداش سوزلەر گۇرۇپپىسىدا ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، سان، ئالماش، پېئىل، ئىملىق ۋە يارىمچى سوزلەرمۇ قاتار تۇرۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: "1. ھەرە (ئىسىم) — ياغاچ كېسىدىغان ھەرە، بېگىز ھەرە؛ 2. ھەرە (ئىسىم) — بال ھەرىسى؛ 1. قۇيماق (ئىسىم) — قۇيماق نان؛ 2. قۇيماق (پېئىل) سۇ قۇيماق؛ زەمبىرەك قۇيماق؛

كېسەك قۇنماق؛ 1. قۇرۇق (ئىسىم) ــ ئات تۇتىدىغان قۇرۇق؛ 2. قۇرۇق (سۈپەت) ــ قۇرۇق ئوتۇن؛ قۇرۇق تاماق؛ قۇرۇق يوتەل؛ 3. قۇرۇق (سۈپەت) ــ قۇرۇق سوز، قۇرۇق هارۋا قاتتىق تاراقلايدۇ (تەمسىل)؛ 1. يۇز (ئىسىم) ــ يۇز كورۇشمەك؛ 2. يۇز (سان) ــ يۇز سوم؛ 1. سەل (ئىسىم) ــ قىيان، تاشقىن؛ 2. سەل (رەۋىش) ــ ئۇ سەل كېچىكىپ قالدى؛ 1. سىز (ئالماش) ــ سىز ئويىگە كىرمەك؛ 2. سىز (پېئىل) ــ سىزىق سىز، ئاستىنى سىز؛ 1. هوش (ئىسىم) ــ هوشىغا كەلمەك؛ 2. هوش (ئىملىق سوز) ــ كالىنى هايداشتا ئىشىتىلىدىغان ئىملىق سوز" ۋە باشقىلار.

دىمەك، شەكىلداش سوزلەر گۇرۇپپىسىدا تۇرۇش ئۇچۇن ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، سان، ئالماش، ئىملىق ۋە يارىمچى سوزلەرنىڭ باش كېلىشتە تۇرۇشى، پېئىلنىڭ ئاساسىي (بۇيرۇق شەكلىدە) ۋە باش كېلىش شەكلىدە، شۇنداقلا هەركەت نامى سۈپىتىدە ئىپتىلىشى شەرت. باشقا گىرامماتىك شەكىللەردە (كېلىش، ئىگىلىك قوشۇمچىلىرى ۋە زامان، شەخسلەر بىلەن تۇرلىنىپ، هەرقانداق ئۇلانمىلار ئۇلىنىپ) كەلگەندە، ئۇلارنى شەكىلداش سوزلەر قاتاردا هساپلاشقا بولمايدۇ. چۇنكى بۇنداق شەكىلدىكى سوزلەرنىڭ هەممىسىنى شەكىلداش سوز دەپ هساپلىساق، شەكىلداش سوزلەرنىڭ دائىرىسىنى هەددىدىن تاشقىرى كېڭەيتىۋەتكەن بولار ئىدۇق. مەسىلەن، تۇۋەتىدىكى سوزلەر شەكىلداش سوزلەر قاتارىغا كىرمەيدۇ: "1. چاققان a) چاققان يىگىت؛ b) چاققان سوزلىمەك؛ c) چاققان كىيىم؛ 2. چاققان ــ ئۇنى يىلان چاقتى؛ 3. چاقماق a) ئۇ چىشى بىلەن يانىڭاق چاققان؛ 1. قارار ــ قارار چىقارماق؛ 2. قارار ــ ئۇ ئوزى كېلىپ ساقا قارار".

شەكىلداش سوزلەر گىرامماتىكىلىق تۇزۇلۇشى جەهەتتىن ئۇچ تۇرلۇك بولىدۇ:

a) تومۇر سوز شەكىلدىكى شەكىلداش سوزلەر: "1. يات ــ يات ئادەم، يات ئۇنسۇر؛ 2. يات ــ يات ئالماق؛ 3. يات ــ ئورنۇڭغا يات".

b) سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ھاسىل بولغان شەكىلداش سوزلەر: "1. قىيىق ــ قىيّىق بالا؛ 2. قىيىق ــ قىيىق يوتقان (قۇراق)؛ 1. قىزىق ــ قىزىق ئادەم، دۇنيا قىزىغى؛ قىزىق كىنو؛ 2. قىزىق ــ تومۇرنى قىزىغىدا سوق؛ قىزىق قانىلىق ئادەم؛ ئىشقا قىزىق كىرىشمەك؛ 1. ئەنىلىك ــ ئەنىلىك ماتا؛ 2. ئەنىلىك ــ ئەنىلىك موزاي؛ 1. قاراقچى ــ باسقۇنچى، بۇلاڭچى؛ 2. قاراقچى ــ قوغۇن-لۇققا قاراقچى قويماق" ۋە باشقىلار.

c) بىرىككەن ۋە تەكرار سوزلەر سۇپىتىدىكى شەكىلداش سوزلەر: "1. چىم-چىم ــ چىم-چىم ئادەم، چىمچىق؛ 2. چىم-چىم ــ چىم-چىم قاينىماق؛ 1. زىلۋا-زىلۋا ــ چېكەتكىنىڭ بىر تۈرى؛ 2. زىلۋا-زىلۋا ــ زىلۋا-زىلۋا ئاغرىماق" ۋە باشقىلار.

شەكىلداش سوزلەرنىڭ ياسىلىش يوللىرى. شەكىلداش سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى تىل تەرەققىياتىغا، بولۇپمۇ، لۇغەت تەركىۋىدىكى ئايرىم سوزلەرنىڭ فونېتىكىلىق-گرافىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچرىشىغا، سىمانتىكىلىق ئاجرىلىشقا ئۇچرىشىغا ۋە چەتتىن سوز قوبۇل قىلىش جەريانىغا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

ئەنە شۇ نۇقتىنەزەردىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكىلداش سوزلەرنى توۋەندىكى يوللار ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن دەپ ھىساپلاشقا بولىدۇ.

1. شەكىلداش سوزلەر تىلىمىزدىكى ئايرىم سوزلەرنىڭ سىمانتىكىلىق تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسىدە مەنە جەھەتتىن ئاجرىلىش ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، "توپە" دېگەندە، بىرىنچىدىن، بىر نەرسىنىڭ (تاغنىڭ، تامنىڭ، ئادەمنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ) ئۈستىنى، يۇقۇرى

قاراپ تۇرغان تەرىپىنى ئىپادىلىسە، ئىككىنچىسىدىن، باش كىيىمنى، قۇلاقچىنى بىلدۇرىدۇ. ئەمما ھازىرقى ۋاقىتتا شەكىلداش سوز دەرد-جىسىگە يېتىپ، بىر-بىرىدىن تامامەن يىراقلىشىپ كەتكەن بۇ ئىككى سوزنىڭ مەنىسىدىكى بەزى مەنتىقىي مۇناسىۋەتكە دىققەت قىلىپ قارىساق، ئۇلارنىڭ ئوتمۇشتە "بىر نەرسىنىڭ توپىسى، ئۇستى" دېگەن چۈشەنچە ئاساسىدا پەيدا بولغانلىغى ئوچۇق كورۈنۈپ تۇرىدۇ.

"تىكمەك" شەكلىدىكى شەكىلداش سوزلەرنى ئالساق، ئۇلارمۇ ئەنە شۇنداق تەقدىرگە ئورتاق. چۈنكى، كويىنەك، ئوتۇك تىكىش جەريانىدىكى يېڭىنى، بېگىزنى سانچىش بىلەن ياغاچنىڭ، گۈلنىڭ كوچىتىنى يەرگە تىكىش، ئولتۇرغۇزۇش ئوتتۇرىسىدا مەنىلىك ۋە مەنتىقىي مۇناسىۋەتنىڭ بولغانلىغى سوزسىز، بۇ مۇناسىۋەتنى ھازىرىنىڭ ئوزىدىمۇ، جۇملىدىن، "تاماكا تىكمەك" دېگەن ئىبارىدىن روشەن بايقاشقا بولىدۇ. بۇ ئىبارىنى ئېنىق چۈشىنىش ئۈچۈن ئۇنى "تاماكىنىڭ يوپۇرمىغىنى تىكمەك"، "تاماكىنىڭ كوچىتىنى تىكمەك" دەپ بولۇپ ئېيتىش لازىم.

شەكىلداش سوزلەر مەنە جەھەتتىن ئاجرىلىش ئارقىلىق پەيدا بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇنىڭ يەنە ئىككى تۈرىگە توختىلىپ ئوتۇشكە بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى بىر قاتار "مورفېمىلىق شەكىلداش سوزلەر" بىر تومۇرغا بىرلا قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىشىغا قارىماستىن، ئىككى-ئۈچ خىل مەنىنى ئىپادە قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، "تەپكە 1) تەپكە يىمەك؛ 2) قولاق تۈۋىدىكى بەزنىڭ ئىششىپ چىقىشى، يارا؛ 3) ملىتقىنىڭ تەپكىسى؛ 4) دۇتار-تەمبۇرنىڭ تىيىگى". مانا بۇ توت تۈرلۈك ئايرىم-ئايرىم مەنىگە ئىگە بولغان "تەپكە" سوزى گىراماتىكىلىق شەكلى تەرىپىدىن ئېنىپ

قارىغاندا، بىرلا سوز، ئۇ "تەپ ـ" پېئىللىنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە ئىستىم ياسغۇچى "ـكە" قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسالغان. ئەمدى بۇ سوزنىڭ مەنىلىرىنى، بولۇپمۇ، بىرىنچى، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى مەنىلىرىنى ئالساق، ئۇلار "تەپمەك"، "ئۇرماق"، "كوتەرمەك" چۈشەنچىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ يەردىكى سېمانتىكىلىق ۋە مەنتىقىي مۇناسىۋەت ئۇيغۇر تىلىدا سوزلىگۈچىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئېنىق بايقىلىدۇ. "تارتما" (1. ئۇستەلنىڭ تارتمىسى؛ 2. ئىگەرنىڭ تارتمىسى) دېگەن بۇ شەكىلداش سوز ھەققىدىمۇ ئاشۇ پىكىرنى ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ يەردىمۇ ھەر ئىككى سوزگە ئورتاق "تارت ـ" پېئىللىنىڭ مەنە جەھەتتىن بولۇنۇشكە ئۇچرىغانلىغىنى كورىمىز.

شەكىلداش سوزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن ئاجرىلىش يولى بىلەن ياسىلىشىنىڭ يەنە بىر تۈرى ـ ئۇ تىلىمىزدىكى ئايرىم سوزلەرنى سېمانتىكىلىق ئانالوگىيە (سىلىشتۇرۇش) ئاساسىدا ئىككىنچى بىر پىكىي مەنىدە ئىشلىتىشكە مۇناسىپ ھالدا كېلىپ چىقىدۇ. مىسال ئۈچۈن "يوغۇم"، "قولتۇق"، "تومۇر" قاتارلىق سوزلەرنى ئېلىشقا بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ھازىرقى ۋاقىتتا ئوزلىرىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىي مەنىسىگە قوشۇمچە ئىككىنچى مەنىگە ئىگە بولماقتا. مەسىلەن، "يوغۇم 1. بىر يوغۇم چوپ؛ 2. قومۇچنىڭ يوغۇمى؛ 3. يوغۇم (گىرامماتىكىدا)؛ قولتۇق 1. ئادەمنىڭ قولتۇغى، قولتۇغىغا سۇ پۇرىكۇمەك؛ 2. كول، دېڭىز، ئوكيان سۇلىرىنىڭ قۇرۇقلۇققا كىرىپ تۇرغان قىسمى؛ 3. بىر قولتۇق ئوتۇن؛ تومۇر 1. قولنىڭ، ياغاچنىڭ تومۇرى (تومۇرىنى توتماق)؛ 2. سوزنىڭ تومۇرى، تومۇر سوز؛ 3. (ماتېماتىكىدا) سانىنىڭ تومۇرى". بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئوتۇش كېرەككى، يۇقۇرىدىكى سوزلەرنىڭ بىكى مەنىگە ئىگە بولۇشى، دىمەك، شەكىلداش سوزلەرنى تەشكىل قىلىشى كېيىنكى يىللاردا ئاتالغۇ ئىجاتچىلىغىغا ئەگىشىپ بايقالماقتا. ئۇلار ئاساسەن، ئەينەن

تەرجىمە قىلىش يولى بىلەن سوز ھاسىل قىلىش جەريانىدا مەيدانغا كەلمەكتە.

2. چەت تىللاردىن سوز ۋە ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش جەريانىدىمۇ شەكىلداش سوزلەر ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "قىسىم" (قىسىم كورسەتمەك، سۇنۇك قىسمى) دېگەن سوز بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپ تىلىدىن كىرگەن "قىسىم" (بىرىنچى قىسىم، ھەربىي قىسىم) شەكىلداش سوز بولىدۇ. شۇنداقلا، ئىران تىللىرىدىن كىرگەن "شاخ" (دەرەخنىڭ شېخى، پۇتىغى)، رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن "شاخ" (شاخ بەرمەك ــ شاخمات ئويۇنىدا) ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى "شاخ" بۇغداي شاخ چىقىرىپ كەتتى) دېگەن سوزلەر ئوزئارا شەكىلداش سوزلەر گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

چەتتىن كىرگەن سوزلەر ئۇچ تۈرلۈك شارائىتتا مەنداش سوزلەر قاتارىغا كىرىشى مۇمكىن.

بىرىنچىدىن، چەتتىن كىرگەن سوزلەرمۇ، تىلىمىزدىكى سوزلەرمۇ ئوزلىرىنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرىدە تۇرۇپ شەكىلداشلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، "1. ماي ــ ياغ، گازىر مېيى، قوي مېيى، سېرىق ماي؛ 2. ماي ــ ماي بايرىمى".

ئىككىنچىدىن، چەتتىن كىرگەن سوزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق قانۇنلىرىغا مۇۋاپىق شەكىلى ئوزگەرتىلىپ ئىلىنغاندا، تىلىدىكى باشقا سوزلەر بىلەن شەكىلداش سوز بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "1. قېرىنداش (ئۇيغۇرچە) قېرىنداش خەلقلەر؛ 2. قېرىنداش (رۇسچە) سىيا قېرىنداش؛ 1. قۇلاق (ئۇيغۇرچە) قۇلاق سالماق، دۇتارنىڭ قۇلىغى؛ 2. قۇلاق (رۇسچە) قۇلاق (باي دېخان)؛ 1. چوت (ئۇيغۇرچە) كەتمەن ــ چوت؛ 2. چوت (رۇسچە) چوت سوقماق؛ 1. پۇت (ئۇيغۇرچە) ئىككى پۇتىنى بىر ئوتۇكە تىقماق (ماقال)؛ 2. پۇت (رۇسچە) بىر پۇت بۇغداي" ۋە باشقىلار.

ئۇچىنچىدىن، چەت تىللاردىن كىرگەن سوزلەر ئوزبېكنىڭ ئەسلى شەكلىدە تۇرۇپمۇ، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا مۇۋاپىق ئوزگەرگەن شەكلىدە تۇرۇپمۇ، ئوزئارا شەكىلداش سوزلەر تۇزۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، "1. ئەسىر (ئەرەپچە) — تۇتقۇن، ئەسىرگە چۈشمەك؛ 2. ئەسىر (ئەرەپچە) — يۇز يىل — بىر ئەسىر، 20 - ئەسىر؛ 1. شال (پارسچە) — تازىلانمىغان گۇرۇچ؛ 2. شال (رۇسچە) — تۇنتىشال، ياغلىق؛ 1. جىمك (خەنزۇچە) — يېرىم كېلو (جانلىق تىلىدا)؛ 2. جىمك (خەنزۇچە) — ساپ، تازا، چىن، جىمك ئالتۇن، جىمك يىگىت، جىمك ئۇيغۇر؛ 1. رەسىم (ئەرەپچە) — رەسىمگە چۈشمەك، سۈرەت؛ 2. رەسىم (ئەرەپچە) — رەسىمدە يوق، قائىدە، ئورپ - ئادەت؛ 1. پەن (ئەرەپچە) — ئىلىم، پەن؛ 2. پەن (خەنزۇچە) تاختاي، چەت پەن؛ 1. پەي (پارسچە) — ماموق، پەي ياستۇق؛ 2. پەي (خەنزۇچە) — جۇڭگو كارتىسى" ۋە باشقىلار.

3. مەنىداش سوزلەر تىلىمىزدىكى سوزلەردىن يېڭى سوز ياساش ئارقىلىق ۋە ئۇلارنىڭ يېڭى مەنىگە ئىگە بولۇشى نەتىجىسىدىمۇ ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. مەسىلەن، "ئاي + لىق 1. بەش ئايلىق بالا؛ 2 ئاي-لىق (مائاش)؛ چاق + ماق 1. چاقماق چېقىلماق؛ 2. چاقماق تاش؛ 3. چاقماق، چاقماق قىلىپ سىزماق، كۆادىرات؛ 4. چاقماق قەغەز؛ 5. چىنە چاقماق، ياڭاق چاقماق، گازىر چاقماق؛ 6. ھەرە چاقىسى" ۋە باشقىلار.

4. كىشىلەرگە قويۇلىدىغان ئىسىم - ئاتالارنىڭ ئايرىم قىسمى تىلى-مىزدىكى بەزى سوزلەر بىلەن شەكىلداش بولۇپ كېلىدۇ. شەرتلىك رەۋىشتە بۇلارنىمۇ شەكىلداش سوزلەر دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسە-لەن.

"ئادىل (كىشى ئىسمى) ئادىل (ئادىل كىشى)؛
ئالماس (كىشى ئىسمى) — ئالماس (تاشنىڭ بىر خىلى)؛

تارسلان (كىشى ئىسمى) ــ تارسلان (تارسلاندەك ھەيۋەتلىك)؛
باتۇر (كىشى ئىسمى) ــ باتۇر (كوز قورقاق، قول باتۇر)؛
دەريا (كىشى ئىسمى) ــ دەريا (ئىلى دەرياسى)؛
باھار (كىشى ئىسمى) ــ باھار (كوكلەم، ئەتيباز)؛
دىلبەر (كىشى ئىسمى) ــ دىلبەر (گۈزەل، چىرايلىق)؛
كېڭەش (كىشى ئىسمى) ــ كېڭەش (كېڭەش ھوكۇمىتى)؛
كەنجە (كىشى ئىسمى) ــ كەنجە (كەنجە بالا)؛
مودەنگۇل (كىشى ئىسمى) ــ مودەنگۇل (گۈلنىڭ بىر تۈرى) ۋە باشقىلار.

بەزى ۋاقىتلاردا خەلقنىڭ، يەر ــ سۇ، شەھەر ۋە يېزا ئاتلىرىمۇ تىلىمىزدىكى سوزلەر بىلەن شەكىللىنىش سوزلەرنى تەشكىل قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "1. قالماق ــ كېتىپ قالماق؛ 2. قالماق ــ قالماق خەلقى؛ 1. چېچەن ــ ناتىق، سوزگە چىۋەر؛ 2. چېچەن ــ پاكىز، تازا؛ 3. چېچەن ــ چېچەن خەلقى" ۋە باشقىلار.

شەكىللىنىش سوزلەر قاتارىغا كىرىدىغان سوزلەرنىڭ ئىچىدە بەزى بىرلىرى تىل ئەمەلىيىتىدە مۇستەقىل مەنىنى بىلدۈرمەيدىغانلىرىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇلار بىر ۋاقىتلاردا ئالاھىدە تۈرۈپ، كونكىرىت مەنىنى ئىپادىلىگەن بولسىمۇ، تىل تەرەققىياتىنىڭ ھازىرقى دەرىجىسىدە دەسلەپكى مۇستەقىللىغىدىن مەھرۇم بولۇپ، پەقەت ئايرىم ئىبارە ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىلا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، "1. ئەيلىمەك ــ تىرە ئەيلىمەك؛ 2. ئەيلىمەك ــ زوق ئەيلىمەك، زار ئەيلىمەك؛ 1. ئەدەپ ــ ئەدەپ ساقلىماق؛ 2. ئەدەپ ــ كويىنەكنىڭ ئەدىۋى؛ 3. ئەدەپ ــ ئەدىۋىنى بەرمەك؛ 1. قوناق ــ ئۇنچە ــ مارجان تاش ئىكەن، تېرىق ــ قوناق تاش ئىكەن (ماقال)؛ 2. قوناق ــ مېھمان؛ 3. قوناق ــ سوزگە قوناق بەرمەسلىك".

ئومۇمەن ئالغاندا، شەكىللىنىش سوزلەر ھەر بىر تىلنىڭ فونېتىـ

گىلىق ـ گرافىكىلىق دەستۇر ـ قائىدىلىرىگە مۇۋاپىق پەيدا بولىدۇ ۋە ئۇلار دائىم شەرتلىك خاراكتېرغا ئىگە. ئۇنىڭ سەۋەبى بىر سىستېمىدىكى تىللارنىڭ بىرىدە شەكىلداش سوزلەر قاتارىغا كىرگەن سوزلەر ئىككىنچىسىدە شەكىلداش سوز بولماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئىچ" شەكىلدىكى سوزلەرنى ئالساق، ئۇلار ئۇچ شەكىلداش سوزنى (1. ئوينىڭ ئىچ تەرىپى؛ 2. ئىچ ئاغرىقى؛ 3. سۇ ئىچ، چاي ئىچ) تەشكىل قىلىدۇ. قازاق تىلىدىكى "ئش" شەكىلدىكى سوزمۇ يۇقۇرىدىكىدەك ئۇچ شەكىلداش سوزنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەمدى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئاچ" (1. ئىشتىھاسىزلىق ئاچ؛ 2. قوسىغى ئاچ)، قازاق تىلىدىكى "اش" (1. ەسكىرتى اش؛ 2. قارىن اش) دېگەن شەكىلداش سوزلەرنى تۇركى سىستېمىدىكى تىللار بىلەن، جۈملىدىن قېرىنداش خاكاس تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ باقىدىغان بولساق، تۆۋەندىكى ئەھۋالنى كۆرىمىز:

خاكاسچە	قازاقچە	ئۇيغۇرچە	سوزلەرنىڭ مەنىلىرىگە مىسال
as	as	ax	تاماق، تائام، غىزا
as	as	ax	داۋاندىن ئاش
as	ax	aq	قوسىغى ئاچ
as	ax	aq	كوزۇكنى ئاچ
as	az	az	ئاز بولسۇن، ساز بولسۇن
as	az	az	(ئېزىقماق مەنىسىدە)
as	—	—	(ھايۋاننىڭ بىر تۈرى)

دېمەك، شەكىلداش سوزلەر كاتېگورىيىسىنى كونكرېت تىلنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گرافىكىلىق نورمىسىغا مۇۋاپىق قاراش لازىم.

ئۇيغۇر تىلىدا مەنە جەھەتتىن باشقا ـ باشقا، لېكىن ئېيتىلىشى بىر ـ بىرىگە ئوخشاش سوزلەرمۇ يوق ئەمەس. مەسىلەن، "قاچا" (قاچا ـ قومۇچ، قاچا گۈل) ۋە "قا (ي)چا" (رەخت كېسىدىغان قايچا) دېگەن

سوزلەرنى ئالساق، كېيىنكىسى "ي" تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشىغا ئەگىشىپ بىرىنچىسى "قاچا" بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ كېلىدۇ. ئەنە شۇنداق مەنىسى باشقا-باشقا، ئەمما ئېيتىلىشى ئوخشاش بولغان ئاھاڭداش سوزلەرنى "ئوموفونلار" دەپ ئاتايدۇ.

شەكلىمۇ، يېزىلىشىمۇ بىر خىل، لېكىن ھەر تۈرلۈك تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، مەنىسى باشقا-باشقا سوزلەرنى "ئوموگرافلار" (ياكى ئوموگرامىلار) دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، "1. **بالا** — مەن كويەرمەن بالامغا، بالام كويەر بالىسىغا؛ 2. بالا (**تۇقماق تۇققان** تېپىشار، ياتقا بالا يېپىشار)". بۇ مىساللاردىكى "بالا" سوزلىرى تەلەپپۇز قىلىنىشى جەھەتتىن بىر-بىرىدىن سەل-پەل بولسىمۇ پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش "**ئالما**" (غۇلجا ئالمىسى) دېگەن ئىسىم ۋە بۇيرۇق پېئىل — "**ئالما**" (ئالمىنى ئالما) شەكلىدىكى سوزلەرمۇ ئوزئارا ئوموگرافلار قاتارىغا كىرىدۇ.

شەكىلداش سوزلەر، ئوموفون ۋە ئوموگرافلار تىل ئەمەلىيىتىدە، بولۇپمۇ، شېئىرىيەت تىلىدا مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە. شائىرلار ئۇلارنىڭ ھەر خىل مەنىنى ئىپادە قىلىش ۋە ئاھاڭداش بولۇپ كېلىش خۇسۇسىيىتىدىن كەڭ پايدىلىنالايدۇ؛ ئۇلار **شېئىرىيەت** ۋاستىلىرىدىن (ئاللىتېراتسىيە*، ئاھاڭ، قاپىيە) بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شەكىلداش سوزلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، "ياماق يامۇپ، يامۇق تاپ" (ماقال).

---

* ئاللىتېراتسىيە — بەدىئى نۇقتىنى **تېخىمۇ گەۋدىلىكرەك** ئىپادە قىلىش ئۈچۈن كوپىنچە شېئىرلاردا، بەزى نەسرى **ئەسەرلەردە بىر خىل** ئاھاڭداش تاۋۇشلارنى تەكرارلاش.

11. قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر
(ئانتونىملار)

ئوبېكتىپ بارلىقتىكى تۈرلۈك-تۈمەن شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلىگۈچى سوزلەرنىڭ ئايرىم قىسمى بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى مەنىلىك گۇرۇپپىلارنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن، "تاتلىق" دېگەن سوزنىڭ مەنىسى "ئاچچىق" دېگەن سوزنىڭ مەنىسىگە قارىمۇ-قارشى. شۇنىڭغا ئوخشاش "چوڭ-كىچىك، يۇقۇرى-تۆۋەن، ئىلگىرى-كېيىن، ياخشى-يامان، قاتتىق-يۇمشاق، قېرى-ياش، ئاز-كۆپ، ئۇزۇن-قىسقا، راست-يالغان، ئىگىز-پەس" قاتارلىق سوزلەرمۇ مەنە جەھەتتىن بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى بولۇپ كەلگەن.

مەنىسى بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى سوزلەرنىڭ جۈپىنى قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر دەپ ئاتايدۇ.

قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر بىر-بىرىگە زىت چۈشەنچىلەرنىڭ مەنتىقىي بىرلىگىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق مەلۇم شەيئى ۋە ھادىسىلەر سان ۋە مولچەر مىقدارىدا، ئورۇن تەرتىۋىدە، شارائىت ۋە ھالىتىدە بولىدىغان قارىمۇ-قارشىلىقنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار ھاياتلىقتىكى ھەرقانداق ھادىسىلەرنى سېلىشتۇرۇش ئۈسۈلى ئارقىلىق تەسۋىرلەشتە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر خەلق ماقال ۋە تەمسىللىرىدە، تېپىشماق ۋە باشقا ناخشا-قوشاقلاردا پات-پات ئۇچرايدۇ. ماقاللار:

ئاز سوزلەڭ كوپ ئىشلە.
قاتتىق يالغاچنى يۇمشاق قۇرۇت يەر.

ياخشىغا ــ ئىشارەت.
يامانغا ــ جۇۋالدۇرۇز.
ئاشنالىق ئاسان، جۇدالىق تەس.
ۋاپاسىز قېرىنداشتىن، ۋاپادار خوشنا ياخشى.
چوڭ بولساڭ، ئۇزەڭنى كىچىك تۇت.
ياخشى سوز جان ئوزۇغى، يامان سوز ئولۇم قوزۇغى.

تېپىشماقلار:

پەس تام، ئىگىز تام،
بويى ـ قەددى سىمىز تام.
ئاخشىمى قارىسام جىق ئوق،
ئەتىسى قوپسام بىرىمۇ يوق.
كۈندۈزى تۇرۇك ـ تۇرۇك،
كېچىسى بۇلۇڭ سۇرۇك.
تېشى ئوزۇق، ئىچى قوزۇق.

قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سوزلەرنىڭ تۈرلىرى. قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سوزلەر ئاساسەن ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، پېئىلغا ئوخشاش سوز تۈركۈملىرىدىن ياسىلىپ، تۈزۈلۈش جەھەتتىن ھەر خىل بولۇپ كېلىدۇ.

1. بەزى قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سوزلەر تومۇر سوز شەكىلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئاچ ــ توق، قىش ــ ياز، ئوڭ ــ سول، كىر ــ چىق، تۇر ــ يات، ئاق ــ قارا، بار ــ يوق، نېرى ــ بېرى" ۋە باشقىلار.

2. قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سوزلەرنىڭ تولىسى ھەر تۈرلۈك قوشۇمچىلار ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، "قاراڭغۇ ــ يورۇق، قاتتىق ــ يۇمشاق، ئاچچىق ــ تاتلىق، بايلىق ــ گادايلىق، ئىلىش ــ بېرىش، كىرىم ــ چىقىم" ۋە باشقىلار. بۇلاردىن باشقا، "ـ سىز، ـ بى، ـ نا" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسالغان سوزلەرنىمۇ قارىمۇ ـ قارشى

مەنىلىك سوزلەر دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن، "ھاللىق ـ ھالسىز، كۈچلۈك ـ كۈچسىز، بىتاقەت ـ تاقەتسىلىك، بىخەۋەر ـ خەۋەردار، ئائىنساپ ـ ئىنساپلىق.

3. قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سوزلەرنىڭ ئايرىم قىسمى مۇرەككەپ (بىرىككەن ۋە قوش) سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "ئاچكوزلۇك ـ سېخىلىق، خوشال ـ خۇرام ـ قايغۇ ـ ھەسرەت، تاتلىق ـ تۇرۇم ـ ئاچچىق ـ چۈچۈك، بايباشات ـ كەمتارلىق (كەمكۈتا) "ۋە باشقىلار.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، بەزى قوش سوزلەرنىڭ تەركىۋى قىسىملىرى قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "ھايات ـ مامات، بولار ـ بولماس، بارى ـ يوقى، ئېلىش ـ بېرىش، ئىلگىرى ـ كېيىن، ئاز ـ تولا، ئالدى ـ كەينى، كېچە ـ كۈندۈز، كېلىم ـ كېتىم" ۋە باشقىلار.

قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك جۈپلۈكنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ پەقەت بىر خىل تومۇر سوزلەردىن، ياسالما سوزلەردىن ياكى مۇرەككەپ سوزلەردىن بولۇپ كېلىشى شەرت ئەمەس. قارىمۇ ـ قارشى جۈپلۈك سۈپىتىدە تومۇر ۋە ياسالما سوزلەر، تومۇر ۋە مۇرەككەپ سوزلەر، ياسالما ۋە مۇرەككەپ سوزلەر قاتار تۇرۇشىدۇ. مەسىلەن، "ئىسسىق ـ سوغاق، قورساق ـ باتۇر، ئارتۇق ـ كەم، كۈندۈز ـ تۈن، يېڭى ئېغىر ـ يېنىك (ئادەم)، تار ـ تاپچىق ـ كەڭ تاشا، توغلۇق ـ قوپاللىق ـ سىپايىلىق، جەمجەت ـ چۈقان ـ سۈرەن" ۋە باشقىلار.

قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سوزلەرنى مەنىسىگە قاراپ بولۇش. سېمانتىكا ـ لوگىيە ساھەسىدىكى باشقا سوز گۇرۇپپىلىرىغا ئوخشاش قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سوزلەرمۇ مەنە جەھەتتىن خىلمۇ ـ خىل بولۇپ كېلىدۇ. ئايرىم سوزلەرنىڭ كونتېكستتا بىرنەچچە مەنىلىك رەڭگە ئىگە بولۇشىغا ئەگىشىپ بەزىدە قارىمۇ ـ قارشى جۈپىي بىر ئەمەس، بەلكى ئۈنىكىدىنمۇ كوپ سوزلەر بىلەن قارىمۇ ـ قارشىلىق مۇناسى

ۋەتتە تۇرۇشى مۇمكىن: مەسىلەن، "قېيىلىن" سوزىنى ئالساق، ئۇ ھازىرقى ۋاقىتتا 3 ـ 4 مەنىگە ئىگە ۋە شۇنىڭغا ئەگىشىپ 3 ـ 4 سوزنىڭ قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك (ئانتونىملىق) جۈپى بولالايدۇ. "1. قېيىلىن (قېيىلىن قەغەز، قېيىلىن تاختاي) ـ نېپىز؛ 2. قېيىلىن (قېيىلىن چاچ، قېيىلىن قوراي) ـ شالاڭ؛ 3. قېيىلىن (قېيىلىن ئۆزۈك تاۋۇش) ـ ئىنچىكە". بۇلاردىن باشقا ئۇ "قېيىلىن مۇناسىۋەت"، "قېيىلىن دوست"، "يۇزى قېيىلىن ئادەم" دېگەنگە ئوخشاش ئىبارىلەردە تۇرۇپ، باشقا سوزلەرنىڭمۇ قارىمۇ ـ قارشى جۈپى بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇ "قېيىلىن" سوزىگە يېقىن تۇرغان بىرنەچچە قارىمۇ ـ قارشى جۈپىنىڭ بىردىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ قارىمۇ ـ قارشى (ئانتونىم) سۈپىتىدە تەرەققى قىلىش يولىنى سۈرۈشتۈرۈپ كورسەك، بىز مۇنۇ توۋەندىكى ئەھۋالنى كورىمىز:

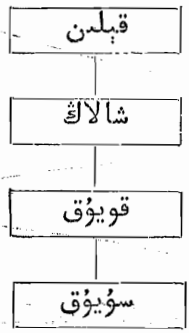

كورۇپ تۇرۇپتىمىزكى، بۇ ئىسخىمىدىكى "قېيىلىن" سوزىنىڭ قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك تەركىبى قىسمى ـ "شالاڭ" سوزى "قويۇق" دېگەن سوز بىلەن كېلىپ قارىمۇ ـ قارشىلىق مەنىنى ئىپادىلىسە، "قويۇق" سوزى ئوز نوۋىتىدە "سۈيۇق" سوزى بىلەن كېلىپ، ئۇچىنچى بىر يېڭى قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك (ئانتونىم) جۈپىنى تەشكىل قىلىدۇ.

بۇ ئەھۋال شۇنى تەكتلەشنى تەلەپ قىلىدۇكى، تىلىمىزدىكى بىر سوز پەقەت بىرلا سوز بىلەن قارىمۇ-قارشى مەنىلىك (ئانتونىملىق) مۇناسىۋەتتە تۇرۇشى شەرت ئەمەس. ئەكسىچە، ھەر بىر سوز ئوزدەنىك مەنىلىك تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بىر، ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن كوپ قارىمۇ-قارشى سوزلەرنىڭ تەركىبى قىسمى بولالايدۇ.

بىر سوزنىڭ بىرنەچچە سوز بىلەن قارىمۇ-قارشى مەنىلىك مۇناسىۋەتتە تۇرۇشى كوپىنچە مەنداش سوز قاتارىنى تەشكىل قىلىغۇچى مەنداش سوزلەرنىڭ سانىغا باغلىق بولىدۇ:

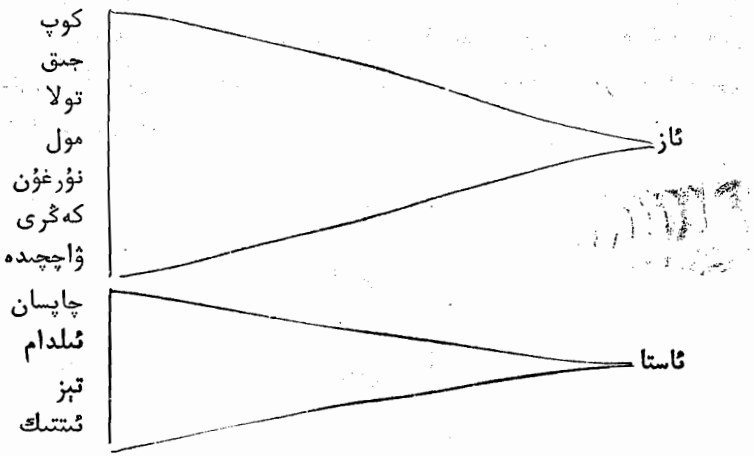

مانا شۇ يوسۇندا مەيدانغا كەلگەن قارىمۇ-قارشى مەنىلىك (ئانتونىملىق) جۇپلەر، مەنداش سوزلەر (سىنونىملار)، شەكىلداش سوزلەر (ئومونىملار) كاتېگورىيىلىرىگە ئوخشاش، ئاساسەن مەلۇم كونتېكستلاردا، جۇملە تەركىبىدە روشەن بايقىلىدۇ. ئۇلارنى ئوز جايىدا، ئورۇنلۇق پايدىلىنىش چوڭ ئىستىلىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە.

قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەرنى مەنە خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ

بىرلەشچە ساھەگە بولۇپ قاراشقىمۇ بولىدۇ:

1. ئوبېكتىپ بارلىقتىكى تۈرلۈك-تۈمەن شەيئى ۋە ھادىسە-لەرنىڭ مىقدار ۋە ئولچىمىنى، ھالەت ۋە ماھىيىتىنى ئىپادىلىگۈچى قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر: "ئارتۇق-كەم، ئۇزۇن-قىسقا، ئىگىز-پاكا، يىراق-يېقىن، ئوڭ-تەتۈر، يوغان-كىچىك، ئاسان-تەس" ۋە باشقىلار.

مىسالىلار:

ياغاچ كەسسەك ئۇزۇن كەس،
كېسە-كېسە قىسقىرىدۇ؛
تومۇر كەسسەك قىسقا كەس،
سوقا-سوقا ئۇزۇرىدۇ. (ماقال)

ئىگىزنىڭ ئاچچىغى كەلگىچە،
پاكانىڭ جېنى چىقىپتۇ. (ماقال)
ئاز بولسا كېتەر،
كوپ بولسا يېتەر. (ماقال)

2. شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ سان ۋە ساپاسىنى ئىپادىلىگۈچى قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر: "يېڭى-كونا، ئوبدان-ئەسكى، ياخشى-يامان".

مىسالىلار:

بارلىق نەمە دېگۈزمەس،
يوقلۇق نەمە يېگۈزمەس. (تەمسىل)
يېڭىنى كونا ساقلار.

(ماقال)

ئاز سوزلە، كوپ ئاڭلا،
ئاز يە، كوپ چاينا. (ماقال)
ياخشىغا-بىر سوز،
يامانغا-مىڭ سوز. (ماقال)

3. ئادەمنىڭ جىنىس ۋە يېشىغا، ئۇرۇق ـ تۇققانچىلىققا مۇناسىپ ئېيتىلمىدىغان قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سوزلەر: "ئەر ـ ئايال، ئوغۇل ـ قىز، قېرى ـ ياش، ھەدە ـ سەكسەل، ئېگىچە ـ سەكسەل، ئاكا ـ ئۇكا، ئاكا ـ ئىنى" ۋە باشقىلار.

مىسالىلار:

ياش كەلسە ـ ئىشقا،
قېرى كەلسە ـ ئاشقا. (ماقال)
چوڭ هورمەت قىلسا،
كىچىك خىزمەت قىلىدۇ. (ماقال)
خوتۇن ئەرگە قارايدۇ،
ئەر يەرگە قارايدۇ. (ماقال)
ئاكا، ئۇكىنىڭ ئازارى بولسىمۇ، بىزەرى يوق.
(ماقال)
قىزىم يەپ، قىرغا چىقتى،
ئوغلۇم يەپ، ـ ئوۋغا. (ماقال)

4. شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ تۇرى ۋە ئۆگىگە، تۇز ـ تەمگە، ئىنسىسق ـ سوغۇقلىغا، ۋاقىتقا مۇناسىۋەتلىك قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك سوزلەر: "ئاق ـ قارا، ئوچۇق ـ سۇس، تەملىك ـ تەمسىز، مېزىلىك ـ لاۋزا، كۇن ـ تۇن، ئەتە ـ كەچ" ۋە باشقىلار.

مىسالىلار:

ئاق ئىت، قارا ئىت ـ ھەممىسى بىر ئىت.
(تەمسىل)
نەسىھەت ئاچچىق،
مېۋىسى تاتلىق. (ماقال)
ئەخمەق كۇندۇزى چىراق ياقىدۇ،
يېغى تۇگەپ، كېچىسى ئايغا باقىدۇ. (ماقال)

5. ئىش ـ ھەركەتنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىغىنى ۋە باشقا

هاله‌تلىرىنى بىلدۈرىدىغان قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر: "كەلسە-كەلمەس، بولار-بولماس، بارماق-كەلمەك، ئېلىش-بېرىش، كىرىش-چىقىش" ۋە باشقىلار.

مىسالىلار:

ئالغاندا — "بىسمىللا"،
بەرگەندە — "ئەستەغفىرۇللا". (ماقال)
كىشىگە كۈلمە ئۈزەڭ يىغلايسەن.

(ماقال)

قان بىلەن كىرگەن،
جان بىلەن چىقار. (ماقال)
ئېلىشىنىڭمۇ بېرىشى بار.

(ماقال)

كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەر تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى ئادەملەرنىڭ ھىس-تۇيغۇلىرىنى، خۇلق-مىجەزىدىكى باشقا خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلىگۈچى قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر: "دوست—دۇشمەن، ئىناق—زىت، خوشال—خۇرام-قايغۇلۇق، مەغرۇرلۇق—مىسكىنلىك، راھەت—ئازاپ، خۇشكوكۈل—كوكۈلسىز.

مىسالىلار:

ئەخمەق دوستتىن ئەقىللىق دۇشمەن
ياخشى. (ماقال)
بىر ياخشىلىق ئۇنتۇلماس،
بىر — يامانلىق. (ماقال)
— ۋاپاغا جاپا بارمۇ؟
— ئىزدىسە تېپىلار.

(ماقال)

قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەرنى ئىشلىتىشتىكى ئالاھىدىلىكلەر.

ئايرىم سوزلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-قارشى مەنىلىك مۇناسىۋەت

ئۇلارنىڭ بىر جۈملە تەركىۋىدە ئىشلىتىلىشىگە قاراپ بايقىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلارنى قاتار ئېيتىش، يەنى زىت چۈشەنچىلەرنى بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى قويۇش گۈزەل ئەدەبىياتتىكى تەسۋىرلەش ئۇسۇلىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بۇ بىر. ئىككىنچىدىن، قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەرنىڭ قانداق شەكىلدە ئىشلىتىلىشىمۇ، مەلۇم ئەهمىيەتكە ئىگە. جۈملە تەركىۋىدە قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر باش كېلىش شەكىلدە تۇرۇشى شەرت ئەمەس. ئۇلار ئەتراپىدىكى جۈملە بولەكلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە تۇرۇپ بىر خىل هەم هەر خىل گىراماتىكىلىق شەكىلدە تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىڭغا ماڭساڭ، كەينىڭگە قارا.

(ماقال)

ئاخشىمى گەپ قىلساڭ، قۇلاقنى قۇلاققا ياق،
كۈندۈزى گەپ قىلساڭ، ئەتراپىڭغا باق.

(ماقال)

ئاچلىقتا تۇتقان قاچاڭنى توقلۇقتا ئۇنتۇما.

(ماقال)

كورۇپ تۇرۇپتىمزكى، يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىكى "ئالدى-كەينى، ئاخشام-كۈندۈز، ئاچلىق-توقلۇق" دىگەن قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر كېلىش ۋە ئىگىلىك شەكىللىرىدە تۇرۇپ باغلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ هەر ئىككىسىنى بىر خىل شەكىلدە تەكرارلىنىپ كەلگەن. قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەرنىڭ بۇنداق بىر خىل گىراماتىكىلىق شەكىلدە تەكرارلىنىپ كېلىشى تولاراق شېئىرىيەتتە، ماقال-تەمسىل ۋە تېپىشماقلاردا ئۇچرايدۇ. ئەمما بۇنى تۇراقلىق، قانۇنىي هادىسە دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بەزىدە سوزلەر هەر تۈرلۈك شەكىلدە تۇرۇپمۇ ئوزئارا مۇناسىۋەتتە بولالايدۇ:

ئالماقنىڭ بەرمىگى بارە

(ماقال)

ئالماقتىن بەرمەك ئەلا.

(ماقال)

قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك جۈپ جۈملىنىڭ بىر خىل بولىشىمۇ، ھەر خىل بولىشىمۇ بولۇشى مۇمكىن. بەزىدە جۈپىنىڭ بىرسى ئىگە بولۇپ كەلسە. ئىككىنچىسى خەۋەر، شۇنداقلا ئىگە ـ ئېنىقلىغۇچى، ئىگە ـ تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ـ خەۋەر، تولدۇرغۇچى ـ خەۋەر شەكلىدە ئىشلىتىلىشى مۇمكىن. ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتكە ئاساسەن، قارىمۇ ـ قارشى مەنىلىك جۈپ سوزنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىۋىمۇ ھەر خىل بولۇپ كېلىدۇ. بەزىدە ئۇلار قاتار تۇرسا، بەزىدە بىر ـ بىرىدىن يىراقلاپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەرزەن بىلەن قىممەتنىڭ
بازاردا چىققان نەرقى بار.

(ماقال)

تىلىڭ قاتتىق بولسا، ياغلۇەت،
يۇمشاق بولسا، داغلۇەت.

(ماقال)

كېچىسى ماڭغان ئەرنىڭ ئۆمرى كوتا،
كۈندۈزى ماڭغان يىلاننىڭ ئۆمرى كوتا

(ماقال)

قۇش قانىتى بىلەن ئۇچار،
قۇيرۇغى بىلەن قونار.

(ماقال)

يامانىنىڭ ياخشىسى بولغىچە،
ياخشىنىڭ يامىنى بول؛
قارىمۇقنىڭ دېنى بولغىچە،
بۇغداينىڭ سامىنى بول.

(ماقال)

12. مېتافورا*

ھەرقانداق تىل ئۇزىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنى پەقەت ئاساسىي، باش كېلىش مەنىسىدىلا ئىشلىتىش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ ھىسسىياتلىق ۋە تەسىرلىك مەنىلىرىدىنمۇ تولۇق پايدىلىنىدۇ. شۇنداق پايدىلىنىشنىڭ بىر تۈرى سوزلەرنىڭ مېتافورالىق مەنىسىگە ئاساسلىنىدۇ.

ئوبېكتىپ بارلىقتىكى ھەرقانداق شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ، ۋەقە ۋە ئىش-ھەركەتنىڭ ئاڭسىدا بەزى ئوخشاشلىق، بىر-بىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئايرىم بەلگىلەر، ئومۇمى، ئورتاق خۇسۇسىيەتلەر بولىدۇ. شۇنداق بىر شەيئى (ھادىسە) بىلەن ئىككىنچى بىر شەيئى (ھادىسە)نى ياكى شەيئىنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنى سېلىشتۇرۇش، ئوخشىتىش ئاساسىدا شۇ شەيئىلەرنى ئىپادىلىگۈچى سوزلەرنىڭ مەنىسىدىمۇ يېڭى مەنىلىك رەڭ پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، "پۇت، كوز، چىش"قا ئوخشاش سوزلەرنى ئالساق، ئۇلارنى ئوزلىرىنىڭ باش كېلىش مەنىسىدىمۇ ۋە مېتافورالىق مەنىسىدىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ. باش كېلىش مەنىسىدە: "1. ئادەمنىڭ پۇتى (ئىككى پۇتنىى بىر ئوتۇككە تىقماق؛ پۇتى كويىگەن توخۇدەك؛ يوتقانغا قاراپ پۇت سۇن)؛ 2. ئادەمنىڭ كوزى (كوزگە ئىلمىغان، پۇتقا چوماق؛ كوز-قورقاق، قول-باتۇر)؛ 3. ئادەمنىڭ چىشى (چىشى چىقمان بالىغا چايناپ بەرگەن ئاش بولماس)". ئەمدى مۇشۇ سوزلەرنىڭ مەنىسى ئاساسىدا مېتافورالىق مەنە كېلىپ چىقىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، "پۇت، كوز، چىش" دېگەن سوزلەر پەقەت ئادەمنىڭ ئەزالىرىغا نىسبەتەن

---

* مېتافورا — تەمسىل قىلىش، ئوخشىتىش.

ئىپتىلىپ قالماي، بەلكى ئابستراكتىلىشىش نەتىجىسىدە باشقا نەرسە-لەرنىڭ "پۇت، كوز، چىش"لىرىنى ئىپادىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "ئۇستەلنىڭ پۇتى، بۇلاقنىڭ كوزى، كۇنىنىڭ كوزى، ھەرپنىڭ چىشى، تاغاقنىڭ چىشى".

سوزلەرنى ئەنە شۇنداق مېتافورا سۈپىتىدە ئىشلىتىش سوز مەنە-لىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتىكى بىردىن-بىر ئۇنۇملۇك ئۇسۇل بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇل قانچىلىك تەرەققى قىلغان بولسا، تىلمۇ شۇنچىلىك بايى، ئىستىل مۇمكۇنچىلىگى مول، ئەۋرىشىم بولىدۇ. سوزلەرنى مېتافورالىق مەنىدە ئىشلىتىش ئاساسدا ئېيتماقچى بولغان پىكرىمىزنى سوزنىڭ يالاڭ، ئۇدۇل مەنىسى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى كوچمە مەنىسى ئارقىلىق، ئوبرازلىق رەۋىشتە ئالاھىدە تەسىرلىك رەڭ بىلەن ئىپادىلەپ بېرىشكە ئىمكانىيەت تاپىمىز. مەسىلەن، "مېغىز" دېگەن سوز ئادەتتە "ئۇرۇك مېغىزى"، "ياڭاق مېغزى" دېگەنگە ئوخشاش مەنىنى ئاڭلىتىدۇ. تىل ئەمەلىيتىدە "مېغىز" سوزىنى "گەپنىڭ مېغزى يوق"، "مېغىزلىق گەپ (سوز)" دەپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. شۇنداقلا يەنە: "ئەستەر-لىك چاپان—ئەستەرلىك گەپ، يوغان ئوي—يوغان گەپ، قاناتلىق قۇش—قاناتلىق سوز" دەپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. بۇ كونتېكستتىكى مېتافورالىق مەنىلەر، ئەلۋەتتە، ئاشۇ "مېغىز، ئەستەرلىك، يوغان، قاناتلىق" سوزلىرىنىڭ ئاساسدا ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش نەتىجە-سىدە مەيدانغا كەلگەنلىگى چوقۇم.

سوزلەرنىڭ ئاددى مەنىدىن مېتافورالىق مەنىگە يوتكىلىشىنى مۇنۇ بىر مىسال ئارقىلىق كورسىتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، "يول" دېگەن سوزنى ئالساق، ئۇ ئىنسان تارىخىنىڭ ئوتمۇشتىكى بىر دەۋرىدە پەقەت يەر ئۇستىدە ماڭىدىغان يولنىڭ تۇزلىرىنى بىلدۇ-رەتتى. بارا-بارا كېمىنىڭ كەشپ قىلىنىشىغا ۋە سۇ ئارقىلىق قاتناش-

نىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ "يول" دېگەن ئۇقۇم قۇرۇقلۇقتىكى يولدىن باشقا، سۇ (دەريا، دېڭىز، ئوكيان) يوللىرىنىمۇ بىلدۈرۈشكە باشلىغان. ھازىرقى ۋاقىتتا ھاۋا قاتنىشىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ "ھاۋا يولى" دېگەن يېڭى ئۇقۇم پەيدا بولدى.

بۇ مىساللاردىن بىز سوزنىڭ ئاددى مەنىسى ئاساسىدا، بىر ۋە بىرنەچچە قوشۇمچە مېتافورالىق مەنىنىڭ پەيدا بولۇش يولىنى (جەريانىنى) كۆرىمىز. لېكىن سوزلەرنىڭ مېتافورالىق مەنىلىرى ئوزلىرىنىڭ تۇراقلىقلىغى، دائىملىقلىغى جەھەتتىن بىر خىل ئەمەس. بەزى مېتافورا تىل ئەمەلىيىتىدە بىرلا قېتىم كۆرۈنسە، يەنى ئايرىم شائىر-يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىلا ئىشلىتىلىشى بىلەن چەكلەنسە، ئۇلار-نىڭ بەزىلىرى ھەر ۋاقىت تىلىنىڭ تەييار ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن، "ئات—ئادەمنىڭ قانىتى، پۇل—سۇ، ۋاقىتى-سائىتى تۇگىدى" دېگەندەكى "قانات، سۇ، ۋاقىت-سائەت" كە ئوخشاش سوزلەر مېتافورا مەنىسىدە پەقەت ئايرىم كونتېكستلاردىلا ئىشلىتىلىدۇ. ئەمدى يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتۇلگەن "پۇت، كوز، چىش" دېگەن سوزلەرنى ئالساق، ئۇلار تىلدىكى تەييار تۇرغان تۇراقلىق مېتافورالار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

مېتافورالارنى ئەدەبىي مېتافورا ۋە شەرتلىك مېتافورا دەپ شەرتلىك رەۋىشتە ئىككى قىسىمغا ئايرىشقا بولىدۇ.

ئەدەبىي مېتافورا شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ تۇس-رەڭگى، تاشقى شەكلى، كوزگە كۆرۈنگىدەك ئىش-ھەرىكەتنىڭ خاراكتېرى جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ كېلىشىگە ئاساسەن ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. سېلىشتۇرۇلغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئىچكى ماھىيىتىگە ۋە تاشقى كۆرۈنۈشىگە مۇۋاپىق، شۇنداقلا يازغۇچىنىڭ (سوزلىگۇچىنىڭ) شەخسى (سۇبېكتىپ) پىكىر قىلىش قابىلىيىتىگە ۋە سوز ئىشلىتىش ماھىرلىغىغا قاراپ بەزىدە ئەدەبىي مېتافورا بىرلا سوزدىن ئەمەس،

بەلكى بىرنەچچە سوزدىن تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىدىن تەركىپ تېپىشى مۇمكىن. ئۇلار ئادەتتە "ـ دەك ‖ ـ تەك"كە ئوخشاش سېلىشتۇرۇش قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن، "تاشتەك قاتتىق، پوكانىدەك قىزارماق، ئىتتىك قۇرۇتىدەك، قوينىك قوزىسىدەك، مۇشۇك يالىغاندەك، يەردىن يامبۇ تاپقاندەك، ئوغرى ئالمغان پالازدەك" ۋە باشقىلار.

بۇ خىلدىكى مۇرەككەپ مېتافورالارنىڭ لېكسىكا ـ سېمانتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەكشۈرۈش فرازېئولوگىيىنىڭ ئوبېكتى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

13. مېتونىمىيە

سوزلەرنىڭ سېمانتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنىڭ بىر تۈرى ــ مېتونىمىيە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ ئاتالغۇسى ئىككىنچى بىر شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ ئاتالغۇسى سۈپىتىدە ئېيتىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "مەن ئىككى چىنە چاي ئىچتىم" دېيىشىنىڭ ئورنىغا، بەزى چاغلاردا "مەن ئىككى چىنە ئىچتىم" دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. "مېنىڭ ئائىلەم ــ مېنىڭ ئويۇم، بەشىنچى سىنىپ بالىلىرى ياخشى ئوقۇيدۇ ــ بەشىنچى سىنىپ ياخشى ئوقۇيدۇ" دېگەن مىساللارمۇ ئەنە شۇنداق.

مەلۇم بىر شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ ئاتالغۇسى ئورنىغا ئىشلىتىلىدىغان، ئورۇنىباسارلىق ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرىدىغان سوز مېتونىمىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

مېتونىمىيە باشقا سېمانتىكىلىق كاتېگورىيىدىكى سوزلەرگە ئوخشاش ئۇقۇم ۋە چۈشەنچە دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئوڭۇشلۇق شارائىت تۇغدۇرىدۇ، شۇنداقلا ئۇ پىكرىنى ئەستەرلىك، ئىنچىكە

ئىپادىلەشكە مۇمكىنچىلىك بېرىدۇ ۋە شۇ تارقىلىق بەدىئىي تەسۋىر-لەش ئۇسۇللىرىنىڭ ۋاستىلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

مېتونىمىيە خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە، بولۇپمۇ، ماقال، قوشاق ۋە تېپىشماقلاردا پات-پات ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

بىر تاۋاق ئاش كەلدى دەپ،
جېنىم سويۇندى؛
ئىككى قوشۇق ئالماي تۇرۇپ،
تۇۋى كورۇندى.

(ماقال)

بۇغداي نېنىڭ بولمىسا،
بۇغداي سوزۇڭ يوقمىدى...

(ماقال)

ئىشىك ئاچتىم، تورگە باقتىم،
تورده بىر ئاي ئولتۇرۇر؛
قاشلىرى بەرگى قىياقتەك،
كوزلىرى ئويناپ تۇرۇر.

(خەلق قوشىغى)

يار بېشىدا يېرىم كومەچ

(تېپىشماق)

يۇقۇرىدىكى "ئىككى قوشۇق ئالماي"، "بۇغداي سوزۇڭ يوقمىدى..."، "تورده بىر ئاي ئولتۇرۇر"، "يېرىم كومەچ" دىگەن مىساللاردىكى "قوشۇق" سوزى ئوزىدىن كېيىن ئېيتىلىدىغان "ئاش"-نىڭ مەنىسىنى ئوزىگە قوشۇۋالغان. "بۇغداي" سوزى بولسا، "ئىللىق" دىگەن سوزنىڭ، "ئاي" سوزى "چىرايلىق، گۈزەل قىز" دىگەن سوزنىڭ مەنىلىرىنى بىلدۇرىدۇ. تېپىشماقتىكى "يېرىم كومەچ" بولسا، "ئاي" دىگەن سوزنىڭ مەنىسىنى كورسىتىدۇ. بەزىدە بىر كىشىنىڭ ئىسمىنى ئاتاشنىڭ ئورنىغا ئۇنى شۇ كىشىنىڭ ئوزىگە خاس ئايرىم بەلگە-سۈپەتلىرى ئارقىلىقمۇ كورسىتىدۇ. بۇمۇ مېتونىمىيە ئۇسۇلى-

لىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:
ــ تامغىڭچۇ؟! تامغاڭ ساقتۇ؟! ــ دېدى يەنە بايىقى ئوچكە ساقال («كومموئونىزىم تۇغى» 61، 1، 12).

14. تابۇ ۋە ئېۋفېمىزملار*

تابۇ ــ بەزى خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا، رەسىم ـ قائىدىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئېتنوگرافىيىلىك چۈشەنچىنىڭ تىلدىكى كۆرىنىشى. بىر شەيئى ياكى ھادىسىنى ئوزىنىڭ ھەقىقى ئېتى ـ نامى بىلەن ئاتاماستىن، ئۇنى ئىككىنچى بىر سوز بىلەن ئالماشتىش دىنىي ـ ئەپسانىۋىي چۈشەنچىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئوز ئېتى بىلەن ئاتاشقا بولمايدىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ تۇرلىرى، شۇنداقلا، مەنئى قىلىنىشنىڭ ئاساس ـ سەۋەپلىرى ھەر بىر خەلقتە ھەر تۇرلۈك بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، پولىنېزىيىلىكلەرنىڭ، ئاۋسترالىيىلىكلەرنىڭ ۋە ئېسكىموسلارنىڭ ئورتاقلىرى بويىچە، خەلق ئىچىدىكى ئاتاقلىق، داھى كىشى ئولگىندە ئۇنىڭ جەسىدىگە، ئۇنىڭغا تېگىشلىك نەرسىلەرگە قول تەككۈزۈشكە، شۇنداقلا ئايالى بىلەن سوزلىشىشكە، ئولگۇچىنىڭ ئېتىنى ئاتاشقا بولمايدۇ. چۈنكى بۇ، ئەپسانىۋىي چۈشەنچىگە ئاساسەن مەنئى قىلىنغان. شۇڭا بۇ خەلقنىڭ رەسىم ـ قائىدىسى بويىچە، ئولۇم ـ يېتىم، جىن ـ پەرىلەرنىڭ نامى، ھەرقانداق ئاغرىقلارنىڭ ۋە ئوزلىرى ئوۋلايدىغان ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئېتى ئوچۇق ئاتالماستىن، باشقا سوزلەر بىلەن ئېپادىلىنىدۇ.

---

* ئېۋفېمىزم ــ قوپال، ئەدەپسىز سۆز ياكى ئىبارىنى باشقا سۆز ياكى ئىبارە بىلەن پەردىلەپ ئېيتىش.

تابۇ تۈركى تىللاردا سوزلىگۈچى خەلقلەرنىڭ رەسمى ـ قائىدىلىرى دېمۇ بار ھادىسە، مەسىلەن: ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇن قازاق خەلقىنىڭ ئادىتى بويىچە، يېڭى چۈشكەن كېلىن قېينانا ـ قېينانىسىنىڭ، ھەدە، سىڭىللىرىنىڭ، ھەتتا شۇ ئەلدىكى ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنىڭ، ئەل چوڭلىرىنىڭ ئېتىنى ئاتاشقا بولمايتتى. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار ئوز تەرىپىدىن ئات تېپىپ قويۇشقا، ياكى باشقا بىر سوزلەر ئارقىلىق ئاتاشقا مەجبۇر بولغان. مەسىلەن، ئەترابى قومۇچلۇق دەريا بويىغا سۇ ئېلىشقا بارغان بىر ياش ئايال بورە يەۋاتقان بىر قوينى كورۇپ، ئۇنى پىچاق بىلەن بوغۇزلاپ كەلگەنلىگىنى قېينانىسىغا: "سىلدىرا ماڭا ارجاغىندا، سارقىرامانىڭ بىرجاغىندا، ماڭىرامانى ۋىلما جېپ جاتىر ەكەن، جانىمانى بىلەمەگە بىلەپ ـ بىلەپ، باۋىزداپ كېلدىم." دەپ چۈشەندۈرگەن ئىكەن. بۇ يەردىكى "سىلدىرا" ـ قومۇچ، "سارقىرا" ـ دەريا، "ماڭىرا" ـ قوي، "ۋىلما" ـ بورە، "جانىما" ـ پىچاق، "بىلەمە" ـ بىلەي دېگەن سوزلەر. بۇ سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئەلۋەتتە، شۇ ياش ئايالنىڭ قېينانا، قېينىنى، قېيناغىلىرىنىڭ ئېچىدىكى ئىسىملار بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: قامسىبىك، وزىنباي، قويكېلدى، قاسقىرباي، پىشاقباي، قايراقبىك. مانا بۇلار ئاشۇ ئاتىلارنىڭ تابۇلۇق خۇسۇسىيەتتىدىن كېلىپ چىققان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بەزى تابۇ (مەنئى قىلىنغان) سوزلەر ئۇچرايدۇ. ئەمما ئۇيغۇر تىلىدىكى تابۇ سوزلەر ئېتنوگرافىيىلىك ئاساسى جەھەتتىن يۇقۇرقى تىللاردىكى تابۇلار بىلەن ھەر ۋاقىت بىردەك بولۇپ كېلىۋەرمەيدۇ. ھازىرقى ئەدەبى تىلىمىزدىكى بەزى سوزلەر ئوزلىرىنىڭ قوپال ئاڭلىنىشىغا ۋە خەلقنىڭ ياخشى رەسىم ـ قائىدىسىگە، ئورپى ـ ئادىتىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان مەنىلىك تۇسلىرىگە مۇناسىۋەتلىك تابۇ خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن.

مەسىلەن، خەلقىنىڭ مەدەنىي ھەستۇرى ئۇقتىنىمىزدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، "پالانىنىڭ ئايالى تۇغدى" دەپ ئېيتىش قوپال تۇيۇلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇنى ئادەتتە "كوزى يوردى" دېگەن ئىبارە بىلەن ئالماشتۇرىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، قوپاللىق مەنىسىدىن قېچىش مەقسىدىدە ئېرى ئايالىنى "ئوماق" دەپ چاقىرىشنىڭ ئورنىغا "بالىلارنىڭ ئانىسى"، ئەكسىچە، ئايالى ئېرىنى "بالىلارنىڭ دادىسى" دېيىشى مۇمكىن.

تىلىمىزدىكى شۇ خىل تابۇ سوزلەرنىڭ مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان ۋە تىل ئەملىيىتىدە ئورۇنباسارلىق ۋەزىپىسىنى ئادا قىلالايدىغان سوز ۋە ئىبارىلەرنى ئېۋفېمىزم (بۇ سوز گرېك تىلىنىڭ "سىپايە سوزلەيمەن" دېگەن سوزىدىن كېلىپ چىققان) دەپ ئاتايدۇ.

دېمەك، ئېۋفېمىزملار مەنىلىرىدىكى بەزى قوپاللىق پەرقلىرىگە قاراپ ئەدەبىي تىلدا كوپ قوللىنىلمايدىغان ۋە تابۇ خۇسۇسىيەتلىرىگە تولۇق ياكى قىسمەن ئىگە بولغان سوزلەرنى ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجلىرىغا بىنائەن ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئوتكەن زامانلاردا "بوغاز" دېگەن سوز ماللارغىمۇ، ئادەملەرگىمۇ نىسبەتەن ئېيتىلىشى ئېھتىمال ئىدى، لېكىن ھازىرقى ۋاقىتتا "بوغاز ئايال" دەپ ئېيتىش ناھايىتى قوپال ئاڭلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئاشۇ مەنىنىڭ ئوزىنى سىپايە تۇردە ئىپادىلەيدىغان ئېۋفېمىزملاردىن پايدىلىنىمىز: "ئېغىر ئايال"، "ئىككىقات"، "ھاملدار" ۋە باشقىلار. شۇنىڭغا ئوخشاش "ئولدى" دېگەن سوزنىڭ مەنىسىنى "تۇگەپ قالدى"، "دۇنيادىن قايتتى"، "ۋاپات بولدى"، "قازا تاپتى"، "كوز يۇمدى" دېگەنگە ئوخشاش ئىبارىلەر ئازقىلىقمۇ ئىپادىلەشكە بولىدۇ.

ئېۋفېمىزملارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى تىلنىڭ لېكسىكا-سېمانتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا، بولۇپمۇ، مەنداش سوزلەر قاتارىنىڭ ئوسۇشىگە ئوڭۇشلۇق شارائىت تۇغدۇرىدۇ.

III. ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەرىكىۋى

15. ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەرىكىۋى ھەققىدە ئۇمۇمى مەلۇمات

ئۇمۇمى خەلق ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىدىغان ھەممە سوزلەر، ئۇلارنىڭ كەڭ ياكى تار دائىرىدە ئىشلىتىلىدىغانلىغىدىن، ئەسلى سوزلەر ياكى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەر ئىكەنلىگىدىن قەتئىنەزەر، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى تىلنىڭ پۈتكۈل لېكسىكىلىق زاپىسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئوسۇپ يېتىلگەن دەرىجىسىنى كورسىتىدۇ. لۇغەت تەركىۋى باي ۋە ھەر تەرەپلىمە بولغان تىل تەرەققى قىلغان تىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، تىلدىكى سوزلەرنىڭ سان جەھەتتىنلا كوپ بولۇشى تېخى ئۇنىڭ بايلىغىنى كورسەتمەيدۇ. ئەڭ مۇھىم نەرسە تىلدىكى سوزلەرنىڭ سان جەھەتتىن كوپ بولۇشى بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەرەققى قىلغانلىغىدۇر. دېمەك، جەمىيەت ھاياتىنىڭ تۇرلۇك ساھەلىرىگە ئائىت ئىشلىتىلىدىغان سوزلەرنىڭ يېتەرلىك دەرىجىدە نۇرغۇن بولۇشى، ئۇ سوزلەرنىڭ ھەر خىل زىل ۋە مۇرەككەپ ئۇقۇم ھەم چۈشەنچىلەرنى ئىپادە قىلالايدىغان بولۇشى، تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىگە، مەنداش (سىنونىم) سوزلەرگە، ئۇسلۇبىي مۇمكىنچىلىكلەرگە باي ۋە ئەۋرىشىم بولۇپ كېلىشى، بىر-بىرىدىن روشەن پەرق قىلىنىدىغان ئاتالغۇلارنىڭ تۇراقلىق بولۇشى — مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى لۇغەت تەركىۋىنىڭ بايلىغىنى ۋە ئۇنىڭ

ئەتراپلىق تەرەققى قىلغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

لۇغەت تەركىۋى تىلنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەڭ مايىل قىسىملىرىدىن بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ جەمىيەت ھاياتىدىكى ھەممە تەرەققىياتلارنى ئۆزىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەن ھالدا ئاستا-ئاستا كونا ساپادىن يېڭى ساپاغا كوچۈپ، تۇرلىنىپ بارىدۇ. تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىشلەر بارا-بارا شۇ تىلنىڭ مۇكەممەللىشىشگە، سىلىقلىنىشىغا، كوپچىلىكنىڭ تەلەپپۇزىنى تولۇقراق قانائەتلەندۈرۈشكە ئېلىپ بارىدۇ.

تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە يۈز بېرىدىغان ئۆزگىرىشلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

بىرىنچىدىن، ئايرىم نەرسە ياكى ئۇقۇملار بارغانسېرى ئىجتىمائىي دەۋرنىڭ تەلەپلىرىنى قانائەتلەندۈرەلمەي قېلىشى تەبىئىدۇر. شۇڭا ئۇلار تۈرمۇشتا پەيدىن-پەي ئۆزلىرىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقىتىشقا باشلايدۇ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن تۈرمۇشتا ئۇز ئەھمىيىتىدىن ئايرىلىشقا باشلىغان چۈشەنچىلەرنىڭ ئېتىمۇ (دېمەك، سۆزلەرمۇ) كونىراپ ئارخائىزىم ياكى تارىخىي سۆزلەرگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئەۋرەز، بولۇس، بەگ، ئاقساقال، يۇز بېشى، مىڭبېشى، ئونبېشى، نوكەر، كېنىزەك، ساپان، بوقۇسا، مورا ئوچاق، رامىزان، خان، پىلتىلىك (ھىلتىق)، ئوقيا، چەلىپەك" ئوخشاش سۆزلەر كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەلقنىڭ مەدەنىي تەرەققىيات دەرىجىسىدىن كېيىن قېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىپادىلەيدىغان نەرسىلىرى بىلەن بىللە ئۇز ئەھمىيىتىنى يوقاتتى. ئۇلار ئوتكەن تارىخىي دەۋرنىڭ ماھىيىتىنى كورسىتىش ئۈچۈن تارىخچى ۋە يازغۇچىلىرىمىز تەرىپىدىن قىسمەن قوللىنىلسىمۇ، ھازىرقى سوتسىيالىستىك ھاياتىمىزنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئىشلىتىلمەيدۇ.

ئىككىنچىدىن، تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە يېڭى سۆز ۋە يېڭى

ئىبارىلەر كېلىپ قوشۇلىدۇ. بۇنداق يېڭى لېكسىكىلىق قاتلام كونا ربغان ۋە لۇغەت تەركىۋىدىن چۈشۈپ قېلىشقا مايىل بولغان سوزلەرگە قارىغاندا بىرنەچچە ھەسسە كوپ بولىدۇ. تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە يېڭىدىن كىرىپ قوشۇلغان سوزلەرنى ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوزىگە خاس سوز ياساش ئۇسۇللىرى ۋە ۋاستىلىرى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن: "كولخوزچى، تراكتور، بەشيللىق، ئىشلەپچىقىرىش، ئىرىتمە، يېقىلغۇ، كۈنلۈك، يامغۇرلۇق، مودىپەرەس".

تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى جەمىيەت ھاياتىنىڭ تۇرلۇك ساھەلىرىگە ئائىت سوز ۋە ئاتالغۇلارنى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىش يولى بىلەن ھۇ بېيىيدۇ. بولۇپمۇ، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىلى رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا خەلقلەرا تىللاردىن نۇرغۇنلىغان سوزلەرنى ئوزلەشتۇرمەكتە. مەسىلەن: "پارتىيە، سوۋېت، كومسومولىزىم، سوتسىيالىزىم، كومبايىن، ئېلېكتىر، زاۋۇت، فابرىكا، ئالگېبرا، گىرامماتىكا، گېئزىت، ژورنال، ئاتوم" ۋە باشقىلار.

ئۇچىنچىدىن، تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى ئايرىم سوزلەر ۋاقتىنىڭ ئوتۇشى بىلەن مەنە جەھەتتىن كوپ ئوزگىرىشلەرگە ئۇچرايدۇ؛ ئۇلارنىڭ بەزىبىرلىرى ئوز مەنىلىرىنى يوقىتىپ، ئاستا-ئاستا تامامەن ئىكىكىنچى بىر مەنىگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن؛ بەزىبىرلىرى بولسا، ئوزلىرىنىڭ دەسلەپكى مەنىلىرىنىڭ ئۇستىگە ئىككىنچى مەنىنى ئۇستىلەپ قوشۇۋالىدۇ. نەتىجىدە كوپ مەنىلىك سوزلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئەمگەك" دىگەن سوز "ئازاپ"، "ئېغىرچىلىق" مەنىسىدە قوللىنىلغان ئىدى①. ھازىرقى تىلىمىزدا بۇ سوزنىڭ ئاۋالقى مەنىسى تامامەن ئوزگىرىپ كەتكەن. "ئەمگەك"

---

① س. يې. مالوۋ. «قەدىمقى تۇركى يازما يادىكارلىقلىرى» 364 ـ بەت، 1951 ـ يىل. موسكۋا ـ لېنىنگراد.

ـ بىزده ئادەمنى ھەم جسمانىي ھەم روھىي يۇكسەكلىكىگە ئېلىپ بارىدىغان، ئادەمگە شەرەپ كەلتۈرىدىغان نەرسىگە ئايلاندى. "يول-داش"، "ئاداش" دېگەن سوزلەرمۇ ئىلگىرى پەقەت بىللە يول ماڭغۇچى (سەپەرداش) ۋە ئىسملىرى ئوخشاش (ئىسمداش) كىشى دېگەن مەنىلەردىلا قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئۇلار ھازىر ئاشۇ بۇرۇنقى مەنىلىرىنىڭ ئۈستىگە "ئاغىنە"، "بۇرادەر" دېگەن مەنىلەرنى قوشۇۋالغان.

تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى ئۆزگىرىشلەر يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلار-دىنلا ئىبارەت ئەمەس. سوزلەر تىلنىڭ تەرەققى قىلىش جەريانىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگىمۇ ئۇچرايدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ شەكلىنى ئۆزلۇكسىز تۇرلەندۇرۇپ بارىدۇ: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى "كېرەك، كېمە، مەن، مەكتۇپ، ئولتۇردۇم، ياغاق، ياز، توخسەن"گە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان سوزلەر قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "كەرگەك، كەمى، من، مىكتۇ، ئولتۇرتۇم، ياغاق، ياي، توققۇز ئون" شەكلىدە قوللىنىلغان①.

16. ئاساسىي لۇغەت فوندى

تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى لۇغەت تەركىۋىدىن تاشقىرى ئەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇ لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئايرىلماس تەركىۋى قىسمى، ئۇنىڭ مېغىزى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

لۇغەت تەركىۋى، يۇقۇرىدا ئېيتىلغانىدەك، لېكسىكىنىڭ ئەڭ ئۆزگىرىشچان قىسمى بولغانلىقتىن، تىلنىڭ ئاساسى بولالايدۇ ۋە

---

① قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلتۈرۈلگەن مىسالىلار س. يې. مالوۋنىڭ يۇقۇرىدا ئاتالغان كىتابىدىن ئېلىندى.

ئۆتىلالاغىدەك ئېلىپ قارىغاندا، تىلدىكى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. لۇغەت تەركىبى تىلنىڭ گرامماتىكىسى تەركىبىگە ئوخشىمىغان كۆپىنلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئاساسىي لۇغەت فوندىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ئاھايىتى تۇراقلىق خاراكتېرغا ئىگە بولغانلىغىدا. ئۇ مۇشۇ خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، تىلنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللاردىن بىرى بولۇپ هىسابلىنىدۇ.

- تەبىئىي، ئاساسىي لۇغەت فوندىمۇ ۋاقىتنىڭ ئوتۇشى بىلەن هەر خىل ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كوچۇرىدۇ. ئاساسىي لۇغەت فوندىمۇ تەرەققىيات سۈرئىتى سوزلەرنىڭ سوزلىنىش مەنىسى ئۆزگىرىدۇ، كېڭىيىدۇ، بارا-بارا لۇغەت تەركىبىدىن ئالماشقان سوزلەرنىڭ هىساۋىغا ھېيىپ، ئۇنىڭ زاپىسى كوپەيىدۇ ياكى بۇنىڭ ئەكسىچە، شۇ زاپاستىكى ئايرىم سوزلەر كونىرايدۇ ۋە باشقىلار. لېكىن ئاساسىي لۇغەت فوندىدا يۈز بېرىدىغان ئۆزگىرىشلەر لۇغەت تەركىبىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە نىسبەتەن ناھايىتى ئاستا ۋە سۈس ئەھمەلگە ئاشىدۇ.

دىمەك، ئاساسىي لۇغەت فوندى لۇغەت تەركىبىنىڭ ئەڭ مۇھىم مېغىزى سۈپىتىدە تىلغا ئەسىرلەر بويى خىزمەت قىلىدۇ. ئاساسىي لۇغەت فوندىدىن بىرنەچچە تارىخىي دەۋرلەر داۋامىدا ئوخشاشلۇق پەيدا بولىنىش مۇمكىن بولغانلىقتىن، ئۇنى ئۆزگەرتىشنىڭ هىچقانداق پايدىسى يوق. ئەكسىچە، ئاساسىي لۇغەت فوندىنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جىددى ئۆزگىرىشلەرگە دۇچار بولۇشى ئۇمۇمەن تىلنىڭ كارىدىن چىقىشىغا، كىشىلەرنىڭ بىر-بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۈزۈلۈپ كېتىشىگە ئېلىپ بارغان بولاتتى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ كونا يازما يادىكارلىغى بولغان «مانىخېيلەرنىڭ تۇڭۇا دۇئاسى»دا مەسىلەن: ئاي، "ئالتە، ئاداق، بەش، بىر، بوا (ماق)، بۇ، بىل (مەك)، بىز، بار، كۈن، ئىككى، قورقۇت(ماق)،

كشى، مۇنچه، ئون، پۇت، نەچچه، سوز، سۇ، ئوز، تۇرلۇك، تەڭرى، تورت، ئۇچمىنچى" ۋە باشقىلار.① 10 ـ ئەسىردىكى قوليازما «ئالتۇن ياروق» تا مەسىلەن: "ئات، ئاش، ئەرته، بار، بەگ، بير، بول (ماق)، دد (مەك)، ئىكەن، يۇرەك، غاز، ئىچ(مەك)، كەل(مەك)، كىشى، كۇن، كور (مەك)، كېيىن، قاچ (ماق)، قىز، قوي، نەچچه، ئون، ئوردەك، ئول (مەك)، ئوت (مەك)، توڭغۇز، تورت، تۇر (ماق)، توخۇ، سوز، ئۇلۇغ، ئوي (ئۇد)"②، 10 ـ 12 ـ ئەسىرلەردە يېزىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن هوججەتلىرىدە مەسىلەن: "ئال (ماق)، ئاي، ئەمدى، ئەل، بەگ، بول (ماق)، بەر (مەك)، يىگىرمە، يىل، يېرىم، يەر، ئىككى، كىشى، كېرەك، يوق، قىل (ماق)، ماڭا، نەچچه، ئوزگه، مەن، سەن، سوز، سەكسىز، توخۇ، ئۇچۇن، يامان③، «قۇتاتغۇ بىلىك» داستانىدا مەسىلەن: ئالىم، ئاي، ئادەم، بار، باش، بىلىك (بىلىم)، بىلەن، بول (ماق)، جاۋاپ، ئىككى، كەل (مەك)، كىتاپ، كۇن، كېرەك، كىشى، قىز، قىل (ماق)، دوست، ئون، ئوز، ئوغۇل، سوئال، سوز، پادىشا، تامام، تەڭرى، تۇت(ماق)، تۇگەل، چۇش، خان، يۇلتۇز، ئۇگەت (مەك)، ياز"④ قاتارلىق سوزلەر بار. يۇقۇرىدا مسال كەلتۇرۇلگەن سوزلەرنىڭ زور كوپچىلىگى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ كەڭ تۇرده ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما بۇ دىگەنلىرىمىزدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرىدا ئاساسىي لۇغەت فوندىغا تەئەللۇق سوزلەر هازىر تولۇقى

① س. يې. مالوۋ. «قەدىمقى تۇركى يازما يادىكارلىقلىرى» 117 ـ بەت. 1951 ـ يىل. موسكۋا ـ لېنىنگراد.

② س. يې. مالوۋ. «قەدىمقى تۇركى يازما يادىكارلىقلىرى». 15 ـ بەت. 1951 ـ يىل. موسكۋا ـ لېنىنگراد.

③ شۇ كىتاپ. 202 ـ ۋە 216 ـ بەتلەر.

④ يۇقۇرىدىكى كىتاپ. 24 ـ 25 ـ بەتلەر.

بىلەن ساقلانغان دىگەن خۇلاسە كېلىپ چىقمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئايرىم سوزلەر ئوز دەۋرىنىڭ تەلىۋىگە يارىشا ئەڭ مۇھىم نەرسە ياكى چۈشەنچىنى ئىپادە قىلغان بولسىمۇ، ۋاقتىنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئاستا-ئاستا كونىراپ، قوللىنىلىشتىن قېلىپ قالغان، ياكى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇلغان. مەسىلەن: "ئاقى (مەرت)، ئاتى (ناھايىتى)، ئارت (داۋان)، ئەرىگ (مەسلىھەت، كېڭەش)، بايات (خۇدا، ئالا)، بالىق (شەھەر)، باش (يارىدار)، ئىلىك (بەگ)، بۇدۇن (خەلق)، نوم (قانۇن)① ۋە باشقىلار.

كەلتۇرۇلگەن مىساللاردىن كورۇشكە بولىدۇكى، تۇركى تىللارنىڭ، شۇ جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەزكۇر ئوز سوزلىرى چەتتىن كىرگەن، ئاساسەن ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىدىن ئوزلەشكەن سوزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇلغان. ئۇيغۇر تىلىنى ئوزىنىڭ يۇقۇرقىدەك ئەسلى سوزلىرىدىن كېچىپ كېتىشكە، ئۇلارنىڭ ئورنىغا چەتتىن كىرگەن سوزلەرنى قوللىنىشقا ئەرەپ، پارس تىللىرىنىڭ ناھايىتى كۇچلۇك تەسىرى ۋە شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائى ئەھۋال سەۋەپ بولغانلىغىنى كورىمىز.

ئاساسىي لۇغەت فوندىغا ياتقۇزغان سوزلەر بەزىدە مەنە جەھەتتىنمۇ ئايرىم ئوزگىرىشلەرگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، قەدىمقى تۇركى تىللاردا "تەڭرى" دىگەن سوز "ئاسمان" مەنىسىدە② قوللىنىلغان؛ ئەرەپ تىلىدىن كىرگەن "مېھنەت" دىگەن سوز "مەينەت" شەكلىدە بارا-بارا ئوزىنىڭ دەسلەپكى ("ئەمگەك" دىگەن) مەنىسىنىڭ ئۇستىگە "پاسكىنا" مەنىسىنمۇ قوشۇۋالغان.

---

① س. يې. مالوۋ. «قەدىمقى تۇركى يازما يادىكارلىقلار» دىگەن كىتابنىڭ لۇغەت قىسمىغا قارالسۇن.

② مالوۋنىڭ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان كىتابى. 27 ـ بەت.

لۇغەت فوندىغا ياتىدىغان سوزلەر ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم بولغان نەرسە ۋە چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ ناھايىتى تۇراقلىق خاراكتېرغا ئىگە بولۇشىنىڭ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇنىڭدا. مەسىلەن: "نان، ئاي، ئاش، تۇز، سۇ، ھاۋا، ئوت، ئوتۇن، ئوي، كۆن، تۇن، يەر، باش، كوز، قۇلاق، قول، ئەمگەك، ئىش، ئوي، ئەقىل، ئاتا، ئانا، بالا، ئاكا، ئۇكا"غا ئوخشاش سوزلەر كىشىلەر ئۈچۈن ھاياتىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ سوزلەر ئەڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ، ھازىرقى دەۋرىمىزگىچە كەڭ كولەمدە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىپ كېلىنمەكتە ۋە كەلگۈسىدىمۇ داۋاملىق قوللىنىلىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى: سۇ، ھاۋا، ئاش، ئوي ۋە باشقىلار بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك، ئۇنىڭسىز ھايات كەچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇنداق بولىدىكەن، بۇ سوزلەر ھىچقاچان كونىراپ، تىلنىڭ لۇغەت فوندىدىن چۈشۈپ قالمايدۇ.

مەلۇمكى، لۇغەت تەركىۋىگە ئائىت نۇرغۇنلىغان سوزلەر، بولۇپمۇ، كەسپىكە ئائىت سوزلەر بىلەن دىئالېكت سوزلەر ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلماسلىغى مۇمكىن. مەسىلەن، تۇڭمەنگە ئائىت سوزلەردىن "ئەكەك تۇرۇم، چىشى تۇرۇم، قوپاتقا، بۇل، سۇكەن، قۇلاق، چېقىلدۇرۇق، چاناق، چۈشۈگە، ھارامزادە، مىتىن"گە ئوخشاش سوزلەر شۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئاز ساندىكى كىشىلەرگىلا مەلۇم، لېكىن ئۇلار كوپچىلىك خەلق ئارىسىدا كەڭ تۇردە ئىشلىتىلمەيدۇ. يەرلىك پەرقلەرنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان سوزلەردىن "ئەندىرغان (بولدۇرگەن)، پورەك (گوشۇنە)، تەخەي (خوتەك)، شىرە (جوزا-ئۇستەل)، ئانكا (موما)، ئاچا (ھەدە)" قاتارلىق سوزلەر توغرىسىدىمۇ خۇددى شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئاساسىي لۇغەت فوندىنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە نىسبەتەن بىر ئوزگىچىلىگى ئۇنىڭ ئومۇمخەلقلىق خاراكتېرغا ئىگە ئىكەنلىگىدىن، جەمىيەت ھاياتىنىڭ بارلىق ساھەسىدە كەڭ

تۈرده قوللىنىلىدىغانلىغىدىن ئىبارەت. ئومۇمەن سوزلەرنىڭ كۆندە-لىك تۇرمۇشتا ئاز ياكى كوپ (پاسسىپ ياكى ئاكتىپ) قوللىنىلىدىغان-لىغى ئۇلارنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە ياكى ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئاساسىي لۇغەت فوندىغا ياتىدىغانلىغىنى ئېنىقلاشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. كوپ ۋە ئاكتىپ ئىشلىتىلىدىغان سوز هاياتىي مۇهىم ئەھمىيەتكە ئىگە، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئاز ۋە پاسسىپ قوللىنىلىدىغان سوز هاياتىي مۇهىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس، شۇڭا ئۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە بىرىپ قوشۇلىدۇ.

تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى ئاساسەن تۈپ سوزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۇ يېڭى سوز ياساشتا بازا بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. تىل پاكىتلىرىغا ئاساسەن شۇنى ئېنىقلىغىلى بولىدۇكى، جەمىيەت هاياتىنىڭ هەر ساهەسىگە ئائىت يېڭى سوزلەر، جۈملىدىن سانائەت، تېخنىكا، يېزا ئىگىلىگى، ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت ۋە سەنئەتكە دائىر يېڭى سوز ۋە ئاتالغۇلار باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنىدىغانلىغى بىلەن بىللە، كوپرەكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز سوز ياساش ۋاستىلىرىغا تايانغان هالدا بارلىققا كېلىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇنداق سوز ياساش ۋاستىلىرى ئەڭ ئالدى بىلەن تۈپ سوزلەردىن ۋە سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن ئىبارەت ئىكەنلىگى مەلۇم. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدە-كى "باش"، "ئاش" دېگەن سوزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى ۋە باشقا سوزلەرنىڭ بىرىكىشى نەتىجىسىدە ئىلگىرى-ئاخىر نۇرغۇنلىغان سوزلەر هاسىل بولغان: "باش—باشلىماق، باشقۇرماق، باشلاش، باش-قۇرۇش، باشچى، باشلىق، باشسىز، باشچىلىق، باشلامچىلىق باشقارما، باشاق، يولباشچى، كوكبېشى، ئەللىكبېشى، يۈز بېشى، مىڭبېشى، باشپانا، قۇشباش (ئىگەر)، موزايبېشى، كۈيمباش (بۇغداي)، قاقۇاش، باش-باشتاقلىق" ۋە باشقىلار. "ئاش—ئاشلىق، ئاشلىماق (تېرىنى)، ئاش-لاش، ئاشخانا، ئاشپەز، ئاشپۇزۇل، ئاشكوكى، ئاشتاختا، ئاشقازان،

ئاشلەكچوك، قوماش، كومەش، ئوماش، ئاش ـ پاش" ۋە باشقىلار. ئەگەر "باش"، "ئاش" سوزلىرىنىڭ بۇلاردىن ئاشقىرى سېمانتىكىلىق تەرەققىياتقا ئوچرايدىغانلىغىنى ئەسكە ئالساق، تىلنىڭ ئاساسلىق لۇغەت فوندىغا ياتىدىغان تۈپ سوزلەرنىڭ يېڭى سوز ۋە يېڭى مەنە ھاسىل قىلىشتا بىردىن ـ بىر مۇھىم رول ئويناۋاتقانلىغى ئوچوق كورۈنىدۇ.

تىلنىڭ ئاساسلىق لۇغەت فوندىنى تەشكىل قىلىدىغان سوزلەر پەقەت تۈپ سوزلەردىلا ئىبارەت بولۇپ كېلىشى شەرت ئەمەس. تۈپ سوزلەر ئاساسىدا ھاسىل بولغان ئايرىم ياسالما سوزلەر ۋاقىتلارنىڭ ئوتۈشى بىلەن لۇغەت تەركىۋىدىن ئاساسلىق لۇغەت فوندىغا ئالمىشىدۇ (توۋەندە كورسىتىلىدۇ).

ئۇيغۇر تىلىدىكى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرمۇ ئوزلىرىنىڭ تۇرمۇشتا ئاكتىپ ياكى پاسسىپ قوللىنىلىدىغانلىغىغا، مۇھىم ھاياتلىق ئەھمىيەتكە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىگىگە، يېڭى سوز ياساش قابىلىيىتىگە قاراپ، بەزىدە ئاساسلىق لۇغەت فوندىغا، بەزىدە لۇغەت تەركىۋىگە تەئەللۇق بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "پارتىيە، سوۋېت، كومموئىست، كولخوز، تراكتور، بريگادا" قاتارلىق سوزلەر ھازىر ئاساسلىق لۇغەت فوندىغا خاس ھەمدە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

ئاكادېمىك ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوۋنىڭ پىكرىچە، سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئوزلىرىنىڭ يېڭى سوز ھاسىل قىلىشتىكى رولىغا، تىلغا ناھايىتى ئوزاق دەۋرلەر داۋامىدا خىزمەت قىلىش قابىلىيىتىگە قاراپ، تىلنىڭ ئاساسلىق لۇغەت فوندىغا قوشۇلىدۇ.

17. لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئاساسلىق لۇغەت فوندىنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى

يۇقورىدا ئېيتىلغانلاردىن مەلوم بولىدىكى، لۇغەت تەركىۋى

بىلەن ئاساسىي لۇغەت فوندى ئوزئارا ئوخشاشلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ۋە يېتەرلىك ئوزگىچىلىكلەرگە ئىگە. ئەمما لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئاساسىي لۇغەت فوندى بىر-بىرىگە ناھايىتى مەھكەم باغلانغان ۋە ئوز ئارا مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار ئەسىرلەر بويى بىر-بىرىنى تولۇقلاپ، تەرەققى قىلدۇرىدۇ. تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى نۇرغۇنلىغان يېڭى سوزلەرنى ھاسىل قىلىشقا ئاساس بولۇپ، لۇغەت تەركىۋىنى دائىم بېيىتىپ تۇرسا، بۇنىڭ ئەكسىچە، لۇغەت تەركىۋىدىكى ئايرىم سوزلەر بارا-بارا كىشىلەرنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشى ئۇچۇن ئەڭ مۇھىم ۋە ناھايىتى تۇراقلىق سوزلەرگە ئايلىنىپ، ئاساسىي لۇغەت فوندىغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، "ئوت" دېگەن سوزگە "—ۇن" قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى نەتىجىسىدە كوپچىلىك تۇركى تىللاردا "ئوتۇن" دېگەن سوز پەيدا بولغان. لېكىن مۇشۇ "ئوتۇن" دېگەن كىشىلەرنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشى ئۇچۇن ئەڭ مۇھىم نەرسىنى ئىپادىلەيدىغان بولغاچقا، ناھايىتى تۇراقلىق خاراكتىرغا ئىگە بولغان ۋە ئۇ ("ئوتۇن" سوزى) "ئوتۇنچى، ئوتۇنلۇق، ئوتۇنخانا، ئوتۇنچىلىق، ئوتۇنسىز، ئوتۇنسىزلىق، ئوتۇن-ياغاچ"قا ئوخشاش لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدىغان سوزلەرنىڭ ياسىلىشى ئۇچۇن ئاساس بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا كىلىپ قوشۇلغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى "كىيىم (كى+ئىم)، يۇرەك (يۇر+ئەك)، كىلىن (كەل+ئىن)، بىلەن (بىر+لەن)، قارىچۇق (قارا+چۇق)، ئىشلە (ئىش+لە)، سوزلە (سوز+لە)"گە ئوخشاش ياسالما تومۇرلارمۇ خۇددى يۇقۇرىدىكىدەك تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن ئاستا-ئاستا ئاساسىي لۇغەت فوندىغا ئالمىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۇرگەن.

ئاساسىي لۇغەت فوندىغا تايانغان ھالدا يېڭى سوزلەرنىڭ ياسىلىشى ھەم ئۇلارنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە بىرىپ قوشۇلۇشى ئادەتتىكى ئىش،

بۇ جەريان چاپسان ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئەمما تىلدا پەيدا بولغان ھەر قانداق يېڭى سوزنىڭ ئاساسىي لۇغەت فونىدى قاتارىغا قوشۇلۇشى ئۈچۈن ئۇزاق ۋاقىتلار لازىم بولىدۇ.

* * *

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋى بىر-نەچچە قاتلاملارغا بولۇنىدۇ. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوزىگىلا خاس بولغان سوزلەر بىلەن بىللە، ھەممە تۈركى تىللار ئۈچۈن ئومۇمى، ئورتاق سوزلەر بار. بۇنىڭدىن باشقا، نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا ھەر خىل مۇناسىۋەتلەرگە باغلىق بولغان باشقا تىللاردىن، ئاساسەن، ئەرەپ، پارس، خەنزۇ، موڭغۇل، رۇس تىللىرىدىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەرمۇ مەلۇم سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىغا ئالاھىدە توختىلىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇ.

18. تۈركى تىللارغا ئورتاق سوزلەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە ھەممە تۈركى تىللار ئۈچۈن ئومۇمى بولغان سوزلەر بار. بىرنەچچە مۇستەقىل تىللاردىكى تۈپ سوزلەر بىلەن گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشنىڭ ئوخشاش بولۇپ كېلىشى تەسادىپى ئەھۋال ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ ئەھۋال جۇملىدىن تۈركى تىللارنىڭ ئاساسى بىر تىلدىن تارقالغانلىغىنى، بارا-بارا ئۇلارنىڭ مۇستەقىل تىللار سۇپىتىدە شەكىللەنگەنلىگىنى كورسىتىدۇ. تۈركى تىللار ئۈچۈن ئومۇمى بولغان بۇنداق سوزلەر قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ، بىزنىڭ دەۋرىمىزدىمۇ ئوكۇشلۇق قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ئەڭ ھاياتىي كۇچكە ئىگە سوزلەردۇر.

تۈركى تىللار ئۈچۈن ئومۇمى بولغان لېكسىكىلىق قاتلام سوز تۈركۈملىرىنىڭ ھەممىسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەر بىر تىلنىڭ

ئوزبىگە خاس فونېتىكىلىق ئوزگىچىلىكلىرىدىن قەتئىنەزەر، ئۇيغۇر، ئوزبېك، قازاق، قاراقالپاق، قىرغىز، باشقىرت، تاتار ۋە باشقا تۈركى تىللاردا تۇۋەندىكى سوزلەرنىڭ ئاساسى بىر:

ئىسىملار: "ئاتا، ئانا، بالا، قىز، ئىنى، باش، قول، ئاياق، قۇلاق، كوز، ئات، توگە، قوي، سىير، توخۇ، قۇش، قارغا، ئودەك، ياغاچ، بۇغداي، ئارپا، تېرىق، ئۇزۇم، تومۇر، مىس، كۇمۇچ، ئالتۇن، قازان، قوشۇق، كۇن، تۇن، ئاي، ئاش، كىشى" ۋە باشقىلار.

سۇپەتلەر: "ئاق، قارا، سېرىق، قىزىل، يېشىل، ياخشى، كوك، يامان، ئۇزۇن، قىسقا" ۋە باشقىلار.

سانلار: "بىر، ئىككى، ئۈچ، تورت، بەش، ئالتە، يەتتە، سەككىز، توققۇز، ئون، يىگىرمە، ئوتتۇز، قىرىق، ئەللىك، ئاتمىش، يەتمىش، سەكسەن، توقسان، يۇز، مىڭ" ۋە باشقىلار.

ئالماشىلار: "مەن، سەن، ئۇ، بىز، سىز، نېمە، كىم، قايسى، قانداق، نەچچە، بۇ، شۇ، قانچە" ۋە باشقىلار.

پېئىللار: "ئال، بەر، بار، كەل، يۇر، ئولتۇر، تۇر، ئىچ، يە، قارا، ئېيت، ئوقۇ، يات، سات، قات، كور" ۋە باشقىلار.

يارەمچى سوزلەر: "بىلەن، بىراق" ۋە باشقىلار.

شۇنى ئەسته تۇتۇش كېرەككى، مەلۇم سوزنىڭ ھازىر بىر ياكى بىرنەچچە تۈركى تىللاردا بولماي قېلىشى ئۇنىڭ تۈركى تىللار ئۇچۇن ئومۇمى سوز ئەمەس ئىكەنلىگىدىن دەرەك بەرمەيدۇ. تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا مۇستەقىللىققا ئىگە بولغان ۋە ئوز ئالدىغا تەرەققى قىلىۋاتقان ئايرىم تۈركى تىللاردا بۇنداق سوز ساقلىنىپ، بەزى تىللاردا ئىستىمالدىن چىقىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، پەقەت "قارىمۇچ" دىگەن بىرىكمەن سوزنىڭ تەركىۋىده ساقلىنىپ قالغانلىقىدىن قەتئىنەزەر، ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "مۇچ" (مۇرچ) دېگەن سۆز قوللىنىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا خەنزۇ تىلىدىن "لازا" دېگەن سۆز كىرىپ ئۆزلەشكەن. ئاممىۋى بۇنىڭغا قارىماستىن، "مۇرچ" (ئۆزبەك، قىرغىز تىللىرىدا)، "بۇرش" (قازاق تىلىدا)، "بۇرۇچ" (تاتار تىلىدا) ئەسلىدە تۈركى تىللارغا ئومۇمىي سۆز بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

بۇنىڭ ئەكسىچە، مەلۇم سۆزلەر ھەممە تۈركى تىللاردا ئومۇمەن دېگۈدەك قوللىنىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئومۇمىي تۈركىلىك سۆزلەر ئىكەنلىگىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بۇنداق سۆزلەر تىل تەرەققىياتىنىڭ كېيىنكى بىر دەۋرلىرىدە باشقا تىللاردىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭغا "كىتاپ، ئادەم، پارتىيە، كومۇنىست، تېلېفون"غا ئوخشاش سۆزلەر مىسال بولالايدۇ. بۇ سۆزلەر ھازىرقى تۈركى تىللارنىڭ ھەممىسىدە بار.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى تۈركى تىللارغا ئومۇمىي بولغان سۆزلەر ئاساسەن تۆۋەندىكى بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

1. قازاق، قارا قالپاق، قىرغىز تىللىرىدا "ج" تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىنچە "ي" تاۋۇشى بىلەن باشلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى ئۆزبەك تىلىغا يېقىن (1ـجەدۋەلگە قارالسۇن.) ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى بويىچە "ئا، ئە، ئې، ئو، ئۆ" تاۋۇشلىرىدىن ئىلگىرى "ج" تاۋۇشى كەلمەيدۇ، پەقەت "ي" تاۋۇشلا كېلىدۇ. مەسىلەن: "ياخشى، يامان، ياتماق، ياسا، تۆق، يەل، يەر، يەش، يېشىل، يېنىك، يېمىش، يول، يېقىن، يوق، يوشۇرماق، يوروق، يوتەل، يوگەمەچ، يولەمەك، يومەمەك" ۋە باشقىلار. لېكىن "ئى، ئۇ، ئۈ" تاۋۇشلىرىدىن ئىلگىرى "ي"نىڭ كېلىشى تۇراقلىق ئەمەس. مۇشۇنداق فونېتىكىلىق شارائىتتا "يىلتىز، يىلپىز، يۇلتۇز، يۇنۇس، يۇمشاق، يۇز" دېگەندەك ئوخشاش ئازغىنە سۆزلەرنى ھىسابقا ئالمىغاندا، كۆپچىلىك سۆزلەردە "ئى، ئۇ، ئۈ"

تاۋۇشلىرىدىن ئىلگىرى "ژ" تاۋۇشى كېلىدۇ. مەسىلەن، "ژىل، ژىپ، ژىقىتماق، ژىغلىماق، ژۇيۇنىدا، ژۇك، ژۇرەك، ژۇگرىمەك" ۋە باشقىلار.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بۇ خىل سوزلەردە "ي"نىڭ "ژ" تاۋۇشى بىلەن ئالمىشىشى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي تىلىنىڭ نورمىسى سۈپىتىدە رەسمىيلىشىشى يېقىنقى دەۋرنىڭلا مەھسۇلىدۇر، ھەتتا قىرغىز قىنچى يىللارنىڭ بېشىدا بۇ خىل سوزلەر ئەدەبىياتىمىزدا "يىل، يىپ، يىگىت، يۇرەك، يۇك، يۇقۇرى، يۇلماق" شەكلىدە يېزىلىپ كەلگەن ئىدى.

1 ـ جەدۋەل

قازاق تىلىدا	قىرغىز تىلىدا	تاتار تىلىدا	ئۆزبەك تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا
jaqsī	jaqsī	yahxi	yahxī	yahxi
jaman	jaman	yaman	yaman	yaman
jaqīn	jaqīn	yaqīn	yaqīn	yeqin
jalīn	jalīn	yalqīn	yalqīn	yalqun
jol	jol	yul	yul	yol
jūz	jūz	yűz	yűz	yűz
jêmis	jêmix	jimex	yêmix	yèmix
jel	jel	jil	yel	yəl
jīl	jīl	yel	yil	yīl
jūq	jük	yək	yük	yűq
jūrek	jürek	yərək	yurək	yűrək
joqaroqī	joqorqu	yugargi	yuqarīgī	yuqarqi
jip	jip	jep	yip	yip

2. ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدىكى ئەڭ كۆچلۈك قانۇن ــ ئەكس تەسىرات قانۇنى. بۇ قانۇن بويىچە ئاساسەن ئىككى بوغۇملۇق سوز- لەرنىڭ دەسلەپكى بوغۇمىدىكى "ئا،ئە" تاۋۇشلىرى ئىككىنچى بوغۇم- دىكى "ئى"تاۋۇشىنىڭ تەسىرىدىن "ئې"تاۋۇشىغا نوۋەتلىشىدۇ①. مەسىلەن: "بالىق، تارىق، سارىق، سەلىمە" دېگەن سوزلەرنىڭ تەركىۋىدىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى ئۇيغۇر تىلىدا "ئې"غا نوۋەتلىشىپ، "بېلىق، تېرىق، سېرىق، سېلىمەم" بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنى باشقا تۇركى تىللاردىكى مۇناسىۋەتلىك سوزلەردىن پەرق ئېتىشكە مۇمكىنچىلىك بېرىدىغان

2-جەدۋەل

ئۇيغۇر تىلىدا	ئوزبەك تىلىدا	تاتار تىلىدا	قىرغىز تىلىدا	قازاق تىلىدا
erik	arik	arik	arIk	arik
eyik	ayik	ayuw	ayuu	ayu
belik	balik	balik	balIk	balik
yexil	yaxil	yaxil	jaxil	jasil
hemir	həmir	kamir	kamir	kamir
kerin	kərin	karin	karin	karIn
yerim	yarim	yartI	yartI	jartI
terik	tərik	tarI	taruu	tarI
serik	sərik	sarI	sarI	sarI

① بۇ يەردە قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى نەتىجىسىدە ئەكس تەسىرات قانۇنىغا ئاساسەن يۇز بېرىدىغان تاۋۇش ئالمىشىش كوزدە تۇتۇلمايدۇ؛ مەسىلەن: "باش ـ بېشى، كەل ـ كېلىپ" ۋە باشقىلار.

ئوزگىرىشلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇنى ئىككىنچى جەدۋەلدىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

3. ئۇيغۇر تىلىدا سوزلەرنىڭ تەركىۋىدىكى "ئا" تاۋۇشى مەلۇم فونېتىكىلىق شارائىتتا "ئو" تاۋۇشى بىلەنمۇ نوۋەتلىشىدۇ. مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە تۈركى تىللاردا "ئا" بىلەن ئىپتىتىلىدىغان سوزلەر بەزىدە "ئو" بىلەن ئىپتىتىلىدۇ. "ئوزۇق، قوزۇق، يورۇق، قوغۇن"غا ئوخشاش سوزلەر بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. تىلىمىزدا "ئو" بىلەن ئىپتىتىلىدىغان سوزلەرنى باشقا تۈركى تىللارغا سېلىشتۇرغاندا، تۆۋەندىكىدەك ئەھۋالىنى كۆرۈش مۇمكىن (3 ـ جەدۋەلگە قارالسۇن).

3ـجەدۋەل

ئۇيغۇر تىلىدا	ئوزبەك تىلىدا	تاتار تىلىدا	قىرغىز تىلىدا	قازاق تىلىدا
ozuk	ozik	azïk	azïk	azïk
oquk	oqik	aqïk	aqïk	axïk
yoruk	yaruoq	yərïk	jarïk	jarïk
qozuk	qazik	qazïk	qazïk	qazïk
qoqun	qawun	kowïn	qoon	qawin
qomuq	qəmix	kamïx	kamïx	qamïs
qoxuk	qaxik	kaxïk	kaxïk	qasïk
sopun	sawun	sabïn	samïn	sabïn
tomur	tomir	tomïr	tamïr	tamïr

يۇقۇردا ئىپتىلغان بىرىنچى ۋە ئىككىنچى پۇنكىتلاردىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرىنىڭ "ئې"غا ۋە "ئا" تاۋۇشىنىڭ "ئو"غا نوۋەتلىشىشى بولۇپمۇ، تومۇر سوزلەردە ئىزچىل خاراكتېرغا ئىگە ئەمەس، ئۇنداق

بولمغاندا، مەسىلەن: "تاقىر، چاقىر، ساقىت"قا ئوخشاش سوزلەر "تېقىر، چېقىر، سېقىت" ياكى "توقۇر، چوقۇر، سوقۇت" بولۇپ شەكىللەنگەن بولاتتى. دىمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ ئومۇمى قانۇنىيەتلەرگە بېقىنماي قوللىنىلىۋاتقان سوزلەرمۇ كوپ. ھەر ھالدا ئۇيغۇر تىلى ئوزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتىدا مۇشۇ قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا خېلى چوڭ لېكسىكىلىق قاتلامنى تەشكىل قىلىش بىلەن باشقا تۈركى تىللاردىن پەرقلىنىپ كەلمەكتە.

4. كوپلىگەن باشقا تۈركى تىللارغا ئوخشاش، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ سوزلەر ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانمايدۇ. شۇنداقلا ناھايىتى ئاز ساندىكى ئايرىم سوزلەرنى، بولۇپمۇ، تەقلىت سوزلەرنى ھىساپقا ئالمىغاندا (مەسىلەن: "ئىشت، تارس ـ تۇرس، غارت ـ غۇرت" ۋە باشقىلار) ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشمايدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا ئاخىرى "ب، د" تاۋۇشلىرى بىلەن تۈگىگەن سوزلەرمۇ يوق؛ "ۋ، گ" تاۋۇشلىرى بولسا، پەقەت بىر بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ ئاخىرىدىلا كېلىشى مۇمكىن: "ماۋ (مۇشۇك)، ياۋ، بەگ، تەگ ـ، چىگ ـ".

5. ئۇيغۇر تىلىدا سىڭارمونىزىم قانۇنى قىرغىز، قازاق تىللىرىدىكىدەك ئىزچىل ئەمەس: سوزلەرنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى مۇشۇ قانۇنغا بويسۇنسىمۇ، يەنە كوپلىگەن سوزلەر ئۇنىڭغا بوي سۇنماسلىغى مۇمكىن. مۇشۇ خۇسۇسىيەتكە ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە دەسلەپكى بوغۇمى قېلىن، كېيىنكى بوغۇمى ئىنچىكە ياكى بۇنىڭ ئەكسىچە، دەسلەپكى بوغۇمى ئىنچىكە، كېيىنكى بوغۇمى قېلىن سوزلەر كوپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: "ئالتە، توخسەن، كۆيۈغۇل، قوشۇمچە، ئۇرۇقچە، يارىكەنت" ۋە باشقىلار. تومۇر بىلەن قوشۇمچە ئارىسىدىمۇ سىڭارمونىزىم قانۇنىغا رىئايە قىلماسلىق ھادىسىلىرى پات ـ پاتلا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، سوز ئاساسىنىڭ ئىنچىكە ئىكەنلىگىگە قارىماستىن، ئىگىلىك قوشۇمچىسىنىڭ ۋە ئوتتۇرىسىدىكى

شەخس قوشۇمچىسىنىڭ II شەخسلىرىدىن كېيىن كوپلۇك قوشۇمچە-سىنىڭ پەقەت قېلىن ۋارىيانتىلا ئۇلىنىدۇ. ئىگىلىك قوشۇمچىسىدىن كېيىن: "ئويۇڭلار، مەلەڭلار، سوزۇڭلار، كوزۇڭلار، بەكەڭلار، كەكەڭلار" ۋە باشقىلار؛ شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن: "كوردۇڭلار، كۇلدۇڭلار، چۈشتۇڭلار، سوزدۇڭلار" ۋە باشقىلار. بۇنىڭدىن تاشقىرى، مەنۇم بىر تومۇرنىڭ ئۇزىگە قوشۇمچىلارنىڭ ھەم قېلىن، ھەم ئىنچىكە ۋارىيانتى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: "ئىش ــ ئىشلە ــ ئىشقا ــ نىمىشكە (نىمە ئىشكە)، كور ــ كوردۇق ــ كوردۇڭ، كورسۇن، كورسۇن".

6. سوز ئاخىرىدىكى ۋە سوز ئوتتۇرىسىدىكى "ر" تاۋۇشىنى چۈشۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىش ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ چوڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. "ر" تاۋۇشى تۇۋەندىكى شارائىتلاردا تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالىدۇ: ئا) سوزنىڭ ئاخىرىدا كەلىسە: "با (بار)، قا (قار)، تا (تار)، باللا (باللار)، ئويلە (ئويلەر)، خەۋە (خەۋەر) ۋە باشقىلار؛ ب) سوز ئوتتۇرىسىدا بىرەر ئۈزۈك تاۋۇشتىن بىۋاستە ئىلگىرى كەلسە: "توت (تورت)، قاغا (قارغا)، يوپۇماق (يوپۇرماق)، قا ــ قانىڭ، قادىن، قاغا، قانى، قادا (قار ــ قارنىڭ، قاردىن، قارغا، قارنى، قاردا)" ۋە باشقىلار. ئەگەر مەزكۇر "ر" تاۋۇشىدىن كېيىن بىرەر سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلىنىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا "ر" چۈشۈرۈلمەي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ: "با ــ بارى؛ با ــ بارار، بېرىپ؛ كو ــ كورۇش، كورۇپ، كورەلىدى". "ر" تاۋۇشى ئىككى بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەندە، ئۇ سوزلەر تىلنىڭ يېزىق دەستۇرى بويىچە ئىككى خىل شەكىللىنىشى مۇمكىن، يەنى بەزىبىرلىرىدە "ر" تاۋۇشى ساقلانسا (تورت، قارغا، قورقماق، تارتماق) بەزىلىرىدە تەلەپپۇز قىلغاندىمۇ، يازغاندىمۇ تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ (ئاغامچا ــ ئەسلى ئارغامچا،

ئوغاق ــ ئەسلى ئورغاق، ئودەك ــ ئەسلى ئوردەك). ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىنى 4 ـ جەدۋەلدىن كورگىلى بولىدۇ.

4 ـ جەدۋەل

قازاق تىلى	قىرغىز تىلىدا	تاتار تىلىدا	ئوزبەك تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا
oraq	orok	urak	urok	ooɟaq
ûyrêk	ərdək	ûrdək	ûrdək	ədək
taroɟīl	—	—	taroɟil	taoɟil
têriskêy	—	—	terskəy	təskəy
qarbez	darbïz	karbïz	tarwuz	tawuz
ternaq	tïrmak	tïrnak	tirnaq	timaq
ûyrênw	ûyrənûû	əyrəkû	urgənmək	ûgənmək

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى چەتتىن ئوزلەشتۇرۇلگەن سوزلەرمۇ ئاساسەن يۇقۇرىدا ئېيتىلغان قانۇنىيەتلەرگە بوي سۇنىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، تۇركى تىللارغا ئومۇمى بولغان سوزلەرنىڭ فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە سېمانتىكىلىق بەلگىلىرى بار. بۇ بەلگىلەر باشقا سىستېمىلىق تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەردىن ئەسلى سوزلىرىمىزنى پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇركى تىللارنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ئەسلىدە بىر بولغان تەقدىردىمۇ، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، ئوزلىرىگە خاس فونېتىكا ـ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. بۇنداق ئالاھىدىلىكلەر تۇركى تىللارنىڭ ئوز ئىچىدىكى پەرقلەرنى كۆرسىتىدۇ.

19. تۈركى ۋە موڭغۇل تىللىرىغا ئورتاق سوزلەر

تۈركى تىللار بىلەن موڭغۇل تىللىرى ئوتتۇرىسىدا، بولۇپمۇ، ئۇلارنىڭ لۇغەت تەركىۋى بىلەن گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا كوپ ئوخشاشلىقلار بار. ئەمما بۇ ئىككى تىل گۇرۇپپىسىغا خاس سوز ۋە گىرامماتىكىلىق فورمىلارنى تۈركى تىللار موڭغۇل تىللىرىدىن ياكى ئەكسىچە، موڭغۇل تىللىرى تۈركى تىللاردىن قوبۇل قىلىپ ئوزلەشتۈرگەن دەپ ئۇزۇل-كېسىل پىكىر ئېيتىش قىيىن.

ئېرامىزدىن ئىلگىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ تۈركى ۋە موڭغۇل خەلقلىرى خوشنا (بەزىدە ئارىلىشىپ) ھايات كوچۈرگەنلىگى تارىخقا ئايان. بۇ ئىككى خەلقنىڭ ئۇزلۇكسىز دىگۈدەك قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇشى بىر-بىرىنىڭ تىلىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر قىلغانلىغى ئوز-ئوزىدىن بەلگىلىك. لېكىن تۈركى ۋە موڭغۇل تىللىرىنىڭ بىر سىستېمىلىق يەنى ئاگگلىيۇتىناتىۋلىق (يېپىشقاق) تىللار ئىكەنلىگى، كوپ سوزلەرنىڭ ھەر ئىككى تىلدا بىردەك ئۇچرايدىغانلىغى، شۇنداقلا ئايرىم گىرامماتىكىلىق فورمىلار بىلەن سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشنىڭ ئورتاق بولۇپ كېلىشى بەزىبىر ئالىملارنىڭ تۈركى ۋە موڭغۇل تىللىرى قەدىمىي بىر دەۋرلەردە بىر تىل بولغان دەپ تەخمىن قىلىشىغا مۇمكىنچىلىك بەردى. ھەر ھالدا تۈركى ۋە موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى چوڭ مەسىلە تېخى تولۇق ھەل قىلىنغىنى يوق. ئۇنىڭ ئۇچۇن تارىخىي پاكىتلارغا، باي تىل ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغان چوڭقۇر ئىلمىي تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىش كېرەك.

تۈركى ۋە موڭغۇل سوزلىرىگە ئورتاق سوزلەر سۈپىتىدە

مونۇ مسالالارنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ:

ئىسىملار: "ئاكا ــ ئاخ①؛ ئەر ــ ئېر؛ قۇدا ــ خۇر؛ ئۇرۇق ــ ئۇراق؛ توقۇم ــ توخوم؛ ئالقان ــ ئالغا؛ ئاداق، ئاياق ــ ئاداق؛ بەل ــ بېل؛ بۇلجۇق (گوش) ــ بۇلچىن؛ قوۋۇرغا ــ خابىرغا؛ قۇيقا ــ خۇيخ؛ ماكلاي ــ ماكلاي؛ مۇچە ــ موچ؛ ساقال ــ ساخال؛ تېقىم ــ تاخىم؛ باي ــ بايان؛ باتۇر، باھادىر ــ باتۇر؛ ئايماق ــ ئايماق؛ ئالۋاق ــ ئالبا؛ ئالبان؛ ئەلچى ــ ئېلچىن؛ خوتۇن ــ خاتان؛ مەرگەن ــ مېرگېن؛ ئۇلاق ــ ئۇلا؛ نوكەر ــ نوخور؛ ئولجا ــ ئولز؛ ئوردا ــ ئورد؛ ئورۇن ــ ئورۇن؛ بۇغا ــ بۇغا؛ قارچىغا ــ خارچىغا؛ بايتال ــ بايداس؛ بۇقا ــ بۇخ؛ يېلىن ــ دېلېن؛ غۇنان ــ غۇنان؛ غۇنجۇن ــ غۇنج؛ ئالتۇن ــ ئالتان؛ پالتا ــ بالت" ۋە باشقىلار.

سۈپەتلەر: "ئالا ــ ئالاگ؛ بوز ــ بور؛ بورۇل ــ بۇرال؛ قارا ــ خار؛ قوڭۇر ــ خوڭغور؛ كوك ــ خوخ؛ كۇرەك ــ خۇربن؛ ئېرىغ (تازا مەنىسىدە) ــ ئازىئۇن؛ پۇتۇن ــ بۇتېن؛ دۇلەي ــ دولىي؛ قاشاق ــ خاشىن؛ كۇچلۇك ــ خوچتېي؛ سىيرەك ــ سىيرېگ؛ تەك ــ تېنىك؛ چېغىن ــ جاخان؛ چېچەن ــ چېچېن، ئەلۋەك ــ ئېلبېگ" ۋە باشقىلار.

پېئىللار: "ئۇۋلىماق ــ ئابلاخ؛ ئاياقلىماق ــ ئاداگلاخ؛ ئايرىلماق ــ ئارىلىغاخ؛ ئاسرىماق ــ ئاسراخ؛ بېيىماق ــ بايجىخ؛ بوغماق ــ بوخ؛ بولىماق ــ بولوخ؛ بودىنماق ــ بوردوخ؛ بۇرغىلماق ــ بۇرغىداخ؛ بىلىمەك ــ بىلودېخ؛ ئەملىمەك ــ ئېمچىلەخ؛ ئەركىلىمەك ــ ئېرخىلۇلېخ؛ يورغىلماق ــ جورۇغالاخ؛ يۇغۇرماق ــ زۇگۇراخ؛ ئەيلىمەك (تېرىنى) ــ ئېيلېخ②" ۋە باشقىلار.

---

① ئۇيغۇرچە سوزلەر سىزىقتىن ئىلگىرى، ئۇلارنىڭ موڭغۇلچە تەڭدىشى سىزىقتىن كېيىن بېرىلدى.

② موڭغۇل تىلىدىن كەلتۈرۈلگەن مسالالار 1954 ــ يىلى ئولانباتۇردا نەشر قىلىنغان «موڭغۇلچە ــ قازاقچە لۇغەت» تىن ئېلىندى.

تۇركى ۋە موڭغۇل تىللىرىدىكى بەزىبىر تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىش ياكى چۈشۈپ قېلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئەسكە ئالىدىغان بولساق، يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن سوزلەر فونېتىكىلىق تەركىۋى جەھەتتىمۇ بىر-بىرىگە ناھايىتى يېقىن.

20. ئۇيغۇر تىلىدىكى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەر

ھەرقانداق تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى ئاساسەن ئىككى مەنبە ئارقىلىق تەرەققى قىلىدۇ. ئۇلار سوز ياساش ۋە باشقا تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىش مەنبەلىرىدۇر. بۇ ئىككى مەنبە بىر مەقسەت ئۈچۈن، يەنى تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى بېيىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلسىمۇ، ئۇلار يەنە بىر-بىرىدىن ئايرىم خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرق قىلىدۇ.

تۇرمۇشقا كېرەكلىك يېڭى سوزنى ھاسىل قىلىش ئۈچۈن ئومۇمەن بىر تىلنىڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ رەسمىلەشكەن ۋە ھازىرمۇ مۇكەممەللىشىش جەريانىنى بېشىدىن كۇچۇرۇۋاتقان مەخسۇس ئۇسۇل ۋە ۋاستىلىرىگە تايىنىمىز. سوز ياساشنىڭ پۈتكۈل قانۇن ۋە قائىدىلىرى، ئۇنىڭ ئۇسۇل ۋە ۋاستىلىرى تىلنىڭ گىرامماتىكا، لېكسىكا، فونېتىكا ۋە سېمانتىكا كاتېگورىيىلىرى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك.

باشقا تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىش لۇغەت تەركىۋىنى بېيىتىشتىكى ئىككىنچى مەنبەدۇر. جەمىيەت ھاياتىنىڭ ھەر باسقۇچى مەيدانغا كەلتۈرگەن تۈرلۈك يېڭى ئۇقۇم، قۇرال-جابدۇق، تەشكىلات ۋە باشقا يېڭىلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان يېڭى سوزلەرنى دەرھال ھاسىل

قىلىپ ئۇلگۈرەلمىگەندە، تىل، ئادەتتە، شۇ دەۋردىكى ئىلغار ۋە تەسىرلىك باشقا خەلقنىڭ تىلىدىكى تەييار سوزلەرنى ئوزلەشتۈرۈپ قوللىنىشقا مۇھتاج بولىدۇ.

سوز قوبۇل قىلىشنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرى بىلەن قانۇنلىرى ئادەتتە كوپچىلىك تىللاردا ئوخشاش بولۇپ كېلىدۇ.① ماركسزىملىق تىلشۇناسلىق بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، ئومۇمەن تىل — پىكىر ئىپادىسى، ئالاقە قىلىش قۇرالىدۇر. ئۇ ئىجتىمائىي ھادىسە؛ تىل ھەرقانداق سىنىپلارغا نىسبەتەن بىتەرەپ بولىدۇ، گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇش بىلەن ئاساسىي لۇغەت فوندى تىلنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ، تىلنىڭ ئوزگىرىشكە ئەڭ مايىل قىسمى ئۇنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن ئىبارەت. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەرقانداق تىلغا مەنسۇپ خۇسۇسىيەتلەردۇر. چەتتىن سوز قوبۇل قىلىشتىكى شەرت-شارائىت ۋە پىرىنسىپلارمۇ خۇددى يۇقۇرىدىكىلەرگە ئوخشاشلا كوپلىگەن تىللار ئۇچۇن ئومۇمى ھادىسە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئوزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا باشقا خەلقلەر بىلەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلاردا بولۇپ كەلدى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن ئاشۇ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ تىللىرىدىن ئوزلەشكەن سوز ۋە ئىبارىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە مەلوم لېكسىكىلىق قاتلامنى تەشكىل قىلىدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە ئەسلى سوزلەردىن ياكى تۇركى تىللارغا ئومۇمى بولغان كوپچىلىك سوزلەردىن باشقا ئەرەپ، ئىران، خەنزۇ، موڭغۇل،

---

① بۇ جەھەتتە خەنزۇ تىلى چوڭ ئالاھىدىلىكىلەرگە ئىگە. چۇنكى ئۇ باشقا تىللاردىن سوز قوبۇل قىلمايدۇ دىسىمۇ بولىدۇ. يېڭى سوزلەر خەنزۇ تىلىنىڭ ئىچكي ئىمكانىيەتلىرىگە تايانغان ھالدا ياسىلىدۇ.

رۇس تىللىرىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا غەربىي ياۋروپا تىللىرىدىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەر بار.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىغا نەزەر سېلىپ ئېنىقلىشىمىز مۇمكىنكى، چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنىڭ مەنبەسى (يەنى قايسى تىلدىن كىرىپ ئوزلەشكەنلىگى) ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرى (يەنى قايسى يوللار بىلەن ئوزلەشكەنلىگى) ھەر دەۋرنىڭ شارائىتىغا ئاساسەن ئوزگىرىپ بارغان. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەرەپ، پارس، موڭغۇل تىللىرىدىن يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەر ئۇچرىمايدۇ. بۇ مەنبەلەر ئاللىقاچاندىن بېرى سوغۇلۇپ، توختىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، رۇس تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش مەنبەسى ئىلگىرى ھازىرقىغا قارىغاندا ئۇنۇمسىز بولغان بولسىمۇ، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن ئالاھىدە جىددىي سۈرئەت بىلەن ئەۋج ئېلىپ، ئىلگىرىلىمەكتە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى باشقا تىللارنىڭ ئېلېمېنتلىرى ھەر خىل يوللار بىلەن كىرىپ ئوزلەشكەن. ئەگەر رۇس، خەنزۇ، موڭغۇل ۋە ئىران سوزلىرى مەزكۇر خەلقلەر بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىۋاستە ئارىلاشقانلىغى ۋە جانلىق مۇناسىۋەتتە بولغانلىغى نەتىجىسىدە كىرىپ ئوزلەشكەن بولسا، ئەرەپ سوزلىرى ئاساسەن كىتاپ ئارقىلىق كىرگەن. بۇ ئەھۋال 8 ـ ئەسىرلەردىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەپلەردىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىغى بىلەن باغلىق ئىكەنلىگى مەلۇم.

تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا ئالمىشىدىغان ۋە ئالماشمايدىغان سوزلەر بار. بۇ ئەھۋال ئاساسەن ھەرقانداق تىلدا ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن، تىلدىكى پېئىل، سان ۋە سۈپەت كاتېگورىيىلىرى بۇ جەھەتتىن ناھايىتى تۇراقلىق، يەنى ئۇلار (تىل سىرتتىن بىرەر كۇچكە دۇچار بولماي، بىر قىلىپتا تەرەققى

قىلغان شارائىتتا)① بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا كىرىپ ئۆزلەشمەيدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىسمالار بولسا، ئۆزلىشىشكە ئەڭ مايىل كاتېگورىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمەن تىلشۇناسلىقتا خېلىدىن بۇيان مەلۇمكى، قانداقلا سوز بولمىسۇن، ئەگەر ئۇ بىرەر كونكىرىت شەيئىنى ياكى شەيئىلىك خۇسۇسىيەتكە بىگە ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان بولسا، ئىككىنچى تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە كىرىپ ئۆزلىشىپ، ئۇنىڭغا سىڭىشىپ كېتەلەيدۇ. ئەمدى سوزدە شەيئىلىك خۇسۇسىيەت بولمىسا، ئۇنداق سوز ئىككىنچى تىلغا كىرىپ ئۆزلىشەلمەيدۇ.

بۇ ئېيتقانلىرىمىزنى ئۇيغۇر تىلىدىكى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەر تەستىقلەپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئىسىملار ناھايىتى نۇرغۇن. ئەمما جانلىق تىلدا قوللىنىلۇۋېرىدىغان "زاكازنوي (خەت)، ستارشى (لېيتىنانت)، سىلادشى (لېيتىنانت)، پېچاتنى (لىست)، زۇونىت (قىلماق)، دېژۇرىت (قىلماق)" قا ئوخشاش ئايرىم سوزلەردىن قەتئىنەزەر، تىلىمىزغا كىرىپ سىڭىشىپ كەتكەن سۆزلەت ۋە پىئىللار يوق. سان، رەۋىش، يارىدەمچى سوزلەر توغرىسىدىمۇ شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئەمدى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن چەت تىل سوزلىرى ھەققىدە توختىلىپ ئوتەيلى.

---

① دىن مۇناسىۋەتلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپ، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرى ئادەتتىن تاشقىرى كۈچلۈك بولغان ئىدى. شۇڭا تىلىمىزدا ئاشۇ سوزلەردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەتلەرمۇ بار (توۋەنگە قارالسۇن).

21. ئەرەپ تىلىدىن ئۆزلەشكەن سوزلەر

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە ئەرەپ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سوزلەر نۇرغۇن. بۇنداق سوزلەر قەدىمقى دەۋردىن بۇيان ئۆزلەشكەنلىكتىن ھەر خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچراپ، ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى شەكلىدىن ئاساسەن ئايرىلىپ قالغان ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنلىرىغا بوي سۇنۇپ كەتكەن. ئەرەپ تىلىدىن كىرگەن سوزلەرنىڭ زور كوپچىلىگى ئابستراكت مەنىنى ئىپادە قىلغۇچى ئىسىملاردۇر ۋە ئۇلاردىن مەمۇرىيەت، ئىقتىسات، ئەدەبىيات، پەلسەپەگە ۋە باشقا ئىجتىمائىي پەن ساھەلىرىگە ئائىت سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، تۇرمۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئادەتى سوزلەر كەم ئۇچرايدۇ. بۇ، بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكەندەك، ئۇيغۇر خەلقى بىلەن ئەرەپلەرنىڭ بىۋاستە مۇناسىۋەتتە بولماستىن بەلكى، بىر-بىرى بىلەن يىراقتا تۇرۇپ ئالاقە قىلغانلىغىنى كورسىتىدىغان پاكىت.

ئەرەپ سوزلىرى ئەڭ ئالدى بىلەن دىن مۇناسىۋىتى بىلەن كىرىپ ئۆزلەشكەن بولسىمۇ، دەسلەپكى ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلىغا كۆچلۈك تەسىر قىلالمىدى. بۇنى ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ 11-ئەسىردە يېزىلغان لۇغىتىدە ئەرەپ ۋە ئىران سوزلىرىنىڭ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغانلىغىدىنمۇ كورگىلى بولىدۇ. كېيىنرەك تۇركى تىللارغا، جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپ تىلىنىڭ ئېلىمېنتلىرى كوپلەپ كىرىشكە باشلىدى. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەۋى، بىرىنچىدىن، مۇشۇ دەۋردە (15-ئەسىرگىچە) ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممە قىسمىنى دىگۈدەك تۇگەل ئوز ئىچىگە ئېلىپ ئۇلىگۇرگەن ئىدى؛ ئىككىنچىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ يۇقۇرى كوتىرىلىشىگە

ئەگىشىپ شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ۋە شائىرلىرى ئەرەپ تىلىدا ئوقۇپ بىلىم ئالدى؛ ئۇچىنچىدىن، ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلغۇچى ئولىمالار بارا-بارا يېتىلىپ، خەلق ئاممىسىنى ئوز ئاغىزىغا قارىتىۋالدى. مانا مۇشۇلارنىڭ نەتىجىسىدە، خەلقىتە ئەرەپ تىلى مۇقەددەس تىل، شەرىئەت تىلى دىگەن چۇشەنچە پەيدا بولدى ۋە ئۇنىڭغا ئاڭسىز رەۋىشتە باش ئېگىشكە، ئۇنى پۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن هورمەتلەشكە مەجبۇر بولدى. بولۇپمۇ، دىن ۋەكىللىرى ئاددى ئۇيغۇر تىلىغا كەمسىتىش كوزى بىلەن قاراپ، ئۇيغۇرچە سوزلىگەن ۋە يازغان هالەتتىمۇ ئەرەپچە تەلەپپۇز بىلەن سوزلەشنى ئوزلىرى ئۇچۇن شان-شەرەپ دەپ بىلدى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپ تىلىدىن كىرگەن سوزلەر پەقەت ئىسىملاردىنلا بولماي (مەسىلەن، "ئادەم، ئاساس، ئاخىر، ئەدەبىيات، ئەرباپ، ئەسۋاپ، ئەتىراپ، دەرىجە، داۋام، داهى، دىقىقەت، جەمئىيەت، جازا، جۇملە، ئىهتىياج، ئىهتىيات، غەيرەت، غالىبىيەت، ئىمارەت، ئىمكانىيەت، ئىنتىزام، ئىقلىم، ئىستىقبال، ئىلهام، مىللەت، مېهنەت، مۇددەت، مۇسابىقە، قەلەم، قانۇن، قارار، هەركەت، هادىسە، هەقىقەت، خەلق" ۋە باشقىلار)، بەلكى "-مي، -ۋي" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسالغان "ئەدەبىي، ئاساسىي، ئەمىلي، ئالىي، ئىلمىي، ئاددىي، تەربىيەۋي، مەنىۋي"گە ئوخشاش سۆپەتلەر، "-ان، -ەن" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسالغان "ئاساسەن، نىسبەتەن، قىسمەن، بەزەن، شەخسەن، ئومۇمەن" گە ئوخشاش رەۋىشلەر، "ۋە، بەلكى، ۋاهالەنكى، لېكىن، ئەمما" غا ئوخشاش باغلىغۇچىلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىسىملاردىن باشقا بۇنداق سۆپەت، رەۋىش، باغلىغۇچى ئوخشاش سوز تۇركۇملىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئوزلىشىشى ئەرەپ تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قانچىلىك دەرىجىدە تەسىر قىلغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەرەپ تىلىنىڭ ئۇزاق ۋاقىتلار داۋامىدا ناھايىتى كۆچلۈك تەسىر قىلىپ كەلگەنلىگىگە قارىماستىن، ئۇيغۇر تىلى ئۇزۇنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى بىلەن ئاساسىي لۇغەت فوندىنى تولۇقلى بىلەن ساقلاپ قالالىدى، ئۇزۇنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنلىرى بويىچە بارا-بارا مۇكەممەللىشىۋەردى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە ھازىر پەقەت بۇرۇن كىرىپ ئۇزلەشكەن ئەرەپ سوزلىرىلا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇلار كوپچىلىكىگە چۈشىنىشلىك، ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز ئەسلى سوزلىرىدىن ھېچبىر پەرقلەنمەيدۇ. ئەمما ئەرەپ تىلىدىن يېڭىدىن سوز قوبۇل قىلىش مەنبەسى تامامەن توختالدى.

22. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىران تىلىرىنىڭ ئېلىمېنتلىرى

ئۇيغۇر تىلىغا كۆچلۈك تەسىر قىلغان تىلالاردىن بىرى ئىران (تاجىك، پارس) تىللىرىدۇر. ئەرەپ تىلىدىن ئۇزلەشكەن سوزلەرگە قارىغاندا، ئىران تىللىرىدىن كىرگەن سوزلەر كوپرەگى كۈندىلىك تۇرمۇشتا، ئائىلە تىرىكچىلىگىدە ئىشلىتىلىدىغان سوزلەردۇر. ئۇزلەشكەن سوزلەرنىڭ زور كوپچىلىگى كونكرىت ۋە ئابستراكت مەنىنى ئىپادە قىلغۇچى ئىسىملار، شۇنداقلا سۈپەت، رەۋىش، باغلىغۇچىلارمۇ پات-پاتلا ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئىران تىللىرىدىن كىرگەن ئۇزلەشكەن توۋەندىكى سوزلەرنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ: "ئابجۇۋاز، ئابروي، ئاھاڭ، باھانە، باتۇر، بەھى، بېيىش، بەدەن، بەختىگى، بىچارە، بەۋاستە، بوستان، جانان، جۈپ، جان، داكا، داستان، داۋان، دەم، دەرت، دەريا، مەشۇق، موزدۇز، مۇشت، نام، نامرات،

ناله، ناۋات، نەيزە، ساتراش، سم، سماپ، شاگىرت، شەمشەر، شېرىن، شۆە، ساتار، نەي، سازەندە" ۆە باشقىلار.

تارىخقا مەلۇمكى، قەدىمقى بىر چاغلاردا ئۇيغۇر خەلقلىرى شىنجاڭنىڭ ئايرىم جايلىرىنى ماكان قىلغان. ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاستە ئارىلاشقان. دېمەك، ئۇيغۇر تىللىرىدىن كىرگەن سوزلەر ئۇلۇم-پەن ۆە مەدەنىيەت ساھەسىدە بولغان قاتناشلاردىن تاشقىرى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ بىۋاستە مۇناسىۋەتتە، ئىقتىسادىي ۆە سىياسىي ئالاقىدا بولغانلىغى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. دېمەك، تىلىمىزدىكى ئۇيغۇر ئېلىمىنتلىرى سېمانتىكا جەھەتتىن تۇرمۇش ساھەلىرىنىڭ كوپ تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان سوزلەر بولۇشى بىلەن بىللە، سوز تۇركۇملىرىگە تەۋەلىگى جەھەتتىنمۇ ھەر تەرەپلىمە. ئۇنىڭدا "ئەستايىدىل، ئازادە، جەڭگىۋار، كەمتەر، مېھرىۋان، پۇختا، پەس، ساددە، شېرىن"گە ئوخشاش سۈپەت ۆە رەۋىشلەر، "ھەم، چۇنكى، ياكى، ھېچ، گايى"غا ئوخشاش يارىدەمچى سوزلەر، "-ۆەن، -دار، -زار، -ۋاز، -كار، -پەز، -خور، -شۇناس، -كەش"كە ئوخشاش قوشۇمچىلار بار.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغىنى مول قىلىشتا بولۇپمۇ، ئۇيغۇر تىللىرىدىن كىرگەن سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار خېلى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇلار ئاساسەن چەتتىن قوبۇل قىلىنغان ئۇيغۇر، ئەرەپ سوزلىرىگە ئۇلىنىدىغان ئۇنۇمسز قوشۇمچىلار بولسمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوز ياساش قانۇنلىرى بويىچە ئېيتارلىق سوز قاتلاملىرىنى بارلىققا كەلتۈردى ۆە كەلتۈرمەكتە①. مەسىلەن:

① ئىسىملارنىڭ ياسىلىشى دېگەن بولۇمدە بۇ ھەقتە تولۇق مەلۇمات بېرىلىدۇ.

"باغ ــ باغۋەن، هويلا ــ هويلىۋەن، مال ــ مالدار، هاكىم ــ هاكىمدار، ئۇزۇم ــ ئۇزۇمزار، كەكلىك ــ كەكلىكۋاز، بودۇنە ــ بودۇنىۋاز، قىمار ــ قىمارۋاز، مېھنەت ــ مېھنەتكار، سامسا ــ سامسىپەز، ئاش ــ ئاشپەز، ئەدەبىيات ــ ئەدەبىياتشۇناس، شەرق ــ شەرقشۇناس، هاراق ــ هاراقخور، ئويۇن ــ ئويۇنكەش، هارۋا ــ هارۋىكەش، جاپا ــ جاپاكەش" ۋە باشقىلار. بۇنداق قوشۇمچىلارنىڭ ئايرىملىرى تىلىمىزدا يېڭى سېمانتىكىلىق تۈركۈملەرنى هاسىل قىلىپ، زىل ۋە مۇرەككەپ مەنە تۇسلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بولسا، بەزىبىرلىرى ئەسلىدىكى ئۇيغۇر تىلى قوشۇمچىلىرىغا مەنداش (سىنونىم) بولۇپ كېلىش بىلەن سوزلەرنى قوللىنىشتىكى ئۇسلۇبىي مۇمكىنچىلىكلەرگە يول ئاچىدۇ. مەسىلەن، "تىلچى ــ تىلشۇناس، تارىخچى ــ تارىخشۇناس، خىزمەتچى ــ خىزمەتكار، ئورمانلىق ــ ئورمانزار، چىمەنلىك ــ چىمەنزار، چايچى ــ چايخور" ۋە باشقىلار.

شۇنداق قىلىپ، ئىران تىللىرىنىڭ ئېلىمېنتلىرىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىۋىدە مەھكەم ئورنىشىپ، ئۇنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلاندى.

23. ئۇيغۇر تىلىغا خەتزۇ تىلىدىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەر

باشقا هەممە تۈركى تىللارغا نىسبەتەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوزىگىلا خاس چوڭ بىر ئالاهىدىلىگى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇنىڭ لېكسىكا تەركىۋىدە خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەر كوپ ئوچىرايدۇ. مەلۇمكى، شىنجاڭ خەلقى، دىمەك، ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلار كوپلىگەن ئەسىرلەر داۋامىدا، خەنزۇ خەلقى بىلەن سىياسى،

ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە خەنزۇ تىلىنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئاستا-ئاستا ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىۋىدىن مۇستەھكەم ئورۇن ئېلىشقا باشلىدى.

بىز ھازىر خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن ئېلىمىزنىڭ دەپ ھېسابلىغان سوزلەرنىڭ ئىچىدە خۇيزۇ سوزلىرىنىڭمۇ كوپ بولۇشى تەبىئىدۇر. چۈنكى خۇيزۇلار شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە دېگۈدەك ياشايدۇ ۋە ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن مەدەنىي، دىنىي ئالاقىلەر بويىچە، تۇرمۇش شارائىتلىرى بويىچە يېتەرلىك ئومۇمىلىقلارغا ئىگە. شۇڭلاشقا تىلىمىزدىكى ئومۇمەن خەنزۇ سوزلىرىنىڭ بولۇپمۇ، يەمەكلىكلەرگە، ئوي-جابدۇقلارغا، كوكتاتقا ئائىت قىسمى چوقۇم خۇيزۇلار بىلەن ئۇزاق يىللار داۋامىدا ئارىلىشىپ ياشاش نەتىجىسىدە كىرىپ ئوزلەشكەن. مەسىلەن: "لەڭمەن، مانتا، يۇتازا، پۇڭ، ئاشلەڭپۇڭ، خوشاڭ، جىڭپەن، ساڭزا، سەي، جۇسەي، سۇڭزا، چەيزە، دادۇر، گازىر، ياڭيۇ، جوزا، لازا، چەيدو، بەندىڭ" ۋە باشقىلار. لېكىن خەنزۇ تىلى بىلەن خۇيزۇ تىلى يېقىن بولغاچقا، بۇ سوزلەرنىڭ ئېنىق قايسى تىلدىن ئوزلەشكەنلىگىنى بىلىش ناھايىتى قىيىن.

دېمەك، خەنزۇلار بىلەن ئەزەلدىن بۇيان بىۋاستە ئارىلىشىش، ھىلله ياشاش شارائىتى تىلىمىزدا خەنزۇ تىلى ئېلىمىزنىڭ خېلى چوڭ بىر لېكسىكىلىق قاتلامنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىگە سەۋەپ بولدى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى خەنزۇ سوزلىرىنىڭ دائىرىسى كەڭ؛ بۇنداق سوزلەر جەمىيەت ھاياتىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە (يېزا ئىگىلىگى، مەمۇرىيەت، ئوي تىرىكچىلىگى، يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، سودا-سېتىق، ھەربى تېخنىكا ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىگە) ئائىت شەيئى ۋە چۇشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنى مۇنۇ تۆۋەندىكى مىسالىلاردىن كورگىلى بولىدۇ: "ڭاك، غاڭزا، دادۇ،

داڭ (داڭلىماق)، داڭزا، داربن، داچەن، دوتەي، جاڭگۈيدە، جىمڭ، جىڭموما، جوزا، جۇڭگو، يايى، يامبۇ، يامۇل، ياڭزا، كاڭ، لوپوزا، مانجۇ، مەڭز، پەن، پو، ساڭ، ساڭزا، سەي، تاڭگا، تاڭشر، خو، خوخەنزە، خوشاڭ، خاسىڭ، چاي، چەنتۇ، چەنچەزە، چەڭزە، چەندازا، چۇچۇڭ، شاڭيۇ، شىڭ، خوزا" ۋە باشقىلار.

خەنزۇ سوزلىرى ئەدەبىي تىلىمىزدىمۇ، جانلىق تىلىمىزدىمۇ كوپلەپ قوللىنىلىدۇ. بولۇپمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا خەنزۇچە سوزلەرنى كوپلەپ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئا، خېنىم، داگاڭزىدا
داسلەڭ جۇلا قېنى؟
شۇ هاراق شۇ جوزىدا
بەنجىڭ يى دارۇلار قېنى؟
(قوشاق)

يىگى‌ما يىگى شىڭ
ئىككى ئانتا بىر شىڭ.
(ماقال)

يامۇلنىڭ ياغاچلارى
ئېگىز قارىغاي چەڭزە
يامۇلنى تېشىپ چىققان
سادىر ئوزى خوخەڭزە
(سادىر پالۋان قوشاقلىرىدىن)

بۇ مىساللار ئۇيغۇر تىلىدا خەنزۇ سوزلىرىنىڭ كەڭ تارقىلىپ، چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىغىنى كورسىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى خەنزۇ سوزلىرى فونېتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىن ئوزگىرىشلەرگە ئۇچراپ، ئۇيغۇر سوزلىرىگە ئۇيغۇنلىشىپ كەتكەن. بۇنىڭ سەۋەۋى، پىرىنچىپىدىن، خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تىللىرىنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىلىرى باشقا-باشقا؛ دېمەك، كورۇنگەنلا خەنزۇچە

سوزنىڭ ئوز ئەينى بىلەن تەلەپپۇز قىلىش ئۇيغۇر ئۇچۇن مۇمكىن ئەمەس. ئىككىنچىدىن، خەنزۇ تىلى ئىلھىمىنتلىرى ئۇيغۇر تىلىغا ئاساسەن جانلىق تىل ئارقىلىق كىرىپ ئوزلەشكەن.

خەنزۇ سوزلىرىنىڭ مورفولوگىيىلىك تەركىۋىمۇ ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلارغا ئىلىنمايلى، ھەممە ۋاقىتتا پەقەت تومۇر سوز سۇپىتىدە قوبۇل قىلىنىدۇ ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراماتىكىلىق قانۇنلىرىغا ئاساسەن ئۇيغۇرچە سوزلەرگە ئوخشاشلا تۇرلىنىدۇ. بۇنداق سوزلەر ئەسلىدە (خەنزۇ تىلىنىڭ ئوزىدە) ھەر خىل سوز ئۇركۇملىرىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلىغا پەقەت ئىسىم مەنىسىدە ئوزلەشكەنلىگى كورۇلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى خەنزۇ تىلى ئىلھىمىنتلىرى ئۇستىدە مەخسۇس ئىش ئىلىپ بارغان مەرھۇم ۋ. ئى. نوۋگورودسكىنىڭ ئېيتىشچە، "پالە (جەرىمانە)، زاۋتاكىلە (سوت)" دېگەن ئىسىملار خەنزۇ تىلىدا "جەرىمانە قويماق، سوتتا ئولتۇردى" دېگەن پىئىللاردۇر①.

خەنزۇ تىلىدىن ئوزلەشكەن قوشۇمچە ياكى بىرەر يارىمچى سوز تىلىمىزدا كورۇلمەيدۇ. پەقەت جانلىق تىلدا ساناقلىق بىرقانچە سوزلەرگىلا ئۇلىنىدىغان "-زا، -زە" ئىلھىمىنتلىرىنى ئاتاپ ئوتۇشكە بولىدۇ. بۇ ئىككى ئۇنۇمسىز قوشۇمچە ئۇرۇق-تۇققانلىقنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم سوزلەرگە ئۇلىنىپ، قانداقتۇ بىر ھورمەتلەش، ياخشى كورۇش ئۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ: "داداكزا، ئاپاكزا، ئاكاكزا، ھەدەكزە، بالاكزا". بۇ خىل سوزلەر جانلىق تىلنىڭ ئوزىدىمۇ ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

خەنزۇ تىلىدىن سوز قوبۇل قىلىش جەريانى قەدىمقى زامانلاردىن

---

① ۋ. ئى. نوۋگورودسكى. «ئۇيغۇر تىلىدىكى خەنزۇ ئىلھىمىنتلىرى» موسكۋا شەرقشۇناسلىق ئىنستىتوتى نەشرىياتى. 1951 - يىل. 63 - بەت.

باشلاپ، هازىرمۇ داۋام قىلىپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ، جۇڭگودا خەلق ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن بۇيان ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ھەر خىل مۇناسىۋىتى كوپەيىپ، خەنزۇچە سوزلەرنىڭ كوپلەپ كىرىشىگە شارائىت تۇغۇلدى. ئەلۋەتتە، جەمىيەت ھاياتىنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىگە ئائىت خەنزۇچە سوز ۋە ئاتالغۇلار ئەڭ ئالدى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ لېكسىكىسىغا خاستۇر. سوۋېت ئۇيغۇرلىرى بولسا، بۇنداق سوز ۋە ئاتالغۇلارنى رۇس تىلىدىن ياكى رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارا فونەتىدىن ئوزلەشتۈرمەكتە. ئاتالغۇ ئىجادچىلىقىدا شىنجاڭ ۋە سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدىكى ئاساسىي بىر پەرق مانا شۇنىڭدىن ئىبارەت. ئومۇمەن ئالغاندا خەنزۇ تىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىغا چوڭ تەسىر كورسىتىپ كېلىۋاتقان تىللارنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

24. ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن سوزلەر①

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىۋىنى بەيىتىشتا ناھايىتى چوڭ رول ئويناپ كېلىۋاتقان ئەڭ ئۇنۇملۇك مەنبەنىڭ بىرسى رۇس تىلىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى رۇس تىلىنىڭ، شۇنداقلا رۇس تىلى ئارقىلىق ئوزلەشكەن باشقا ياۋروپا تىللىرىنىڭ ئېلىمېنتلىرى كىينكى دەۋرنىڭ مەھسۇلىدۇر. تىل پاكىتلىرىغا قارىغاندا، رۇس

---

① ئى. ئا. ئىسلاموۋ. «ئۇيغۇر تىلىدىكى رۇس ـ خەلقئارا لېكسىكا» (فىلولوگىيە پەنلىرى ئۇچۇن كاندىداتلىق ئىلمىي دەرىجىسىنى تەلەپ قىلىش دىسسېرتاتسىيىسىنىڭ قىسقىچە نۇسخىسى). لېنىنگراد. 1953 ـ يىل.

تىلى ئۇيغۇر تىلىغا 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن تارتىپلا ئوز تەسىرىنى كورسىتىشكە باشلىغان. مەسىلەن، مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى موللا بىلالنىڭ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئىجات قىلغان ئەسەرلىرىدە رۇس سوزلىرى ئۇچرىمايدۇ.

ئوز دەۋرىدە كوپچىلىككە كەڭ تارقالغان بولسىمۇ، مەر ھالدا "چەينەك، سەرەڭگە، ستاكان، كالاچ، زاكون، گىمنىست، كارتوشكا، زاۋۇت، فابرىكا، لامپا، ساماۋەر (سەمەۋار ياكى سەمەرۋاي)غا ئوخشاش ئاز سانىدىكى سوزلەر 19 ـ ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ مەلۇم قاتلاملىرى ئارىسىدا قوللىنىلغان بولسا كېرەك. بۇنداق سوزلەر شۇ جاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن سودا ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىغى نەتىجىسىدە، ۋە شۇ دەۋرنىڭ ئوزىدە رۇسلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان چېگرىداش ئوزبەك، قازاق خەلقلىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىلاشقانلىغى نەتىجىسىدە كىرىپ ئوزلەشكەن. لېكىن رۇس سوزلىرى ئوزبەك، قازاق ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا ئوخشاش دىگۈدەك تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغانلىقتىن، بۇ خىل سوزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئوزبەك ياكى قازاق تىللىرى ئارقىلىق كىرگەنلىگىنى ياكى بىۋاسىتە رۇس تىلىنىڭ ئوزىدىن كىرگەنلىگىنى بىلىش قىيىن.

19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى (1882 ـ يىلىدىن باشلاپ) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر قىسمى ئىلى ۋىلايىتىدىن يەتتىسۇغا چىقىپ جايلاشتى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھازىرقى سوۋېت ئۇيغۇرلىرى رۇس خەلقى بىلەن ئىلگىرىرەك بىۋاسىتە ئارىلىشىشقا مۇۋەپپەق بولدى. شۇڭلاشقا شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىغا قارىغاندا سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىغا 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن تارتىپلا رۇس سوزلىرى خېلى جىددى رەۋىشتە كىرىشكە باشلىغان ئىدى. ئەلۋەتتە، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرى رۇسىيە تېرىتورىيىسىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ بىرەر مەتبۇئات ئورنى بولمىغانلىقتىن، رۇس تىلىنىڭ ئېلىپ

مېنتلىرى① جانلىق تىل ئارقىلىق كىرىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ماسلىشىپ كەتكەن. مەسىلەن: "ئاتېكەت (адвокат)، ئەشمىشكە (осьмушка)، بەرقۇت (бархат)، بەتىنكە (ботинки)، بولكا (булка)، بوجا (вожжи)، بوتۇلكا (бутылка)، بومۇزا (бумазея)، بولۇس (волость)، دوختۇر (доктор)، دوغا (дуга)، كارتوشكا ياكى كارتۆشكە (картофель)، كەڭسالا (канцелярия)، يەرمەكە (ярмарка)، مەش (печь)، پەتمۇس (поднос)، پرىستوپ (пристав)، ئۇياز (уезд)، پۇت (пуд)، سوت (суд)، سەتىن (сатин)، سولكىۋاي (целковый)، سەجان (сажень)، ستارشىن (старшина)، شىبلىت (штиблиты)، چىت (ситец)، شەپكە (шапка)، ئۇستەل (стол).

بۇ سوزلەردىن شۇنى بايقاش مۇمكىنكى، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىغىچە رۇس تىلىدىن ئۆزلەشكەن سوزلەر كىيىنكى ۋاقىتلاردا ئۆزلەشكەن سوزلەرگە قارىغاندا ئايرىم ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە.

ئۇلار، بىرىنچىدىن، جانلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلەپپۇز نورمىسىغا ئاساسەن ھەر خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچرىغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ رۇسچە شەكلىدىن يىراقلىشىپ كەتكەن.

ئىككىنچىدىن، ئايرىم سوزلەر مەنە جەھەتتىن مەلۇم جەريانلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن. مەسىلەن: "شەپكە" (шапка) دېگەن سوز رۇس تىلىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى "قۇلاقچا" دېگەن سوزنىڭ ئورنىدا

---

① بۇ يەردە "رۇس تىلىنىڭ ئىلىمىنتلىرى" دەپ شەرتلىك تۇردە ئېيتىۋاتىمىز. ۋاھالەنكى، ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن كىرگەن سوزلەرنىڭ مەلۇم قىسمى ئەسلىدە لاتىن، گىرېك، نېمىس، فرانسوز، ئىنگلىز ۋە باشقا تىللاردىن ئوز ۋاقتىدا رۇس تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سوزلەر بولۇشى تەبئىي نەرسە.

قوللىنىلىدۇ (يەنى "شەپكە" ئۇيغۇر تىلىدا رۇسچە "كېپكا" مەنىسىدە ئىشلىتىدۇ). "مەش" (печь) سوزىنىڭ مەنىسى رۇسچە ئەسلىگە نسبەتەن ئوزگىرىپ، ئۇ پەقەت قىش كۈنى ئوي ئىسىتىش ئۈچۈن ۋاقتلىق پايدىلىنىلىدىغان تومۇر مەشكىلا تەئەللۇق بولۇپ، بۇ يەردە ئاجرىلىش يۈز بەرگەن. شۇنداقلا "ناسۇال" (носовой) رۇس تىلىدا پۇراپ خۇمار تارقىتىدىغان تاماكىدۇر. ئۇ ئۇيغۇر تىلىغا ئوزلىشىش بىلەن مەنىسى ئوزگىرىپ، لەۋزنىڭ ئاستىغا سېلىپ تارتىدىغان مەخسۇس چېكمىلىكنى ئىپادىلەيدۇ ۋە باشقىلار.

ئۇچىنچىدىن، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرى رۇس تىلىدىن كىرگەن سوزلەر ئاساسەن كۇندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى ئوتەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان كونكرېت شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدۇ ("بوغا، بەرقۇت، بوتۇلكا، بولكا، بەتىنكە" دېگەنگە ئوخشاش)، شۇنداقلا قانۇن ۋە مەمۇرىيەتكە ئائىت سوزلەرمۇ ئۇچرايدۇ (" سوت، ئاتېستكەت، بولۇس، پرىستوپ، ستارشىن" دېگەنگە ئوخشاش). ئىلىم-پەن، تېخنىكا، مەدەنىيەت ۋە سەنئەتكە ئائىت ئاتالغۇ ياكى سوزلەر ئۇچرىمايدۇ دېسىمۇ بولىدۇ.

ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياشىغۇچى ھەممە خەلقلەرنىڭ تىلى رۇس تىلىنىڭ ناھايىتى كۆچلۈك تەسىرىگە سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە. تۇركى تىللارنىڭ لېكسىكىلىق تەركىۋى رۇس تىلىدىن ھەم رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن سوز ۋە ئاتالغۇلار ھىسابىغا تېز سورئەت بىلەن بېيىشقا باشلىدى.

مەلۇمكى، ھەرقانداق ئەدەبىي تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققى قىلىشقا ئەڭ مايىل قىسمى ئاتالغۇلار (تېرمىنولوگىيە) دۇر. باشقا تۇركى تىللارغا ئوخشاش ئۇيغۇر تىلىنىڭمۇ ئىلمىي-تېخنىكا، سىياسىي-ئىجتىمائىي ۋە باشقا ئاتالغۇلىرىنىڭ 50-60 پىرسەنتىنى رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن كىرىپ

ئوزلەشگەن سوزلەر تەشكىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر تەدبىقى تىلىغا ئوزلەشگەن بۇنداق سوزلەر ئىسىملاردىن ئىبارەت. باشقا سوز تۇركۇملىرىگە تېگىشلىك سوزلەر ئۇچرىمايدۇ.

ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن رۇس تىلىدىن كىرگەن سوزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە باش كېلىشتە تۇرۇپ، ئاساسەن ھېچقانداق فونېتىكىلىق ئوزگىرىش قىلماي رۇسچە شەكلى ساقلىنىپ يېزىلىدۇ. بۇ بىزنىڭ ئەملىي تەلەپپۇزىمىزگە تولۇق مۇۋاپىق. لېكىن ئۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرامماتىكىسى ئىختىيارىغا ئوتكەندىن كېيىن خۇددى ئەسلى سوزلىرىمىزگە ئوخشاش تۇرلىنىدۇ، يەنى سوز ياساشقا ئاساس بولىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلار ئايرىم فونېتىكىلىق ئوزگىرىشلەرگە ئۇچرىشى مۇمكىن. مەسىلەن: "ماشىنا — ماشىنا + غا، گىراممانتىكا — گىراممانتىكا + غا، كلىمات — كلىمات + ى، ئاتلاس — ئاتلاس + ى، گرامم — گرام + مۇ، مېتالل — مېتال + لار، بلوك — بلوگ + ى، گۇدوك — گۇدوگ + ى" ۋە باشقىلار.

رۇس تىلىدىن كىرگەن سوزلەرنىڭ ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى سوز ياساش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئىسىم، سۈپەت ۋە پېئىللار ھاسىل بولىدۇ. ئىسىملار: "كومبايىن — كومبايىنچى، تراكتور — تراكتورچى، كولخوز — كولخوزچى، پوچتا — پوچتىكەش، ئېلېكتر — ئېلېكترلەشتۈرۈش، كوستيۇم — كوستيۇملۇق، پالتو — پالتولۇق" ۋە باشقىلار. سۈپەتلەر: كوممۇنستلىق، ئاكادېمىيالىق، فىزىكىلىق، ئاۋتورلۇق، سىنتاكسىلىق، رېۋولىيوتسىيالىق ‖ (رېۋولىيوتسىئون، ئېۋولىيوتسىيالىق (ئېۋولىيوتسون، ترادىتسىيالىق (ترادىتسىئون)" ۋە باشقىلار. پېئىللار: "رېمونتلىماق، مېخانىكىلاشتۇرماق، ئاۋتوماتلاشتۇرماق، ئاكتىۋلاشتۇرماق"؛ رۇس تىلىدىن كىرگەن سوزلەر يارىمچە پېئىللار بىلەن بىللە تۇرۇپ قوشما پېئىللار ياسايدۇ: "دوكلاد قىلماق، تانسا قىلماق، رېگىستراتسىيا قىلماق، رېپېتىتسىيا قىلماق، كوماندا بەرمەك، تېلېفون

سوقماق، كولىسپېكت ياسماق" ۋە باشقىلار. شۇنداق قىلىپ، رۇس تىلىدىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەر ئۇيغۇر تىلىدا سوز ياساشقا ئاساس بولۇپ، تىلىمىزنىڭ لۇغەت بايلىغىنى تېخىمۇ بېيىتىپ كەلمەكتە.

رۇس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئالماشقان فامىلە ۋە ئاتىنىڭ ئىسمىنى ھاسىل قىلغۇچى "-ئوۋ، -ئوۋا، -يېۋ، -يېۋا، -ئىن، -ئىنا، -ئوۋىچ، -يېۋىچ، -ئوۋنا، -يېۋنا" قوشۇمچىلىرىدىن باشقا بىرەر سوز ياسىغۇچى ئېلېمېنتنى ئوچرىتىش مۇمكىن ئەمەس. سوۋېت-ئىنتېرناتسىئونال سوزلىرىدىكى نۇرغۇنلىغان قوشۇمچىلار پەقەت مۇناسىۋەتلىك سوزلەر بىلەن بىللە كىرىپ ئوزلەشكەن. مەسىلەن، "كومۇنىزىم، سوتسىيالىزىم، كاپىتالىزىم، رېۋولىيوتسىئونېر، ملىتسىئونېر، ئاكسىئونېر، تىرانسلىياتسىيا، كۇلتۇاتسىيا، ژۇرنالىست ئاۋانتيۇرىست، ماتېرىيالىست" ۋە باشقىلار. بۇنداق قوشۇمچىلار ئەسلى ئۇيغۇرچە سوزلەرگە ئۇلىنىپ ھېچقاچان يېڭى ئىسىم ياسىغان ئەمەس.

رۇس تىلىنىڭ تەسىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا ساھەسىدىلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ فونېتىكا ۋە سىنتاكسىس ساھەلىرىدىمۇ ئوچۇق كورۇنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوۋېت-ئىنتېرناتسىئونال سوزلىرىدە، "ф، ц، щ، ы، э" تاۋۇشلىرى ساقلىنىدۇ: 'факт' флаг, философия, физика, торф, цех, цемент, центнер, авиация, щетка, ящик, плащ, тыл, цынга, электр, этаж, эстетика, поэма" سوزىنىڭ باش ۋە ئوتتۇرىسىدا ھەم ئاخىرىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئەنئەنىسىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ئايرىم تاۋۇش بىرىكمىلىرى ئوچرايدۇ: "пункт, акт, съезд, поезд, банк, бланк, стакан, пролетариат, драма, килограмм, металл, процесс,

"трактор، комбайн" ۋە باشقىلار.

ئەتىجىدە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن رۇس تىلىدىن سوز قوبۇل قىلىپ پايدىلىنىش ئۈيغۇر تىلى ئۈچۈن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى بۇ مەنبە تىلىمىزنىڭ لېكسىكا تەركىۋىنىلا بېيىتىپ قالماستىن، شۇنداقلا ئۇنى گىراماتىكا ۋە فونېتىكا ساھەلىرىدىمۇ دىيەرلىك يېڭىلىقلارنى پەيدا قىلماقتا.

رۇس تىلى س س س ر خەلقلىرىنىڭ ئىككىنچى ئانا تىلى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇنى ئىگىلەش ئىشى بۇاستە ئۇگىنىش ئارقىلىق ۋە مۇناسىۋەتلىك سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى سوزلىرىنى مىللى تىللارنىڭ ئوزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

25. باشقا تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە

يۇقۇرىدا ئېيتقانلىرىمىزدىن مەلۇم بولدىكى، ئۈيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىۋىدە باشقا تىللارنىڭ ئېلېمېنتلىرى نۇرغۇن. ھەر خىل مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەن تىللاردىن تېگىشلىك سوزلەرنى ئوزلەشتۈرۈپ قوللىنىش جەريانى ئۈيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ئىجابى رول ئويناندى. چۈنكى تىلىمىز قىسمەن مۇشۇ چەتتىن ئوزلەشتۈرۈلگەن سوز ۋە ئىبارىلەرنىڭ ھىساۋىغا بېيىپ، ئوزىنىڭ ئالاقە قورالى بولۇش خىزمىتىنى ياخشىلىدى، ھەر خىل زىل ۋە مۇرەككەپ چۈشەنچىلەرنى ئىپادە قىلىش مۇمكىنچىلىگىگە ئىگە بولدى.

مەلۇمكى، سوۋېت ئۈيغۇرلىرى ئوزىنىڭ مىللى مەدەنىيىتىنى پەقەت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنلا ئوز ئانا تىلى ئاساسىدا كوڭۇلدىكىدەك تەرەققى قىلدۇرالىدى، سوۋېت دەۋرىدە ئۈيغۇر تىلىنى يېڭى

جەمىيەت تۈزۈمىنىڭ ھەممە تەلەپلىرىگە مۇۋاپىق تەرەققى قىلدۇرۇش مەسىلىسى بويىچە، بولۇپمۇ ئاتالغۇ ئىجاتچىلىغىغا ۋە ئومۇمەن چەتتىن سوز قوبۇل قىلىش مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل كوزقاراشلار بولدى. مەسىلەن، پان ئىسلامىزىم ئېقىمىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالغان ئايرىم زىيالىلار كېرەكسىز سوزلەرنى پەقەت "مۇقەددەس" ئەرەپ تىلىدىن ئوزلەشتۈرۈش كېرەك دەپ، رۇس تىلىدىن كىرىۋاتقان سوزلەرگە قارشى تۇرغان بولسا، پانتۈركىزىم ئىدىيىسى بىلەن سۇغۇرۇلغان بىر تۈركۈم زىيالىلار ھەممە تۈركى تىللارغا ئورتاق بىر تىل ياساش خىيالىنى ئالغا سۈرمەكچى بولدى. نەتىجىدە ئۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ھەر خىل يات ئېلېمېنتلارنى ئېلىپ كىرىشكە ئۇرۇنۇپ، تىلىمىزنىڭ ئوز ئىچكى قانۇنىيەتلىرى بىلەن ئەركىن تەرەققى قىلىشىغا توسالغۇلۇق قىلدى.

يەنە بىر تۈركۈم زىيالىلار بۇ جەھەتتىن مىللەتچىلىك كوزقاراشتا بولۇپ، چەتتىن (مەيلى ئەرەپ، پارس، مەيلى رۇس ياكى خەنزۇ تىللىرىدىن بولسۇن) سوز قوبۇل قىلىشقا تامامەن قارشى تۇردى. ئۇلار تېگىشلىك يېڭى سوزلەرنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوزىدىن ياساشنى ياقلاپ، خەلققە سىڭىشىپ كېتەلمەيدىغان نۇرغۇن سۇنئى سوزلەرنى تەكلىپ قىلدى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىۋىنى مۇشۇ يول بىلەن بېيىتماقچى بولدى. بۇنداق مىللەتچىلەر، مەسىلەن، رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق غەرپ تىللىرىدىن كىرىۋاتقان سوزلەرگە قارشى تۇرۇپ، "گۇلدۇر قوش" (تراكتور)، "گۇلدۇر قۇش" (ئايرۇپلان)، "ئوت ھارۋا" (پويىز)، "شەيتانچاق" (ۋېلىسىپىت)، "يەر دومىلىغۇ" (ياڭيو)، "قىزىل مىلىق" (پومىدۇر) دېگەنگە ئوخشاش "سوز" ۋە "ئىبارىلەر"نى تەكلىپ قىلغان ئىدى.

بۇنداق خاتا كوزقاراشلار كوپ كېچىكمەي ئومۇمەن تىل تەرەققىياتىغا بولغان ماركسىستىك كوزقاراشلار ئالدىدا تەسلىم بولدى.

سوۋېت دەۋرىدە 20ـ30ـ يىللىرى (1925ـ، 1928ـ، 1930ـ، 1937ـ يىللىرى) ئالمۇتا ۋە سەمەرقەنت شەھەرلىرىدە ئۇيغۇر تىلىغا بېغىشلانغان يېزىق، ئىملا ۋە ئاتالغۇلار كېڭەشمىلىرى ۋە كونفېرېنسىيلىرى چاقىرىلغان ئىدى. بولۇپمۇ، 1937ـ يىلى مارتتا ئالمۇتىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا بېغىشلانغان بىرىنچى قۇرۇلتاي ئاتالغۇلار مەسىلىلىرىنى قاراپ، 1930ـ يىلى ئالمۇتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككىنچى تىلـ ئىملا كونفېرېنسىيىسىدە قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلار پرىنسىپلىرىنى قاتتىق تەنقىت قىلىدى ۋە قۇرۇلتاي قادىر ئاشوروۋ تەرىپىدىن تەكلىپ قىلىنغان ئاتالغۇلار پرىنسىپلىرىنىڭ يېڭى لايىھىسىنى قوبۇل قىلدى. بۇ لايىھىدە ئاتالغۇ ئىجادچىلىقىدىكى ئاساسىي پرىنسىپ سۈپىتىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز ئىمكانىيەتلىرىدىن يېتەرلىك پايدىلىنىش پرىنسىپى تەكلىپ قىلىنىش بىلەن بىللە، سوۋېت ھەقىقىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سوۋېتـ ئىنتېرناتسىئونال سوزلىرىنى قوللىنىش ۋە ئومۇمەن چەتتىن سوز قوبۇل قىلىشقا بولغان مۇناسىۋەت مەسىلىلىرى بىرقەدەر توغرا ھەل قىلىندى.

1958ـ يىلى 25ـ، 28ـ نويابىر كۈنلىرى ئالمۇتىدا قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شەرقشۇناسلىق سېكتورى تەرىپىدىن چاقىرىلغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا ۋە ئاتالغۇلىرى ھەققىدىكى كېڭەشمە ئا. قايداروۋ تەرىپىدىن ئىشلەنگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاتالغۇلار پرىنسىپلىرى» نى قوبۇل قىلدى. بۇ "پرىنسىپ"لار ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاتالغۇلىرى ھەققىدىكى ئىلگىرى ئىشلەنگەن ھەمىمە ئىشلار، شۇنداقلا، باشقا قېرىنداش تىللارنىڭ بۇ ساھەدىكى مول تەجرىبىلىرىدىن تولۇق پايدىلانغان ھالدا تۈزۈلگەنلىكتىن، چەتتىن سوزـ ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش ئىشىغا مۇناسىۋەت قىلىش مەسىلىسىمۇ تەلەپكە لايىق توغرا ھەل بولدى.

ئومۇمەن ھەر خىل مەدەنىي ئالاقە-قاتناشلار نەتىجىسىدە بىر تىل ئىككىنچى بىر تىلنىڭ ھىساۋىغا ئوزىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىۋىنى بېيىتىپ، تولۇقلاپ بېرىشى تەبىئى نەرسە. شۇڭلاشقا مەسىلە چەتتىن كىرگەن سوزلەرگە قانداقتۇ سەلبى كوزقاراشتا بولۇشتىن ئىبارەت ئەمەس، بەلكى شۇ چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنى ئورۇنلۇق قوللىنىشتا، تىلنىڭ ئوز مۇمكىنچىلىكلىرىگە رىئايە قىلماي، باشقا تىللارنىڭ ئېلېمېنتلىرىدىن پايدىلىنىشقا ئارتۇقچە ھەۋەس قىلىشتىدۇر. ئوز ۋاقتىدا رۇس تىلىدا يۇز بەرگەن مۇشۇنداق ئەھۋال توغرىسىدا ۋ. ئى. لېنىن ناھايىتى ئورۇنلۇق پىكىر ئېيتقان ئىدى. ۋ. ئى. لېنىن مۇنداق دەپ يازىدۇ: "بىز رۇس تىلىنى بۇزۇۋاتىمىز. چەتئەل سوزلىرىنى ھاجىتى بولمىسىمۇ ئىشلىتىۋاتىمىز. ئۇلارنى ناتوغرا ئىشلىتىۋاتىمىز. пробелы ياكى недостатки недочеты ياكى دېيىشكە مۇمكىن بولۇپ تۇرۇقلۇق يەنە "дефекты" دېيىشنىڭ نىمە ھاجىتى"①.

مەدەنىي ھاياتىمىزدا پەيدا بولغان ھەر نەرسە، ئۇقۇم ياكى چۈشەنچىنى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوز مۇمكىنچىلىكلىرىگە تايىنىپ ئاتىشىمىز لازىم. ئەگەر شۇ نەرسە ياكى چۈشەنچىنى تولۇق ئىپادە قىلالمىغىدەك سوز تىلىمىزدا تېپىلمىسا ۋە بۇنداق سوزنى ئىجات قىلىشقا ئوزىمىزنىڭ سوز ياساش مۇمكىنچىلىكلىرىمىز ئاجىزلىق قىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا زامانىمىزدىكى ئەڭ تەرەققىي قىلغان تىللاردىن ھىساپلىنىدىغان رۇس تىلىغا مۇراجىئەت قىلىمىز. ئۇنىڭ باي لېكسىكىسىدىن كېرەكلىك سوزلەرنى ئوزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىمىز.

① «ۋ. ئى. لېنىن. ئەسەرلىرى». 30 - توم، رۇسچە نەشرى، 274 - بەت.

IV. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ ئىستىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

26. ئۇيغۇر تىلىنىڭ نورمىسى ھەققىدە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ــ مەلۇم دەرىجىدە نورمىغا چۈشۈپ رەسمىيلەشكەن ۋە سىلىقلاشقان تىل. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىي ئېھتىياجلىرىنى ئوتەش جەريانىدا، دولەتلىك ئىدارىلەر، ئىلىم ـ پەن، مەتبۇئات، تېياتىر، رادىئو، گۈزەل ئەدەبىياتنىڭ تىلى بولۇپ خىزمەت قىلىش جەريانىدا ئەدەبىي تىل دەرىجىسىگە كوتىرىلدى. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئۇزۇنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا دىئالېكت ۋە جانلىق تىل بىلەن ھەر خىل دەرىجىدە مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ھەر دەۋرنىڭ سەۋىيىسىگە يارىشا مەزمۇن ۋە ساپا جەھەتتىن پەيدىن ـ پەي ئوسۇپ باردى.

مەلۇمكى، "ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى" دىگەن ئۇقۇم بىلەن "ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئومۇمى مىللىي تىلى" دىگەن ئۇقۇم بىر ئەمەس. ئەگەر ئەدەبىي تىل ئومۇمى مىللىي تىلنىڭ ئىشلەنگەن، نورمىغا چۈشكەن ۋە شەكىللەنگەن تۈرى ھىساپلىنىدىغان بولسا، ئەمدى ئومۇمى مىللىي تىل ئەدەبىي تىل بىلەن بىللە پۈتكۈل دىالېكتلارنى، جانلىق تىلنى، تىلدىكى يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۇنىڭ ھەجمى ۋە دائىرىسى كەڭ. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئومۇمى مىللىي تىلىمىزنىڭ ئەڭ يۇقۇرى شەكلى سۈپىتىدە ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ تۇگەل ھەمىسىگە خىزمەت قىلىدۇ. دىمەك، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئومۇمى مىللىي تىلىمىزنىڭ پۈتكۈل باي سىستېمىسىنى

ئوز ئىچىگە ئالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئەڭ خاراكتېرلىك سوزلىرى بىلەن ئىبارىلىرىدىن، ھەممىگە مەلۇم ۋە كوپ قوللىنىلىدىغان مورفولوگىيە-لىك شەكىللىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشلىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئۇزۇنىڭ ئەۋرىشىملىگى، پىكىرنى ئېنىق ۋە تولۇق ئىزھار قىلىشقا قابىلىيەتلىك ئىكەنلىگى ۋە بىر پۈتۈن تىل ۋەكىللىرىنىڭ ھەممىسىگە بىردەك چۈشىنىشلىك بولۇپ كېلىشى تەرىپىدىن ئېلىپ قارىغاندا، ئەدەبىي تىل كىشىلەر ئارىسىدىكى ئالاقە-قاتناشنىڭ ئەڭ مۇكەممەللەشكەن ۋاستىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئەدەبىي تىلنىڭ ئۇزاق ۋاقىتلار داۋامىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن ۋە ئومۇمى كوپچىلىكنى قانائەتلەندۈرەلەيدىغان مەلۇم نورما ۋە قائىدىلىرى بولىدۇ. بۇ نورما ۋە قائىدىلەر ئەدەبىي تىلنىڭ بىرلىگىنى ساقلاپ، تېگىشلىك سوزلەرنى تاللاش، گىرامماتىكىلىق فورمىلارنى تۇراق-لاشتۇرۇش خىزمىتىنى ئوتەيدۇ؛ تەلەپپۇز نورمىلىرىنى، توغرا يېزىش قائىدىلىرىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىگە قوپال سوزلەرنى (دويۇز، يوغان قوساق، بەچچىغەر، خام سېمىز، "يە" دېيىش ئورنىغا "تىق"، "سوق" دەپ قوللىنىش)، دىئالېكتىزىملارنى (ئەندىرغان، ئەدەبىي تىلدا — بولدۇرگەن، تەخەي، ئەدەبىي تىلدا — خوتەك، شىرە، ئەدەبىي تىلدا — جوزا ۋە باشقە-لار)، شۇنداقلا سوزلىرىنى (سۇدال، نوكەش، چۈشكۈن، سورەتمە) كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ھازىرقى تەلەپپۇز نورمىسى ئىلى ئۇيغۇر-لىرىنىڭ تەلەپپۇزىغا ئاساسلانغان. ئىملا قائىدىلىرى بولسا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ فونېتىكا — مورفولوگىيىلىك پرىنسىپقا ئاساسلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەم تەلەپپۇز، ھەم توغرا يېزىش نورمىلىرى ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ پەيدىن-پەي تەرەققى قىلىش، شەكىللىنىش يولۇنۇشىگە

بېقىندۇرۇلغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىككى شەكلى بار. ئۇلار ئېغىزچە ۋە يازما شەكىللىرىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېغىزچە شەكلى ئۇزۇنىڭ لېكسىكىلىق تەركىۋى جەھەتىدىن يازما شەكلىگە نىسبەتەن ئايرىم ئالاھىدە لىكىلەرگە ئىگە. يازما شەكلىدە ھەر خىل ئىلىم ساھەسىگە ئائىت ئاتالغۇلار، ئاساسەن، ئابستراكتىلىق مەنىدىكى خەلقئارا (ئىنتېرناتسىئونال) سوزلەر كوپ ئۇچرايدۇ. جۇملىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ئادەتتە مۇرەككەپ بولۇپ كېلىدۇ. ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېغىزچە شەكلىدە بولسا، سادە سوزلەر، كۇندىلىك تەجرىبىدە قوللىنىلىدىغان تۇرمۇشقا ئائىت سوزلەر ۋە ئىبارىلەر كوپ ئۇچرايدۇ. ئېغىز تىلى ئۇچۇن قەتئى رەسمىيلەشكەن سىنتاكسىسلىق شەكىلەر شەرت ئەمەس، ھەتتا تولۇق ئەمەس جۇملىلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن. لېكىن سوزلەشكۇچى شەخسلەر بىر-بىرىنى جانلىق تىلغا خاس باشقا قوشۇمچە ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن، مەسىلەن، ئىشارەت، ئىنتونىاتسىيە، ۋەزىيەت ۋە باشقىلار ئارقىلىق تولۇق چۇشىنەلەيدۇ. ئېغىزچە تىل شەكلىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى، ئادەتتە، سوھبەت، بىرەر نەرسە ئۇستىدىكى مۇھاكىمە، ئائىلە ئەزالىرى، تونۇش-بىلىش، يولداش، خىزمەتداشلار ئارىسىدىكى پاراڭ ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت. دوكلات، لېكسىيە ۋە مۇزاكىرىلەر ئېغىزچە تىلىنىڭ مۇرەككەپ تۇرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. خۇددى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئېغىزچە تىل ھەم لېكسىكىلىق تەركىۋى، ھەم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلۇشى جەھەتىدىن ئەدەبىي تىلىنىڭ يازما شەكلى بىلەن يېقىنلىشىدۇ.

ھازىرقى زامان يازما ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىرنەچچە ئىستىلىلىق تۇركۇملەرگە بولۇنىدۇ. ئۇلار: بەدىئىي ئەسەرلەرگە خاس ئىستىل، ئىلمىي ئەمگەكلەرگە خاس ئىستىل، تەنقىتچىلىككە (پۇبلىتىستىكىغا)

خاس ئىستىل، ئىش قەغەزلىرىگە، دولەت ئىشلىرىغا دائىر ھەر خىل ھوججەتلەرگە خاس ئىستىل ۋە باشقىلار.

بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ ئىستىلىمۇ ئوز نوۋىتىدە ھىكايە ئىستىلى، ئوچېرىك ئىستىلى، شېئىر ۋە پوئىما ئىستىلى بولۇپ بىرنەچچە تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئەمما ئومۇمەن بەدىئىي ئەسەرنىڭ تىلى ئاساسەن ئىككى ئىستىلغا — پروزا ئىستىلى بىلەن پوئېزىيە ئىستىلىغا بولۇنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى كوپ ۋاقىتتا تامامەن باشقا ئىستىللارنىڭ، مەسىلەن، ئىلمىي ئىستىلىنىڭ ئېلېمېنتلىرىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. ئەمما باشقا ئىستىلنىڭ ئېلېمېنتلىرى مۇناسىۋەتلىك ساھەلەرگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنى يېتەرلىك خاراكتىرلەش، بەدىئىي يوسۇندا گەۋدىلەندۇرۇش مەقسىدى ئۈچۈنلا قوللىنىلىدۇ.

بەدىئىي ئەسەرلەر ئىستىلىنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى ئەڭ ئالدى بىلەن شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇنىڭدا ھىسسىياتلىق ۋە تەسىرلىك خۇسۇسىيەت ئوچۇق كورۈنىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت تىلدىكى ئەڭ تەسىرلىك ۋە چىرايلىق ۋاستىلەرنى تاللىۋېلىش ئارقىلىق، بەدىئىي ئوبرازلارنى روشەن گەۋدىلەندۈرىدىغان سوزلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرۇلىدۇ. دىمەك، يېزىق تىلىمىز جەمىيەت ھاياتىنىڭ قايسى ساھەسىگە خىزمەت قىلىۋاتقانلىغىغا قاراپ بىر-بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدىغان ئايرىم-ئايرىم ئىستىللاردىن تەركىپ تاپىدۇ. مۇشۇ خۇسۇسىيەتكە ئاساسەن، تىل كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇھىم ئالاقە قورالى بولۇپ، ئەسىرلەر داۋامىدا خىزمەت قىلىش جەريانىدا ئوزىنىڭ لېكسىكا تەركىۋىدىكى سوزلەرنى مەلۇم ئىستىللىق قاتلاملارغا بولىدۇ.

شۇڭلاشقا ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىۋىدىكى سوزلەر ئوزلىرىنىڭ ئەملىيەتتە قوللىنىلىش دائىرىسى جەھەتىدىن بىردەك

ئەمەس. بىر تۈركۈم سۆزلەر جەمىيەت پائالىيىتىنىڭ تۈرلۈك ساھەلەرنىڭ باغلىق ھەجىر چەكلەنمەستىن قوللىنىلۇۋېرىدىغان بولسا، يەنە بىر تۈركۈم سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى مەلۇم ئىش ياكى پىلىم ساھەسىنىڭ ئەتراپىدا چەكلىنىدۇ.

سۆزلەرنىڭ بۇنداق كەڭ دائىرىدە، يەنى جەمىيەت پائالىيىتىنىڭ ھەممە ساھەسىدە ئىشلىتىلىدىغانلىغى ياكى ئۇلارنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسىنىڭ چەكلەنگەن بولۇشى شۇ سۆزلەرگە خاس ئىستىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە باغلىق بولىدۇ. مەسىلەن، بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكەنىدەك، گۆزەل ئەدەبىياتتا مەلۇم ۋەقەنى، نەرسىنى بەدىئىي يوسۇندا تەسۋىرلەش ئۈچۈن يازغۇچى ئوبرازلىق سوز ۋە ئىبارىلەرنى، ھەر خىل كىنايە تۈرلىرىنى كەڭ تۈردە قوللىنىدىغان بولسا، بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىلمىي ئەمگەكلەردە شۇ ئىلىم ساھەسىگە ئائىت ئاتالغۇلار، خەلقئارا ئاتالغۇلار قاتلىمى نۇرغۇن ئۇچرايدۇ. ئىلمىي ئىشتا سۆزلەر ئاساسەن مەلۇم بىرلا مەنىدە قوللىنىلغان بولۇپ، بەدىئىي تەسۋىرلەش ۋاستىلىرى (سېلىشتۇرۇش، سۈپەتلەش سۆزلىرى، مېتافورا، مېتونىمىيە، مۇبالغە ۋە باشقىلار) كەم ئۇچرايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن بايقاش مۇمكىنكى، مەنىسى بىر-بىرىگە يېقىن مەنىدىش سۆزلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىستىللىق ئۆزگىچىلىكلىرىگە بىنائەن كونتېكستتا ھەممە ۋاقىتتا بىر-بىرىنىڭ ئورنىنى باسالايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "كوپ، نۇرغۇن، جىق، تولا، كەڭرى" دېگەن سۆزلەر مەنىداش سۆزلەردۇر. بۇ سۆزلەر ئەدەبىي تىلدا "مېنىڭ ۋاقتىم كوپ، مېنىڭ ۋاقتىم نۇرغۇن" شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. جانلىق تىلدا "مېنىڭ ۋاقتىم جىق، مېنىڭ ۋاقتىم تولا" دەپمۇ قوللىنىلىشى مۇمكىن. لېكىن ئەدەبىي تىلدىمۇ، جانلىق تىلدىمۇ "مېنىڭ ۋاقتىم كەڭرى" دەپ قوللىنىلمايدۇ.

دۇ. شۇنداقلا "بۇ يىل كولخوز ئاشلىقىتىن كوپ ھوسۇل ئالدى" دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئەمما "بۇ يىل كولخوز ئاشلىقتىن تولا ھوسۇل ئالدى" دېگىلى بولمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى "كۆچ، قۇۋۋەت، ماغدۇر، دەرمان" دېگەن سوزلەرنىڭ مەنىلىرى بىر-بىرىگە يېقىن. شۇنداق بولغان ھالەتتىمۇ كونىكىستا ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئوزلىرىگە يارىشا شەرت-شارائىت تەلەپ قىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، مەسىلەن "بۇ ئىشقا كوپ كۆچ چىقاردىم" دېيىشكە بولسىمۇ، "بۇ ئىشقا كوپ ماغدۇر (قۇۋۋەت، دەرمان) چىقاردىم" دېگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، "ئېلېكتىر قۇۋۋىتى" دېگەن ئىبارىلەرنى "ئېلېكتىر ماغدۇرى (كۆچى، دەرمانى)" دەپ ئېيتىش ئادەتكە لايىق ئەمەس.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى كوپچىلىك سوزلەرنىڭ ئوزلىرىگە خاس قوللىنىش چېكى بار. ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ئىستىللىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن ھەرقانداق شارائىتتا بىردەك ئىشلىتىلىۋەرمەيدۇ، بەلكى ئەتراپىدىكى سوزلەرنىڭ مەنىلىرى بىلەن ماسلىشىپ، جىپسىلىشىپ كېلىش شەرتىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىۋىدىكى سوزلەر خۇددى مۇشۇ ئىستىللىق ئالاھىدىلىكلەرگە بىنائەن، يەنى كىشىلىك پائالىيىتىنىڭ قايسى ساھەسىدە كوپرەك، قايسى ساھەسىدە ئازراق ئىشلىتىلىدىغانلىغىغا قاراپ، بىرنەچچە قىسىمغا بولۇنىدۇ. بۇ ئىستىلىستىكىلىق قىسىملار ئاساسەن توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: 1) ئومۇم خەلقلىق لېكسىكا، 2) جانلىق تىلغا خاس لېكسىكا، 3) دېئالېكتىلىق لېكسىكا، 4) مەلۇم مۇتەخەسسىسلىككە ئائىت لېكسىكا، 5) ئارخائىزملار، 6) نېئولوگىزملار، 7) كىتاپ تىلىغا خاس لېكسىكا، 8) تەسىرلىك ۋە ھىسسىياتلىق لېكسىكا.

27. ئومۇم خەلقلىق لېكسىكا

تىلىمىزدىكى "سۇ، نان، چاي، كىيىم، ئوتۇن، ئوي، مال، تاغ، تاش، كىتاپ، قار، يامغۇر، ئېتىز، ئاتا، مەن، سەن، سىز، ئۇ، ياخشى، ئاق، قارا، قىزىل، ماڭماق، ئىشلىمەك، ئوقۇماق" دېگەن سوزلەر ئومۇملىق خاراكتېرغا ئىگە بولۇپ، مەلۇم ئىستىلىستىكىلىق ساھە بىلەن چەكلەنگەن ئەمەس. بۇ خىل سوزلەر قاتلىمى كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم بولغان نەرسە، ئۇقۇم ۋە ۋەقەلەرنى ئىپادىلەيدىغان بولغانلىقتىن، ئۇيغۇر تىلىدا سوزلىگۈچى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە — مەيلى ئۇ كولخوزچى بولسۇن، مەيلى ئىشچى بولسۇن، مەيلى ئالىم، يازغۇچى ياكى ئوقۇغۇچى بولسۇن — ھەممىسىگە ئورتاق، ئومۇمى سوزلەر سۆپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇلار ئوزلىرىنىڭ خۇددى مۇشۇ ئومۇملىق خۇسۇسىيىتىگە باغلىق مەلۇم بىلىم ساھەسىگە ئائىت ئىلمىي ئەمگەكلەردىمۇ، گۇزەل ئەدەبىياتتىمۇ، ھەرەر تار مۇتەخەسسىسلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشىنىڭ تىلىدىمۇ ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇلار ئىستىلىق قوللىنىلىش جەھەتتىدىن خالىس سوزلەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

28. جانلىق تىلغا خاس لېكسىكا

ئەدەبىي تىلدا قوللىنىلىش دەرىجىسىگە كوتىرىلمىگەن، كىشىلەرنىڭ جانلىق تىلىدا ئالاقە ۋاستىسى بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان سوزلەر جانلىق تىلغا خاس لېكسىكىنى تەشكىل قىلىدۇ. جانلىق تىلغا خاس لېكسىكا ئەڭ ئالدى بىلەن ئوزىنىڭ ئاددىلىغى ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ. ئۇ ئاساسەن توۋەندىكى سوز كاتېگورىيىلىرىنى ئوز ئىچىگە

ئالىدۇ: ساددە سوزلەر، ۋۇلگارىزمىلار (قوپال سوزلەر)، يەرلىك خاراكتېرغا ئىگە بولغان سوزلەر ۋە باشقىلار.

ساددە سوزلەر ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىدا سوزلىگۈچى ھەممە كىشىگە چۈشىنىشلىك بولۇپ، ئوزئارا پىكىر ئېلىشىش ۋاقتىدا ئەركىن قوللىنىلىدۇ. جانلىق تىلدا يەرلىك خۇسۇسىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە قابىل سوزلەرمۇ پات- پاتلا ئۇچرىشى مۇمكىن. لېكىن سوھبەتتە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك يەرگە (يەنى سوھبەتلەشكۈچىلەر تۇرغان جايغا) تولۇق چۈشىنىشلىك بولغان تۇرلىرىلا ئىشلىتىلىدۇ.

جانلىق تىلغا خاس سوزلەرنىڭ كوپ ۋاقىتتا ئەدەبىي تىلدا ئېكۋىۋالېنتلىرى (تەڭداش سوزلىرى) بولىدۇ. مەسىلەن: "كايپاك — ئاپقۇر؛ ئورۇس — رۇس؛ چونتەك — يانچۇق؛ كالپۇك — لەۋ؛ تەسلىمە — بېدەستۇر؛ قەۋەت — ناھايىتى، ئىنتايىن؛ دايماق — تەمىنلىمەك؛ ئورۇمەك — تەرجىمە قىلماق؛ سىجاق — سىزىق؛ خوتۇن — ئايال؛ ساقلىماق — ھودۇقماق؛ باقماق — قارىماق" ۋە باشقىلار.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئەدەبىي تىل ئوزىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىۋىنى ھەرقاچان جانلىق تىل ھىساۋىغا بېيىتىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىيات دەۋرىدە جانلىق تىلغا خاس ئايرىم سوزلەر بارا-بارا ئەدەبىي تىلدا قوللىنىلىش دەرىجىسىگە كوتىرىلىشى مۇمكىن.

جانلىق تىلدا ھاياتتىكى سەلبى ئەھۋاللارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوپال مەنىگە ئىگە بولغان سوزلەرمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل قوپال سوزلەر ۋۇلگارىزمىلار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: "دويۇز، ئەبلەخ، ئەركە-تايتاك، خام سېمىز، بەچچىغەر، ئىپلاس، خۇمپەر، قانخور، زالىم، گالمۇس، دۇلەي، شىخ (چىراي دېيىش ئورنىغا)، تۇمشۇق (بۇرۇن دېيىش ئورنىغا)، پىخسىق، يالاقچى، خوشامەتچى".

بۇ تۈرکۈمگە ياتىدىغان ئايرىم سوزلەرنىڭ مەنىسى ئەسلىدە سەلبى

بولماسلىغى مۇمكىن. لېكىن مەلۇم كونتېكستتا ئۇلار سەلبى مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: "چوشقا (ئادەمگە نىسبەتەن قوللىنىلغاندا)، ئېشەك، ئىت، لالما، چاپاق، يوغان قوساق، مۇشتۇمزور، ئېگىسىز" گە ئوخشاش سوزلەر ئوزلىرىنىڭ كوچمە مەنىلىرىدە قوللىنىلغاندا سەلبى مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ.

جانلىق تىلغا خاس سوزلەر يېزىق تىلىدا، بولۇپمۇ بەدىئىي ئەسەرلەردە مەلۇم ئىستىلىستىك مەقسەتلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىشى مۇمكىن. ساددە ھەم يەرلىك سوزلەر گۈزەل ئەدەبىياتتا پېرسۇناژلارنى تىپىكلەشتۈرۈش ئۈچۈن كېرەك بولسا، قوپال سوزلەر دۇشمەنلەرگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان جىددى كۈرەش ۋە تالاش-تارتىشلار ۋاقتىدا، ئۇلارغا نەپرەت بىلدۈرۈش ۋاقتىدا قوللىنىلىدۇ.

قوپال سوزلەرنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قانداق مەقسەتلەر بىلەن ئىشلىتىلگەنلىگىنى مومىن ھەمرايېۋنىڭ «ئېغىر كۈنلەردە»① ناملىق پوۋېستىدىن ئېلىنغان مۇنۇ مىساللاردىن روشەن كورۈشكە بولىدۇ:

...ھاي، ھارامزادىلەر! قىزىتالاقلار، نىمە بۇ يەرگە كېلىپ كاكىرىشىسەن؟! (30-بەت)، بۇ نىمە دىگەن رەسۋاچىلىق! (33-بەت). ئەجەل ياستۇغىدا يېتىپ، "سۇ" دىسەڭ، ئاداش، دۆيۈز يوغان خوجايىنلار كوزىنىڭ قىرىنى سالمايدىكەن (42-بەت).

ھەي، دوستۇم، مەن ساڭا ئېيتاي، مەھەللىدە بولسا، ئاغزىڭ قېنى دىسە، مانا دەپ بۇرنىمىزنى كورسىتىدىغان گاڭاڭلاردىن ئىدۇق... (46-بەت).

— چۇھ، ئېگىسىز —، دەپ ئېتىغا قامچىراق ۋاقىرىشىغا جانەم بېشىنى ئېرىقتىن ئېلىپ قارىدى (67-بەت).

---

① مومىن ھەمرايېۋ. «ئېغىر كۈنلەردە» ئالمۇتا. 1961-يىل.

ـــ هەي، هارامتاماق! ـــ دەپ ئومەرجان چېيىنى قويۇپ، ئاتىقا قاراپ يۈگرەپ چىقىپ كەتتى (84 ـ بەت).

سەن لاۋزىنى سوز بىلەن يېگىپ بولمايدۇ! (106 ـ بەت).

ـــ ۋاي، ساراڭىمي!...بول چاپسان جانەمنى ئېلىپ بېرىمىز، كىمنى بولار ئىدى؟! ـــ دەپ كوتۇلداپ، غالۋاراپ ئويغە كىرىپ كەتتى (108 ـ ـ بەت).

ـــ هەي، سورەلمە، بولساڭچۇ، كەچ كىردىغۇ! (108 ـ بەت).

ئۇلار موشۇ توڭغۇز بايلارغا ئوخشاش ئىچكىرىسىدىكى بايلارنىڭ ئازاپ ـ زۇلۇمىدا ئولۇپ، قىرىلىپ تۈگىدى (119 ـ بەت). راست، قاچانغىچە ئېزىلىمىز قانخورلارنىڭ قولىدا. بۇ دويۇزلەر بارکىن، بزگە كۈن يوق. بىرە تولا يوقتىش كېرەك، ھىممەت چاپاقنى ئولتۇر! گايىت يوغان قوساقنى، ـــ دەپ ئاردىدىن بىرى سەكرەپ، پىچىغىنى چىقىرىپ. مېھمانخانىغا يۈگردى (120 ـ بەت).

29. دىئالېكتلىق لېكسىكا

ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتولوگىيىسى ئىلگىرى ـ كېيىن ھەقىقى ئىلمىي ئاساستا مەخسۇس تەكشۈرۈلگەن ئەمەس. شۇڭلاشقا تاكى ئاخىرقى يىللارغىچە ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل دىئالېكتلار بارمۇ ياكى يوقمۇ، ئەگەر بار بولسا، ئۇلار قايسىلار دېگەن سۇئالىلارغا ھەرخىل پىكىرلەر ئېيتىلىپ كەلدى. مەسىلەن، ن. ئا. باسكاكوۋ «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت»تە① ئۇيغۇر تىلىدا قەشقەر، ئىلى، ئاقسۇ، خوتەن،

① ن. ئا. باسكاكوۋ ۋە ۋ. م. ناسىلوۋ «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت» موسكۋا. 1939 ـ يىل. 173 ـ بەت.

تۇرپان ۋە لوپنۇر دىئالېكتلىرىنىڭ بارلىغىنى كۆرسىتىدۇ. مەشھۇر ئۇيغۇر شۇناس ئالىم س. يې. مالوۋ ئاشۇ دىئالېكتلارغا قۇمۇل ۋە كۇچار دىئالېكتلىرىنى قوشىدۇ①. لېكىن 1956 ـ 1957 ـ يىللاردا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئازسانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ئىنستىتۇتىنىڭ رەھبەرلىگىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىشلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا دىئالېكت سۆپىتىدە پەقەت خوتەنلىك ۋە لوپنۇرلۇقلارنىڭ تىلىنىلا كۆرسىتىشكە بولىدۇ.② ئۇلگىرى دىئالېكت دەپ كەلگەن قەشقەر، يەكەن، ئىلى، ئاقسۇ، تۇرپان، قۇمۇل، كۇچار ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى ئۆزئارا بەزىبىر فونېتىكىلىق پەرقلەر بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدىغان بولسىمۇ، گىرامماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلىرىدىن ئېيتارلىق ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە ئەمەس. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرتىلىدا مەركىزىي دىئالېكت، خوتەن ۋە لوپنۇر دىئالېكتلىرى بولۇپ ئۈچ دىئالېكت بار. ئەمدى قەشقەر، يەكەن، ئىلى، قۇمۇل، ئاقسۇ، تۇرپان ۋە باشقا يەرلەرگە خاس تىل ئۆزگىچىلىكلىرى مەركىزىي دىئالېكتنىڭ تەركىۋىگە كىرىدىغان مۇناسىۋەتلىك شۇبھىلەرنى تەشكىل قىلىدۇ دەپ ئېيتىش ھەقىقەتكە ئۇيغۇن كەلمىسە كېرەك. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى مەركىزىي دىئالېكتقا ئاساسلانغان. ئەمما بولۇپمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىلى شۇبىسىنىڭ ئەدەبىي تىلدىكى رولى ناھايىتى چوڭ بولدى. بۇ خۇسۇسەن ئىلى ۋىلايىتىدە نەشر قىلىنغان گېزىت ـ ژۇرنال ۋە ھەرخىل كىتاپلارنىڭ باشقا يەرلەرگە نىسبەتەن يېتەرلىك تەرەققى قىلغانلىغى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

---

① س. يې. مالوۋ «شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇبىلىرىگە دائىر ماتېرىياللار» «سېرگى فىدورۇۋۇچ ئولدىنبورگقا بېغىشلانغان توپلام» لېنىنگراد. 1934 ـ يىل. 311 ـ بەت.

② ئە. ن. ئەجىپ. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلى» موسكۋا. 1960 ـ يىل. 9 ـ بەت.

هازىر ئەدەبىي تىل بىلەن دىنالېكتلار ۋە شۇبلەر ئارىسىدا بىر-بىرىگە ئوزئارا تەسىر قىلىش جەريانى كۈچلۈك ھالدا كېتىۋاتىدۇ. نەتىجىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بارغانسېرى رەسمىي تۈس ئېلىپ، مەتبۇئات، رادىئو ۋە باشقا مەدەنى ئالاقە-ۋاستىلىرىنىڭ ئومۇمى يۈزلۈك خاراكتېرغا ئىگە بولۇش مۇناسىۋىتى نەتىجىسىدە ئەدەبىي تىل بىلەن دىنالېكتلار ۋە شۇبلەر ئارىسىدىكى پەرق پەيدىن-پەي تۈگەپ كېتىۋاتماقتا.

ئەلۋەتتە، دىنالېكتلىق ۋە يەرلىك خاراكتېرغا ئىگە بولغان سوزلەر ئەدەبىي تىلغا خاس لېكسىكىنى بېيىتىشتىكى مۇھىم مەنبە-لەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ھازىرقى كۈندىكى تېخى شەكىللىنىش دەۋرىدە، يەنى ئايرىم سوز قاتلاملىرىنىڭ ئەدەبىي تىلغا ياكى بىرەر دىنالېكتقا تەئەللۇق ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاش قىيىن بولغان بىر شارائىتتا ئەدەبىي تىل لېكسىكا-سىنىڭ دىنالېكتىزىملار ھىسابىغا بېيىشى چوقۇم نەرسە. ھەرھالدا دىنالېكتلىق خۇسۇسىيىتى ئوچۇق سېزىلىپ تۇرغان سوزلەرنى ئەدەبىي تىلغا ئېلىپ كىرىشنىڭ ھېچبىر ھاجىتى يوق. مەسىلەن: "جوزا، ئويماق، خوتەك، موما، گوشۇنە" دېگەن سوزلەر ئەدەبىي تىلغا خاس سوزلەردۇر. ئەمما ئايرىم جايلاردا بۇ سوزلەر "شىرە (جوزا)، شاخسىنەك (ئويماق)، تەخەي (خوتەك)، ئانىكا (موما)، پوردەك (گوشۇنە)" دەپمۇ قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى جايلاشقان ئايرىم جايلاردىلا ئىشلىتىلىدىغان مۇشۇ دىنالېكتىزىملار ئەدەبىي تىلدا تامامەن ئىشلىتىلمەيدۇ دېسىمۇ بولىدۇ.

راست، مەلۇم بىر جايدا پەيدا بولۇپ، كېيىن ئومۇمى كوپچىلىك-نىڭ مەنپەئەتىگە سازاۋەر بولغان نەرسىنى ئىپادىلىگۈچى سوزمۇ بارا-بارا ئەدەبىي تىلنىڭ لېكسىكىسىغا قوشۇلۇشى مۇمكىن. لېكىن شۇ سوزنىڭ ئەدەبىي تىل تەكىدىشى مەۋجۇت بولسا، ئۇنى پاراللىل

قوللىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.

دىئالېكتتا، شۇڭگە مەنسۇپ سوزلەر بەزىدە يازغۇچىلار تەرىپىدىن بەلگىلىك جايىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيىتىنى بېرىش ئۈچۈن، پېرسۇناژلارنىڭ ئالاھىدىلىگىنى تەكتىلەپ كورسىتىش مەقسىدى بىلەن قوللىنىلىدۇ.

* * *

تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە ئاكتىپ ۋە پاسسىپ قوللىنىلىدىغان سوزلەرنىڭ بارلىغى مەلۇم. ئاكتىپ سوزلەر ئالاقلىشىش ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق تۇرمۇشتا كوپ قوللىنىلىدىغان ئادەتتىكى سوزلەردىن ۋە قوللىنىلىش دائىرىسى چەكلەنگەن ئاتالغۇ، مۇتەخەسسىسلىككە ئائىت سوزلەردىن ئىبارەت. تار دائىرىدە ياكى كەڭ دائىرىدە قوللىنىلىدىغانلىغىدىن قەتئىنەزەر، بۇ تۈركۈمگە ياتىدىغان لېكسىكىلىق قاتلامدىن كونىرىغانلىقنىڭ ياكى يېڭىلىقنىڭ بەلگىسى تۈيۇلمايدۇ. مەسىلەن، تىلشۇناسلىقتا دائىر كوپلىگەن ئاتالغۇلارنى، شۇنداقلا شائىر ۋە يازغۇچىلار ئىشلىتىدىغان تۈرلۈك ھىسسىياتلىق لېكسىكىنى خىمىيە مۇتەخەسسىسى ئوز ئىشىدا قوللانمايدۇ ياكى، بۇنىڭ ئەكسىچە، خىمىيىگە ئائىت ئاتالغۇلار تىلچىلار تەرىپىدىن قوللىنىلماسلىغى مۇمكىن. لېكىن بۇنىڭدىن ئىلىم-پەننىڭ ھەر ساھەسىگە ئائىت ئاتالغۇلار، شۇنداقلا تەسىرلىك ۋە ھىسسىياتلىق لېكسىكا ۋە شۇنىڭدەك ئىشلىتىلىش دائىرىسى چەكلەنگەن سوزلەر تىلدا ئاكتىپ بولۇش سۈپىتىنى يوقاتمايدۇ.

تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن چىقىپ كەتكەن ياكى چىقىپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان سوزلەر (كونىرىغان سوزلەر) شۇنىڭدەك، يېڭىدىن پەيدا بولۇپ، ئومۇمى يۇزلۈك قوللىنىلىش دەرىجىسىگە كوتىرىلمىگەن سوزلەر (نېئولوگىزملار) پاسسىپ سوزلەر قاتارىغا كىرىدۇ.

30. كونىرىغان سوزلەر

مەلۇم بىر سوزنىڭ كونىراپ تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن تامامەن چىقىپ كېتىشى بەش-ئون يىلنىڭ ئىچىدە بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن ۋاقىت كېرەك: ئاۋال سوز مەلۇم سەۋەپ بىلەن ئاكتىپ زاپاستىن ئاستا-ئاستا پاسسىپ زاپاسقا ئوتىدۇ. پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا زامانىنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئۇ ئۇنتۇلۇپ، ئىشلىتىلىشتىن تامامەن قالىدۇ.

پاسسىپ زاپاستىكى سوزلەر ئوزلىرىنىڭ تىلدا قانچىلىك دەرىجىدە كونىرىغانلىغىغا قاراپ ھەر خىل خاراكتېرغا ئىگە. ئۇيغۇر تىلىنى تارىخىي جەھەتتىن ئېلىپ قارىغاندا، ئۇنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى ئايرىم سوزلەر ھازىر قوللىنىلىشتىن تامامەن چىقىپ قالغان. بۇنداق سوزلەرنىڭ كوپچىلىگى ئاللىقاچان ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. مەسىلەن: "بايات (خۇدا)، بالىق (شەھەر)، بۇدۇن (خەلق)، چىغاي (كەمبەغەل)، قابان (تەخسە)" ۋە باشقىلار. كەلتۈرۈلگەن بۇ مىسالىلار قەدىمقى يازما يادىكارلىقلاردا ئادەتتىكىچە ئومۇمى يۇزلۇك ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇچرىمايدۇ.

كونىرىغان سوزلەرنىڭ ھەممىسلا يۇقۇرىدىكىدەك تامامەن ئۇنتۇلۇپ كېتىشى، ئېلۇەتتە، شەرت ئەمەس. ئايرىم كونىرىغان سوزلەر بىرەن-سىرەن ھازىرمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن ئۇلار ئوزلىرىنىڭ تىلدا مۇستەقىل قوللىنىلىش خۇسۇسىيىتىدىن ئايرىلىپ، بەزىبىر مۇرەككەپ سوزلەرنىڭ ۋە تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىۋىدىلا ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، "ئاغىنە" مەنىسىدىكى "ئوگگە" سوزى "ئاغىنە-ئوگگە" دېگەن قوش سوزنىڭ ۋە "مېلىڭ مىڭغا يەتكىچە، ئوگگەڭ مىڭغا يەتسۇن" دېگەن ماقالنىڭ تەركىۋىدە ئۇچرايدۇ. "ئاچچىق-

چۈچۈك، بالا ـ جاقا، قارىمۇچ" دىگەن سوزلەرنىڭ تەركىۋىدىكى چۈچۈك (ئەسلى چۈچۈك ـ تاتلىق)، جاقا (بالا)، مۇچ (لازا) سوزلىرى ھەققىدىمۇ شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇ.

كونىرىغان سوزلەرنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن تامامەن چىقىپ قالدى دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن: "زاكات، پىتىر، قۇربانلىق، ئەۋرەز، مورا ئوچاق، چوروق، ياساۋۇل، ئىشان" ۋە باشقىلار. بۇ خىل سوزلەر بۇنىڭدىن 30 ـ 40 يىل ئىلگىرى ئادەتتىكى سوزلەردەك تۇرمۇشتا پات ـ پاتلا قوللىنىلغان. لېكىن جەمىيەت ھاياتىنىڭ ئۆزگىرىپ ئوسۇشىگە ئەگىشىپ بۇگۈنكى تىل ئەملىيىتىدە ئاز قوللىنىلىدۇ. مەزكۇر سوزلەر ئوتتۇرىدىن دەۋرىنىڭ ماھىيىتىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن ئايرىم ئىلمىي (تارىخ، ئېتنوگرافىيە پەنلىرىگە ئائىت) ۋە بەدىئىي ئەسەرلەردە ئۇچرىشى مۇمكىن.

تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى مەلۇم سوزلەرنىڭ ئاستا ـ ئاستا كونىراپ، ئۇلارنىڭ پاسسىپ زاپاسقا ئايلىنىشىغا ئېلىپ بارىدىغان سەۋەپلەرگە ئاساسەن، كونىرىغان سوزلەر ئىككىگە بولۇنىدۇ: 1) تارىخىي سوزلەر، 2) ئارخائىزملار.

31. تارىخىي سوزلەر

تەبىئىكى، ئىلگىرى بىر چاغلاردا كەڭ تۇردە قوللىنىلغان ئايرىم نەرسىلەر، تۇرلۇك ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەر زامانىنىڭ ئوتۇشى بىلەن كېيىنكى دەۋرنىڭ تەلىۋىگە جاۋاپ بېرەلمىگەنلىكتىن، ئادەتتە تۇرمۇشتىن يىراقلاشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، تېخنىكىنىڭ ئەڭ قالاق دەۋرىدە كىشىلەر ئوز تۇرمۇشىدا "ساپان"، "بوقۇسا" ۋە "ئوقيا"غا ئوخ-

شاش ساددە قوراللاردىن پايدىلىنىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. ئەمما، كېيىنرەك قورال-سايمانىنىڭ خېلى مۇكەممەل تۈرلىرى كەشپ قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن مەزكۇر قوراللار تۈرمۇشتا ئىشلىتىلىشتىن قالدى. مانا خۇددى مۇشۇ نەرسىلەر ئەمەلىيەتتە ئوز ئەھمىيىتىنى يوقاتقانلىقتىن ئۇلارنىڭ ئاتلىرىمۇ (دېمەك، مۇناسىۋەتلىك سوز-لەرمۇ) بارا-بارا تۈرمۇشتا پاسسىپ ئىشلىتىلىدىغان سوزلەرگە ئايلى-نىدۇ. ئەلۋەتتە، ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەر ئاللىقاچان كونىراپ، تۈرمۇشتىن يىراقلاشتۇرۇلغان تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى ئىپادىلىگۈچى مۇناسىۋەتلىك سوزلەر تىلدا ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ساقلىنىدۇ. مەسە-لەن، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن ئاۋالقى "بولۇس، قازى، ئاقساقال، ئونبېشى، ئەللىكبېشى، يۈز بېشى، مىڭبېشى، ياساۋۇل، پومىش، پرىستوپ (пристип)، ستارشىن" غا ئوخشاش مەمۇرىي خىزمەتلەر سوۋېت ھوكۇمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەنلا توگىدى. شۇڭلاشقا ھازىر بىزنىڭ تۈرمۇشىمىزدا ئۇچرىمايدىغان يۇقۇرىدىكىدەك ئەھۋاللارنى تەسۋىرلەش كېرەك بولغان چاغدا ئاتالغان سوزلەرنى قوللىنىشقا مەج-بۇر بولىمىز.

30-يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىجات ئەتكەن ئۇيغۇر شائىر ۋە يازغۇ-چىلىرى ئومەر مۇھەممەدى، نۇر ئىسرائىلوۋ، مومىن ھەمرايېۋلار ئوزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن ئاۋالقى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ تۈرمۇش ئەھۋالىنى بەدىئىي يوسۇندا تەسۋىر-لەپ كورسەتكەندە، شۇ دەۋرگە خاس نۇرغۇنلىغان سوزلەرنى قوللان-غان ئىدى. مەسىلەن: "پۇرۇم چورۇق، بەگ، قازى، ئاقساقال (مەنسەپ ئىپتى)، پادىشا، بولۇس، ئەللىكبېشى، ئوياز، باتراق، ھەزرەت، گۇبېرناتور، تورە، كىنەز، باي، بايۇەچچە، خانزادە، ئايىم، قۇشناچ" ۋە باشقىلار.

32. ئارخائىزىملار

ئارخائىزىملار تارىخىي سوزلەردىن بەزىبىر خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ پەرقلىنىدۇ. ئەگەر تارىخىي سوزلەرنىڭ، بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، ھازىرقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تېگىشلىك سىنونىملىرى يوق بولسا، ئارخائىزىملارنىڭ سىنونىملىرى بار. ئۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاكتىپ قوللىنىلىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، تارىخىي سوزلەر ئوزلىرى ئىپادىلىگەن نەرسىنىڭ، چۈشەنچە ۋە ئۇقۇمنىڭ كونىرىشى بىلەن بىللە ئاستا-ئاستا پاسسىپ زاپاسقا ئايلانسا، ئارخائىزىملار مۇناسىۋەتلىك نەرسىنىڭ ياكى چۈشەنچە، ئۇقۇمنىڭ كونىرىشىغا باغلىق ئەمەس. تىل تارىخىنىڭ بىر دەۋرىدە ھازىرقى تۇرمۇشتا بار ئۇقۇم باشقىچە ئاتالغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە ياشقىچە ئاتىلىدۇ. ئۇ نەرسىنىڭ ياكى ئۇقۇمنىڭ بۇرۇنقى ئېتى ئارخائىزىمغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىلگىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوللىنىلىدىغان ئاي ئاتىلىرى: "ھېمال، سۆيۈر، جەۋزا، سەرتان، ئەسەت، سۇنبۇلە، مىزان، ئەقراپ، قەۋس، جەدى، دەلۋە، ھوت" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى، يەنى "ھېمال، سۆيۈر، جەۋزا" — باھار ئايلىرى (مارت، ئاپرېل، ماي ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ)؛ "سەرتان، ئەسەت، سۇنبۇلە" — ياز ئايلىرى (ئىيۇن، ئىيۇل، ئاۋغۇست ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ)؛ "مىزان، ئەقراپ، قەۋس" — كۈز ئايلىرى (سېنتەبىر، ئوكتەبىر، نويابىر ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ)؛ "جەدى، دەلۋە، ھوت" — قىش ئايلىرى (دېكابىر، يانۋار، فېۋرال ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ).

مەزكۇر ئاي ئاتىلىرى ھازىر ئەمىلىيەتتە قوللىنىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئورنىغا رۇس تىلى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان "يانۋار، فېۋرال، مارت، ئاپرېل، ماي، ئىيۇن، ئىيۇل، ئاۋغۇست، سېنتەبىر، ئوكتەبىر،

نوياسر، دېكاسر" دېگەن ئاي ئاتلىرى ئىشلىتىلىدۇ. فولكلورماتېرىيالىرىدا كونا ئاي ئاتلىرىنىڭ بىر-سېرەن ئۇچرايدىغانلىقىنى كۆرسىز. مەسىلەن: "ھوت كەتمەن سېپىنى تۆت" (ھوت — فېۋرال ئېيى. "ئەتىياز كېلىپ قالدى، دېخانچىلىق ئىشلىرىغا تەييارلان" دېگەن مەنىدىكى ماقال)؛ "كىشىنىڭ ئىشىغا سەرىتاندا قول توڭۇپتۇ" (سەرىتان — ئىيۇن ئېيى). "ئەسەت" دېگەن كىشى ئېتى بىلەن "مىزانگۇل" دېگەن گۈل ئاتلىرىمۇ چوقۇم يۇقۇرىدىكى ئاي ئاتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

ئارخائىزىمغا ئايلانغان سوزلەرنى ئۇلارنىڭ بەزىبىر لېكسىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە سىمانتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، ئۇزئارا بىر نەچچە قىسىمغا بولۇشكە بولىدۇ:

بىرىنچىدىن، ئايرىم ئارخائىزىم سوزلەر ئۇزلىرىنىڭ پۈتكۈل تاۋۇش يىغىندىسى بىلەن بىللە تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن تامامەن چىقىپ قېلىپ، ئاللىقاچان ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. ھازىر بۇنداق سوزلەرنىڭ ئورنىدا مۇتلەق باشقا سوزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: "ئىش ياكى ئىس (يولداش)، نوم (قانۇن)، ئۆد (ۋاقىت)، ئۆگ (ئانا)، ئۆگسىز (يېتىم)، چىغاي (كەمبەغەل)، بەركە (قامچا)، بىچىن (مايمۇن)، بىتكىچى (خەتچى)، بورلۇق (ئۇزۇملۇك)، بۆگدە (خەدىجە)، بۇ سانچ (قايغۇ-ھەسرەت)".

ئىككىنچىدىن، بەزى ئارخائىزىملارنىڭ تومۇرى ھازىر قوللىنىلىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ شۇ تومۇرغا مۇناسىۋەتلىك سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەن شەكلى ھازىرقى زامان تىلى ئۇچۇن كونا ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن: "بىلىگ ياكى بىلگە — بىلىم، بىلىكلىگ — بىلىملىك، قاچۇغلۇغ — قاچقۇن، قاراغۇ — قاراۋۇل، ئىچىرەكى — ئىچىدىكى، ئالمچى — ئالغۇچى، ئەمگ — ئەمچەك، ياڭلۇق — يېڭىلاش".

بۇلاردىن باشقا فونېتىكىلىق ئارخائىزىملارمۇ بار، يەنى سوزنىڭ تومۇرى، ئومۇمەن ئۇنىڭ مورفولوگىيىلىك قۇرۇلۇشى كونا ئەمەس، پەقەت تاۋۇش يىغىندىسى كونىرىغان. مەسىلەن: "كەدىم (كىيىم)، كەرگەك (كېرەك)، توققۇز ئون (توخسان)، تورتۇنچ (تورتىنچى)، تۇشەك (تۇشەك)، ئۇد (ئۇي)، ئودىرەك (ئودەك)، ئوگرەنمەك ياكى ئورگەنمەك (ئوگىنىش)، قاداش (قايناش-قېرىنداش مەنىسىدە)، قۇدرۇق (قۇيرۇق)" ۋە باشقىلار. مانا بۇنىڭدەك سوزلەر زامانىنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئوزلىرىنىڭ فونېتىكىلىق تەركىۋىنى قىسمەن ئوزگەرتىپ، ھازىرقى تىلىمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك سوزلەرگە نىسبەتەن كونا شەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلىدا سىمانتىكىلىق ئارخائىزىملارمۇ پات-پات ئۇچرايدۇ. بۇ تۇركۇمگە كىرىدىغان كونا سوزلەرنىڭ ئوزلىرىگە خاس خۇسۇسىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاكتىپ قوللىنىلىدىغان بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئوزلىرىنىڭ دەسلەپكى مەنىلىرىگە قارىغاندا، تامامەن باشقا مەنىنى ئاڭلىتىدۇ، يەنى ئوزلىرىنىڭ ئەسلى مەنىسى ئۇنتۇلۇپ (ئارخائىزىمغا ئايلىنىپ)، يېڭى مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان سوزلەر سىمانتىكىلىق ئارخائىزىملارنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن: "ئەمگەك، تەڭرى، باي، بايۇەچچە، ئاقساقال" دىگەن سوزلەرنى ئالايلى. بۇ سوزلەر ھازىرقى تىلىمىزدا "ئىش-ئوقەت (ئەمگەك)، خۇدا (تەڭرى)، ھاللىق (باي)" مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. شۇنداقلا ئوزىنى يۇقۇرى تۇتىدىغان، سىلىق-سىپايە ئادەملەرنى شاڭخو قىلىپ "بايۇەچچە" دەپ ئاتايدۇ. مويسىپىت، ھورمەتلىك كىشىنى "ئاقساقال" دىيىشى مۇمكىن. ئەمما بۇ كەلتۇرۇلگەن سوزلەر تىل تەرەققىياتىنىڭ ئوتكەن بىرەۋرلىرىدە ھازىرقىغا نىسبەتەن تامامەن ئوزگىچە بىر مەنىدە قوللىنىلغانلىقىنى مەلۇم. مەسىلەن: "ئەمگەك — ئەزگۈ، ئازاپ، ئېغىرچىلىق؛

تەگرى ــ تاسان؛ باي ــ ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن ئاۋالقى بايلىق ئىگىسى، مال ـ مۇلكى كوپ ئادەم؛ بايۋەچچە ــ باي ۋە بەگلەرنىڭ بالىسى؛ ئاقساقال ــ ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرى مەنسەپنىڭ ئېتى ياكى شۇ مەنسەپتىكى ئادەم. دەمەك، "ئەمگەك"، "تەڭرى" دېگەن سوزلەرنىڭ دەسلەپكى مەنىلىرى ھازىر ئۇنتۇلۇپ، يېڭى مەنىدە قوللىنىلغان؛ "باي"، "بايۋەچچە"، "ئاقساقال" دېگەن سوزلەرمۇ ھازىر يېڭى مەنىدە ئىشلىتىلىپ، ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى مەنىلىرى تارىخىي سوزلەرگە ئايلانغان.

كونىرىغان سوزلەرنىڭ، بولۇپمۇ، تارىخىي سوزلەرنىڭ بەدىئىي ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ، تارىخىي رومان، پوۋېست، پوئېما، ئوچېركلارىدا پات ـ پاتلا ئۇچرايدىغانلىقىغا بىرنەچچە مىسال كەلتۈرەيلى: "يېزىدىكى قازى، ئاقساقال، ئەللىكبېشىلىرى بولسا، ئىززەتلىنىك، ئابرويلۇق كىشىلەر بىلەن ئۇلۇقنى قارشى ئېلىشقا مەھەللە چېتىدە چاجاك قىلىپ، ئون ـ ئونبەش ئاتلىق بولۇپ ئالدىغا كەتتى"، "بەگلىرىم، ئاخۇنلىرىم ئۇزۇن يىللاردىن بېرى پادىشا ھەزرەتلىرى بىزنىڭ پۇخرايىمىزدىن خىزمەتكە كىشى سورىمىغان ئىدى". "ئۇ جۇۋانلار ساڭا ئوخشاش بايۋەچچە، خانزادىلەرگە لايىق" (مومىن ھەمرايېۋ. «ئېغىر كۈنلەردە» 16 ــ، 19 ــ، 66 ــ، 81 ــ بەتلەر).

كونىرىغان سوزلەر بۈگۈنكى ھاياتىمىزنى تەسۋىرلەيدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئۇچرىمايدۇ دېسەمۇ بولىدۇ.

33. نېئولوگىزملار*

زامانىنىڭ ئوتۇشى بىلەن تىلدا ئايرىم سوزلەرنىڭ كونىراپ

* نېئولوگىزم ــ يېڭى سوزلەر.

قالىدىنالغىنى ئۈچۈن ئوتتۇق. ئەما، بۇنداق ئەكسىچە، ئۇرغۇنلىق خان سۆزلەر لۇغەت تەركىۋىگە يېڭىدىن قوشۇلۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق يېڭى سۆزلەر تىلدا ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى بۇ جەريان لېكسىكىنىڭ پەيدىن-پەي تەرەققى قىلىشىغا ئېلىپ بارىدۇ. لۇغەت تەركىۋىگە يېڭى سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇش جەريانى ئومۇمەن لېكسىكىدىكى ئىككىنچى بىر پاسسىپ قاتلامنى — ئىنئولوگىزىملارنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئىنئولوگىزىملار تىلدا يېڭىدىن پەيدا بولۇپ، تېخى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىش دەرىجىسىگە يەتمىگەن ۋە مۇشۇ سەۋەپكە بىنائەن پاسسىپ زاپاسقا ياتىدىغان سۆزلەردۇر. دېمەك، يېڭى پەيدا بولغان سۆز مەلۇم نەرسە، ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىنىڭ رەسمىي ئېتى سۈپىتىدە كوپچىلىك تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن ھەم ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كېڭەيگەندىن كېيىن ئوزىنىڭ ئىنئولوگىزىملىق سۈپىتىنى يوقىتىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ بىر دەۋرىدە ئىنئولوگىزىم بولغان سۆز كوپ ئوتتەسىتىنلا ئادەتتىكى ئاكتىپ سۆزلەر قاتارىغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: "سۈنئى ھەمرا، تېلېۋىزور، ئىلغار، چوپان"غا ئوخشاش سۆزلەر بۇنىڭدىن 5-6 يىل ئىلگىرى ئۇيغۇر تىلىدا ئىنئولوگىزىملاردىن ھىساپلىناتتى. لېكىن ھازىر بۇ سۆزلەر خەلق ئاراسىغا كەڭ تۈردە تارقىلىپ، ئاكتىپ قوللىنىلغاچقا، ئىنئولوگىزىم قاتارىغا كىرمەيدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىغا سۈپەت دەۋرىدە رۇس تىلى ئارقىلىق كىرىپ ئوزلەشكەن "كولخوز، سوۋخوز، پارتىيە، سوتسىيالىزىم، سوۋېت، زاۋۇد، ماتور، ماشىنا، ئېلېكتر، توك، رادىئو، تېلېئون، ئاكادېمىك، تىياتىر، پەلتو، پاپكا، پارتا، بىرىگادا، تىراكتور"غا ئوخشاش نۇرغۇنلىغان سوز ۋە ئاتالغۇلار ياكى بولمىسا، تىلىمىزنىڭ ئوز ئىچكى ۋاستىلىرىگە ئاساسەن پەيدا بولغان "بەش يىللىق، ئىشلەپچىقىرىش، يېقىلغۇ، سوتسىيالىستىك

مۇسابىقە، تىراكتورچى، لېنىنچى، يەتتە يىللىق" قا ئوخشاش سوز-لەرمۇ ھازىر نېئولوگىزىملار ئەمەس.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، تىلدا يېڭىدىن پەيدا بولغان ئايرىم سوزلەر مەلۇم سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىلىش دەرىجىسىگە كوتىرىلەلمىگەن پېتىچىلا تارىخىي سوزلەرگە ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن. مەسىلەن: "سوۋىز قوشىچى، كوك كوينەكلەر، كالتە چاپان، ياچېيكا، ناركومات"قا ئوخشاش سوزلەر ئۇيغۇر تىلىدا يېڭىرمىنچى يىللاردا پەيدا بولۇپ، خەلق ئارىسىغا سىڭەرسىمە-تىنلا، ئاز ۋاقىت ئىچىدە تارىخىي سوزلەر قاتارىغا ئوتۇپ كەتتى. چۈنكى بۇ خىل سوزلەر جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ قىسقا بىر دەۋرىدىكى ۋاقىتلىق ھادىسىلەرنى ئىپادە قىلغان ئىدى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى نېئولوگىزىملار تىلىمىزنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسلانغان ھالدا بىرقانچە ئۇسۇللار ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسلىقلىرى توۋەندىكىلەردىن ئىبا-رەت:

1. ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز ياساش ئۇسۇللىرى ۋە ۋاستىلىرى ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ. بۇنىڭغا، بىرىنچىدىن، ھەر خىل قوشۇمچىلار-نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پەيدا بولغان سوزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن: "ئۇچ-قۇچى (ускопаемое)، قوشۇلما (сплав)، قېزىلما (лётчик)، ئېگىلىك (хозяйство)، تەشكىلاتچى (организатор)، پوچتىد-كەش (почтальон)، باشقارما (управление)، يامغۇرلۇق (плащ)".

مۇھىمكى، ئايرىم قوشۇمچىلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ رەسمىيلەشكەن ئۇز سوز ياساش قانۇنلىرىغا ئاساسەن چەتتىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەرگە ئۇلىنىپمۇ يېڭى سوزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق قوشۇمـ-چىلارنىڭ ئەڭ ئۇتۇملۇكلىرى سۈپتىدە "-لىق، -لىك، -لۇق، -

لۇك، ـ چى، ـ لا، ـ لاشتۇر، ـ لەشتۇر" قوشۇمچىلىرىنى ئاتاپ ئوتۇش مۇمكىن. مەسىلەن: "ئاگېنتلىق (агенство)، مىنىستىرلىك (министерство)، ئاكادېمىيەلىك (академический)، مورفولوگىيەلىك (морфологический)، كوستيۇملۇق (كوستيۇمغالايىق مال)، موسكۋالىق (москвич)، ئوبزورچى (обозреватель)، مىچۇرىنچى (мичуринец)، ياش گۋاردىيەچى (молодогвардеец)، فۇتبولچى (Футболист)، ئاسفالتلاماق، (асфальтировать)، مېخانىكىلاشتۇرماق (механизировать)، رادىئوفىكاتسىيە (радиофикация)".

2. ئۇيغۇر تىلىدا بۇرۇندىن بار سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنى تەلەپكە لايىق كېڭەيتىپ، باشقىچە، يېڭى بىر مەنىدە ئىشلىتىپ قوللىنىشىمۇ نېئولوگىزىملارنى ھاسىل قىلىشنىڭ ئاساسىي يولىدۇر. مەسىلەن: "بىر، ئىككى، ئۈچ، توت، بەش" سوزلىرى ئىلگىرى پەقەت ساناق سانلارنىلا ئاڭلاتقان بولسا، ئەمدى ھازىر ئۇنىڭ ئۇستىگە مەكتەپ ھاياتىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىمىنى باھالاشتا قوللىنىلىدىغان ئوللىچەم مەنىلىرىنىمۇ بىلدۈرىدۇ: "بىر ــ ناھايىتى ناچار، ئىككى ــ ناچار، ئۈچ ــ ئوتتۇرا، توت ــ ياخشى، بەش ــ ناھايىتى ياخشى". "ئىگە، خەۋەر، ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى، ئىسىم، سۈپەت، سان، كېلىش، قوشۇمچە، ھالەت، رەۋىش، ئالماش، تومۇر، ئاساس، تاۋۇش، بوغۇم" غا ئوخشاش سوزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە بۇرۇندىن بار سوزلەردۇر. لېكىن بۇ سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنى كېڭەيتىپ، ھازىر تىل ئاتالغۇلىرى سوپىتىدە ئىشلىتىمىز. دېمەك، ئۇلارنىڭ كېيىنكى مەنىلىرى يېڭى بولغانلىقتىن مۇناسىۋەتلىك سوزلەرمۇ يېڭى ھىساپلىنىدۇ.

3. نېئولوگىزىملارنى ھاسىل قىلىشنىڭ مۇھىم بىر يولى باشقا تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىش يولىدۇر. تۇرمۇشتا يېڭىدىن بارلىققا

كەلگەن شەيئى ۋە ئۇقۇملارنىڭ بىر قاتارى ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: "ئىشكاف، ئېلېكتر، گاز، سېيىق، كارتوتېكا، تېلېفون، تراموَاي، تراللېيبۇس، ئاسفالت، رومان، ژۇرنال، رېداكسىيە، كومباين، زۇبنۇ، فېرما، ئىنستىتۇت، كافېدرا، فاكۇلتېت، ماشىنكا، پوچتا" ۋە باشقىلار. ئىسىم-پەن، تېخنىكا ۋە مەدەنىيەتنىڭ ھەر ساھەسىگە مۇناسىۋەتلىك كىرىپ ئوزلەشكەن ۋە ئوزلىشىۋاتقان بۇنداق سوزلەر ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى كوپ. ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى ھازىر ئومۇمىي خەلقىلىق خاراكتېرغا ئىگە بولۇش بىلەن پاسسىپ زاپاستىن ئاكتىپ زاپاسقا ئايلاندى.

سوۋېت ھوكۇمىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئايرىم تىلچىلار تەرەپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان يېڭى سوز ھاسىل قىلىش توغرىسىدىكى ئارتۇقچە ھەۋەسلىك ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات يونۇلۇشىنى ئېتىۋارغا ئالمىغان ئىدى. شۇنداقلا ئۇلار ئىجات قىلغان بەزىبىر سوزلەرنى (مەسىلەن: "گۇلدۇرقوش-تراكتور، گۇلدۇرقۇش-ساماليوت (ئايرۇپىلان)، قىزىل ملىق-پومىدور، يەردومىلغى-كارتوفېل (ياڭيۇ)" ۋە باشقىلار) خەلق قوبۇل قىلمىدى.

34. مۇتەخەسسىسلىكىگە ئائىت سوزلەر بىلەن ئاتالغۇلار

كىشىلەر پائالىيىتىنىڭ ھەر بىر ساھەسى ئۆزىگە خاس مەخسۇس سۆزلەرگە، ئاتالغۇلارغا ئىگە. بۇنداق سۆزلەر ۋە ئاتالغۇلار شۇ ساھەدە ئىشلىتىلىدىغان تۇرلۇك نەرسە، قورال-سايمان ۋە باشقا كوپلىگەن ئۇقۇملارنىڭ ئېتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: "سۇلاق، باش سۇ، ئايلاق

سۇ، توغان، ئورەك، شاك، ئاختاما، ئوسا" غا ئوخشاش سوزلەر دىخانچىلىق ئىشلىرىدا ئاشلىق سۇغىرىشقا مۇناسىۋەتلىك سوزلەردۇر. ياكى بولمىسا، "جۇملە، ئىبارە، سوز، بوغۇم، تاۋۇش، گىراممات-تىكا، مورفولوگىيە، سىنتاكسىس، فونېتىكا، ئىسىم، سۈپەت، ئالماش، سان، پېئىل، رەۋىش" كە ئوخشاش سوزلەر تىل ئاتالغۇلىرىدۇر.

مۇتەخەسسىسلىككە ئائىت سوزلەر بىلەن ئاتالغۇلار قوللىنىلىش دائىرىسىگە قاراپ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مۇتەخەسسىسلىككە ئائىت سوزلەر، بولۇپمۇ، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە، تار دائىرىدىكى كەسىپكە خاس سوزلەردىن تەركىپ تاپىدۇ ۋە بۇلېكسىكـ لىق قاتلام بەزىدە يەرلىك خاراكتېرغا ئىگە بولغان سوزلەر بىلەن چېگرىداش بولۇپ كېلىدۇ. مەلۇم بىر جاينىڭ ئېھتىياجىغا، شارائىتىغا مۇناسىۋەتلىك بارلىققا كەلگەن كەسىپ ئۇيغۇرلار جايلاشقان ئىككىنچى بىر يەردە بولماسلىغى مۇمكىن. دېمەك، ئاشۇ كەسىپكە ئائىت سوزلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تۈردە تارقالماي، شۇ كەسىپ ئورنى جايلاشقان يەردىلا ئىشلىتىلىشى تەبىئى نەرسە. مەسىلەن، ئالمۇتا ئوبلاستىنىڭ ئۇيغۇر رايونىدىكى تاغ ئېتىگىگە جايلاشقان يېزىلاردا (ئاقسۇ، دولاتا، سەككزون، ئاۋات ۋە باشقا يېزىلاردا) تۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلار قىش-ياز تاغدىن ئاساسەن قارىغاي ئوتۇن ئەكىلىدۇ. مانا شۇ تاغدىن ئوتۇن ئەكىلىش كەسىپىگە مۇناسىۋەتلىك ھالدا پەيدا بولغان "بالقۇش، سويما، شىرشىم، ياتمان، قاراقوزاق، سوتۇنگە، تومار، يېرىندا، سورەتمە، بىريان، ئولغۇر"غا ئوخشاش سوزلەر يۇقۇرىدا ئاتالغان يېزىلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا قوللىنىلىشى مۇمكىن. ئەمدى ياركەنت، چىلەك رايونلىرىدىكى ۋە ئالمۇتا ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانمىغانلىقى سەۋەبىدىن يۇقۇرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن سوزلەر ئۇلارغا نامەلۇم. شۇنداقلا تۇرپان تەۋەسىدە كارىز كولاپ سۇ چىقىرىش كەسىپىگە مۇناسىۋەتلىك سوزلەرمۇ ئۇيغۇرلار

ئارىسىدا ئومۇمى يۇزلۈك قوللىنىلمايدىغانلىقى تەبىئىدۇر. مۇنەخەسسەسلىكىگە، كەسپىگە ئائىت سۆزلەرگە خاس ئوزگىچىلىكىلەر ئەنە شۇلاردىن ئىبارەت.

ئاتالغۇلارمۇ كىشىلەر پائالىيىتىنىڭ مەلۇم ساھەلىرى ئەتراپىدا چەكلىنىدۇ. دېمەك، ئىلىم-پەن، تېخنىكا، يېزا ئىگىلىگى ۋە مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسىسىغا تەئەللۇق مەخسۇس ئاتالغۇلار ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، تېخنىكىلىق ئاتالغۇلار: "ماشىنا، موتور، ستانوك، مېخانىزىم، ئېكسكاۋاتور، رېلىس، پويىز، رول، كومبايىن"؛ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي ئاتالغۇلار: "تەڭلىك، ئازاتلىق، پارتىيە، كوممۇنىزىم، سايلام، ھاكىمىيەت، تېچلىق، تەنەنەرق، دولەت"؛ يېزا ئىگىلىگىگە ئائىت ئاتالغۇلار: "كۆادىرات-ئۆۋا ئۈسۈلى، كومە قوناق، تېرىم، تىك يەر، سورەم، تىرنا، سوقا، ئاختاما"؛ جۇغراپىيەلىك ئاتالغۇلار: "كول، دېڭىز، دەريا، رايون، ئوبلاست، بوغاز، قولتۇق، يانار تاغ"؛ ئاناتومىيەلىك ئاتالغۇلار: "ئاشقازان، تال، بېغىر، بورەك، ئوپكە، قىزىل ئوڭگەچ"؛ ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى: "رومان، پوئېما، ھىكايە، قاپىيە، تۇراق، مۇبالىغە، مىسرا، كۇبلېت، تەرجىمان"؛ زوئولوگىيە ئاتالغۇلىرى: "سۈت ئەمگۈچىلەر، قوش تۇياقلىقلار، ئومۇرتقىلىقلار، ئۇدەك تۇمشۇق، توشقان، كەپتەر، كەسىلەنچۇك" ماتېماتىكا ئاتالغۇلىرى: "بولىگۈچ، بولۇنىگۈچ، تىوت ئەمەل، مەخرەج، سۈرەت، كەسىر، كۆادىرات" ۋە باشقىلار.

يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن ئاتالغۇلار مەلۇم ئىلىم-پەن ساھەسىگە خاس بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسەن مۇناسىۋەتلىك ئىلىم-پەن مۇنەخەسسەسلىرى قوللىنىدىغان بولسىمۇ، بۇ ئاتالغۇلار ئومۇمى كوپچىلىك ئۇچۇن بىردەك خىزمەت قىلىدۇ. يەنى ئۇلاردا تار دائىرىدىكى كەسپىكە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەردىكىگە ئوخشاش يەرلىك ئوزگىچىلىكنى ئەكس ئەتتۈرۈش خۇسۇسىيىتى يوق. ئاتالغۇلار ئادەتتە مۇناسىۋەتلىك

دولەت ئورگانلىرىدا رەسمىي تەستىقلەنگەندىن كېيىنلا ھەممىنىڭ بىردەك ئومۇمى يۇزلۈك قوللىنىشىنى تەمىن قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئاتالغۇلار مەسىلىسى تىلشۇناسلىقتىكى چوڭ دولەتلىك ئەھمىيەتتى بار مەسىلىلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئاتالغۇغا خاس ئاساسىي بىر خۇسۇسىيەت شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ ئادەتتىكى سوزلەردەك كوپ مەنىلىك بولماي، بەلكى مەلۇم ئىلىم ساھەسىدە ئاساسەن بىرلا مەنىنى ئىپادە قىلىدۇ. لېكىن تىلدىكى ئايرىم ئاتالغۇلار ئىلمىنىڭ ھەر ساھەسىدە ئوز ئالدىغا بىر-بىردىن مەنە ئاڭلىتىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "تومۇر" دېگەن سوز تىلشۇناسلىق ئىلمىدە بىر مەنە (سوزنىڭ تومۇرى)، بوتانىكىدا بىر مەنە (ئوسۇملۇق تومۇرى)، ئاناتومىيەدە بىر مەنە (قان تومۇرى) ئاڭلىتىدۇ. ياكى بولمىسا، "پارتىيە" سوزى ھەم سىياسى ئاتالغۇ (مەسىلەن، كوممۇنىستلار پارتىيىسى)، ھەم شاخمات ئويۇنىغا مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇ (مەسىلەن، بىر پارتىيە شاخمات ئويناق)، ھەم تۇركۇم، گۇرۇپپا مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ (مەسىلەن، بىز بىرىنچى پارتىيە بولۇپ كەتتۇق) بولۇپ كېلىدۇ. ئەمما بىر ئاتالغۇنىڭ مەلۇم بىر ئىلىم ساھەسىدە ئىككى مەنە ئاڭلىتىشى مۇمكىن ئەمەس.

ئۇيغۇر تىلىدا جەمىيەت ھاياتىنىڭ ھەرخىل ساھەلىرىگە ئائىت ئاتالغۇلار ئاساسەن ئىككى تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ. ئۇلار، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوز سوز بايلىغى ئاساسىدا ئىجات قىلىنسا، ئىككىنچىدىن، تېگىشلىك ئۇقۇمنى تولۇق ۋە ئېنىق ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدا بولمىغان ھالەتتە، باشقا تىللاردىن، ئەڭ ئالدى بىلەن رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ.

35. تەسرلىك لېكسكا ۋە ھسسىياتلىق لېكسكا

تىلدا كوتىرەڭگۈ روھ بىلەن جارالىق ئېيتىلىدىغان ياكى كىشىلەر-نىڭ بىرەر ئەھۋالغا بولغان مۇناسىۋىتىنى، كۆزقارىشىنى ئېنىق ۋە قىزغىن ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سوزلەر تەسرلىك لېكسكا قاتلىمىنى تەشكىل قىلىدۇ. تەسرلىك مەنىدىكى سوزلەر كوپرەك بەدىئىي ئەسەرلەردە قوللىنىلىپ، تەسۋىرلىنىۋاتقان نەرسە ياكى ۋەقەگە ئالاھىدە تەنتەنىلىك ۋە گۈزەل رەڭ بېرىدۇ. مەسىلەن: "پار-لاق، موجىزە، دىلدار، شىرىن، مەستانە، مەرت، مەھبۇبە، قەلب، رىشتە، ئىچىرە، ھوسۇن، جامال، لەززەت، كارامەت، مىسلىسىز، ئاجايىپ، مۇھەببەت، خۇمار كوز، سۇمبۇل چاچ، قىيىلغان قاش، شىر-غۇرانىدەك، چەكسىز دالا، مىليونلارچە، لالە، قۇياش، ئەزىشى-ئەلا، ئەپلاتۇن، تۇمەن تۇرلۇك، ئاپىرىن" ۋە باشقىلار.

تەسرلىك لېكسكا گەپنىڭ گۈزەللىك دەرىجىسىنى كۈچەيتىندە-غان بولسا، ھسسىياتلىق لېكسكا كىشىلەرنىڭ ئىچكى سېزىمى بىلەن كەيپىياتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ھسسىياتلىق لېكسكا، بىرىنچىدىن، شەخسنىڭ ئوز ئىچكى سېزىمىنى بىلدۇرىدۇ؛ ئىككىنچى-دىن، شەخسنىڭ بىرەر نەرسە ياكى ھادىسىگە بولغان ئىجابىي ياكى سەلبىي كوزقارىشىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خىل سوزلەر مەنىسى بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئانتونىملىق جۈپ سوزلەردىن تەشكىل تېپىشى مۇمكىن. مەسىلەن: "ياخشى-يامان، چىرايلىق-سەت، نەپىس-قوپال، ئاچچىق-تاتلىق" ۋە باشقىلار. كىشىلەرنىڭ ياخشى كورۇش ياكى يامان كورۇش سېزىمىنى ئەزەلدىن ئىپادە قىلىشقا قابىل سوزلەر بىلەن بىللە (مەسىلەن: "نەپرەت، غەزەپ، ئاچچىق، خوش كەيپ،

قورقۇنچ، خوشاللىق، ئەركىلەش، مەغرۇرلۇق، نازۇكلۇق، غەم، قايغۇ، بىچارە، ئوبدان، خۇش خۇي" ۋە باشقىلار)، پەقەت كونىكستىتىلا ھىسسىياتلىق ئاراكىشرغا ئىگە بولىدىغان سوزلەر بار. مەسىلەن، "باي" دىگەن سوزنىڭ مۇلۇكدار، بەدولەت، ھېئودال ۋەكىللىرىگە نىسبەتەن ئىپتىلىشى بىلەن (باي بايىغا باقار، سۇ سايغا) ھازىرقى ۋاقىتتىكى (بىزنىڭ كولخوز باي كولخوز) قوللىنىلىشىدا خېلى پەرق بار. بىرىنچىسىدە "باي" سوزى سىنىپىي كوزقاراشقا مۇناسىۋەتلىك سەلبىي مەنىنى ئىپادىلىسە، ئىككىنچىسىدە خەلقنىڭ ھاللىق، پاراۋان تۇرمۇشىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق ئىجابىي مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

سوزدە ھىسسىياتلىق تۇس ھەر خىل كىچىكلىتىش، ئەركىلىتىش قوشۇمچىلىرى ئارقىلىقمۇ پەيدا بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇنداق سۇبىيكتىپ باھانى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلار ئاساسەن توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) ـ چاق، ـ چەك، ـ چۇق، ـ چە ـــ قوزىچاق، كولچەك، بالىچۇق، باغچا، ئالمىچە ۋە باشقىلار.

2) ـ جان ـــ بالىجان، ئاكىجان، ئۇكىجان، ياريجان، ئىمىنجان، ئىسمايىلجان، يۇسۇپجان ۋە باشقىلار.

3) ـ غىنا، ـ گىنە، ـ قىنا، ـ كىنە ـــ ئازغىنا، ئاققىنا، كوكىكىنە، جېنىمغىنا، كىچىككىنە، تىرىككىنە ۋە باشقىلار.

خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، ھىسسىياتلىق مەنە ئىستىللىق ئالاھىدىلىكى لەر بويىچە ھەركىمنىڭ سوز قوللىنىش مەقسىدىگە ئاساسەن پەيدا بولىدۇ. دىمەك، ھىسسىياتلىق مەنىسى يوق ئادەتتىكى سوز كونىكستىتا كوچمە مەنىدە قوللىنىلىپ، شەخسنىڭ بىرەر نەرسە ياكى چۇشەنچىگە بولغان ئىجابىي ياكى سەلبىي كوزقارىشىنى ئىپادىلىشى مۇمكىن.

۷. فرازېئولوگىيە

36. فرازېئولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

فرازېئولوگىيە تىلشۇناسلىقتا ئىككى تۈرلۈك ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇ ھەر بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى ئوبرازلىق ئىبارە، ئىدىئوم ۋە باشقا تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنىڭ يىغىندىسىنى بىلدۈرسە، ئىككىنچىدىن، شۇ تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى تەكشۈرىدىغان تىل ئىلمىنىڭ، جۈملىدىن لېكسىكولوگىيىنىڭ مەخسۇس بىر قىسمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

فرازېئولوگىيە پەقەت كېيىنكى ۋاقىتلاردىلا پەن سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن ۋە ئىلمىي جەھەتتىن ئاز ئىشلەنگەن ساھەنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

سوۋېت تىلشۇناسلىغىدا فرازېئولوگىيىگە ئىلمىي ئورۇن بېرىلىشى ۋە ئۇنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تەرەققى قىلىشى ئاكادېمىك ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوۋنىڭ ئىسمى بىلەن باغلىق. ئالىم ئۇزۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە① رۇس تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن ئالاھىدە ئورۇن

---

① ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوۋ. «تىلشۇناسلىقنىڭ بىر ساھەسى سۈپىتىدىكى رۇس فرازېئولوگىيىسى ھەققىدە ئاساسىي چۈشەنچىلەر» (يىللىق ئىلمىي يىغىن ئەسەرلىرى. لېنىنگراد دولەت ئۇنىۋېرسىتېتى. لېنىنگراد. 1946 ـ يىل)؛ «رۇس تىلىدىكى فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەرنىڭ ئاساسىي تۈرلىرى توغرىسىدا» (ئا. ئا. شاخماتوۋغا بېغىشلانغان توپلام. موسكۋا ـ لېنىنگراد. 1946 ـ يىل)؛ «رۇس تىلىدىكى فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەرنىڭ ئاساسىي تۈرلىرى» (رۇس تىلى. موسكۋا. ماتېرىيال نەشرىياتى. 1947 ـ يىل).

ئوتتىدۇ. مەسىلەن: "бить баклуши" (ۋاقتىنى بىكار ئوتكۈزۈش "заморить червячка" (ئۇگدىمەك)، "клевать носом" مەنىسىدە)، (تاماق يەۋالماق). "у черта на куличках" (يىراقتا، زىمىنەمتىك توردە)، "деньги.куры не клют" (نۇرغۇن ۋاقىچا) غا ئوخشاش تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى فرا زىھنولوگىيە كاتېگورىيىسى دەپ تونۇپ ئۇلارنىڭ تەبىئىتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ چىقىدۇ.

تىلىمىزدىكى سوزلەر ئوزلىرىنىڭ ئالاقىلىق ۋەزىپىسىنى ئوتەش جەريانىدا گىرامماتىكىلىق قائىدىلەرگە مۇۋاپىق دائىم بىر-بىرى بىلەن باغلانغان ھالدا ئىشلىتىلىدۇ، ئوزئارا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كېلىدۇ. شۇ يوسۇندا بولغان خىلمۇ-خىل سوز بىرىكمىلىرى-نىڭ گىرامماتىكىلىق تۇزۇلۇشىگە ۋە ئىپادە قىلىدىغان مەنىسىنىڭ ئالاھىدىلىگىگە دەسلەپ كوڭۇل بولگەن رۇس ئالىملىرىدىن ئا. ئا. شاخماتوۋ ئۇلارنىڭ چوڭ ئىككى گۇرۇپپىدىن: ئەركىن (ئاددىي) ۋە تۇراقلىق (فرازېئولوگىيىلىك) سوز بىرىكمىلىرىدىن ئىبارەت ئىكەنلىگىنى ئېنىقلىغان بولسا، ئاكادېمىك ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوۋ فرازېئولوگىيە كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان سوز بىرىكمىلىرىنى تەپسىلى رەۋىشتە تەھلىل قىلىش ئارقىلىق دەسلەپ ئۇلارنىڭ تەبىئىتىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئەنە شۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپ تىلشۇناشلىقتا فرازېئولوگىيىنى ئالاھىدە پەن سۈپىتىدە تەتقىق قىلىش ۋەزىپىسى قويۇلدى.

ئاكادېمىك ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوۋنىڭ بۇ ساھەدىكى ئىلمىي ئەمگەك-لىرى سوۋېت تىلشۇناسلىرىنىڭ، بولۇپمۇ، تۇركولوگلارنىڭ ھەر بىر كونكرېت تىلنىڭ فرازېئولوگىيە ماتېرىيالىنى توپلاشقا ۋە ئۇنى ھەر تەرەپلىمە تەكشۈرۈشىگە تولۇق ئىمكانىيەت بەردى. پەقەت كېيىنكى يىللارنىڭ ئوزىدىلا بىرقانچە تۇركى تىللارنىڭ فرازېئولو-

گىنيسى مەخسۇس تەكشۈرۈش ئوبيكتى بولۇپ قالدى. بۇ مەسىلە بويىچە يېزىلىۋاتقان ئەمگەكلەر①، تۈزۈلۈۋاتقان لۇغەتلەر ② ھەر بىر تىلنىڭ فرازېئولوگىيىلىك بايلىغىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇزىگە خاس قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىشتە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىگى ئېنىق.

ئەمما بۇنىڭدىن تۈركى تىللارنىڭ فرازېئولوگىيىسى تولۇق تەكشۈرۈلۈپ بولدى دېگەن پىكىر تۇغۇلماسلىغى كېرەك. ئەكسىچە، تىلشۇناسلىقنىڭ بۈگۈنكى دەرىجىسىدىن ئېلىپ قارىغاندا، ھىلى بولسىمۇ فرازېئولوگىيە كەنجە ساھەلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. فرازېئولوگىيىنىڭ لېكسىكىلىق، سېمانتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە تولۇق ئەكس ئېتىدىغان ئىلمىي نەزەرىيىنىڭ ۋە ئىزچىل، تەپسىلى كلاسسىفىكاتسىيىنىڭ يوقلۇغى، ھەتتا فرازېئولوگىيە كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلغۇچى ھەر تۈرلۈك تۈراقلىق سوز بىرىكمىلىرىگە نىسبەتەن قوللىنىۋاتقان ئاتالغۇلاردىكى قالايمىقانچىلىق

---

① س. ك. كېڭېسبايېۋ. «قازاق تىلىدىكى تۇراقلىق ئىبارە بىرلىكلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە» «قاز س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» 135 №، فىلولوگىيە ۋە سەنئەتشۇناسلىق قىسمى. 1 ـ ، 2 ـ نەشرى، 1954 ـ يىل. 6 ـ ، 27 ـ بەتلەر؛ شۇ ئاپتور «قازاق تىلىدىكى فرازىلىق قوش سوزلەر» «قا ز س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»82 №، تىلشۇناسلىق قىسمى. 6 ـ نەشرى، 1950 ـ يىل. 3 ـ ، 12 ـ بەتلەر؛ چ، گ. سەيفۇللىن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى» (فىلولوگىيە پەنلىرى ئۈچۈن كاندىداتلىق ئىلمىي دەرىجىسىنى تەلەپ قىلىش دىسسېرتاتسىيىسىنىڭ قىسقىچە نۇسخىسى) لېنىنگراد. 1953 ـ يىل. 21 ـ بەت ۋە باشقىلار.

② ن. ب. بۇرھانوۋا، ل. ت. ماھمۇتوۋا «رۇسچە ـ تاتارچە فرازېئولوگىيىلىك سوزلۈك» قازان. 1959 ـ يىل. 178 ـ بەت ۋە باشقىلار.

بۇ مەسىلە بويىچە مۇشۇ كەمگىچە ئالىملاردا پىكىر بىرلىگىنىڭ بولماي كېلىۋاتقانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، تىلشۇناسلىق ئەسەرلەردە: «фразеологические единицы», «фразелогические сочетания», «фразеологические сращения», «устойчивые словосочетания», «неразложимые словосочетания», «идиоматические выражения», «лексикализованные словосочетания», «фразеологизмы», «фразы», «фраземы» ۋە باشقا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بىرنىڭ ئورنىغا ئىككىنچىسى ئىشلىتىلىدىغان، ئىلمىي ئاساستا تېخى ئاجرىتىلىپ چىقمىغان ئامىباب ئاتالغۇلار ئۇچرايدۇ. بۇ ئەھۋال، ئەلۋەتتە، فرازېئولوگىيە ھەققىدىكى ئۇقۇمنىڭ تېخى ئىلمىي ئاساستا تولۇق ئېنىقلانمىغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

تەقدىم قىلىنىۋاتقان ئەمگەك فرازېئولوگىيە ھەققىدىكى مەخسۇس تەكشۈرۈشلەردىن بولمىغانلىقتىن، ئۇ فرازېئولوگىيە ساھەسىدىكى تالاش-تارتىشلارنى ھەل قىلىش مەقسىدىنى ئالدىغا قويماي، بەلكى ئۇيغۇر تىلى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا مەزكور كاتېگورىيە ھەققىدە ئومۇمى مەلۇمات بېرىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

37. ئاددى ۋە تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى

ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سوزلەر (سوز شەكىللىرى) ئوزئارا لېكسىكا-سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەتتە تۇرۇشى ئاساسىدا بىرلا ئومۇمى مەنە ئىپادىلەيدىغان بولسا، ئۇلارنى ئادەتتە "سوز بىرىكمىلىرى" دەپ ئاتايدۇ.

سوز بىرىكمىلىرى ھەر بىر تىلنىڭ گراماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە

مۇۋاپىق ۋۇجۇتقا كېلىدۇ ۋە تۈزۈلۈشى جەھەتتىن، بولۇپمۇ، تەركىبى قىسىملىرىنىڭ ئوزئارا لېكسىكا ـ سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە بىنائەن ھەرخىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، بەزى سوز بىرىكمىلىرى جۇملىنىڭ ئايرىم بولىگى سۈپىتىدە پەقەت سىنتاگما* بولۇپ كەلسە، بەزىبىرلىرى سېمانتىكىلىق بىرلىككە ئىگە سىنتاكسىسلىق گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن، گراماتىكىلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇيۇشۇپ، بىر-بىرى بىلەن ماسلىشىپ كەلگەن سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سوزلەرنىڭ ھەر تۈرلۈك مەنىۋى ۋە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولۇشىغا قاراپ، ئاددى سوز بىرىكمىلىرى ۋە تۈراقلىق سوز بىرىكمىلىرى دەپ چوڭ ئىككى گۇرۇپپىغا بولۇنىدۇ.

ئاددى سوز بىرىكمىلىرى مۇستەقىل سوزلەرنىڭ گراماتىكىلىق ۋە لېكسىكا ـ سېمانتىكىلىق بىرلىگى ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. ئۇلار ھەر تۈرلۈك گراماتىكىلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئوزئارا باغلىنىپ، ئۇيۇشۇپ كەلگەن ھالەتتىلا ئايرىم مەنىنى ياكى مەنە قىسمىنى ئىپادە قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

ئاددى سوز بىرىكمىلىرى گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن تۈراقلىق سوز بىرىكمىلىرىگە ئوخشاش بولۇپ كەلسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ سېمانتىكىلىق تەبىئىتى باشقىچە. ئاددى سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سوزلەر ئادەتتە ئوزلىرىنىڭ مەنىۋى مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ قالىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ جۇملە تەركىبىدىكى ئارىلىق قاتنىشى ۋە چېگرىسى روشەن كورۇنۇپ تۇرىدۇ. سوزلەرنىڭ بۇنداق بىرلىشىشى كوپىنچە، نۇتۇق پەيتىنىڭ ئوزىدە، يەنى سوزلەش، يېزىش، جەر-

---

* سىنتاگما ــ بىر ياكى بىرنەچچە سوزدىن ئىبارەت سىنتاكسىسلىق مەنە بىرلىگى.

يانـدا پەيدا بولـدۇ. مەسىلەن: "بىز ھەممىمىز شۇنداق ئەتىـگەن تۇرۇۋېلىپ، كۈننىڭ سالقىـندا ئۈيـقۇ ئارىلاش ئوغاقـلىرىـمىزنى كوتىرىپ ئومىغا كەتتۇق." مانا بۇ جۈملىنى: "بىز ھەممىمىز // شۇنداق ئەتىگەن // ئەتىگەن تۇرۇۋېلىپ // كۈننىڭ سالقىندا // ئۈيقۇ ئارىلاش // ئوغاقلىرىمىزنى كوتىرىپ // ئومىغا كەتتۇق" دىگەن بىرنەچچە سىنتاكـسىـسلىق بولەكـلەرگە ـ ئاددى سوز بىرىـكمىلىرىگە ـ ئايـرىشـقا بولىدۇ.

بۇ سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىمۇ، ئىشلىتىلىشىمۇ، مۇشۇ كونكىرىت جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە باغلىق. بۇ جۈملىدىن باشقا ئۇلار ھەچبىر ئاياقلاشـقان مەنىنى ئاڭـلاتمايدۇ. شۇڭا بۇ تەقلىتىكى سوز بىرىكمـلىرى ئاساسەن سىنتاكسىسنىڭ بۇاستە تەكـشۈرۈش ئوبېكتى بولۇپ ھىساپلىـنىدۇ.

تۈراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ئاددى سوز بىرىكمىلىرىگە ئوخـشاش ئايرىم مۇستەقىل سوزلەرنىڭ (بەزىدە يارىدەمچى سـوزلەر ئارقىلىـق) ئۈزئارا گرامماتىـكـلىق ۋە لېكـسىكا ـ سېمانـتىكـلىق مۇناسـۋەتتە تۇرۇپ بىرلىشىشى نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كېلىـدۇ. لېكـىن تۈراقـلىق سوز بىرىكمىلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ ئارىسىدا بولىدىغان سېمانتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت ئاددى سوز بىرىكمىلىرى-دىكى مۇناسىۋەتكە قارىغانـدا، ئۇزىـنىڭ تۈراقـلىق بولۇپ كېلىـش خۇسۇسىيىتى ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ.

تۈراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ئاددى سوز بىرىكمىلىرىگە ئوخـشاش نۇتۇق پەيتىنىڭ ئوزىدە ياكى سوزلەش، يېزىش جەريانىدا تەشـكىل تاپماي، بەلكى تىلدىكى ئىستىمال قىلىنىپ كېلىۋاتقان تەييار ماتېرىـيال ۋە بىر پۈتۈن لېكسىكىلىق ئېلېمېـنت سۈپـىتىدە ئىشلىتىلـىدۇ. **ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈن لېكسىكىلىق ئېلېمېنتقا ئايلىنىشى ۋە تۈراقـلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى ئەڭ ئالدى بىلەن تەركىۋىدىكى سوزلەر-**

لىك بىر مەنە تەركىۋىگە بېقىنىشىغا، ياكى سوزلەرنىڭ ئوزئ بىرىكىپ، بىرلا ئومۇمى مەنىنى ئىپادە قىلىشقا باغلىق. مەسىلەن: "ھاكىموۋنىڭ گۇلقەلىرى ئېچىلىپ، ئاغزى قۇلىغا يەتتى" ("كوممۇنىزم تۇغى" 62 ــ 4) دېگەن جۇملىنى ئالساق، ئۇنىڭ خەۋىرى بىر خىل ۋە مەنداش ئىككى تۇراقلىق سوز بىرىكمىسىدىن ئىبارەت. بۇ سوز بىرىكمىلىرى (گۇلقەلىرى ئېچىلىپ ۋە ئاغزى قۇلىغا يەتمەك) ئوزلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىۋى قىسمىنىڭ ساندىن قەتئىنەزەر، بىرلا "ئىنتايىن خوشال بولۇش" دېگەن مەنىنى ئىپادە قىلىدۇ. بۇلار مەنە بىرلىگىنى تەشكىل قىلىش نەتىجىسىدە گراماتىكىلىق بىرلىكە ئىگە بولۇپ، بىرلا گراماتىكىلىق ئېلىمېنت سۈپىتىدە جۇملىنىڭ بىر خىل خەۋىرى ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرىدۇ. شۇڭا بۇ تەقلىتتىكى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى گراماتىكىلىق جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، ئۇلارنى ئاددى سوز بىرىكمىلىرىگە ئوخشاش سىنتاگمىلىق گۇرۇپپىلارغا بولۇپ قارىماستىن، ئەكسىچە، مەنە پۈتۈنلۈگىنى كوزدە تۇتۇپ، ئىبارىنى تولۇق ئېلىپ قاراش لازىم.

بۇنىڭدىن چىقىدىغان خۇلاسە شۇكى، تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ئاددى سوز بىرىكمىلىرىدىن پەقەت ئوزلىرىنىڭ گراماتىكىلىق تۇزۇلۇشى بويىچلا ئەمەس، بەلكى تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتىدىن كېلىپ چىقىدىغان مەلۇم سېمانتىكا ـ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىقمۇ پەرقلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى، گىراماتىكىلىق تۇزۇلۇشى ۋە سېمانتىكىلىق تەبىئىتى جەھەتتىن خىلمۇ ـ خىل بولۇپ كېلىشىدىن قەتئىنەزەر، "فرازېئولوگىيە" دېگەن ئومۇمى نام بىلەن ئاتاشقا بولىدۇ. لېكىن تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ھەممىسى فرازېئولوگىيە بولۇشى شەرت ئەمەس. بىرىنچىدىن، تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ئوزىنىڭ تۇزۇلۇشى جەھەتتىن فرازېئولوگىيىلىك

ئىبارىلەرگە ۋە تولۇق جۈملىگە باراۋەر بولۇپ كېلىشى مۇمكىن؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلار مەنىۋىي خۇسۇسىيەتلىرىگە بىنائەن a) تۇراقلىق مەنىدىكى ۋە b) كوچمە مەنىدىكى سوز بىرىكمىلىرى سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. تۇراقلىق مەنىدىكى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىگە، مەسىلەن: "ئەمگەك قىزىل تۇغ ئوردېنى"، "ك پ س س مەركىزىي كومىتېتى"، "س س س ر ئالى سوۋېتى"گە ئوخشاش چۈشەنچىلەر كىرسە، كوچمە مەنىدىكى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى فرازېئولوگىيە كاتېگورىيىسىدىكى ھەر تۈرلۈك ئىبارىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك، فرازېئولوگىيە تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنىڭ كوچمە مەنىدىكى، ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك ـ ھىسسىياتلىق پەرقلىرىنى كورسىتەلەيدىغان قىسمىنلا تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن فرازېئولوگىيىنىڭ ئاساسىي خاراكتېرىستىكىسى بىلەن تۈرلىرىنى ئېنىقلاپ ئېلىش لازىم.

38. فرازېئولوگىيىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ۋە تۈرلىرى

فرازېئولوگىيە ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن ئالاھىدە ئورۇن ئالىدۇ. ئۇ ئېيتماقچى بولغان ھەر تۈرلۈك ئوي ـ پىكىرلىرىمىزنى روشەن ۋە دەل، ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك رەۋىشتە ئىپادىلەش ئۈچۈن كېرەك بولغان ئاكتىپ لېكسىكىلىق كاتېگورىيىدىن، مۇھىم تىل ۋاستىلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تىلىمىز فرازېئولوگىيە ماتېرىياللىرىغا قانچىلىك باي بولسا، ئۇ شۇنچىلىك ئەۋرىشىم بولۇپ كېلىدۇ. ھەرقانداق مۇرەككەپ ئوي ـ پىكىرنى، ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى ھەم ئۇلارنىڭ تۈرلۈك ھىسسىياتلىق ـ تەسىرلىك پەرق-

لىرىنى، ئىنچىكە تەرەپلىرى بىلەن ئەستەرلىك ياقلىرىنى بىز پەقەت فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەر ئارقىلىق بېرەلەيمىز.

تىل ئەمىلىيىتىدە فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرنىڭ قوللىنىلمايدىغان ساھەسى يوق دېسەمۇ بولىدۇ. ئەمما ئۇلار ئىلمىي-سىياسىي ئەدەبىياتلارغا قارىغاندا جانلىق تىل بىلەن گۈزەل ئەدەبىيات ساھەسىدە تولاراق ئۇچرايدىغانلىقىنى كۆرىمىز.

فرازېئولوگىيىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى دېگەندە بىز ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ مونۇ بەلگىلىرىنى كۆزدە تۇتۇشىمىز لازىم: a) فرازېئولوگىيە تىل تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم دەۋرىدە ۋۇجۇتقا كېلىپ، كوپچىلىك قوللىنىدىغان ۋە ئامېغا چۈشىنىشلىك تەييار ئىپكە سىكىلىق ماتېرىيالالاردىن ھېسابلىنىدۇ؛ b) ئۇلارنىڭ تەركىۋى قىسىملىرى ئۆزىنىڭ تەركىۋى ۋە سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن كۆپىنچە تۇراقلىق خاكتېرغا ئىگە؛ c) فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەر تەركىۋى قىسىملىرىنىڭ سانىدىن قەتئىنەزەر، بىرلا ئومۇمى مەنىنى ياكى مەنۇي بىرلىكنى ئىپادە قىلىدۇ؛ ئۇ مەنۇي بىرلىكنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ دەسلەپكى ئاساسىي مەنىسىدىن تامامەن يىراقلاپ كېتىشى ياكى مەھرۇم بولۇشى ئارقىلىق تەمىنلىنىدۇ؛ d) فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرنىڭ كوپچىلىگى، بولۇپمۇ، ئىدىئوملار بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا سوزمۇ-سوز تەرجىمە قىلىنمايدۇ — تىل ئەمىلىيىتىدە ئۇلارنى مەنۇي تەرجىمە قىلىشقا ياكى شۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان سوزلەر بىلەن بېرىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدىكى: 1. как две капли воды; 2. разделать под орех; 3. и в ус себе не дует; 4. была не была ئا ئوخشاش فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرنى ئۇيغۇر تىلغا سوزمۇ-سوز تەرجىمە قىلساق، ھېچكىمگە چۈشىنىشلىك بولمىغان بولار ئىدى. شۇڭا ئۇلارنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىدىكى مەنىداش ياكى مەنىسى

يېقىن تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ: "1. سويۇپ چاپلاپ قويغانىدەك؛ 2. پايخىنىنى چىقارماق؛ 3. پىسەنتمۇ قىلىپ قويمايدۇ؛ 4. كېتەر جاھاننىڭ كارى" ۋە باشقىلار. e) تۈزۈلۈشى جەھەتتىن بىر قاتار فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەر ئايرىم سوزگە ياكى سوز بىرىكمىلىرىگە، ھەتتا جۈملىگە ئورۇنباسارلىق قىلىشى مۇمكىن؛ f) ئۇلار جۈملىدە بىرلا مۇچە خىزمىتىنى ئاتقۇرىدۇ. مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن، فرازېئولوگىيە، بىر تەرەپتىن، لېكسىكىنىڭ، ئىككىنچى تەرەپتىن، گىرامماتىكىنىڭ تەكشۈرۈش ئوبېكتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

فرازېئولوگىيىگە خاس بۇ ئېيتىلغان خۇسۇسىيەتلەر فرازېئولوگىيە كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلغۇچى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ھەممىسىدە بىردەك بولۇشى، ئەلۋەتتە، شەرت ئەمەس.

ئەكسىچە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فرازېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەھلىل شۇنى كورسىتىدۇكى، فرازېئولوگىيە كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلغۇچى سوز بىرىكمىلىرى ئايرىم خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە ئومۇمى خاراكتېرغا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما بەزى ئالاھىدىلىكلىرىگە مۇۋاپىق بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فرازېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىنى گىرامماتىكىلىق شەكلى ۋە ياسىلىش ئۇسۇلىغا قاراپ لېكسىكىلىق تەركىۋى ۋە سېمانتىكىلىق تەبىئىتىگە ئاساسەن بىرنەچچە گۇرۇپپىغا بولۇپ قاراشقا بولىدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئوتۇش كېرەككى، فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرنى توپلارغا ئايرىش مەسىلىسىدە، تۇرلەرگە ئاجرىتىش پىرىنسىپىدا مۇشۇ كۇنگىچە ئالىملىرىمىزنىڭ بىر پىكىرگە كەلمىگەنلىكىنى كورىمىز. مەسىلەن، بەزى ئەمگەكلەردە فرازېئولوگىيە قاتارىغا پەقەت لېكسىكىلىق تەركىۋى جەھەتتىن ئاجرىتىلمايدىغان، ئومۇمى مەنىسى تەركىۋى قىسىملىرىنىڭ كونكرېت مەنىسىدىن كېلىپ چىقمايى

دىغان ۋە باشقا تىللارغا سوزمۇ-سوز تەرجىمە قىلىنمايدىغان تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى كىرگۈزسە، ئەمدى بىر قاتار ئالىملار ماقال ۋە تەمسىللەرنى، بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا ئەينەن تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ياسالغان چەتئەل فرازېئولوگىزمىلىرىنى، كەسپىلەشكەن، ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ھىكمەتلىك سوزلەر شائىر-يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى "قاناتلىق سوزلەر" بىلەن سىتاتىلارنى، مۇرەككەپ ئاتالغۇلار بىلەن قوش ۋە تەكرار سوزلەرنى فرازېئولوگىيە كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق ئېلىپمېنت دەپ ھىساپلايدۇ.

مەسىلەن، ئۇيغۇر فرازېئولوگىيىسىنى تەكشۈرۈشكە بېغىشلانغان ئەمگەكلەرنىڭ بىرىدە① "تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى" دېگەن ئاتالغۇ فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكىنى، ماقال ۋە تەمسىللەرنى، تېپىشماق ۋە ھىكمەتلىك سوزلەرنى، سىتاتىلارنى، قوش سوزلەر بىلەن مۇرەككەپ سوزلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ دېگەن پىكىر قوۋۇشتۇرۇلغان بولسىمۇ، بىزنىڭ ئاپتورلارنىڭ فرازېئولوگىيە ساھەسىدە ئىشلىتىدىغانلىقىنى كورگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئاكادېمىك ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوۋ ئىندىئوم ئاتالغۇسىنى تەركىۋى قىسىملىرى ئوزلىرىنىڭ دەسلەپكى لېكسىكىلىق مەنىسىدىن مەھرۇم بولۇش نەتىجىسىدە بىر پۈتۈن لېكسىكىلىق بىرلىككە ئايلانغان تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىگە نىسبەتەن ئىشلەتسە، ئايىرىم ئەمگەكلەردە② ئۇ بارلىق فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرگە ياكى فرازېئولوگىيىنىڭ قىسمەن بىر تۇرىگە، ھەتتا ئايىرىم سوزلەرگە

---

① چ. گ. سەيفۇللىن. ئاشۇ ئەمگەكنىڭ 6-بېتىگە قارالسۇن.

② «ھازىرقى قازاق تىلى» (لېكسىكا، فونېتىكا، گراماتىكا) ئالمۇتا. 1954-يىل. 81-بەت.

نسبەتەن① قوللىنىلىپ كەلمەكتە.

فرازېئولوگىيىلىك سوز بىرىكمىلىرىنى توپلارغا ئايرىش ۋە تۈرلەرگە ئاجرىتىش مەسىلىسى بويىچە ئەنە شۇنداق پىكىر بىرلىگىنىڭ بولماي كېلىۋاتقانلىقى، ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فرازېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىنى توپ-توپقا بولۇشتىمۇ مەلۇم قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرىدۇ.

بۇ ساھەدىكى قولىمىزدا بار بەرەر-يېرىم ئەمگەكلەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فرازېئولوگىيىسى بىر سىستېمىغا كەلتۈرۈلدى ياكى ئىزچىل ۋە پۈختا تەكشۈرۈلدى دەپ ئېيتىش تەس. شۇڭا بىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ فرازېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىنى توپلارغا بولۇشتە ئىلمىي ئەدەبىياتنىڭ كۆپچىلىگىدە ئورۇن ئېلىپ كېلىۋاتقان دەستۇر بويىچە ئاكادېمىك ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوۋ تەرىپىدىن تەكلىپ قىلىنغان پىرىنسىپ-لارغا ئاساسلانماقچىمىز. بۇ پىرىنسىپ بويىچە ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى "فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر ۋە فرازېئولوگىيىلىك تۈركۈملەر" دەپ چوڭ ئىككى توپقا بولۇپ قاراشقا بولىدۇ.②. بىزنىڭ توختىلىدىغىنىمىز فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر.

39. فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر

فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر ئىككى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كوپ

---

①«ھازىرقى زامان ئۇزبەك تىلى» تاشكەنت. 1957 - يىل. 171 - ۋە 175 - بەتلەر.

② فرازېئولوگىيە ساھەسىدىكى بەزى ئاتالغۇلار دەسلەپ قەدەمدە ئىشلىتىلۋاتقانلىقتىن شەرتلىك رەۋىشتە قوللىنىلغان (تەھرىر بولۇم).

سوزلەرنىڭ (سوز شەكىللىرىنىڭ) ئۆزگىرىشىنى باغلىنىپ، تىل تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسىدە مەلۇم بىر مەنە ئەترابىدا قېلىپلىشىپ، تۇراقلىق خاراكتېرغا ئىگە بولغان ھەر خىل سوز بىرىكمىلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن: "ئوقۇرى ئىگىز، چاشقان بۇرنىنى قاناتمىغان، ئاغزى يامان، ئاتام زامانىدا، يېپسىز باغلىماق، بىكار تەلەپ، يىگىتنىڭ گۈلى، يېپىدىن-يېڭىسىگىچە، يۇرىگى قازاندەك، زۇۋۇلىسى چوڭ، قوۋۇرغامىنى ئەگمە، قۇلىغى ئېغىر، بىلىگى توم (ئادەم)، دەزمال سالمىغان (گەپ)، سوزىنىڭ تۇتامى يوق، كوسەي بىلەن ئۇرسىمۇ، بېيىشكە كىرمەيدىغان" ۋە باشقىلار.

بۇ مىساللاردىكى فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرنى بىر خىل، بىر-بىرىگە ئوخشاش دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇلار مەنەۋىي خىلمۇ-خىللىقتا ئىگە بولسا، ئىككىنچىدىن، ھەر تۇرلۇك گىرامماتىكىلىق شەكىلدىكى ئىبارىلەرنى تەشكىل قىلماقتا. بۇ پەرقنى ئىككىلا تەرىكىۋى قىسىمدىن تۇزۇلگەن "كوسەي بىلەن ئۇرسىمۇ، بېيىشكە كىرمەيدىغان" دىگەن بىرىكمىلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېنىق كۆرۈشكە بولىدۇ. لېكىن بۇ ئىككى فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمە سىنتاكسىسلىق تەرىكىۋى ھەر خىل بولسىمۇ، مەلۇم بىر ئۇقۇمنى ئىپادە قىلىشى جەھەتتىن بىر قاتارغا قويۇلۇشى مۇمكىن.

فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر، ئۇزلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ سانىدىن قەتئىنەزەر، بىرلا ئومۇمى مەنىنى ئىپادە قىلىدۇ ۋە ئۇ مەنە شۇ تەرىكىۋى قىسىملارنىڭ ئۆزئارا جىپسلىشىپ تۇرۇشى ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. ئەما فرازېئولوگىيە تەرىكىۋىدىكى بۇ سوزلەرنىڭ سىمانتىكىلىق باغلىنىش دەرىجىسى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋىتى بىردەك ئەمەس. مەسىلەن، بەزى فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر تەرىكىۋى قىسىملىرىنى ئاجرىتىپ ۋە ئۇلارنىڭ سىمانتىكىلىق

مۇناسۋەتنى دەللىلەپ بېرىشكە مۇمكىن بولمايدىغان دەرىجىدە بىرىكىپ، جىپسلىشىپ كەتسە، بەزىبىرلىرىنىڭ تەركىۋى قىسىملىرى تۇراقلىق خاراكتېرغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەنىۋي ئالاقىسى ئوچۇق كورۇنۇپ تۇرىدۇ؛ ئەمدى بىر قاتار فرازېئولوگىيەلىك ئىبارىلەر تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ئوزگىرىپ، ئالمىشىپ تۇرۇشىغا مۇناسۋەتلىك نىسبى تۇراقلىقتا ئىگە بولىدۇ. لېكىن ئۇلارمۇ ئوزىنىڭ سېمانتىكىلىق بىرلىگىنى مەلۇم دەرىجىدە ساقلاپ قالىدۇ.

مانا مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرىنى كوزدە تۇتۇپ ئۇيغۇر تىلىدىكى فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرنى توۋەندىكى 3 تۈرگە بولۇپ قاراشقا بولىدۇ: 1. فرازېئولوگىيىلىك ئۇيۇشمىلار؛ 2. فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەر؛ 3. فرازېئولوگىيىلىك قوشمىلار.

A. فرازېئولوگىيىلىك ئۇيۇشمىلار (ئىدىئومىلار)

تەركىۋي قىسىملىرىنى باشقا سوزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇشقا ياكى ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىۋىنى يوتكەشكە بولمەيدىغان، شۇنداقلا ئومۇمى مەنىسى تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ كونكرېت مەنىسىدىن كېلىپ چىقمايدىغان تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى "فرازېئولوگىيىلىك ئۇيۇشمىلار" ياكى "ئىدىئوملار" دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن: "قەبرىنىدا چىشى بار، ئاغزىنىڭ ئىشتانىبېغى يوق، ئىچىدە توڭغۇز قاتىرايدىغان، بورى جۇۋىسىنى كەيگەن، چويلىدا تۇرمايدىغان، ئۇچىغا چىققان، ئايدىڭدا قېتىق ئىچمىگەن، مۇشۇك ئاپتاپقا چىقمايدىغان، پۇشقىغا پىت چۇشمەك، قەنتىنى چاقماق، چوچۇرىنى يوغان تۇگمەك، ئىتنىڭ بېلىگە تەپمەك، ساقال تاشلىماق، كونا خامانىنى سورۇماق، كوزىگە چوپ سالماق، تاقىلاپ كەتمەك، بېشىغا كوك ئىشتىننى كىيىپ

چىقماق، توغرا كۆزۈكته سوزلەشمەك، مومىسنى كورمەك، قۇلاق قېقىشماق" ۋە باشقىلار.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاكىتلىرىغا قارىغاندا، ئىدىئوملار ياكى فرازېئولوگىيىلىك ئۇيۇشمىلار ئاساسەن توۋەندىكى خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدۇ:

1. ئىدىئوملار ئوزلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ سان جەھەتتىن ئىككى، ئۈچ ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كوپ بولۇپ كېلىشىدىن قەتئىنەزەر، بىرلا ئومۇمى مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: "ئاغزىنى ياغلىماق، چوچۇرىنى خام سانماق، يەر بىلەن يەكسەن قىلماق" ۋە باشقىلار.

2. ئىدىئوملارنىڭ مەنىسى تەركىۋىدىكى ئايرىم سوزلەرنىڭ كونكرىت لېكسىكىلىق مەنىسىدىن كېلىپ چىقماي، بەلكى ئۇلارنىڭ سىمانتىكىلىق بىرلىگى ئاساسىدا گەۋدىلىنىدۇ. شۇڭا ئومۇمى مەنە بىلەن ئىدىئوملارنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ كونكرىت لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەنتىقىي، سىمانتىكىلىق مۇناسىۋەتنى، باغلىنىشنى ئېيتىپ بېرىش تەس. مەسىلەن، پايدىلىق ئىش بىلەن شۇغۇللانماستىن يەر چىڭداپ يۇرگەن ھورۇن، بىكار تەلەپ ئادەملەرگە نىسبەتەن "ئۇ چوشقا تاقىلاپ يۇرىدۇ" دېيىش مۇمكىن. بۇ ئىدىئومنىڭ ئومۇمى مەنىسى ھەممىگە چۈشىنىشلىك بولسىمۇ، ئەمما ھېچكىم "بىكار، بوش يۇرۇش" چۈشەنچىسى بىلەن "چوشقا تاقىلاپ يۇرمەك"نىڭ ئوزئارا مەنتىقىي ـ سىمانتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى مۇشۇ ئىبارە تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ كونكرىت لېكسىكىلىق مەنىسى ئاساسىدا دەللىلەپ بېرەلمەيدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا "چوشقا تاقىلاش" ئادىتى يوق؛ ئىككىنچىدىن، مەزكور ئىدىئومنىڭ مەنىسى ئوزىنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسى ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ كوچمە مەنىسى

ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكتىن، ئۇ تامامەن ئابستراكتلىشىپ يىراقلاپ كەتكەن.

3. ئىدىئوملار سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئاددى سوز بىرىكمىلىرىگە ئوخشاش بولۇپ، ئۇلاردىن پەقەت ئۇزۇنلۇك سىمانتىكىلىق تەبىئىتى ئارقىلىقلا ئاجرىتىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "بىسىنى قايتۇرماق، توت پۇتى ئوره قالماق، چىشىغا تەگمەك"كە ئوخشاش ئىدىئوملار بار. ئۇلارنى ئايرىم كونتېكستلاردا (پىچاقنىڭ بىسىنى قايتۇرۇۋېتىپتۇ؛ كالا كارىزغا چۈشۈپ كېتىپ، توت پۇتى ئوره قاپتۇ؛ تاش كېلىپ باۋدۇنىڭ چىشىغا تەگدى) كەلگەندە، ئاددى سوز بىرىكمىلىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئىدىئوملارنىڭ بۇنداق ئاددى سوز بىرىكمىلىرى بىلەن تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئومۇنىم سۈپىتىدە كېلىشى ئۇلارنىڭ ئوتمۇشتە ئاددى سوز بىرىكمىلىرى ئاساسىدا پەيدا بولغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

4. سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىدىئوملۇق مەنىگە ئىگە بولۇشى، يەنى سىمانتىكىلىق بىرلىككە ئايلىنىشى، بەزىدە ئۇلارنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىسىنىڭ ۋە ۋەزىپىسىنىڭ ئوزگىرىپ كىتىشىگە سەۋەپ بولىدۇ. مەسىلەن: "ئىش قىلىپ قىنىغا پاتماي" (خوشال بولدى)، "تەپپىنەمنىڭ زامانىدا"غا ئوخشاش ئىدىئوملارنى ئالساق، ئۇلار ھەر تۈرلۈك شەكىللەردە تۇرسىمۇ، جۇملە تەركىۋىدە بىرلا رەۋىشنىڭ مەنىسىنى بېرىدۇ ۋە ئۇنىڭ خىزمىتىنى ئاتقۇرىدۇ.

5. ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدە بەزىدە ئوز ئالدىغا مەنە ئاڭلاتمايدىغان ۋە ئالايىتەن ئىشلىتىلمەيدىغان سوزلەر ياكى سوز شەكىللىرى (گىراماتىكىلىق ئارخائىزملار) ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئىتىموللوگىيىلىك ئىلىمىنتلارنىڭ يۈز بېرىشى، بىرىنچىدىن، ئىدىئوملارنىڭ تارىخىي كاتېگورىيە ئىكەنلىگىدىن دېرەك بەرسە، ئىككىنچىدىن، بۇ

ئېلىمىنتلار ئىدىئوم تەركىۋىدىكى سوزلەرنى بىر-بىرى بىلەن مەھكەم باغلاپ دائىمى سىمانتىكىلىق بىرلىكتە بولۇشنى تەمىنلەيدىغان تىل ئامىللىرىدىن ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن: "ئالەمنى مالەم قىلماق، شا بولماق، قاڭغىر قاخشىماق، پۇخانى قانماق، توقسۇننى تولماق، مۇدۇي قوپماق، ھوكرەك تاشلىماق، ئانىي تاپماق، جېنىدىن جاق تويماق، ئاتام زاماندا" ۋە باشقىلار. بۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى ئاشتى چىكتىلىك سوزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئوزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى جەھەتتىن سۇسلاشقان. مەلۇم بىر ۋاقىتلاردا كونكىرىت لېكسىكىلىق مەنىنى ئىپادە قىلىپ كەلگەن بۇ سوزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن سۇسلىشىشى ھەر بىر تىلنىڭ تەرەققىياتىغا خاس تەبىئي ھادىسىلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا بۇ ئېتىمولوگىيىلىك ئېلىمېنتلارنىڭ ئۇنتۇلغان ياكى سۇسلاشقان مەنىلىرىنى تارىخىي-سېلىشتۇرۇش مېتودىغا ئاساسلانغان ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئەكسىگە كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، "زەڭ قويماق" (زەڭ قويۇپ تىكىشماق) دىگەن ئىبارىدىكى "زەڭ" سوزى تىلىمىزدا ئوز ئالدىغا تۇرۇپ كونكىرىت مەنىنى ئىپادىلىمەيدۇ. ئەمما بۇ سوزنىڭ تەبىئىتىگە سىنچىلاپ قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئەرەپ تىلىدىن كىرگەن "زېھىن" (زېھىن قويماق) سوزىنىڭ فونېتىكىلىق شەكىل سوزگىرىشىگە ئۇچراپ ئوزگەرگەن تۇرى ئىكەنلىگىنى كورىمىز. دېمەك، فونېتىكىلىق ئوزگىرىش، بىرىنچىدىن، بۇ سوزنىڭ لېكسىكىلىق مۇستەقىللىغىدىن مەھرۇم قىلسا، ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ تىلدىكى ئىشلىتىلىش مۇمكىنچىلىگىنى ئاشۇ ئىدىئوم دائىرىسىدە چەكلەپ قويغانلىغىنى كورىمىز.

6. فرازېئولوگىيىلىك ئۇيۇشمىلار (ئىدىئومىلار) سىنتاكسىسلىق تۇزۇلۇشىگە ۋە بىر پۈتۈن سىمانتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەش خۇسۇسىـ

يەتلىرىگە ئاساسەن بىر قاتار تىلشۇناسلىق ئەمگەكلەردە ئايرىم سوز بىلەن باراۋەر دەپ قارىلىدۇ. بۇ، ئەلۋەتتە، ئىلمىي دەستۇرغا ئايلانغان، لېكىن ھەر بىر تىلنىڭ كونكرىت ماتېرىياللىرى ئاساسىدا تېخىمۇ تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدىغان تالاش پىكىر.

راست، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىئوملار مەلۇم جۈملە تەركىۋىدە ئايرىم سوزلەرنىڭ سىنونىملىق جۈپى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىشى ۋە لازىم بولغان ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: "پاختا ئاتماق، تاقىلاپ كەتمەك، خورىگى چوڭ" دىگەنگە ئوخشاش ئىدىئوملارنى گەپنىڭ ئورانىغا قاراپ، "يالغان ئېيتماق، ئالدىماق، ھاكاۋۇر" تەقلىتىدىكى ئايرىم سوزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ.

ئەمما بۇنىڭغا قاراپ ئىدىئوملار بىلەن ئايرىم سوزلەر ئارىسىغا تەڭلىك بەلگىسىنى قويۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى بىر نەچچە تەركىۋي قىسىمدىن ئىبارەت ئىدىئوملار ئايرىم سوزلەرگە سېمانتىكا يېقىدىن تەڭكەش كەلگىنى بىلەن، گرامماتىكىلىق شەكلى جەھەتتىن، ئەلۋەتتە، بىر سوز بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئاكادېمىك ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوۋ ئىدىئوملار بىلەن ئايرىم سوزلەرنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېيتىپ كېلىپ: "... گرامماتىكا نۇقتىسىنەزىرىدىن قارىغاندا، железная дорога (تومۇرىيول)، мелкая сошка (ئاجىز، ناتاۋان) دىگەندەك ئىبارىلەرنى ۋە втереть очки (كوز بويماق) دىگەندەك ئىدىئوملارنى ۋە شۇ قاتارلىقلارنى سوز دېيىشكە بولمايدۇ..."① دەپ ئەسكەرتىدۇ. دېمەك، ئىدىئوملارنى ئاددى

---

① ۋ. ۋ. ۋىنوگرادوۋ. «سوز ياسىلىش ۋە ئۇنىڭ گرامماتىكا ھەم لېكسكولوگىيىگە بولغان مۇناسىۋىتى» (توپلام «تىل نەزەرىيىسى ۋە تارىخى ھەققىدىكى مەسىلىلەر...») 1952 ـ يىل. 141 ـ بەت.

سۆزلەرگە ئورۇنباسارلىق قىلالايدۇ دىگەندەك، بىز ئۇلارنىڭ پەقەت سېمانتىكىلىق بىرلىگىنى، بىرنەچچە تەركىۋىي قىسىمدىن تۇزۇلۇشىگە قارىماستىن ئومۇمىي بىرلا مەنە ئەتراپىدا ئۇيغۇنلىشىپ كېلىدىغان ئالاھىدىلىگىنى كۆزدە تۇتۇشىمىز كېرەك. ئىدىئوملارنىڭ بەزىبىرلىرى ھىسسىياتلىق ـ تەسىرلىك ئۇزگىچىلىكلەرگە باي مۇرەككەپ ئۇيـ پېكىرنى ئىپادە قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ۋە ئۇلار بەزىدە شەخسسىز جۇملە شەكلىدە تۇرىدۇ: "كوتەر قاسقىنىڭنى! خەپشۇك!" ۋە باشقىلار.

7. ماقال ۋە تەمسىللەرگە قارىغاندا، ئىدىئوملۇق ئىبارىلەرنى ئۇرغۇلۇق ئوقۇش ئاساسىدا تەلەپپۇز قىلىش تىندىنسىيىسى ھامان ئۇستۇنرەك بولۇپ كېلىدۇ. بەزى ئالىملىرىمىزنىڭ پىكرىچە① ئىدىئوملار كوپىنچە بىرلا فرازىلىق ئۇرغۇغا، بەزىدە ئىككى تەڭ رېتىملىق ئۇرغۇغا بېقىنىپ تۇرىدۇ.

8. ئىدىئوملارغا خاس خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بىرى ـ ئۇلار باشقا تىلغا (بولۇپمۇ، باشقا سىستېمىلىق تىلغا) سوزمۇ-سوز تەرجىمە قىلىنمايدۇ. مەسىلەن، "چوچىگىنى چورۇمەك" دىگەن ئىدىئومنى رۇس تىلىغا выносить сор из избы دەپ مەنە جەھەتتىن تەرجىمە قىلىشنىڭ ئورنىغا، "метать деревянную чашку" دىسەك، ھېچقانداق مەنىنى ئاڭلاتمىغان بولاتتى. شۇنىڭغا ئوخشاش رۇس تىلىدىكى "делить шкуру не убитого медведя" دىگەن ئىدىئومنى "ئولمىگەن ئېيىقنىڭ تېرىسىنى بولۇشمەك" دەپ

① س. ك. كېڭىسبايېۋ. «قازاق تىلىدىكى تۇراقلىق ئىبارە بىرلىكلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە». «قازاق س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خەۋەرلىرى» فىلولوگىيە ۋە سەنئەتشۇناسلىق قىسمى. 1 ـ، 2 ـ نەشرى. 1954 ـ يىل. 8 ـ بەت.

تەرجىمە قىلساق، بۇ كوپچىلىككە چۈشىنىشلىك بولماسلىغى مۇمكىن. شۇڭلاشقا بۇنى خەلقنىڭ ئاڭ-ئۇقۇمىغا سىڭىشىپ، ياد بولۇپ كەتكەن تىلىمىزدىكى "ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ يىمەك" ئىبارىسى بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ.

راست، رۇس تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا بەزىدە لېكسىكا-سېمانتىكىلىق توزۇلۇشى جەھەتتىن ئوخشاش فرازېئولوگىزىملار ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى بەزى ۋاقىتلاردا ئىنسان تارىخىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلىرىگە مۇۋاپىق ئوخشاشلىقتا، مەنتىقىي ئويلاش جەريانىنىڭ بىردەك بولۇپ كېلىشىگە باغلىق بولسا، ئايرىم شارائىتلاردا ئەينەن تەرجىمە قىلىش يولى بىلەن پەيدا بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، مۇنۇ فرازېئولوگىزىملارنى سېلىشتۇرۇپ كورۇڭلار: Берень как Зенду — В Мгновенье ока — كوزنىڭ قارچۇغىدەك ساقلىماق؛ Показатв Кузькину мать — ئانىسىنى كورسەتمەك؛ Пушечное мясо — توپ يېمى؛ Не пикнет — غىرىڭمۇ قىلمايدۇ. ياكى: Когда на горе рак свиснет — قۇم چېچەكلىگەندە (توگىنىڭ قۇيرۇغى يەرگە، ئۇچكىنىڭ قۇيرۇغى ئاسمانغا يەتكەندە)؛ Либо пан, либо пропал — يا ئولۇم، يا كورۇم ۋە باشقىلار.

۵. فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەر

فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرنىڭ ئىككىنچى بىر تۈرى فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەردۇر.

فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەرمۇ ئىدىئوملارغا ئوخشاش گرامماتىكىلىق توزۇلۇشى جەھەتتىن تۇراقلىق بولۇپ كېلىدۇ ۋە بىرلا ئومۇمى مەنىنى ياكى مۇرەككەپ چۈشەنچىنى ئىپادە قىلىش خۇسۇسىـ

يىتىگە ئىگە.

فرازىئولوگىيىلىك بىرلىكلەرنىڭ تەبىئىتى، ئوزىگە خاس خۇسۇسىيىتى ئادەتتە ئىدىئوملار بىلەن سىلىشتۇرۇپ تەكشۈرگەندىلا روشەن كورۈنۈشى مۇمكىن. چۈنكى ئۇلار بەزىبىر خۇسۇسى بەلگىلىرى بويىچە ئوزئارا ئوخشاش بولۇپ كەلسىمۇ، بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاكىتلىرىغا قارىغاندا، ئىدىئوملار بىلەن فرازىئولوگىيىلىك بىرلىكلەر سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشى ۋە تەركىۋى جەھەتتىن بىر-بىرىدىن ئانچىلا پەرقلەنمەسلىگى مۇمكىن. فرازىئولوگىيىلىك بىرلىكلەرمۇ ئىدىئوملارغا ئوخشاش شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى كونكىرت كورسىتىشىدە ئەمەس، بەلكى كىنايە ۋە ئوبرازلىق رەۋىشتە ئىپادە قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. شۇ جەرياندا ئۇلار تىلىنىڭ ناھايىتى مۇھىم تەسىرلىك-ھىسسىياتلىق ۋاستىلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئەمدى ئىدىئوملار بىلەن فرازىئولوگىيىلىك بىرلىكلەرنىڭ پەرقى نىمىدە دىگەن سوئالغا، ئىبارىنىڭ ئىدىئوملىشىش دەرىجىسىدە دەپ بىر سوز بىلەن جاۋاپ بېرىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، بىز بىلىمىزكى، ھاياتلىقتىكى ھەر تۈرلۈك ھادىسىلەرنى تىل ئەپىلىيىتىدە ئاددى رەۋىشتىمۇ، ئوبرازلىق رەۋىشتىمۇ تەسۋىرلەشكە بولىدۇ. ئاددى رەۋىشتە تەسۋىرلىگەندە بىز، ئادەتتە، ئايرىم سوزلەرنىڭ ياكى سوز بىرىكمىلىرىنىڭ كونكىرت لېكسىكىلىق مەنىلىرىگە ئاساسلىنىمىز. مەسىلەن، "ئەخمەتجان مەھەللىگە بېرىپ مومىسىنى كوردى" دىگەن مىسالنى تەھلىل قىلايلى. بۇ جۈملىنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر ۋە سوز بىرىكمىلىرى ئوزلىرىنىڭ تىلدىكى ئاددى ئەسلى مەنىسىدە ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. شۇڭلاشقا "مومىسىنى كوردى" دىگەن سوز بىرىكمىسى پەقەت ئەخمەتجاننىڭ مەھەللىدە تۇرىدىغان مومىسىنى كورۈپ

كەلگەنلىگى ھەققىدىكى پاكىتنىلا ئاڭلىتىۋاتىدۇ.

لېكىن بۇ سوز بىرىكمىسىنى گەپنىڭ ئورانىغا قاراپ تامامەن باشقا مەنىدە ئىشلىتىشكە بولىدۇ. چۈنكى "مومىسىنى كورمەك" ئىبارىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزىنىڭ ئۇدۇل مەنىسىدىن تاشقىرى "قىينالماق، ئازاپ چەكمەك" دېگەن كوچىمە مەنىنىمۇ ئاڭلىتىدۇ. بۇ ئەھۋالدا مەزكور ئىبارە تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ كونكرېت لېكسىكىلىق مەنىسىدىن ئۇزىنىڭ سېمانتىكىلىق ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، تامامەن يېراقلاپ كەتكەنلىگىنى كورىمىز. ھەقىقەتەن مەلۇم بىر كىشىنىڭ "مومىسىنى كورۈش"ى بىلەن "قىينىچىلىق كورۈش"نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى دەل مۇشۇ ئىبارىنىڭ مەنىسى ئاساسىدا ئىسپاتلاپ بېرىش تەس ئىش.

شۇنىڭغا ئوخشاش جانلىق تىلدا "كەت، چىقىپ كەت" دېيىشنىڭ ئورنىغا "كەشكىنى توغرىلا"، "كوتەر قاسقىنىڭنى" دەپمۇ ئېيتىدۇ. بۇ يەردىمۇ "كەشنى توغرىلاش"، "قاسقانىنى كوتىرىش" بىلەن "چىقىپ كېتىش"نىڭ ھىچ ئالاقىسى يوق ئىكەنلىگى تالاش تۇغدۇرماسلىغى كېرەك.

دېمەك، بۇ خىلدىكى ئىبارىلەر تىلىمىزدا مەلۇم بىر پاكىتنى ۋە ھادىسىنى ئاددى رەۋىشتە ئەمەس، بەلكى ئوبرازلىق، ئەستەرلىك ۋە كىنايىلىق رەۋىشتە ئىپادىلەش مەقسىدى ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. ئېيتماقچى بولغان پىكرىمىزنى ئەنە شۇنداق ئوبرازلىق رەۋىشتە تەسۋىرلەش مەقسىدىگە ئاساسەن مەيدانغا كەلگەن تىلىمىزدىكى تۈرلۈك-تۈمەن فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرنىڭ سېمانتىكىلىق تەبىئىتىگە قارىساق، ئۇلارنىڭ ناھايىتى خىلمۇ-خىل ئىكەنلىگىنى كورىمىز. مەسىلەن، بەزىدە فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىنىڭ ئىپادە قىلىدىغان ئۇمۇمى مەنىسى شۇ ئىبارىنى تەشكىل قىلغۇچى ئايرىم سوزلەرنىڭ كونكرېت لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن بولغان

سىمانتىكىلىق مۇناسىۋەتنىڭ بىر قاتار ساقلاپ قالسا، بەزىدە ئۇلارنىڭ ئارىسى شۇنچىلىك يىراقلاپ كېتىدۇكى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاز-تولا مەنتىقىي ئالاقىنىڭ ئوزىنى ئېنىقلاشمۇ مۇمكىن بولماي قالىدۇ.

فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەردە بۇ ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىشىنى، بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ ئىدىئوملىشىش، ئىكىكىنچى تەرەپتىن، ئابستراكتلىشىش دەرىجىسىگە باغلىق دەپ قاراش لازىم. بۇ بولسا، فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەرنى ئىدىئوملاردىن (فرازېئولوگىيىلىك ئۇيۇشمىلاردىن) ئاجرىتىشتىكى ئاساسىي ئولچەم بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن، كەلتۇرۇلگەن پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئىدىئوملارنىڭ ئومۇمى مەنىلىرى بىلەن تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ كونكرېت لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىمانتىكىلىق مۇناسىۋەتنى، مەنتىقىي باغلىنىشنى بىردىن ئېيتىپ بېرىش ناھايىتى تەس. بۇ، ئەلۋەتتە، ئىدىئوملاردىكى ئابستراكتسىيە جەريانىنىڭ كۆچلۈك تەرەققىياتقا دۇچار بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەردە بولسا، ئومۇمى مەنە بىلەن تەركىۋى قىسىملار مەنىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە مۇتلەق ئۇزۇلۇپ كەتمەي، بەلكى ئۇلارنى ئېنىقلاپ بېرىشكە ئاساس بولالايدىغان بەزى مەنتىقىي ئېلېمېنتلار يۈز بېرىپ تۇرىدۇ.

پىكرىمىزنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن مىساللارغا مۇراجىئەت قىلايلى. مەسىلەن، ئۇياتسىز، بەتقىلىق، نومۇسسىز ئادەملەرگە نىسبەتەن ئۇيغۇر تىلىدا "يۈزى ئابدۇخالىقنىڭ چەمىدەك"، "يۈزى لەڭپۇك" شۇنداقلا "يۈزى يوق"، "يۈزى قېلىن" دېگەنگە ئوخشاش فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەر ئىشلىتىلىشى مۇمكىن. بۇلارنىڭ دەسلەپكى ئىككىسىنى بىز ئىدىئوملار، كېيىنكى ئىككىسىنى فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەر دەپ قارايمىز. چۈنكى ئۇلار كوچمە مەنىسىدە ئىشلىتىلە-

شىگە قاراپ ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن سېمانتىكىلىق تەبىئىتى بىرەك ئەمەس، يەنى ئابستراكتلىشىش دەرىجىسى ھەر تۈرلۈك بولۇپ كەلگەن.

ئەگەر بىز ئابستراكتسىيە دېگەندە ھەر بىر سوزنىڭ ياكى ئىبارىنىڭ ئوزىگە خاس كونكرېت لېكسىكىلىق مەنىسىدىن تامامەن يىراقلىشىپ، كوچمە مەنىسىدە ئىشلىتىلىشىنى كوزدە تۇتىدىغان بولساق ۋە بۇ ھادىسىنى ھەرقانداق ئىككى نەرسىنى سېلىشتۇرۇش، ئۇلارنى بىر-بىرىگە ئوخشىتىپ تەسۋىرلەش، شۇنداقلا بىر ئوبراز (ۋەقە، ھادىسە، پاكىت)نى ئىككىنچى بىر ئوبراز ئارقىلىق كورسىتىش تىندىنسىيىسىگە ئاساسەن مەيدانغا كەلگەن تىل ۋاستىلىرىدىن دەپ قارايدىغان بولساق، يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللار فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرنىڭ ئىككى تۈرىنى تەشكىل قىلىدىغانلىغىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرەلمەيمىز.

بىز ئالدى بىلەن "ئۇياتسىز" دېگەن ئۇقۇمنى نىمە سەۋەپلىك "يۇزى يوق" ۋە "يۇزى قېلىن" دېگەن ئىبارىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەشنىڭ سەۋەبىنى قاراپ كورەيلى. مەسىلەن، ئادەمنىڭ بىرەر نەرسىدىن ئۇيۇلۇشى، ئادەتتە، ئۇنىڭ رەڭگى-رويىدا ئەكس ئېتىشى مۇمكىن. ئۇيالغاندا ئادەمنىڭ يۇزلىرى (مەڭزى) قىزىرىپ كېتىشى خەلق ئۇقۇمىدا "يۇز" بىلەن "ئۇيات" ئارىسىدا مەلۇم بىر تەبىئىي مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۇرۇشى ئېھتىمال، ئۇياتىنىڭ يۇزدە ئەكس ئېتىشىگە ئاساسەن "ئۇيات يوق"، "ئۇياتسىز" دېگەن مەنىنى ئوخشىتىش قانۇنى بويىچە "يۇزى يوق"، "يۇزسىز" دەپمۇ ئىپادىلىگەن. ئا توغرا، بەتقىلىق ھەركەتلىرى ئۇچۇن ئۇيالمايدىغان، ئۇنىڭغا پۇشايمان يىمەيدىغان ئادەملەرگە نىسبەتەن "يۇزى قېلىن" دېيىشنىڭ سەۋەبى شۇ ئادەمنىڭ يۇزىدە ئۇيۇلۇشنىڭ مەلۇم بەلگىسى (مەڭزىنىڭ قىزىرىشىغا ئوخشاش بىئولوگىيىلىك ئوزگىرىشلەرنىڭ) بولمايدىغانلى-

غغا باغلنق دەپ قاراش لازىم.

دىمەك، مەزكۇر ئىبارىلەرنىڭ ئومۇمى مەنىسى بىلەن ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ مەنىلىرى بىر-بىرىدىن يىراق بولسىمۇ، مەلۇم بىر مەنتىقىي سىمانتىكىلىق مۇناسىۋەتنىڭ بارلىغىنى بايقاشقا، كوزئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئەمدى "يۇزى لەگپۇك"، "يۇزى ئابدۇخالىقنىڭ چەمدەك" دېگەن ئىدىئوملارنى ئالساق، بۇلار سىمانتىكىلىق تەبىئىتى جەھەتتىن بىرقەدەر پەرقلىنىدۇ. چۈنكى بۇ ئىبارىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى سوزلەرنىڭ كونكرىت ليكسىكىلىق مەنىلىرى بىلەن ئومۇمى ئىدىئوماتىك مەنە ئوتتۇرىسىدىكى مەنتىقىي-سىمانتىكىلىق باغلىنىش ناھايىتى سۇسلاشقان، ئۇلارنى بىردىن ئېنىقلاپ بېرىش تەس. تەبىئىكى، خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن "لەگپۇك"نىڭ ۋە "ئابدۇخالىق" دېگەن كىشىنىڭ ئىسمىغا مۇناسىۋەتلىك ئېيتىلغان (شۇ كىشىنىڭ ئەيىلىگەن ياكى سودا قىلغان) چەمنىڭ يۈز بىلەن ئۇياتسىز دېگەن سوزلەرگە قانچىلىك مۇناسىۋىتى بارلىغىنى مەخسۇس تەكشۈرۈشلەرگە، خەلق ھاياتىدىكى تارىخىي-ئېتنوگرافىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسلانماستىن تۇرۇپ، ئىسپاتلاپ بېرەلمەيمىز. بۇ ئىبارىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبىنى ناھايىتى يىراق ئوبرازلىق ئوخشىتىشلاردىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەمدى مۇشۇ ئوبرازلىق ئوخشىتىشقا بىر تەرەپتىن "ئابدۇخالىق چەمى"نىڭ ئالاھىدە قېلىنلىغى ۋە "لەگپۇك"نىڭ قويۇقلۇغى ئاساس بولسا، ئىككىنچى تەرەپتىن، ئۇياتسىز ئادەمنىڭ يۈزى قېلىن (شۇڭلاشقىمۇ قىزىرىش يۈزىدىن بايقالمايدىغان) بولىدۇ دېگەن ئۇقۇم ئاساس بولغان دەپ تەخمىن قىلالايمىز.

بۇ كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن بىز فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرنىڭ ئىدىئومغا ئايلىنىش جەريانىدىكى ئىككى خىل دەرىجىسىنى بايقىدۇق.

قايمىز. مەسىلەن، "يۇزى يوق"، "يۇزى قېلىن" دېگەن ئىبارىلەرنى ئالساق، ئۇلارنىڭ ئىپادە قىلىنغان ئومۇمى مەنىسى بىلەن تەركىۋدىكى بولەكلەرنىڭ سېمانتىكىسى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم بىر باغلىنىشنىڭ بارلىغىنى كۆرىمىز. بۇ ئەھۋال مەزكۇر ئىبارىلەرنىڭ تولۇق ئىدىئوملىشىپ بولمىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. ئەكسىچە بىز "يۇزى ئابدۇخالىقنىڭ چېھرىدەك"، "يۇزى لەكچۇك" دېگەن ۋە شۇنداقلا "پاختا ئاتماق" (ئالدىماق)، "تۆگىمەننىڭ نورىدىن پۈتۈن چۈشىدىغان" (قۇۋ، ئەپچىل ئادەم تونۇرىسىدا)، "مولا مۇشۇك بولماق" (مۇغەمبەرلىك، ھەييارلىق قىلماق)، "ئاغزى قۇلغىغا يەتمەك" (ناھايىتى خوشال بولماق) كە ئوخشاش ئىبارىلەرنى ئالساق، ئۇلارنىڭ تولۇق ئىدىئوملىشىش دەرىجىسىگە ئىگە بولغانلىغىنى كۆرىمىز. چۈنكى بۇلارنىڭ ئىپادە قىلىدىغان ئومۇمى مەنىسى بىلەن تەركىۋى قىسىملىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سېمانتىكىلىق ئالاقىنى ئېنىقلاپ بېرىش ناھايىتى تەس، ئىبارە تۈزگۈچى سوزلەرنىڭ ئوزئارا رېئال مەنتىقىي-سېمانتىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق باغلىنىشى مەلۇم دەرىجىدە سۇسلاشقان.

ئېيتماقچى بولغان ئوي-پىكىرلىرىمىزنى ئوبرازلىق رەۋىشتە ئىپادىلەيدىغان، مەلۇم ئىستىللىق ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكمىلەرنىڭ بىر تۈرىنى "فرازېئولوگىيىلىك بىرلىك" دەيمىز. ئۇلار ئىدىئوملارغا ئوخشاش تۈراقلىق ۋە سېمانتىكىلىق تۇتاشلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن تەركىۋى قىسىملىرىنىڭ ئابستراكتىلىشىش ۋە ئىدىئوملىشىش دەرىجىسىگە قاراپ پەرقلىنىدۇ.

فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەرنىڭ بېرىدىغان ئومۇمى مەنىسى، ئادەتتە، تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ يوشۇرۇن مەنە بېرىش مۇمكىنچىلىگىگە مۇۋاپىق تىل ئەملىيىتىدە ئىشلىتىلىدىغان سېمانتىكىلىق دائىرىسى ئارقىلىق ئېنىقلىنىدۇ. ئىبارە تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ھەممىسى ياكى مەلۇم قىسمى كوچمە مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ ۋە ئۇ خۇسۇ-

مەن ئوخشتىش، سېلىشتۇرۇش، مېتافورا ئاساسىدا ۋە ئوبراز سۆيە-
مدە مەيدانغا كېلىدۇ. مەسىلەن، "كوزنى يۇمۇپ ئاچقىچە"، "هاي-
ۇي دېگىچە" دېگەنگە ئوخشاش "ناھايىتى چاپسان" دېگەن ئۇقۇمنى
ئاڭلىتىدىغان فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكنىڭ مەنىسىنى ئېلىپ قارىساق،
ئۇلار مەلۇم ھەركەتنى ئوبرازلىق رەۋىشتە ھېس قىلىش ئارقىلىق
ئەسۇرلەش نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەنلىگىنى كۆرىمىز. شۇنىڭغا
ئوخشاش: "ئىگىسى ئاجرىغان" (يىغلاڭغۇ بالىغا نىسبەتەن)، "سامان-
چىنىڭ يولى" (млечный путь مەنىسىدە)، "قۇيرۇغىنى خادا
قىلماق" (قېچىپ كېتىپ بارغان كالىغا نىسبەتەن)، "چىشىنى قېرىش-
تۇرماق" (تېرىكتۇرمەك، جىلى قىلماق مەنىسىدە)، "ئاغزى ئوچۇق
قالماق" (بىر نەرسىگە ھەيران قېلىش مەنىسىدە) تەقلىتىدىكى فرازې-
ئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرنىڭ كوچىمە مەنىلىرىمۇ ئەنە شۇنداق ئوخ-
شىتىش ۋە سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا گەۋدىلەنگەنلىگىنى كۆرىمىز. شۇ
جۈملىدىن فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرنىڭ قاتارىغا مېتافورا-
سېلىشتۇرۇش جەريانىدا ياسىلىپ، تىلىمىزدا كوچىمە مەنىدە ئىشلىتە-
لىدىغان: "يۇرىگى قازاندەك" (باتۇر، يۈرەكلىك)، "ئىتنىڭ قۇرۇ-
تىدەك" (ناھايىتى نۇرغۇن، كوپ)، "ئوتتۇرا قولدەك" (دېگەندەك،
يارىملىق؛ سەمىز)، "قوينىڭ قوزىسىدەك" (يۇۋاش، مومىن ئادەمگە
نىسبەتەن)، "پوكانىدەك قىزارماق" (ئۇيۇلۇپ كەتمەك)، "يېڭنە
يىگەن ئىتتەك" (ئورۇق، جانسىز)، "مۇشۇك يالىغانىدەك"
قىلماق (تاپ-تازا قىلماق)، "تاڭگا چىشلىۋالغانىدەك" (ئۇنچىقە-
مايدىغان ئادەمگە نىسبەتەن)، "توگمىنى چوچەكتە سۇغارغانىدەك"
(ئاز بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ)، "بەردىن يامبۇ تېپىۋالغانىدەك"
(خوشال بولۇش مەنىسىدە) ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئىبارىلەرنىمۇ
كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

بۇ تەقلىتىكى مېتافورا-سېلىشتۇرما ئىبارىلەر بىرەر نەرسىنىڭ

سۆپتىنى، شەكلىنى سان ـ ساپاسنى، ھەركىتىنى ۋە باشقا ھادىسە-لەرنى ئوبرازلىق رەۋىشتە تەسۋىرلەشنىڭ تىلدىكى ۋاستىلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ ئىبارىلەر تىل ئەملىيىتىدە ئايرىم سوزنىڭ، ھەتتا مۇرەككەپ ئۇقۇمنىڭ تەڭدىشى (ئېكۋىۋالېنتى) سۆپتىدىمۇ ئىشلىتى-لىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "بۇ باتۇر، قورقماس يىگىت ئىكەن" دىگەن جۇملىدىكى "باتۇر"، "قورقماس" سوزلىرىنى "يۇرىگى قازانداق" دىگەن ئىبارە بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئېيتىشقا بولىدۇ: "بۇ يۇرىگى قازانداق يىگىت ئىكەن". ئېيتىپ كېتىش كېرەككى، فرازېئولوگىيە-لىك بىرىكمىلەرنىڭ باشقا تۇرلىرىگە ئوخشاش مەزكۇر مېتافورا-سىلىشتۇرما ئىبارىلەرمۇ كوچمە مەنىسى ئارقىلىق شەيئى ۋە ھادىسە-نىڭ سان ـ ساپاسنى، ھالەت ـ ھەركىتىنى ئىپادىلەش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. بۇ كوچمە مەنە ئايرىم تەركىۋى قىسمىنىڭ سېمانتىكىسىدىن ئەمەس، بەلكى ئومۇمەن ئىبارىنىڭ مەزمۇنىدىن كېلىپ چىقىدۇ.

B. فرازېئولوگىيىلىك قوشمىلار

ئىبارىدىن كېلىپ چىقىدىغان ئومۇمى مەنىنىڭ ئىبارە تەركىۋى قىسمىلىرىنىڭ كونكرىت لېكسىكا ـ گراماتىكىلىق مەنىلىرىگە مۇنا-سىۋەتى بارلىق فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەردە بىردەك بولمايدىغان-لىغى ھەققىدە بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتتۇق.

فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەرنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن يەنە بىر تۈرىنى ـــ فرازېئولوگىيىلىك قوشما-لارنى ـــ ئاجرىتىشقا بولىدۇ.

فرازېئولوگىيىلىك قوشمىلار تىلدىكى خىزمىتى، بولۇپمۇ ئىستە-لىستىكىلىق ۋەزىپىسى جەھەتتىن، شۇنداقلا ئوزىنىڭ سېمانتىكا ـ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئىدىئوملار بىلەن فرازېئولوگىيە-

لىك بىرلىكلەرگە ناھايىتى ئوخشايدۇ. ئۇلار فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرنىڭ باشقا تۈرلىرىدەك تۈراقلىق سوز بىرىكمىسى سۈپىتىدە قېلىپلىشىپ، تەركىۋىي قىسىملىرىنىڭ بىرلا مەنىلىك مەركەزگە بېقىنىشى ئارقىلىق ئۈيۇشىدۇ.

لېكىن فرازېئولوگىيىلىك قوشىلاردا، ئىدىئوم ۋە فرازېئولوگىيىلىك بىرلىكلەرگە قارىغاندا، تەركىۋى قىسىملىرىنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى ناھايىتى سۇس بولۇپ كېلىدۇ. ئەگەر بۇ ئىبارىلەردە ئابستراكتسىيە جەريانى پۈتۈنلەي ئىبارىنىڭ كوچمە مەنىسىدە ئىشلىتىلىشىگە ئېلىپ كەلسە، فرازېئولوگىيىلىك قوشىلاردا ئۇ پەقەت ئۇنىڭ بىرلا بولىگى بىلەن چەكلىنىدۇ. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئىبارىنىڭ ئومۇمى مەنىسى تەركىۋىدىكى بىرلا سوزنىڭ كوچمە مەنىدە ئىشلىتىلىشىگە بۇاستە باغلىق بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: "ئېغىر سوز، ئېغىر ئاياق، قۇلىغى ئېغىر (ئادەم)، كوزى ئوچۇق، قولى ئوچۇق (ئادەم)، قولى قىسقا، تارىخنىڭ چاقى، يىگىتنىڭ گۈلى، تاش يۈرەك، تىلى ئاچچىق، تىلى ياغلىق، ئۇششاق سوز، دىدى-دىدى پاراڭ" تەقلىتىدىكى قوشىلارنى ئېلىپ قارىساق، بۇلارنىڭ ھەممىسى كوچمە مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن ۋە ئۇ مەنە تەركىۋىدىكى "ئېغىر، ئوچۇق، قىسقا، چاق، گۈل، تاش، ئاچچىق، ياغلىق، ئۇششاق، دىدى-دىدى" گە ئوخشاش ئايرىم سوزلەرنىڭ كوچمە مەنىلىرىگە ئاساسەن ئېپادىلەنمەكتە. ئۇنى شۇ سوزلەرنىڭ ئادەتتىكى ئۇدۇل مەنىسىدە تۇرۇپ تۇزۇلىدىغان سوز بىرىكمىلىرى، مەسىلەن: "ئېغىر تاش، ئوچۇق كۆن، قىسقا تاياق، ھارۋىنىڭ چاقى، باغنىڭ گۈلى، تاش ئوي" بىلەن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق روشەن كورگىلى بولىدۇ.

بىز يىلىمىزكى، تىلىمىزدىكى سوزلەرنىڭ تولىسى كوپ مەنىلىك بولۇپ كېلىدۇ. كوپ مەنىلىك سوزلەرنىڭ ئايرىم مەنىلىرى شۇ سوز-

لىك ئالاھىدە تۇرۇشىدىن ئاڭلانسا، بەزى مەنبلىرى سوز بىرىكمە-لىرىنىڭ تەركىۋىدە ھاسىل بولۇشى مۇمكىن. ئەنە شۇنداق مەلۇم ئىبارە تەركىۋىدە تۇرۇپ ھاسىل بولىدىغان سوزنىڭ كوچمە مەنىسىنى "باغلىنىشلىق فرازېئولوگىيىلىك مەنە" دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن: "ياڭاق مېغىزى، ئادەمنىڭ كوزى، كالىنىڭ تىلى، رۇس تىلى" دېگەن سوز بىرىكمىلىرىدىكى "مېغىز، كوز، تىل" سوزلىرىنى ئالساق، ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ئۇدۇل مەنىسىدە ئىشلىتىلمەكتە. ئەمدى مۇشۇ سوزلەرنىڭ كوچمە مەنىسىنى قارايدىغان بولساق، ئۇلار مۇنۇ توۋەندىكى ئىبارىلەردە روشەن كورۇنىدۇ: "گەپنىڭ مېغىزى، پىكرنىڭ مېغىزى، ئىشنىڭ كوزىنى بىلمەك، بايلىقنىڭ كوزى، ئىشنىڭ تىلىنى بىلمەك، تىل سالماق" ۋە باشقىلار. بۇمىسالاردىكى "مېغىز، كوز، تىل" دېگەن سوزلەر ئاشۇ سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىۋىدە تۇرۇپ، ئوزلىرىنىڭ ئۇدۇل لېكسىكىلىق مەنىسىدىن بىرقەدەر يىراقلىشىپ، كوچمە مەنىسىدە ئىشلىتىلمەكتە. لېكىن بۇ سوزلەرنىڭ ئۇدۇل مەنىسىمۇ، كوچمە مەنىسىمۇ ئۇيغۇر تىلىدا سوزلىگۈچىلەرنىڭ ھەممىسگە ئېنىق ئاڭلىنىدۇ. شۇڭا مەسىلەن، "گەپنىڭ" ياكى "پىكرنىڭ مېغىزى" دېگەندە، ھەركىم ئۇرۇكنىڭ ياكى ياڭاقنىڭ مېغىزى (ئۇرۇغى)نى كوز ئالدىغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق پىكرنىڭ ياكى گەپنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋە ئاساسىي مەسىلىسى ھەققىدە ئېيتىلماقچان ئوبرازلىق سېلىشتۇرۇش دەپ چۈشىنىدۇ.

شۇنى ئېيتىپ كېتىش كېرەككى، سوزلەرنىڭ باغلىنىشلىق فرازېئولوگىيىلىك مەنىلىرى، بىرىنچىدىن، فرازېئولوگىيىلىك قوشمىلارنىڭ تۇزۇلۇشىگە ئاساس بولسا، ئىككىنچىدىن، شۇ قوشمىلارنىڭ سېمانتىكىلىق بىرلىگىنى تەمىنلەپ تۇرىدۇ.

سوزلەرنىڭ باغلىنىشلىق فرازېئولوگىيىلىك مەنىسى ئاساسىدا تۇزۇلگەن ئاشۇ فرازېئولوگىيىلىك قوشمىلارنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى

شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى تەركىۋىي قىسىملارنىڭ بىرى كوچىمە مەنىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇچۇن سىمانتىكىلىق مەنبە بولۇپ، خىزمەت قىلسا، قالغان تەرىكىۋى قىسىملىرى شۇ مەنىنىڭ رىيا للىشىشى ئۇچۇن ئېھتىياجلىق بولغان شارائىتنى يارىتىش ۋەزىپە-سىنى ئاتقۇرىدۇ. مەسىلەن، "كوز بويىماق" ئىبارىسىدىكى كوچىمە مەنىدە ئىشلىتىلىۋاتقان تەرىكىۋىي قىسىم — "بويىماق". ئەمما ئۇنىڭ "ئالدىماق" ۋە "پاكىتنى توغرا كورسەتمەسلىك" دىگەن مەنىنى ئىپادىلەپ تۇرۇشى، "كۇز" سوزىگىمۇ باغلىنىش: كوچىمە مەنىنىڭ مەركىزى "بويىماق" سوزىدە بولسىمۇ، پۈتۈن ئىبارىنىڭ ئابستىراكت چۇشەنچىگە ئايلىنىشى پەقەت "كوز" سوزىنىڭ مەنىسىگە باغلىنىش. چۇنكى "قاش بويىماق" ياكى "قول بويىماق" دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ.

دىمەك، تەرىكىۋىدىكى سوزلەرنىڭ بىرى كوچىمە مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان، قالغانلىرى شۇ مەنىنىڭ رىيا للىشىشىنى تەمىنلەپ تۇرىدىغان سوز بىرىكمىلىرىنى "فرازېئولوگىيىلىك قوشىلار" دەپ ئاتايمىز.

كورۇپ تۇرۇپتىمىزكى، فرازېئولوگىيىلىك قوشىلارنىڭ سىمانتىكىسى ھەققىدە سوز قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئايرىم تەرىكىۋى قىسىملىرىنىڭ مەنىسىنى بولوۋېلىپ، ئالاھىدە قاراشقا زادى بولمايدۇ. بۇ خىلدىكى ئىبارىلەرنىڭ ھەقىقى مەنىسى گەپ ياكى جۇملە تەرىكىۋىدە تولۇق گەۋدىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "كامالنىڭ ئىچى ئاغرىپ بۇگۇن دوختۇرغا كەتتى"، "بىچارە ئانامنىڭ ماڭا ئىچى ئاغرىيدۇ" دىگەن جۇملىلەردىكى "ئىچى ئاغرىماق" ئىبارىسىنىڭ بىرىنچىسى — ئادەتى سوز بىرىكمىسى، ئىككىنچىسى — فرازېئولوگىيىلىك قوشما ئىكەنلىگى مۇشۇ كونتېكستلاردىن روشەن كورۇنىدۇ.

بۇنىڭدىن چىقىدىغان خۇلاسە شۇكى، باشقا فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرگە ئوخشاش فرازېئولوگىيىلىك قوشىلارنى تەكشۈرگەندە

تەتقىق قىلىش ئوبېكتى ئايرىم سوز ئەمەس، بەلكى سوزلەر بىرنىكىمىسى بولۇشى شەرت. ئەمما فرازېئولوگىيىلىك قوشىمىلارنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىۋىي قىسىملارنىڭ ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدىكى سوز-لەرگە ئوخشاش بىر-بىرى بىلەن جىپسلىشىپ، بىر پۈتۈن سىمانتىكىلىق بىرلىككە ئايلانمىغانلىغىنى كۆرىمىز. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، فرازېئولوگىيىلىك قوشىمىلارنى ئادەتتىكى سوز بىرىكمىلىرىدىن ھەقىقى فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر قاتارىغا ئوتۇش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان ئىبارىلەر دەپ تەسۋىرلەشكە بولىدۇ.

دېمەك، فرازېئولوگىيىلىك قوشىمىلارنى ئادەتتىكى سوز بىرىكمىلىرىدىن پەرق قىلىدىغان ئاساسىي بەلگە ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى ئايرىم سوزلەرنىڭ كوچمە مەنىگە ئالمىشىشىدىن ئىبارەت. شۇ ئاساستا تىلىمىزدىكى: "ئىش قىلماق، قول كوتەرمەك، بېلىنى ئەگمەك، تېرە ئەيلەمەك، قاراپ باقماق، نان چاينىماق، ملىتىق ئاتماق"قا ئوخشاش ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ ئادەتتىكى بىرىكمىلىرىدىن مۇنۇ شەكىلدىكى فرازېئولوگىيىلىك قوشىمىلارنى ئاجرىتىپ قاراشقا بولىدۇ: "بۇرنىنى كوتەرمەك، كۆرىدىن ياش ئەگمەك، زوق ئەيلىمەك، تەشنا بولماق، تىلىنى چاينىماق، تىلىنى تەكىۋزمەك، قاش ئاتماق، ئارام بېغىشلىماق، ئورنى ئىسسىماسلىق، يۈرىگى ئېزىلمەك، كوزى يورۇماق، نونى تىكلىۋەتمەك، باش تارتماق، كۆڭۈلگە توقۇماق" ۋە باشقىلار.

فرازېئولوگىيىلىك قوشىمىلارنىڭ قاتارىغا تولۇۋاتقان ئېنىقلىغۇچى+ئېنىقلانغۇچى ۋە باشقا شەكىلدە تۇرۇپ تۇزۇلگەن سوز بىرىكمىلىرىمۇ كىرىدۇ. مەسىلەن: "قۇرۇق گەپ، قاتتىق گەپ، يۇرەك پەردىسى، توشقان يۇرەك، باش سوز، ئىنجىق ئاغرىق، يىنى يامان، قولى يېنىك، يولى ئېغىر" ۋە باشقىلار.

VI. لېكسىكوگرافىيە

40. لېكسىكوگرافىيە ھەققىدە ئۇمۇمى چۈشەنچە

لېكسىكوگرافىيە گرېكچە lexikos (لۇغەت، لېكسىكا) ۋە grapho (يازمەن) دېگەن ئىككى سوزدىن ئىبارەت بولۇپ، تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلغۇچى سوز ۋە ئىبارىلەرنى جەملەش ۋە مەلۇم بىر سىستېمىغا كەلتۈرۈش ئاساسىدا ھەر خىل لۇغەتلەرنى تۈزۈش دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

لېكسىكوگرافىيە پەيدىن-پەي تەرەققى قىلىش جەريانىدا ئۇزۇنىڭ تىلشۇناسلىقتىكى دائىرىسىنى بىرقەدەر كېڭەيتكەنلىگىنى كۆرسىتىز. ھازىرقى ۋاقىتتا لېكسىكوگرافىيە ئاتالغۇسى تىلنىڭ ئەمىلىي مەقسەت-تەلەپلىرىگە بىنائەن ھەر خىل لۇغەتلەر تۈزۈش دېگەن ئۇقۇمنىلا ئىپادىلىمەستىن، بەلكى لۇغەتلەرنىڭ تۈزۈلۈش پىرىنسىپلىرى ۋە قائىدىلىرىنى بەلگىلەيدىغان، ئۇلارنى ئىلمىي ئاساستا تەكشۈرىدىغان ۋە مۇكەممەللەشتۈرىدىغان تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مۇھىم بىر ساھەسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

لۇغەت ئىشلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە ئۇنىڭ پەيدىن-پەي راۋاجلىنىشىنى، ئەلۋەتتە، ھەر بىر تىلنىڭ ئەمىلىي تەلەپلىرىگە مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراش لازىم. چۈنكى جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى ئالاقىسى ئۈچۈن، ھەر تۈرلۈك تىلدا سوزلىگۈچى خەلقلەرنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋەتتە بولۇشى ئۈچۈن تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغىنى مۇكەممەل بىلىش ۋە ئۇنىڭدىن مۇمكىنقەدەر تولۇق پايدىلىنىش لازىم بولىدۇ. بۇ ئىھتىياجنى پەقەت ھەر تۈرلۈك

لۇغەتلەرنى تۈزۈش ئارقىلىقلا ئادا قىلىش مۇمكىن.

لۇغەتنىڭ قايسى تۈرى بولمىسۇن، ئۇلار مەلۇم بىر مەقسەت، ئەمىلىي تەلەپلەرگە ئاساسەن ئىشلىنىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا ئۇلار كوپچىلىكنىڭ ئېھتىياجىنى ئوتەيدىغان، تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغىدىن، جۇملىدىن تۈرمۇشتىكى تۈرلۈك-تۈمەن شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى، ھەر خىل زىل ۋە مۇرەككەپ ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ بېرىشتىكى تىلنىڭ لېكسىكا-سېمانتىكىلىق مۇمكىنچىلىگىدىن تولۇق مەلۇمات بېرىدىغان ئومۇمى قوللۇق قورال سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ.

لۇغەتلەرگە بولغان مۇشۇ ئېھتىياج لۇغەت ئىشىنىڭ دائىم مۇكەممەللىشىپ تۇرۇشىنى، شۇنداقلا لۇغەت تۈزگۈچى تىل مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ بۇ ئىشقا ناھايىتى مەسئۇلۇق بىلەن قارىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن، ئىككى تىللىق لۇغەتلەرنى (جۇملىدىن ئۇيغۇرچە-رۇسچە ياكى رۇسچە-ئۇيغۇرچە لۇغەتلەرنى) يارىتىش ئۈچۈن لۇغەت تۈزگۈچى مۇتەخەسسىسلىك ھەر ئىككى تىلنى پۇختا بىلىشى شەرت. لۇغەت تۈزگۈچىلەر ھەر ئىككى تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغىنى، فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشىنى مۇكەممەل بىلگەن ھالەتتىلا تەلەپكە جاۋاپ بېرەلەيدىغان لۇغەتلەر يارىتىشى ۋە شۇ ئارقىلىق ئاشۇ تىللاردا سوزلىگۈچى خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك ۋەزىپىسىنى ئوتىشى مۇمكىن.

لۇغەت ئىشلىرى دېگەندە بىز كونكرېت تىلنىڭ (ياكى ئىككى، ئۈچ ۋە ئۇنىڭدىن كوپ تىللارنىڭ) لېكسىكىلىق بايلىغىنى تولۇق (ياكى تەلەپكە مۇۋاپىق ئۇنىڭ مەخسۇس قىسىملىرىنىلا، جۇملىدىن سىنونىملىرىنى، فرازېئولوگىيىسىنى، مۇتەخەسسىسلىككە دائىر لېكسىكىسىنى ۋە باشقىلارنى) كورستىش، ئۇلارنى جەمىلەپ، مەلۇم بىر سىستېمىغا سېلىش، سوزلەرنىڭ تۈرلۈك-تۈمەن مەنە ۋە مەنىلىك

تۇسلىرىنى ئىپادىلەش، ئېتىمولوگىيىسىنى (كېلىپ چىقىشىنى) ئېنىقلاش، سوزلەرگە ئىلمىي ئىزاھ بېرىش ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنى كوزدە تۇتىمىز.

ئەمما شۇنى ئەسكەرتىپ ئوتۇش لازىمكى، بۇ خىلدىكى لېكسىكوگرافىيىلىك ئىشلار مەلۇم بىر دەستۇر-قائىدىگە، ئىزچىل ئىلمىي پرىنسىپقا ئاساسلانغان ھالەتتىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

ئەمما تىل ئەمەلىيىتى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، بۇ خىلدىكى لېكسىكوگرافىيىلىك ئىشلار بارلىق تىللارغا ئورتاق، ئومۇمى يۇزلۇك خاراكتېرغا ئىگە بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك پەقەت مەلۇم بىر دەستۇر-قائىدىگە ۋە ئىزچىل ئىلمىي پرىنسىپقا ئاساسلانغان ھالەتتىلا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى مۇمكىن ئىكەن. ئەگەر لۇغەت تۇزگۈچى ئىككى تىلنى ياخشى بىلسە، ئۇلار بويىچە باي لېكسىكىلىق ماتېرىياللارنى توپلاپ، لېكسىن ئۇ ماتېرىياللارنى مەلۇم بىر قائىدە-پرىنسىپ بويىچە سىستېمىلاشتۇرماي ئوز خاھىشى بويىچە، ئوز ئۇسۇلى بويىچە جەملەپ لۇغەت تۇزۇپ قويسا، بۇنداق لۇغەتتىن پايدىلىنىشمۇ قىيىن بولغان بولار ئىدى.

شۇڭا بۇ ئەھۋال تىلشۇناس-لۇغەتچىلەردىن ھەرقانداق تىلنىڭ ئوتمۇشتىكى باي تەجرىبىلىرىگە تايانغان ھالدا لېكسىكوگرافىيىنىڭ ئومۇمى نەزىرىيىلىك ئاساسلىرىنى ئىشلەپ چىقىشىنى ھەر تۇرلۇك لۇغەتلەرنىڭ ئوزلىرىگە خاس بەلگىلىرى بىلەن تۇزۇلۇش پرىنسىپلىرىنى ئېنىقلاشنى قەتئىي تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ نەتىجىسىدە لېكسىكوگرافىيىنىڭ ئەمىلىي تەرەپلىرى بىلەن بىر قاتاردا ئۇنىڭ نەزىرىيىلىك مەسىلىلىرىمۇ خېلى تەرەققى قىلغانلىغىنى كورىمىز. ھازىرقى سوۋېت تىلشۇناسلىغىدا لېكسىكوگرافىيىنىڭ بۇ ئىككى تەرىپى بىر-بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە ۋە بىللە قارىلىدۇ.

كوپ مىللەتلىك بىزنىڭ سوۋېت ۋەتىنىمىزدە لېكسىكوگرافىيىلىك

ئىشلارغا ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. چۈنكى ھەر خىل لۇغەتلەر، بولۇپمۇ، ئىككى تىللىق لۇغەتلەرنى تۈزۈش س س ر خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇش ھاياتىدىكى، ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئالاقىلىشىشنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى ۋە ئەدەبىي تىلنىڭ راۋاجلىنىشىنى تەمىنلەيدۇ.

لۇغەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتتىكى ئەھمىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن بىز ئۇلارنىڭ قانداق مەقسەتلەر بىلەن ۋە تىل ئەمىلىيىتىدە قانداق ئىھتىياجنى ئادا قىلىش ئۈچۈن تۈزۈلىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ھەر بىر لۇغەتنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىشىمىز لازىم.

مەلۇمكى، جەمئىيەت ئەزالىرى، ئادەتتە، ئوزىنىڭ ئانا تىلىدا سوزلەپ، شۇ ئارقىلىق ئوزئارا ئالاقىلىشىدۇ ۋە پىكىر ئېلىشىدۇ. ئەمما بىر تىلدا سوزلىگۈچى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك شۇ تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغىنى بىر خىل دەرىجىدە بىلەلمەسلىگى مۇمكىن. بۇ، بىرىنچىدىن، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ سەۋىيىسىگە، بىلىم دەرىجىسى بىلەن مۇتەخەسسىسلىگىگە، ھايات تەجرىبىسى بىلەن يېقىنىغا ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىگە باغلىق بولسا، ئىككىنچىدىن، تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە كوپ قوللىنىلىدىغان ئاكتىپ لېكسىكىلىق قىسمى بىلەن بىر قاتاردا ناھايىتى كەم ئىشلىتىلىدىغان پاسسىپ سوزلەرنىڭمۇ، جۈملىدىن كونىرىغان، تارىخىي سوزلەر ۋە ئارخائىزملار، مەلۇم رايون ۋە ئېتنىك گۇرۇپپا تىلىدىلا ئىشلىتىلىدىغان، ئايرىم شۇبە ۋە دىئالېكتلاردا، شۇنداقلا مۇتەخەسسىسلىك ساھەسىدىلا ئۇچرايدىغان تار دائىرىدىكى مەخسۇس سوزلەرنىڭمۇ بولۇشىغا باغلىق دەپ قاراش لازىم.

تىل بايلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى بۇ لېكسىكىلىق قاتلاملارنىڭ تىل ئەمىلىيىتىدە ئوزىگە لايىق ئورنى ۋە ئورۇنلايدىغان ۋەزىپىسى بار.

لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسىنى جەمئىيەت ئەزالىرى يادىدا ساقلىشى شەرت ئەمەس ۋە بۇ مۇمكىنمۇ ئەمەس. ھەتتا ئۇلارنى ئانا تىلىنى شۇنچىلىك مۇكەممەل ئىگەللىۋالغان سوزگە باي، گەپكە ئۇستا ناتىقلارنىڭ ئوزلىرىمۇ تولۇق بىلىپ كېتەلمەسلىگى مۇمكىن.

دىمەك، لۇغەت تۇزۇشتىكى بىرىنچى مەقسەت ئومۇمەن خەلق تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغىنى ھىساپقا ئېلىشتىن، ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسى بىلەن ئۇنىڭ ھەر بىر ساھەسىگە خاس مەخسۇس لېكسىكىلىق قاتلاملارنى ئېنىقلاشتىن ئىبارەت.

تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى دائىم تەرەققى قىلىپ تۇرىدىغان كاتېگورىيە. بۇ تەرەققىياتنى ھەر تۇرلۇك نۇقتىئىنەزەردىن ئېلىپ قاراشقا بولىدۇ. سوزلەرنىڭ دائىم مەنە جەھەتتىن تەرەققى قىلىپ تۇرۇشىنى لېكسىكا ساھەسىدىكى ئىجابى ئوزگىرىشلەر دەپ قارىغاندا، تۇرلۇك-تۇمەن يېڭى سوزلەرنىڭ ياسىلىشىنى، چەت تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىپ ئوزلەشتۈرۈشنى لېكسىكىنى سان جەھەتتىن تەرەققى قىلدۇرىدىغان ئاساسىي يوللار دەپ قاراش لازىم. لېكسىكا تەركىۋىدىكى بۇ ئوزگىرىشلەر ئەڭ ئالدى بىلەن ھەر خىل لۇغەتلەردە ئوز ئەكسىنى تاپىدۇ، يەنى لۇغەتلەردە ھەر بىر سوزنىڭ بېرىدىغان مەنە ۋە مەنە پەرقلىرى مۇمكىنقەدەر تولۇق ۋە ئايرىم-ئايرىم ئىپادىلىنىدۇ؛ ھەر بىر چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سوز تولۇق ھىساپقا ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ قوبۇل قىلغۇچى تىلدىكى بېرىدىغان مەنىلىرى سىمانتىكىلىق ئىزاھلار بىلەن تەمىنلىنىدۇ. ئايرىم لۇغەتلەردە ئاكتىپ قاتلامدىن پاسسىپ قاتلامغا ئوتكەن سوزلەر ئالاھىدە ئىزاھلانسا، ئۇلارنىڭ بەزىبىرلىرىدە سوزلەرنىڭ ئىتىمولوگىيىسى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇماتلار بېرىلىدۇ.

لۇغەتلەرگە قويۇلىدىغان بۇ تەلەپلەر ھەر بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ سان ۋە ساپا جەھەتتىن قانچىلىك تەرەققى قىلغانلىغىنى كورسىتىشكە بېغىشلىنىدۇ. دىمەك، لۇغەت تۇزۇشتىكى

ئىككىنچى بىر مەقسەت ــ ئانا تىلىمىزنىڭ لېكسىكىسى ساھەسىدە دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئۆزگىرىشلەرنى ھىساپقا ئېلىشتىن ئىبارەت.

يەر يۈزىدىكى خەلقلەر دائىم ئۆزئارا تارىخىي، مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتتە بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت ئاساسەن شۇ خەلقلەرنىڭ تىلى ئارقىلىق، يەنى، شۇ تىللارنىڭ لېكسىكىلىق ئىلمىي ئېھتىياجىنى ئۆزىدە ئەكس ئېتىدىغان ئىككى تىللىق، ئۈچ تىللىق ۋە كوپ تىللىق تەرجىمە لۇغەتلەر ئارقىلىق بولىدۇ. بۇ لۇغەتلەرنى تۈزۈشتىكى ئاساسىي مەقسەت ــ بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا تەرجىمە قىلىش، باشقا مىللەتنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئاشۇ خەلقنىڭ تۇرمۇش ـ ھاياتى بىلەن، مەدەنىيىتى ۋە ئىقتىسادى بىلەن يېقىندىن تونۇشۇشتىن ئىبارەت. شۇ يوسۇندا تەرجىمە لۇغەتلەر خەلق ئارىسىدا ۋاستىچىلىك رولىنى ئوتەيدۇ.

كوروپ تۈرۈپتىمىزكى، لۇغەتلەرنىڭ قايسى تۈرىنى ئالمايلى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تىلنىڭ ئەمىلىي تەلەپپۇزىغا ئاساسەن ۋۇجۇتقا كېلىدۇ.

ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنلا قىلىپلىشىپ، تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىۋاتقان سوۋېت خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىي تىللىرى ئۈچۈن ھەر تۈرلۈك لۇغەتلەر تۈزۈش بۈگۈنكى كۈندە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئىشلاردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى لۇغەت ئىشلىرى تىلنىڭ لېكسىكا ـ سېمانتىكىلىق مۇمكىنچىلىكلىرىنى ئېچىپ بېرىش ۋە ئۇنىڭ بايلىغىنى ھىساپقا ئېلىش بىلەن بىر قاتاردا، ئەدەبىي تىلنى قېلىپلاشتۇرۇشتا، ئومۇمەن تىل مەدەنىيىتىنى كۆتىرىشتە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭدىن تاشقىرى، لېكسىكوگرافىيە ئۇزىنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات دەرىجىسىدە تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مۇھىم ۋە يارداملىق قىسمىغا ئايلاندى. ئۇ بىزنى ھەر بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققى قىلىش قانۇنىيەتلىرىنى تەكشۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك

بايي لېكسكىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

لېكسكوگرافىيە، جۈملىدىن لۇغەت تۈزۈش ئىشلىرى، بەزى خەلقلەرنىڭ تىلىدا يېزىقىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا قولغا ئېلىنغانلىقى مەلۇم. ئۇ دەسلەپ خەلقنىڭ چۈشەنچىسىگە تەس بولغان كونا سوزلەرگە ياكى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان يېڭى لېكسىكىلىق ئېلېمېنتلارغا ئىزاھ بېرىش مەقسىدى بىلەنلا چەكلەنگەن بولسا، باراۋ-بارا بىر تىلنىڭ دائىرىسىدىن چىقىپ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كوپ تىللارنىڭ ماتېرىياللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان، ھەتتا تارىخىي-ئېتنوگرافىيىلىك دېرەكلەرگە، ئىلمىي پاكىتلارغا ئاساسلىنىدىغان مۇرەككەپ خاراكتېرغا ئىگە بولدى.

41. رۇس ۋە تۈركى تىللارنىڭ لېكسكوگرافىيىسى تارىخىدىن

ھەر بىر خەلقنىڭ مەدەنىيىتى دەرىجىسىگە، ئىلىم-پەننىڭ راۋاجلىنىش ئېھتىياجىغا قاراپ لېكسكوگرافىيىلىك ئىشلىرىمۇ ھەر خىل دەرىجىدە تەرەققى قىلىشى مۇمكىن. بەزى تىللاردا ئۇ ئۇزۇنغىچە دەسلەپكى شەكىللىنىش دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان بولسا، بەزىلىرىدە ئۇ مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلاشقان ئىلمىي دەستۇرگە ئىگە ساھەلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ ئېيتقانلىرىمىزنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن رۇس تىلشۇناسلىغى ۋە تۈركى تىللار بويىچە ئىشلەنگەن لۇغەتلەر ھەققىدە ۋە شۇ تىللارنىڭ لېكسكوگرافىيىسى تارىخىدىن قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

رۇسسىيىدە لۇغەتچىلىك ئىشلىرى قەدىمىي زامانلاردىن باشلىنىپ،

پەيدىن ـ پەي تەرەققى قىلىپ كەلگەنلىگىنى كۆرسەتمەيدۇ. رۇس تىلى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ مەخسۇس ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرىدە① كونا سلاۋيان ۋە گرېك سوزلىرىگە ئىزاھ سۈپتىدە بېرىلگەن بىرىنچى رۇسچە لۇغەت («Азбуковник») دەپ ئاتالغان 8 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن دەپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ خىلدىكى لۇغەتلەر تاكى 7 ـ 8 ـ ئەسىرلەرگىچە خېلى تەرەققى قىلغان بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن رۇس تىلىدىكى مەنىسى چۈشىنىكسىز بولغان كونا سوزلەرگە، شۇنداقلا گرېك، يېۋرېي ۋە لاتىن تىللىرىدىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەرگە ئىزاھ بېرىش بىلەن چەكلەنگەن.

8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رۇس تىلىدا دەسلەپكى تەرجىمە لۇغەتلەر چېقىشقا باشلايدۇ. مەسلەن، 1704 ـ يىلى فېدور پولىكارپوۋ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «رۇسچە ـ لاتىنچە ـ گرېكچە لۇغەت» نەشر قىلىنىدۇ. بۇ لۇغەتتە (يەنى رۇسچە سوزلەر لاتىن ۋە گرېك تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان ئۇچ تىللىق لۇغەتتە) سلاۋيان سوزلىرىنىڭ لاتىنچە ۋە گرېكچە تەرجىمىسى بېرىلىدۇ. بۇ لۇغەت خۇسۇسەن تەرجىمە ئىشلىرى ئۈچۈن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولۇپ، شۇ دەۋردىكى رۇس لېكسىكوگرافىيىسىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە تەرەققى قىلغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

رۇس تىلىغا چەت تىللاردىن كىرگەن ئاتالغۇلارنىڭ لۇغىتىنى تۈزۈش دەسلەپ پېتىر I دەۋرىدىلا قولغا ئېلىنىدۇ. بۇ ساھەدە بىر

---

① پ. م. گالكىنا ـ فېدوروۋ «ھازىرقى زامان رۇس تىلى لېكسىكىسى» (لېكسىيىلەر توپلىمى) 1954 ـ يىل. موسكۋا. 174 ـ ۋە 202 ـ بەتلەر؛ ل. ۋ. شىربا «لېكسىكولوگىيە ئۈمۈمىي نەزىرىيىسىنىڭ تەجرىبىسى». «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خەۋەرلىرى» تىل ۋە ئەدەبىيات بولۇمى، 1940 ـ يىل، 3 ـ سان.

قاتار لۇغەتلەر (مەسىلەن: «چەتتىن كەلگەن يېڭى سوزلەرنىڭ ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە بېرىلگەن لۇغىتى»، پ. ئا. ئالېكسېيېۋ- نىڭ «چېركاۋ لۇغىتى» دەپ ئاتىلىدىغان لۇغەتلىرى) تۈزۈلدۇ.

رۇس ئەدەبىي تىلىنىڭ قېلىپلاشقان لۇغىتىنى تۈزۈشنى دەسلەپ قولغا ئالغانلارنىڭ بىرى — ئۇلۇق رۇس ئالىمى ۋ. م. لومونوسوۋدۇر. ۋ. م. لومونوسوۋ، كوندراتېۋ ۋە تاتۇبېرت تەرىپىدىن توپلانغان لېكسىكىلىق ماتېرىياللار 1789 — 1794 - يىللىرى نەشر قىلىنغان «رۇسىيە ئاكادېمىيىسىنىڭ لۇغىتى»گە ئاساس بولدۇ. بۇ لۇغەتنىڭ تولۇقلانغان ئىككىنچى نەشرى 1806 — 1822 - يىللىرى مەيدانغا كېلدۇ. بۇ لۇغەتنىڭ ئەھمىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇنىڭدا رۇس تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغى دەسلەپ تولۇق ئەكس ئېتىلدۇ. ئۇنىڭ 6 تومدىن ئىبارەت ئىككىنچى نەشرى 51 مىڭ 388 سوزنى ئۆز ئىچىگە ئالدۇ. لۇغەتكە پەقەت ئەدەبىي تىلغا خاس سوزلەرلا كىرگۈ- زۈلگەن بولۇپ، چەتئەل سوزلىرىگە ناھايىتى ئاز ئورۇن بېرىلدۇ. مەسىلەن، لۇغەتتە گرېكچە سوزدىن 342نى، لاتىنچە سوزدىن 107 نى، فرانسوزچە سوزدىن 92نى ۋە نېمىسچە سوزدىن 74نى ئۇچرېتىشقا بولىدۇ. لۇغەتنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتىنى تەكىتلىگەن ن. ك. كارامزىن "رۇسىيە دىققەتلىك چەتئەللىكلەرنى ھەيران قالدۇرماقتا" دەپ كورسەتكەن ئىدى. ئاكادېمىيىلىك لۇغەتنى تۈزۈشكە شۇ دەۋردىكى مەشھۇر رۇس يازغۇچىلىرىدىن فونۋىزىن، دېرژاۋىن، بوگدانوۋىچ، كنيازنىن ۋە باشقىلار ئاكتىپ قاتنىشىدۇ. يۇ لۇغەت بەزى كەمچىلىك لىرىگە قارىماستىن، رۇس لېكسىكوگرافىيىسى تارىخىدىكى چوڭ ئىلمىي ئىش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

رۇس لېكسىكوگرافىيىسى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن ئالىدىغان لۇغەتلەرنىڭ بىرى ۋ. ئى. دال تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «جانلىق

ۋېلىكورۇس تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»[1]دۇر. بۇ لۇغەت دەسلەپ 1863 ــ 1866 ـ يىللىرى نەشر قىلىندى. ئۇ توت تومدىن ئىبارەت بولۇپ، تەخمىنەن 200 مىڭ سوزنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەزكۇر لۇغەت رۇس خەلقىنىڭ جانلىق تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغىنى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ قويغان. ئۇنىڭدا ئاساسەن رۇس تىلىنىڭ يەرلىك شۇبىلىرىگە خاس تار دائىرىدە ئىشلىتىلىدىغان سوزلەر گەۋدىلىنىدۇ. شۇڭا بۇ لۇغەت رۇس ئەدەبىي تىلىنىڭ قېلىپلاشقان لۇغەتلىرى قاتارىغا قوشۇلمايدۇ. بۇ ــ لۇغەتنىڭ بىرىنچى كەمچىلىگى، ئەمدى ئىككىنچى كەمچىلىگى بولسا، ئاپتور چەتئەل سوزلىرىدىن ۋازكېچىپ ئۇلارنى ئوزى ياسىغان سۇنئىي سوزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇپ قويغان: автомат — живуля, гимнастика — ловкосилие, психология—душесловие, термометр — тепломер ۋە باشقىلار.

ئەمما دالنىڭ لۇغىتى بۇ كەمچىلىكلىرىگە قارىماستىن رۇس تىلىنىڭ باي غەزنىسى، 19 ـ ئەسرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشىغان رۇس خەلقى ھاياتىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ ئەمگەكنى ۋ. ئى. لېنىنمۇ ناھايىتى يۇقۇرى باھالىدى. ئۇ، "دالنىڭ لۇغىتى ــ ھەقىقى خەلقنى سويگۇچى ئادەمنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىشىدۇر" دەپ كورسىتىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىغىچە رۇس تىلى بويىچە بىر قاتار لۇغەتلەر تۇزۇلگەنلىگى مەلۇم. ئۇلار رۇس لېكسىكوگرافىيىسىنىڭ چوڭ دەستۇرغا ۋە ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتقا ئىگە ئىكەنـ

---

① بۇ لۇغەت (ۋ. ئى. دال-Толковый словарь живого великорусс-кого языка) 1960 ـ يىلى فوتومېخانىكىلىق ئۇسۇل بىلەن توتىنچى قېتىم نەشر قىلىندى.

لىنىڭ روشەن ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

ئەمما لۇغەت ئىشلىرىنىڭ ھەقىقى راۋاجلىنىشى سوۋېت دەۋرىگە مەنسۇپتۇر. مەدەنىي ۋە مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كەڭ قانات يېيىشى، بولۇپمۇ، رۇس تىلىنىڭ سوۋېت خەلقلىرى ئوچۇن ئورتاق مىللەتلەر ئارا تىلغا ئايلىنىشى، ئۇنىڭ خەلقئارالىق ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشى، رۇس ئەدەبىي تىلىنىڭ زامانىۋى تەلەپلەرگە مۇۋاپىق لۇغەتلەرنى يارىتىش مەسىلىسىنى ئالغا سۇردى. بۇ ئىشقا ھوكۇمەت ۋە پارتىيە تەرىپىدىن ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى. مەسىلەن، 1929 ـ يىلى كوپچىلىكىنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن لۇغەت توزۇش ۋە نەشر قىلىش پىلانى توزۇلدى. بۇ پىلان بويىچە، رۇس لېكسىكوگرافىيىسىنىڭ ئالدىغا 18 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ مۇشۇ كۇنگىچە بولۇۋاتقان رۇس تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى ئوزىدە ئەكس ئەتتۇرىدىغان رۇسچە ئىزاھلىق قېلىپلاشقان لۇغەت توزۇش ۋەزىپىسى قويۇلدى. بۇ ۋ. ئى. لېنىننىڭ پىكرى بويىچە بولغان ئىدى. ۋ. ئى. لېنىن ئا. ۋ. لۇناچارسكىغا يازغان خېتىدە دالىنىڭ لۇغىتى ئۇستىدە ئىشلەش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇنداق يازىدۇ: "ناھايىتى ياخشى نەرسە، ئەمما بۇ يەرلىك لۇغەتچۇ ۋە كونىراپ قالدىغۇ. ئەمدى ھەقىقى رۇس تىلىنىڭ، ئالايلى ھازىرمۇ ئىشلىتىلىۋاتقان ۋە پۇشكىندىن گوركىغىچە بولغان كلاسسىكلارمۇ ئىشلەتكەن سوزلەرنىڭ لۇغىتىنى توزۇپ چىقىش ۋاقتى يەتكەندۇر."①

ۋ. ئى. لېنىننىڭ مۇشۇ كورسەتمىسىگە ئاساسەن، رۇس ئەدەبىي تىلىنىڭ سوۋېت دەۋرىدىكى دەسلەپكى قېلىپلاشقان لۇغىتى 1935 ـ 1940 ـ يىللىرى پروفېسسور د. ن. ئۇشاكوۋ تەھرىرلىگىدە توزۇلۇپ، 85 مىڭ 289 سوزنى ئوز ئىچىگە ئالغان توت تومدىن ئىبارەت

① «ۋ. ئى. لېنىن ئەسەرلىرى» 35 ـ توم. 369 ـ بەت.

«رۇس تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىندى. 1949 ـ يىلى ئاكادېمىك س. پ. ئوبنورسكى تەھرىرلىگەندە س. ئى. ئوژېگوۋنىڭ 50 مىڭ سوزلۇك «رۇس تىلىنىڭ لۇغىتى» نەشر قىلىندى. ھازىرقى ۋاقىتتا رۇس ئەدەبىي تىلىنىڭ بىرنەچچە تومۇق قېلىپلاشقان لۇغىتى نەشر قىلىنماقتا.

مانا بۇلار ۋە بۇلاردىن باشقا كېيىنكى يىللاردا مەيدانغا كەلگەن تارىخىي، دىئالېكتولوگىيىلىك، سىنونىملىق، فرازېئولوگىيىلىك، ئاتالغۇلار، ئوبلۇسلۇق، ئېنسكلوپېدىيىلىك ۋە باشقا تۈرلۈك ـ تۈمەن لۇغەتلەر، شۇنداقلا لېكسىكوگرافىيە نەزىرىيىسىگە دائىر ئەمگەكلەر① ئۇمۇمەن رۇس لېكسىكوگرافىيىسىنىڭ چوڭ ئىلمىي دەستۇرگە ئىگە ئىكەنلىگىنى، بولۇپمۇ، ئۇنىڭ سوۋېت دەۋرىدە چوڭ تەرەققىيات يولىغا چۈشكەنلىگىنى روشەن ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

رۇس لېكسىكوگرافىيىسىگە ئوخشاش تۈركى تىللار ساھەسىدىمۇ لۇغەتچىلىك ئىشلىرى مەلۇم تارىخىي دەستۇرگە ئىگە.

شەرق خەلقلىرى، شۇلارنىڭ ئىچىدە تۈركى تىللىرىدا سوزلەشكۈچى (ئۇيغۇر، ئوزبەك، ئەزەربەيجان ۋە باشقا) خەلقلەر ئوزىنىڭ ئوتمۇشتىكى تارىخىدا چوڭ مەدەنىي بايلىقنى يارىتىپ ئۇنى ئەۋلادلارغا قالدۇرغان. بۇ خەلقلەر ئوزلىرىنىڭ مىللى يېزىقىنى يارىتىشىغا ياكى باشقا تىل ـ يېزىقلارنى مۇكەممەل ئوزلەشتۈرۈشىگە ئەگىشىپ ئوز ئانا تىللىرىدا ھەر تۈرلۈك ئەدەبىي ۋە دىنىي، قانۇنىي ۋە مەمۇرى، ئىلمىي ۋە پەلسەپىلىك ئەسەرلەرنى يارىتىشقا مۇيەسسەر بولدى. شۇنداق يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىچىدە تۈركى تىللارغا مۇناسىۋەتلىك لېكسىكوگرا ـ

---

① ل. ۋ. شېربا. «لېكسىكوگرافىيە ئۇمۇمىي نەزىرىيىسىنىڭ تەجرىبىسى». «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خەۋەرلىرى» تىل ۋە ئەدەبىيات بولۇمى. 1940 ـ يىل. 3 ـ سان.

فیلىك ئەسەرلەرمۇ يوق ئەمەس. شۇلارنىڭ بىرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك».

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» («تۈركى تىللار دىۋانى») 11-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا (1072 — 1074-يىللاردا) مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، تىلچى مەھمۇت قەشقەرى (تولۇق ئىسمى — مەھمۇد ئىبنى ھۇسەيىن ئىبنى مۇھەممەدۇلكاشغەرى) تەرىپىدىن يېزىلغان چوڭ پەلسەپىلىك ئەمگەك.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»نىڭ مەيدانغا كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتىدىكى چوڭ ۋەقەلەردىن بولۇپ، تىلشۇناسلىق تارىخىدا يېڭى سەھىپىلەرنى ئاچتى. چۈنكى مەھمۇت قەشقەرى ياشىغان دەۋر كوپلىگەن ئەدىبىي، ئىلمىي ۋە پەلسەپىلىك ئەسەرلەرنى مەيدانغا چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن تۈركى تىلشۇناسلىغىدا، بولۇپمۇ، مەخسۇس لېكسىكوگرافىيە ساھەسىدە بۇنىڭغا ئوخشاش ئاساس سالغۇچى ئەسەرلەر ناھايىتى كەم ئۇچرايتتى. سەۋىۋى، تۈركى خەلقلىرىدىن چىققان ئالىملار ئوزلىرىنىڭ ئەمگەكلىرىنى (مەسىلەن، ئابۇ ئىبراھىم ئەلفارابى «دىۋانۇل ئەدەپ» نامىلىق ئەسىرىنى 850-يىلى يازغان ۋە باشقىلار) ئەرەپ تىلى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىپ كەلدى.

شۇ دەۋردىكى مۇسۇلمان مەدەنىيىتىنىڭ مەركەزلىرىدىن ھىساپلانغان بۇخارا، قەشقەر، باغدات شەھەرلىرىدە ئوقۇپ، پەلسەپىلىك ئالى بىلىم ئالغان چوڭ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئوزىنىڭ ئاشۇ ئەمگىگىنى يارىتىشتا ئىككى مەقسەتنى ئالدىغا قويغان ئىدى.

يۇقۇرقى چىندىن تارتىپ پۈتۈن ماۋەرۇننەھر، خارەزىم، پەرغانە ۋە بۇخاراغىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا ياشايدىغان تۈركى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا 11-ئەسىردە مەدەنىي ئالاقە-مۇناسىۋەتلەر بىرقەدەر كۈچەيگەن بولسىمۇ، ئەمما تىل جەھەتتىكى خىلمۇ-خىللىق

خەلى ساقلىنىپ كەلگەن ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى پۇتۇن تۈركى قەبىلىلەر تىللىرىدىكى سوزلەرنى توپلاپ، ئۇلارنى سىستېمىغا كەلتۈرۈش ئارقىلىقئا شۇ تىللارنى مەلۇم بىر يېزىق-ئىملا نورمىسىغا سېلىش، تىل ساھەسىدىكى مەۋجۇت بولغان بۇ ئەھۋالنى ھەل قىلىش مەقسىدىنى ئالدىغا قويدى.

ئىككىنچىدىن، ئاپتور بۇ ئەمگەكنى يېزىشتا تۈركى سىستېمىدىكى تىللارنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغىنى، گىراماتىكا، فونېتىكا ۋە سېمانتىكا ساھەسىدىكى ئالاھىدىلىك ۋە مۇمكىنچىلىكلىرىنى كورستىش ئارقىلىق، تۈركى تىللارنىڭ شەرق ئالىمىدە كەڭ تارقالغان "مۇقەددەس" ئەرەپ تىلىدىن ھېچبىر كەم چۈشمەيدىغان مۇكەممەل، ئەۋرىشىم، باي تىللاردىن ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى.

بۇ ئالىجاناپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك مەقسەتىنىڭ ھوددىسىدىن چىقىش ئۈچۈن مەھمۇت قەشقەرى ئۇزاق يىللار داۋامىدا ناھايىتى چوڭ لېكسىكوگرافىيىلىك ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ قولىغا ئالغان ئەمگىكىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى ئۈچۈن ئوز دەۋرىدىكى ئەرەپ فىلولوگىيىسىنىڭ تەجرىبىسىدىن كەڭ رەۋىشتە پايدىلىنىش بىلەن بىر قاتاردا، تۈركى تىللارنىڭ ماتېرىيالىلىرىنى مۇمكىنقەدەر تولۇق قىلىپ توپلاشنى لازىم دەپ قارىدى. شۇڭا ئۇ كوپ يىللار داۋامىدا تۈركى قەبىلىلىرىنى ئوزى ئارىلاپ، ئۇلارنىڭ تىللىرىنى سىنچىلاپ ئۇگىنىشكە باشلايدۇ. ھەر بىر سوزنىڭ قايسى قەبىلە تىلىغا تەئەللۇق ئىكەنلىگىنى، ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى ۋە شەكىلىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئوزئارا ئوخشاشلىغى بىلەن پەرقلىرىنى ھەر تەرەپلىمە ئېنىقلاپ چىقىپ، مەلۇم بىر ئىزچىل سىستېمىغا كەلتۈرىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئىشلىرى ھەققىدە بۇنداق دەپ يازىدۇ. "ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن-ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سوزلىرىنى ۋە

قاپمیلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئوروئۇلاشتى." (1 ـ تۇم. مۇقەددىمە. 9 ـ بەت).

مەھمۇت قەشقەرى ئۇزۇنىڭ بۇ ئىشلىرىدا پەقەت تىل ماتېرىيالىلىرىنىلا توپلاش بىلەن چەكلەنمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئۇزۇن تارىلاپ چىققان تۈركى قەبىلىلىرىنىڭ تۇرمۇش ـ ھاياتى، رەسىم ـ قائىدىسى، ھۇنەر ـ كەسپلىرى ھەققىدىمۇ كوپلىگەن تارىخىي ـ ئېتنوگرافىيىلىك مەلۇماتلار توپلىدى.

مانا شۇنداق كوپ يىللىق ئەمگەك نەتىجىسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن باي ۋە خىلمۇ ـ خىل ماتېرىيالىلار ئاساسىدا 1074 ـ يىلى مەھمۇت قەشقەرى ئۇزۇنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ بولىدۇ.

لۇغەت تۈزۈش مەقسىدىدە يېزىلغان ئاشۇ ماتېرىياللار شۇ دەۋر ـ دىكى تۈركى تىللارنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بىر قاتاردا، ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى، شۇنداقلا دىئالېكتلىق پەرقلىرىنى مۇمكىن قەدەر ئىزچىل ۋە ھەر تەرەپلىمە كورسىتىشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» 11 ئەسىردىكى فىلولوگىيە پېنىنىڭ دەرىجىسىدىن ئېلىپ قارىغاندا، ناھايىتى پۇختا ئىشلەنگەن، چوڭ ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە، ئاساس سالغۇچى ئەسەر. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەمگەكنى يارىتىشتا ئۇز زامانىسىدىكى تىلشۇناسلىق پېنىنىڭ تەجرىبىسگە تايىنىپ، لۇغەت تۈزۈشتە ئالدىغا قويغان مەقسىدىنى ئورۇنلىغانلىغىنى كورىمىز. ئاپتورنىڭ لۇغەت تۈزۈشتىكى ئۇسۇلى، تىل پاكىتلىرىنى كەلتۈرۈشتىكى ئىلمىي ئىزچىللىق، ئېيتىلغان پىكىرنىڭ پۇختىلىغى، ماتېرىيالنىڭ بايلىغى ۋە باشقىلار ـــ مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ چوڭ، ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە مەش ـ

ھۆر ئالىم، تالانتلىق تىلچى ئىكەنلىگىنى روشەن كۆرسەتمەيدۇ. شۇڭا مەشھۇر شەرقشۇناس ئا. ن. ساموىلوۋىچنىڭ "مەھمۇت قەشقەرى — 11 ئەسىرنىڭ رادلوۋىدۇر" دېگەن پىكرى ناھايىتى ئورۇنلۇ ئىپتىلغان.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» قۇرۇلمىسى ۋە تۈزۈلۈش پىرىنسىپلىرى جەھەتتىن ھازىرقى ۋاقىتتىكى ئىككى تىللىق لۇغەتلەرگە ئوخشاش. ئۇنىڭدا باش سوز سۆيتتىدىكى تۈركى سوزلىرى ئەرەپ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، سوزلەرنىڭ مەنە ۋە مەنە پەرقلىرىنى ئىچىپ بېرىش مەقسىدى بىلەن كەلتۈرۈلگەن ھەرقانداق ئەدىبىي ۋە فولكلور ماتېرىياللىرىغا، شۇنداقلا دىئالېكتلىق پەرقلەرگە، ھەتتا بەزى مورفولوگىيىلىك، سىنتاكسىسلىق، فونېتىكىلىق ھادىسىلەرگە مەخسۇس ئىزاھلار ۋە چۈشەنچىلەر بېرىلگەن.

لۇغەتنىڭ قۇرۇلمىسى بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن بىرنەچچە مىسال كەلتۈرەيلى: مەسىلەن، "اكرې əgri" دېگەن باش سوزگە ئەرەپچە "ھەر بىر ئەگىر ۋە قىيسىق نەرسە" دەپ چۈشەنچە بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن " — yīlan kəndü əgrisin bilməs ،təvi boynīn əgri tər يىلان ئوزىنىڭ ئەگرىلىگىنى بىلمەس، توگە بوينىنى ئەگرى دەر" دېگەن مىسال كەلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭغا "بۇ ماقال ئوزىدە ئەيىپ تۇرۇقلۇق باشقىلاردىن كۆلدىغان غەيۋەتچىلەرگە تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ" دەپ ئەرەپچە ئىزاھ بېرىدۇ، ياكى "اكر ügür" دېگەن باش سوزنىڭ "ئۆيۈر، توپ. قوي، كېيىك، توگە قاتارلىق توت پۇتلۇق ھايۋانلارنىڭ، چىل ۋە كەكلىك قاتارلىق قۇشلارنىڭ توپى"نى بىلدۈرىدۇ دەپ چۈشەندۈرىدۇ (1 ـ تومغا قاراڭ).

لۇغەتتە ھەر تۈرلۈك شەكىلدە ئېيتىلىدىغان سوزلەرگە ئىزاھ بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ سەۋەپلىرى كورستىلىدۇ. مەسىلەن: "اغز aoɣuz ئوغۇز. ئىنەك ياكى قوي تۇققاندىن كېيىن چىقىدىغان يېڭى سۈت.

بۇ سوزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى "ز" بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ بۇنى "ز — z" بىلەن يازسىمۇ بولىدۇ" (1 ـ تومۇغا قارالسۇن) دەپ بىر سوزنىڭ ئىككى تۈرلۈك يېزىلىشىنى كۆرسىتىپ ئوتىدۇ.

لۇغەتتە شۇنداق پەرقلىرىمۇ ئوز ئەكسىنى تاپقان، بولۇپمۇ، قايسى سوزنىڭ قايسى قەبىلە تىلىغا مۇناسىپ ئىكەنلىگى كۆرسىتىلىپ، ئۇلارنىڭ پاراللىل ۋاريانتلىرى قىياس قىلىنىدۇ. مەسىلەن: «الش ulux — يېزا، قىشلاق. (چىگىلچە)؛ بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا "ئۇلۇش" شەھەر دېمەكتۇر. شۇڭا بالاساغۇن شەھىرى "قوز اولوش kuz ulux"مۇ دېيىلىدۇ» (1 ـ تومۇغا قارالسۇن) ياكى لۇغەتتىكى «شۇنداقلىكى پەرقلەر توغرىسىدا» دېگەن مەخسۇس قىسىمدا ئايرىم تىل ۋە شۇنداقلار خاس ئالاھىدىلىكلەر تەھلىل قىلىنىدۇ. ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋار-لارنىڭ سوز بېشىدىكى "م" ھەرپىنى "ب"غا ئوزگەرتىپ ئېيتىشىغا توختىلىپ، ئالماشىنىڭ "من mən" ۋە "بن bən" ۋاريانتلىرىنى مىسالغا ئالىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى ئوزىنىڭ بۇ ئەمگىگىدە تۇركى تىللارنىڭ پەقەت لېكسىكىلىق بايلىغىنىلا كورسىتىش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ تولۇق باھا بېرىدۇ. تۇركى تىللارنىڭ تۇزۇلۇشىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر گىرامما-تىكىلىق قائىدە سۇپىتىدە، ئاساسەن لۇغەتنىڭ ئىككىنچى تومىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۇلاردا خۇسۇسەن مورفولوگىيىلىك شەكىللەر، سوز ھاسىل قىلغۇچى ھەرقانداق قوشۇمچىلار ھەققىدە تولۇق ۋە ئىزچىل مەلۇمات بېرىلگەن. مەسىلەن، سوز ياسىغۇچى "qi ـ" قوشۇمچىسى ھەققىدە بۇنداق چۇشەنچە بېرىلگەن: "جى [qi ـ] (قوشۇمچىسىنى) قوشۇپ، ھۇنەر ئىگىسى ئىسىملىرىنى ھاسىل قىلىش بارلىق قەبىلىلەر

ئۇچۇن ئورتاق، بۇ بويىچە پەرقلەنمەيدۇ." يۇنكىغا "etükqi"، "tarihqi" دېگەن سوزلەرنى مىسال كەلتۈرۈپ، "ئۇلاردا ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە "ج" بىلەن "ى" يەنى "جى qi ـ "ئىكەنلىگى ئېنىقتۇر" دەپ ئىزاھ بېرىدۇ (2 ـ تومغا قارالسۇن).

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» كىتابىدىكى ئاساسەن فىلولوگىيىلىك لۇغەت سۈپىتىگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەزى يەلگىلىرى بويىچە ئېنىق كلوپىدىيىلىك خاراكتېرغىمۇ ئىگە. چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ مەلۇم قىسمىدا خەلقنىڭ تۇرمۇش ـ ھاياتىدا ئۇچرايدىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەر ھەققىدە، ئۇلارنىڭ رەسىم ـ قائىدىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن چۈشەنچىلەرگە، شۇنداقلا قەبىلە ئىسىملىرىغا، ھەر خىل تامغىلارغا، شەھەرلەرگە ۋە باشقىلارغا ئىزاھلار بېرىلگەنلىگىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: "بالاساغۇن، ساپىران، چۇرچان، پەرغانە، بارساغان، سەمەرقەند" كە ئوخشاش قەدىمقى شەھەرلەر ھەققىدە، "ئىغراق، چىگىل، توقسۇ، ئارغۇ، تۈرك، ئوغۇز، تاتار، باسمىل، قىپچاق، قىرغىز، قارلۇق" ئوخشاش قەبىلە ـ خەلق نامىلىرى توغرىسىدا بىرقەدەر مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇنىڭغا ئوخشاش «دىۋان»نىڭ 43 پېرىدە "ئۇيغۇر" سوزى تىلغا ئېلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، كېلىپ چىقىشى، ئورۇن ـ جاي ھەققىدە بىر قاتار مەلۇماتلار بېرىلگەن (1 ـ تۇم. 3 ـ، 28 ـ، 143 ـ؛ 2 ـ تۇم. 140 ـ، 240 ـ ۋە باشقا بەتلەرگە قارالسۇن). «دىۋان»دا كەشمىر دېگەن شەھەرگە بۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن: "كەشمىر (kəxmir) تۈرك ئەللىرىنىڭ چېگىرىسىدا جايلاشقان بىر شەھەر. بۇ شەھەرنى تەڭرى يارلىقىغۇچى سۇلايمان پەيغەمبەر سالدۇرغان" (1 ـ تومغا قارالسۇن). ئوغۇزلار ھەققىدە: "اغز ooquz ئوغۇز. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئوغۇزلار تۈركمەنلەردۇر. ئۇلار يىگىرمە ئىككى ئۇرۇق بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار. ئۇلار بىر ـ بىرىنىڭ مېلىنى شۇ تامغىلارغا

قاراپ تونۇيدۇ. دەپ بارلىق تامغىلارنىڭ قانداق شەكىللىنىشىنى كورسىتىدۇ.

كوروپ تۇرۇپتىمزكى، «دىۋانۇلۇغەتتت تۇرك» ئۇيغۇرنىڭ مەزمۇنى ۋە تۈزۈلۈش پىرىنسىپى جەھەتتىن ھەم فىلولوگىيىلىك ھەم ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەرگە خاس خاراكتېرغا ئىگە.

بۇ ئەسەر تۇركى تىللار بويىچە يازىتىلغان دەسلەپكى لېكسىكوگرافىيىلىك ئەمەك بولغانلىقىدىن ئۇمۇمەن تۇركى تىللارنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىنى تەكشۈرۈشتە ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. مەنبەلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا تۇركولوگلار بۇ ئەسەرنى ئىلمىي ئاساستا تەكشۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بولمەكتە. «دىۋانۇلۇغەتتت تۇرك» ئەسلى نۇسخىسى بويىچە بىرىنچى قېتىم ئەخمەت رېفات تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ①، ئايرىم تۇركى تىللارغا ھازىرمۇ تەرجىمە قىلىنماقتا. مەسىلەن، ئۇ دەسلەپ بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن ئوسمان تۇركلىرىنىڭ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، 1941 ـ يىلى ئەنقەرەدە بېسىلىپ چىقتى②. ھازىرقى ۋاقىتتا «دىۋانۇ لۇغەتتت تۇرك» ئۇزبەك③،

---

① ئەخمەت (كىلىسلى) رېفات. «دىۋانۇ لۇغەتتت تۇرك» ئىستامبۇل. 1 ـ توم 1333 ـ (1915 ـ) يىل، 2 ـ توم 1333 ـ (1915 ـ) يىل، 3 ـ توم 1335 ـ (1917 ـ) يىل.

② بېسىم ئاتالاي. «دىۋانۇ لۇغەتتت تۇرك» تەرجىمىسى. ئەنقەرە. 1 ـ توم. 1939 ـ يىل، 2 ـ توم. 1940 ـ يىل، 3 ـ توم. 1941 ـ يىل.

③ ئۇزبەك تىلىدا لۇغەتنىڭ ئىككى تومى نەشر قىلىندى. مەسئۇل مۇھەررى. «تۇركى سۆزلەر دىۋانى» (دىۋانۇ لۇغەتتت تۇرك) ئۇچ تومىلۇق. 1 ـ توم 1960 ـ يىل، 2 ـ توم 1961 ـ يىل. تاشكەنت (تەرجىمان ۋە نەشرگە تەييارلىغۇچى فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ كاندىداتى مۇتەللىپوۋ).

ئەزەربەيجان①، قازاق، ئۇيغۇر② ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنماقتا. بۇ ئەسەر بويىچە ئىلىپ بېرىلغان چەتئەل ۋە ۋەتەن تۈركولوگلىرىنىڭ ئوتمۇشتىكى ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرىدىن قەتئىنەزەر، كېيىنكى يىللاردا بىر قاتار تارىخىي ـ لېكسىكوگرافىيىلىك ئىشلارنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىگىنى ئاتاپ كېتىشكە بولىدۇ③. بۇ ئەمگەكلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» تىلىنىڭ ھازىرقى زامان جانلىق تىللىرىغا بولغان تارىخىي مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشتىن ئىبارەت ئاكتۇئال مەسىلىلەرگە بېغىشلانغان.

تۈركى تىللارغا مۇناسىۋەتلىك لېكسىكوگرافىيىلىك ئەمگەكلەرنىڭ بىرى ــ بۇنىڭدىن 700 يىل ئىلگىرى، يەنى 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، 14 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا مەيدانغا كەلگەن قىپچاق تۈركىلىرىنىڭ يېزىق

---

① قاراڭ: ئە. ۋ. سېۋورتيان. «س س س ردىكى تۈركى تىللار تارىخىي تەتقىقاتىنىڭ ھازىرقى ھالىتى ۋە ئۇنىڭدىكى بەزى مەسىلىلەر» (توپلام. «تۈركى تىللار تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۇسۇللىرىغا دائىر مەسىلىلەر». ئاشخاباد. 1961 ـ يىل. 112 ـ بەت).

② قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي خادىملىرى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئالىملىرى تەرىپىدىن «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» كېيىنكى يىللاردا قازاق ۋە ئۇيغۇر تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنماقتا.

③ س. م. مۇتەللىپوۋ. "11 ئەسىردىكى فىلولوگ مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» قاراڭ: "1957 ـ يىلى 4 ـ ئىيۇلدىن ــ 11 ـ ئىيۇلغىچە تاشكەنتتە ئوتكۈزۈلگەن بىرىنچى نوۋەتلىك پۈتۈن ئىتتىپاق شەرقشۇناسلار ئىلمىي كونفىرىنسىيىسىنىڭ ماتېرىياللىرى". تاشكەنت، 1958 ـ يىل. س. ئاخاللى. «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ سوزلۇگى ۋە تۈركىمەن تىلى» ئاشخاباد، 1958 ـ يىل ۋە باشقىلار.

يادىكارلىغى **«كودېكس كۇمانىكۇس»** بولۇپ ھىساپلىنىدۇ①. «كودېكس كۇمانىكۇس» لاتىنچە «كومانلارنىڭ كىتاۋى» دىگەن سوز.

تارىختىن مەلۇمكى، 10 ــ 14 ـ ئەسىرلەردە قىرىم ۋە كافكازنىڭ "دەشتى ـ قىپچاق" دەپ ئاتالغان پايانسىز چول ـ دالىلىرىدا بىر قاتار تۈركى قەبىلىلەر ياشاپ كەلگەن. بۇ قەبىلىلەر ئومۇمەن "قىپچاقلار" دەپ ئاتالغان. «كودېكس كومانىكۇس» ئەنە شۇ قىپچاقلار تىلىدا يېزىلىپ، ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تۈركى تىللار لېكسىكوگرافىيىسىنىڭ قەدىمىي يادكارلىقلىرىنىڭ بىرىدۇر. قىپچاق دولىتىنىڭ قارىمىغىدا بولۇپ كەلگەن خەلقلەرنى رۇس يىلنامىلىرىدا "پولوۋېتسلار"، غەربىي ياۋروپا ئالىملىرى "كۇمانلار" دەپ ئاتىغان. شۇڭا ئىتالىيىلىكلەر بۇ ئەسەرگە «كۇمانلارنىڭ كىتاۋى» دەپ نام بەرگەن.

«كودېكس كۇمانىكۇس»نىڭ قاچان، قەيەردە يېزىلغانلىغى ۋە ئاپتورى ھەققىدە مۇشۇ كەمگىچە ھىچبىر تارىخىي مەلۇمات يوق. ئەمما بەزى ئالىملار «كودېكس كۇمانىكۇس»نى 10 ــ 14 ـ ئەسىرلەردە "دەشتى ـ قىپچاق" دالىلىرىدا ياشىغان تۈركلەرنى خىرىستىيان دىنىغا كىرگۈزۈشكە ھەركەت قىلغان ياۋروپا مىسسىئونېرلىرى يازغان دەپ پەرەز قىلسا، بەزىبىر ئالىملار شۇ دەۋردە قىرىم ـ كافكاز دالىلىرىدىكى خەلقلەر ئۈستىدىن ھوكۇمرانلىق قىلىپ تۇرغان ئىتالىيە ھوكۇمىتىنىڭ رەسمىي ئادەملىرى يېزىشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش بەزىبىر مەلۇماتلار بويىچە «كودېكس كۇمانىكۇس»نىڭ كوچىرىلگەن ۋە تولۇقلانغان ئاخىرقى ئەسلى نۇسخىسى 1303 ـ يىلى

---

① «كودېكس كۇمانىكۇس»ھەققىدە مونۇ ئەمگەكلەردىن پايدىلاندۇق: ن. ساۋرانبايېۋ، ئە. قۇرىشجانوۋ «قەدىمقى تۈركى تىللارنىڭ بەزىبىر يېزىق نۇسخىلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار» قازاق تىلى ۋە ئەدەبىياتى. 1958 ـ يىل. 7 ـ سان 30 ـ 39 ـ بەتلەر ۋە باشقىلار.

ئالاهىده بىركىتاپ سۈپىتىده تۈپلەنگەنلىگى ئېنىقلانغان.

هەر هالدا قىپچاقلارنى، بولۇپمۇ، كۈمان تىلىنى قارا خىتاي يېرىدىن رۇسىيىنىڭ جەنۇبىي چېگرىلىرىغىچە سوزۇلغان بىپايان زېمىندا بىلمەيدىغان بىرمۇ قەبىلە بولمىغانلىغى ھەقىقىده تارىخ سەھىپىلىرىده كوپ مەلۇماتلار بار. مەسىلەن، رۇس ئالىمى ۋ. ئا. موشكوۋ: "ياۋروپانى ئارىلىماقچى بولغان يولوچىغا 18-ئەسىرده فرانسۇز تىلى قانداق ھاجەت بولغان بولسا، شەرق ئەللىرىگە سەپەر قىلغان ھەر بىر سايا‌ھەتچىگە 10—14-ئەسىرلەردە كۈمان تىلىنى بىلىشمۇ شۇنداق ھاجەت بولغان ئىدى" دەپ كورسىتىدۇ. بۇ ئەھۋال ئەلۋەتتە، كۈمان (قىپچاق) تىلىنىڭ ئوز دەۋرىده تەرەققى تىلاردىن بولغانلىغىنى ۋە قىپچاقلارنىڭ خوشنا خەلقلەر بىلەن ئالاقە قىلىشىدا ئەھمىيەتلىك رول ئوينىغانلىغىنى كورسىتىدۇ. ئىككىنچىدىن، «كودېكس كۈمانىكۈس» ئەسىرىنى يېزىشتا ئاپتورنىڭ كۈمان تىلى پاكىتلىرىغا مۇراجىئەت قىلىشىمۇ ئەنە شۇ سەۋەپكە باغلىق.

«كودېكس كۈمانىكۈس» ھازىرقى زامان تۈركى سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ، بولۇپمۇ، قىپچاق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدىغان قازاق، قىرغىز، قاراقالپاق، تاتار، نوغاي، باشقىرت، قارا چاي، بالقار، قۇمۇق تىللىرىنىڭ تارىخىنى تەكشۈرۈشته ناھايىتى چوڭ ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە لېكسىكوگرافىيىلىك ئەمگەك بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

«كودېكس كۈمانىكۈس»نى لېكسىكوگرافىيىلىك ئەمگەك دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبى مەشھۇر ئىتالىيان شائىرى فرانتسىسكو پىترارکىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىپ كەلگەن بۇ ئەسەرنىڭ گوت يېزىغىدىكى بىردىن-بىر ئەسلى نۇسخىسى ئىككى قىسىمدىن (بىرنەچچە دەپتەردىن) ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى قىسمى (ئۇچ تىللىق) لاتىنچە-پارسچە-كۈمانچە لۇغەتنى تەشكىل قىلىدۇ.

لۇغەتتىكى تىل ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، ئۇ چەتتىن كەلگەن

بىر كىشىنىڭ بەرلىك (كۇمان) تىلىنى بىلىدىغان ئىككىنچى بىر كىشىگە بەرگەن ("مۇنۇ نىمە؟ ئۇنى نىمە دەيدۇ؟ مۇنۇ نەرسىنىڭ ئېتى نىمە؟ ئۇ قانداق نەرسە؟" دېگەنگە ئوخشاش) سوئاللىرىغا جاۋاپ تەرىقىسىدە يېزىۋالغان سوزلەر بىلەن ئىبارىلەرنىڭ تىزىمى ئاساسىدا تۈزۈلگەن. سوزلەر ئوزلىرىنىڭ مەنىلىرىگە ئاساسەن (جۈملىدىن مەلۇم بىر مۇتەخەسسىسلىككە، ھايۋانلارنىڭ تۈرىگە، تەبىئەت ھادىسىلىرىگە، ئوي جاھازلىرىغا، سودا ـ سېتىق كەسپلىرىگە، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىغا، رەسىم ـ قائىدىگە ۋە باشقا شەيئى ـ ھادىسىلەرگە مۇناسىۋەتلىك) توپلانغان. بۇ سوزلەرنىڭ مەنىسى ۋە تەلەپپۇز قىلىنىشى ھازىرقى زامان تۈركى تىللىرىدىكى، بولۇپمۇ، قازاق، قىرغىز، تاتار تىللىرىدىكى سوزلەرگە ناھايىتى ئوخشاش. مەسىلەن: "تېمىر ـ شى (تومۇرچى)، دوڭگىلىك (دۇگىلەك)، تەتلى (تاتلىق)، نوقتا (نوقتا)، ئادىنا (ئاينا)، ئومىلدۇرىك (ئومۇلدۇرۇك)" ۋە باشقىلار.

لۇغەتنىڭ ئۇچىنچى قاتاردا بېرىلگەن كۇمان سوزلىرى دەسلەپكى ئىككى قاتاردىكى لاتىن ۋە پارس سوزلىرىنىڭ تەرجىمىسى سۈپىتىدە كەلسىمۇ، ئۇ كۇمان تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىنى (1600 سوز) بىر قەدەر ئوز ئىچىگە ئالغان.

«كودېكس كۇمانىكۇس»نىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ھەرقانداق تېكستلار بېرىلگەن. قارا سوز، شېئىر شەكلىدە بېرىلگەن بۇ تېكستلار ـ نىڭ ئىچىدە كۇمان تىلىدىن كەلتۈرۈلگەن بىرقانچە جۈملىلەرنىڭ نېمىسچە، ئىتالىيانچە تەرجىمىسىمۇ ئورۇن ئالغان. تېكستنىڭ ئىچىدە ئەللىكچە تېپىشماق بېرىلگەن. مەسىلەن: Ak üy, awzï jok(ol — jumïrtka); Tap, tap, tamïzdïk, tamïp turoqan tamïzdïk kölek asap, küyetuoqïn tamïzdïk (ol — köbelek) ۋە باشقىلار.

«دۇنيانىڭ لۇغەتىنى تۈرك» ئەسىرىدىن كېيىنكى ئىلىم ـ پەن دۇنياسىنى ئوزىگە جەلپ قىلغان «كودېكس كۇمانىكۇس» ھازىرغىچە

قېتىم نەشر قىلىندى. مەسىلەن، 1882 ـ يىلى فرانسوز ئالىمى مەشـ
ھۇر جۇڭگوشۇناس يۇ. كلاپروت «كودېكس»نىڭ لۇغـەت قىسـمىنى
(«كۇمانچە ـ فرانسوزچە لۇغەت» سۈپىتىدە) نەشر قىلـدى. ئۇنىڭدا ئۇ
كۇمان سوزلىرىنى ئوسمان تۈركلىرى ۋە سىبىرىيەدىكى تۈركى تىللـ
ىردا سوزلىـشىدىغان خەلقـلەرنىڭ تىـلـلىرى بىلەن سېـلىشـتۇرىدۇ.
1880 ـ يىلى ۋېنگىر ئالىـمى گ. كيون تەرىپـىدىن «كودېكس»نىڭ
I ۋە II قىسمى بوداپېشت شەھرىدە نەشر قىلىندى. ئۇ كومانـچە ـ
لاتىنچە لۇغەتكە قوشۇمچە قىلىپ «كودېكس» ماتېرىياللىرى ئاساسـدا
پارسچە ـ لاتىنچە ۋە نېمىسچە ـ لاتىنـچە لۇغەتـلەرنى باسـتۇزدى. بۇ
نەشرىدىمۇ كۇمان سوزلىرى باشقا تۈركى تىللار بىلەن سېلىشتۇرۇلغان.

بۇلاردىن كېيىن «كودېكس كۇمانىكۇس»بىلەن شۇغۇللانغانلارنىڭ
بىرى ـــ ئاكادېمىك ۋ. ۋ. رادلوۋ. ئۇ 1884 ـ يىـلى كۇمان تىـلـلىرى
ماتېرىيالـلىرىغا ئاساسلـىنىپ، فونېتـىكىسى بويـىچە كـىتاپ يازدى؛
1887 ـ يىلى پېتربۇرگدا «كودېكس»نىڭ ئىككىنـچى قىسـمىنى نەشر
قىلـدۇردى. 1936 ـ يىـلى دانـىيە ئالـىمى ك. گرېنبېك «كودېـكس
كۇمانىكۇس»نىڭ قوليازمىسىنى نەشر قىلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن (1942 ـ
يىلى) ئۇ مەزكۇر ئەسەر ئاساسىدا كۇمانچە ـ نېمىسچە لۇغەت تۈزۈپ
چىقتى. ھازىرقى ۋاقىتتا قازاق تىـلـشۇناسـلىرى «كودېكس كۇمانـ
كۇس» يادىكارلىغى بىلەن مەشغۇل بولماقتا. ئۇلار بۇ ئەسەر ئۇستىدە
ئىلمىي تەتـقىقات ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر قاتاردا، ئۇنىڭ تىلـشۇـ
ناسلىق ئىزاھلار بىلەن تەمىنلەنگەن رۇس تىلىدىـكى تەرجـىمىسىنى
نەشرگە تەييارلاشقا قەتئى ھەرىكەت قىلماقتا.

تۈركى تىللار لېكسىكوگـرافىيـسى تارىخـىدا "چـىغاتاي تـىلى"
ئاساسـىدا (14 ـــ 19 ئەسىرلەر داۋامىدا) تۈزۈلگەن بىرقانچە لۇغەتـ
لەر ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. شۇلارنىڭ بىرى ـــ تالى ئىمانى ھىراتى
تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «بەدائى ئەل لۇغەت»دۇر.

«بەدائى ئەل لۇغەت» («سوز ئاسللرى») تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ھىرات شەھىرىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن سۇلتان ھۇسەيىنبايقارا پادىشالىق قىلىپ تۇرغان زامانىدا (1438 ــ 1506) تۈزۈلگەن. بۇ ئاشۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن چىغاتاي ــ پارس تىلدىكى لۇغەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ①.

لۇغەتنىڭ مۇقەددىمىسىدە تالى ھىراتنىڭ ئاپتور ئىكەنلىگى كۆرسىتىلگەن ۋە بۇ لۇغەت سۇلتان ھوسەيىنبايقارا شەخسەن تاپشۇرۇغى بويىچە ئەلىشىر ناۋائىينىڭ شېئىرلىرىدىكى سوزلەرگە ئىزاھ بېرىپ چىقىش مەقسىدى بىلەن تۈزۈلگەنلىگى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىلگەن.

لۇغەت تۈزۈلۈش پىرىنسىپى ۋە سىستېمىسى جەھەتتىن ناھايىتى پۇختا ئىشلەنگەن بولۇپ، شۇ دەۋردىكى، بولۇپمۇ، "چىغاتاي تىلى" ئاساسىدا تۈزۈلگەن بارلىق لۇغەتلەرگە خاس دەستۇر ۋە خۇسۇسىيەتلەرنى ئۆزىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەن.

مەسىلەن، لۇغەتتىكى باش سوزلەرنىڭ ھەممىسى ئەرەپ ئېلىپبەسىنىڭ تەرتىۋى بىلەن بېرىلىپ، ئۇلار پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى، بارلىق سوزلەر شۇ ۋاقىتتىكى دەستۇر بويىچە "فەتھە"، "زەممە"، "كەسرە" بىلەن يېزىلىشىغا ئاساسەن، ئۆزئارا بىرقانچە باپلارغا بولۇنگەن؛ ھەر بىر سوزگە فونېتىكىلىق ئىزاھ بېرىلىپ، سوز تەركىۋىدىكى ھەرپلەرنىڭ (تاۋۇشلارنىڭ)

---

① «بەدائى ئەل لۇغەت» لېنىنگرادتىكى م. ئې. سالتىكوۋشېدرىن نامىدىكى دولەت كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان قولىيازما بويىچە پروفېسسور ئا. ك. بوروۋكوۋ ئاپتورلىغىدا ئالاھىدە كىتاپ بولۇپ چىقتى. بۇ ھەقتە بىز ئاشۇ كىتاپتىن، بولۇپمۇ، ئۇنىڭ مۇقەددىمىسىدە بېرىلگەن تەپسىلىي مەلۇماتتىن پايدىلاندۇق.

قاندىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى كورسىتىلگەن. مەسىلەن: "ئاكا" (ئاكا، ھەدە مەنىسىدە)، "ئاداش"، "ئاچۇن" (دۇنيا، ئالەم، جاھان)غا ئوخشاش سوزلەر سوزۇق تاۋۇش "ا" (ئېلىش) بىلەن يېزىلىدىغانلىقى ئەسكەرتىلىدۇ. «بەدائى ئەل لۇغەت»تە ئىسىملارنىڭ ھەممىسى باش كېلىش بىرلىك ساندا بېرىلسە، پېئىللار مەستەر شەكلىدە (يەنى mak // mək شەكلىدە) بېرىلگەن. مەسىلەن: اوچوك uquk (ئۇچرىغان ۋە ئۇياتسىز، بېزەكسىز مەنىسىدە)؛ قورقۇتماق korkutmak، يالبارماق yalbarmak (يالۋۇرماق) ۋە باشقىلار. لۇغەتتىكى سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئېچىش مەقسىدى بىلەن ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «خەمسە»، «چاردىۋان» ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئەسەرلىرىدىن مىسال سۈپىتىدە شېئىرلار بېرىپ، ئۇلارنىڭ شېئىرىيەت خۇسۇسىدىمۇ سوز قىلىدۇ.

ئاپتور لۇغەتتە كەلتۈرۈلگەن سوزلەرگە فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئىزاھ ۋە چۈشەنچە بەرگەندە، شۇ سوزلەرنىڭ رۇم ۋە ئىراقتا ياشايدىغان ئوسمان تۈركلىرى بىلەن ئەزەربەيجانلىقلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىش نورمىلىرىنى نەزەردە توتىدۇ. مەسىلەن: "ئاتاغلىق" ئەمەس "ئاداغلىق"، "تۈپ" ئەمەس "دىب؛" شۇنداقلا ئات ــ "ئاد"، تار ــ "دار"، تاڭ ــ "داڭ"، كەزمەك ــ "گەزمەك"، تۇمان ــ "دۇمان"، تىرسەك ــ "دىرسەك" ۋە باشقىلار.

بۇ پاكىت ئاپتورنىڭ جەنۇبىي تۈركى تىللار ۋەكىللىرىدىن ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ. ئەمما ئاساسىي لېكسىكىلىق ماتېرىيال، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى (مەسىلەن، بارلىق پېئىللارنىڭ mək // mak شەكلىدە كېلىشى) ئەلىشىر ناۋايى تىلىنىڭ جەنۇبىي تۈركى تىللار گۇرۇپپىسىغا ئەمەس، بەلكى ئوزبەك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىغا ناھايىتى يېقىن ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا كەڭ

تارقىلىشى 14 — 15 - ئەسىرلەردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ «بەدائى ئەل لۇغەت»كە ئوخشاش بىر تىلىلىق، ئىككى تىلىلىق لۇغەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەپ بولغان ئىدى. بۇ تىپتىكى لۇغەتلەر ئادەتتە "چىغاتاي تىلى"دىكى شەرقىي لۇغەتلەر دەپ ئاتىلىپ، ئۇلارنىڭ ئايرىم قىسمى قوليازما سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلـ سە، يەنە بىرمۇنچىلىرىنىڭ 2 — 3 قېتىمدىن نەشر قىلىنغانلىغىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ئاپتورى نامەلۇم بولغان، بىرىنچى باش سوز بىلەن ئاتىلىپ كەتكەن «ابوشقا»① ناملىق «چىغاتايچە - تۈركچە لۇغەت» دەسلەپ (1862 - يىلى) گ. ۋامبېرى تەرىپىدىن قىسقارتىلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن (1868 - يىلى) ۋ. ۋ ۋىلىيا مىنۇۋ - زېرنوۋ تەرىپىدىن تولۇق رەۋىشتە نەشر قىلىندى. شۇنداقلا فەزلۇللاخان تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «چىغاتايچە - پارسچە لۇغەت» 1825 - يىلى كالكوتتا شەھـ ىردە، شەيخ سۇلايمان بۇخارىنىڭ (1880 - يىلى ئىستامبۇلدا چىققان) «چىغاتايچە - تۈركچە لۇغەت»ى ئۈنۈش تەرىپىدىن نەمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ②، تولۇقلانغان رەۋىشتە 1902 - يىلى بۇداپېشتتا نەشر قىلىندى.

بۇلاردىن تاشقىرى مىرزا مەدھىخان تەرىپىدىن مەيدانغا كەلگەن «چىغاتايچە - پارسچە لۇغەت» («ساڭلاھ») تىسىنكېرنىڭ ئۇچ تىللىق لۇغىتىگە③، ئۇنىڭ كېيىنكى تۈزىتىلگەن نۇسخىسى (خۇلاسەئى ئابباـ

---

① «ابوشقا» چىغاتاي تىلىدا "ئەر" (муж, супруг) مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن.

② Jgnas Kunos. Sejx Sulejman Efendi's cagataj – osmanisches Wöterbuch. Verkürzte und mit deutscher Übersetzung verchene Ausgabe, Budapest, 1902.

③ J. Th. Jenker. Dictionnaire turc–arab–persen. Leipzig, 1862 — 1867.

سى) پاۋې دې كۇرتېيلىنىك لۇغىتىگە① ئاساس بولغانلىغى مەلۇم.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئوتۇش كېرەككى تۇركى تىللار لېكسىكوگرافىيىسىنىك تەرەققى قىلىشىغا چوڭ ھەسسە قوشقان رۇس تۇركولوگلىرى لېكسىكا تارىخى ئۇچۇن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك لۇغەتلىرىنى يارىتىشتىمۇ "چىغاتاي" تىلىنىك مەزكۇر لۇغەتلىرىدىن كەڭ رەۋىشتە پايدىلىنىپ كەلگەنلىگىنى كۇرىمىز. مەسىلەن، ل. بوداگوۋ② ئۇزىنىڭ «تۇرك ـ تاتار شۇۋىلىرىنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى»دە «ابوشقا» بىلەن فەزلۇللاخاننىڭ كالكوتتىدا چىققان لۇغىتىدىن پايدىلانسا، ئاكادېمىك ۋ. ۋ. رادلوۋ③ «تۇركى شۇۋىلەرنىڭ لۇغەت تەجرىبىسى» دېگەن مەلۇم ئەمگىنى يېزىشتا ئۇزىدىن بۇرۇن چىققان بارلىق "چىغاتاي" تىلى لۇغەتلىرىگە ئاساسلانغان.

ئۇيغۇر تىلىغا مۇناسىۋەتلىك لېكسىكوگرافىيىلىك ئەمگەكلەردىن 1957 ـ يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن سۇرەتكە ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن بېسىلىپ چىققان بەش تىللىق «مانجۇچە ـ تىبەتچە ـ موڭغۇلچە ـ ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»④نى

---

① Pavet de Courteille. Dictionnaire turc–oriental, paris, 1870.

① ل. بۇداگوۋ. «تۇرك ـ تاتار شۇۋىلىرىنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى». спб، I — II توم. 1869 — 1871 ـ يىللار (بۇ لۇغەت 1962 ـ يىلى فوتومېخانىكىلىق ئۇسۇل بىلەن يېڭىۋاشتىن نەشر قىلىندى).

② ۋ. ۋ. رادلوۋ. «تۇركى شۇۋىلەرنىڭ تەجرىبە لۇغىتى» спб، I — IV توم. 1888 — 1891 ـ يىللار.

③ لۇغەتنىڭ رەسمى ئىتى "清文鉴" بولۇپ، ئۇ ئاشۇ تېپتىكى "满文", "清文" غا ئوخشاش ھەرپ تەرتىۋى بويىچە تۇزۇلگەن لۇغەتلەردىن سوزلەرنى مەنبەسىي گۇرۇپپىلارغا بولۇپ بېرىش خۇسۇسىيتى ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ. لۇغەتنىڭ مۇقاۋىسىغا مانجۇ، تىبەت، موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىدا «بەش تىللىق مانجوچە لۇغەت» دەپ يېزىلغان. بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 ـ يىل.

ئالاهىده ئاتاپ ئوتۇشكه بولىدۇ.

بۇ لۇغەت بېيجىڭدىكى گۇگۇك موزېيىدا ساقلىنىپ كەلگەن كونا قولىيازمىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى بويىچە نەشر قىلىنغان. قولىيازما، نەشرىياتىنىڭ تەھلىلى بويىچە، "شۇەنزى" ناملىق قەغەزگە موي قەلەم بىلەن يېزىلغان؛ ئۇ 36 قىسىم، 2563 بەتتىن ئىبارەت بولۇپ، 6 مۇقاۋىنىڭ ئىچىگە سېلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ-چوڭ ئۇچ تومغا بولۇنۇپ نەشر قىلىنغان.

بەش تىللىق لۇغەتنىڭ جىڭياڭ سارىيىدا ساقلىنىپ كەلگەن ئىككىنچى نۇسخىسى ھازىر گۇگۇك موزېيىغا تاپشۇرۇلغان. لۇغەتنىڭ ئۇچىنچى نۇسخىسى ھازىرقى ۋاقىتتا لوندوندىكى بىرىتانىيە موزېيىدا ساقلانماقتا.

لۇغەتنى نەشرگە تەييارلىغان جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ (جۇملىدىن خۇاڭ مىڭشىننىڭ) پىكرىچە لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلىغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئەمما خۇاڭ مىڭشىن مۇشۇ خىلدىكى كوپ تىللىق مانجۇچە لۇغەتلەرنى قىياس قىلىش ئارقىلىق مەزكۇر بەش تىللىق لۇغەت جۇڭگودا ھوكۇم سۇرگەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن ئۇچ، توت تىللىق مانجۇچە لۇغەتلەرگە بەشىنچى تىل سۈپىتىدە ئۇيغۇر تىلىنى قوشۇش نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن دەپ تەخمىن قىلىدۇ. بۇنداق خۇلاسىگە كېلىشنىڭ ئىككىنچى بىر سەۋەبى بەش تىللىق لۇغەتنىڭ سوزلۇگى بۇرۇنقى چىققان لۇغەتلەرگە، بولۇپمۇ، چەنلۇك خان دەۋرىدە (1771) نەشر قىلىنغان «ئىككى تىللىق مانجۇچە-خەنزۇچە لۇغەت» نىڭ سوزلۇگى بىلەن بىردەك بولۇپ كېلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت باشقا لۇغەتلەرگە ئوخشاش تىل ئەسلىيىتىدىكى ئىھتىياجلارنى ئادا قىلىش ئۈچۈن، بولۇپمۇ، خانىنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىنى تەرجىمە قىلىش، چېگرا رايونلاردىكى خەلقلەر-

نىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ۋە شۇ ئارقىلىق ھەر تۈرلۈك ئالۋاڭ-ياساق، سودا-سېتىق ئىشلىرىنى ياخشىلاش مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلگەنلىگىنى كۆرسەك.

لۇغەتنىڭ ئۇيغۇرچە قىسمىدا كەلتۈرۈلگەن لېكسىكىلىق ماتېرىيال-لارنىڭ باي ۋە خىلمۇ-خىللىغى، ئۇلارنىڭ سىمانتىكىلىق گۈرۇپپا-لارغا دەل ۋە توغرا بولۇنۇشى، ئىملا نورمىسىنىڭ ئىزچىل ئىپادىلە-نىشى — بۇلارنىڭ ھەممىسى لۇغەت تۈزگۈچىلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىغان ساۋاتلىق ئادەملەر ئىكەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەمدى لۇغەتنىڭ قۇرۇلمىسى بىلەن تۈزۈلۈش پرىنسىپلىرى ھەق-قىدە بىر-ئىككى ئېغىز سوز قىلىپ ئوتەيلى.

ھەر بىر بەتتىكى لۇغەتلىك سوزلەم ئۇزۇنىسىغا توت قاتاردىن تىكىگە سەككىز قاتاردىن يېزىلغان ۋە ئۇلار سولدىن-ئوڭغا، يۇقۇ-رىدىن-تۆۋەنگە قاراپ ئوقۇلىدۇ. بىرىنچى تىك رەتتە موڭغۇللاردىن قوبۇل قىلىپ، ئۇزلەشتۈرگەن مانجۇ يېزىغىدا مانجۇ سوزلىرى بېرىل-گەن؛ ئىككىنچى رەتتە تىبەت يېزىغىدا بېرىلگەن تىبەت سوزلىرى؛ ئۈچىنچى ۋە توتىنچى رەتلەردە مەزكۇر تىبەت سوزلىرىنىڭ بوغۇم-لۇقى ۋە تاۋۇشلۇق تىرانسكرىپسىيىسى بېرىلگەن؛ بەشىنچى رەتتە ئۇز ۋاقتىدا ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلغان موڭغۇل يېزىغىدا موڭغۇل سوز-لىرى بېرىلگەن؛ ئالتىنچى رەتتە ئەرەپ يېزىغىدا بېرىلگەن ئۇيغۇر سوزلىرى؛ يەتتىنچى رەتتە ئۇيغۇر سوزلىرىنىڭ كونا ئۇيغۇر يېزىغىدا تىرانسكرىپسىيىسى بېرىلگەن؛ سەككىزىنچى رەتتە ئېروگلىف بىلەن يېزىلغان خەنزۇ سوزلىرى بېرىلگەن.

بەش تىللىق لۇغەتتىكى لېكسىكىلىق ماتېرىياللار بىر-بىرىنىڭ ئوزئارا تەرجىمىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، ئۇلار ئوزلىرى مۇۋاپىق تىلىنىڭ 18-ئەسىردىكى لېكسىكا ساھەسىدىكى تەرەققى قىلىش

ئالاھىدىلىكلىرىنى تەكشۈرۈشتە بىردىن-بىر ئىشەنچىلىك مەنبە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇ جۈملىدىن 18 مىڭ سوز ۋە ئىبارىنى ئوز ئىچىگە ئالىدىغان لۇغەتنىڭ ئۇيغۇرچە قىسمىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى ئۇچۇن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ماتېرىيالدۇر.

بەش تىللىق لۇغەتنىڭ بىز توختىلىپ ئوتكەن «دىۋانۇ لۇغەتىت تۇرك»، «بەدائى ئەل لۇغەت» ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئىككى، ئۇچ تىللىق لۇغەتلەردىن يەنە بىر ئالاھىدىلىگى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ لۇغەتتىكى سوز ۋە ئىبارىلەر ئايرىم ئۇقۇم-چۇشەنچىلەرنىڭ ياكى مەلۇم بىر شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئەتراپىدا توپلانغان بولۇپ، ئېھتىياجلىق سوزلەرنى چاپسان تېپىۋېلىشنىڭ "ئاچقۇچ"ى سۈپىتىدە 52 بولۇم، 276 قىسىم ۋە 522 باپنىڭ مۇندەرىجىسى بېرىلگەن. مەسىلەن، «ياساقنىڭ سەرجەمئى» ناملىق بولۇمنى ئالايلى. بۇ بولۇم مەمۇرىيەت ساھەسىدىكى ھەر تۈرلۈك ئاتالغۇلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدىغان 13 قىسمدىن ئىبارەت: 1. "ياساقنىڭ قىسمى" (مەمۇرى قىسىم)؛ 2. "ساقتالايدۇرغان، مارايدۇرغان قىسمى" (كۇزەتچىلىك، ساقچىلىق ۋە مارايدىغان قىسمى)؛ 3. ئىش كۇچىنىڭ قىسمى" (خىزمەت بېجىرىش قىسمى)؛ 4. "ئۇشاق مۇشەققەتنىڭ قىسمى" (ئۇششاق-چۇشەك ئىشلار قىسمى)؛ 5. "ئىش قىلادۇرغان قىسمى"؛ 6. "ئالبان ئىبەرگەن قىسمى" (ئالۋاڭ-ياساق ئىشلىرى)؛ 7. "نوبەتلەيدۇرغان، يۇرەدۇرغان قىسمى" (نوۋەتچىلىك قىلدىغان قىسمى)؛ 8. "ئۇرۇشۇپ تالاشادۇرغان قىسمى" (ئۇرۇش-تالاش قىسمى)؛ 9. "دەۋا قىلىپ قىستايدۇرغان قىسمى" (شىكايەت، سوت ئىشلىرى)؛ 10. "قىيىن قىستاقنىڭ قىسمى" (جىنايىتى ئۇچۇن جازا بېرىش)؛ 11. ئۇرادۇرغان سوقادۇرغان قىسمى" (ئۇرۇپ-سوقۇپ تەرگو قىلىش)؛ 12. ئەپۇ قىلىپ كەچۇرەدۇرغان قىسمى" (كەچۇرۇم بېرىش)؛ 13. سىلاپ نەسىھەت قىلادۇرغان قىسمى".

بۇ خىلدىكى ھەر بىر قىسىم بىرنەچچە باپتىن، ھەر بىر باپ بىرنەچچە سوزدىن تەركىپ تېپىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "ئاسمانىنىڭ قىسمى"، يەنى ئاسترونومىيە قىسمىنى ئالساق، ئۇ توۋەندىكى يەتتە باپتىن ۋە ھەر بىر باپ مەنە دائىرىسىگە قاراپ، بىرنەچچە سوز ۋە ئىبارىلەردىن تەركىپ تاپقان: **1 ـ باپ:** "ئاسمان"، "كوك ئاسمان"، "سۇزۇك ئاسمان"، "قاراڭغۇ ـ ماراڭغۇ"، "گۇگۇم"، "سامانچى يولى"، "شولا"، "سايە"، "كۇن ئورلىدى"، "چىك چۈش"، "كۇن قوتانلىدى" ۋە باشقىلار. **2 ـ باپ:** "يۇلدۇز"، "خەربىن يۇلدۇز"، "يورۇق يۇلدۇز"، "يەتتە يۇلدۇز"، "توپراق يۇلدۇز"، "چولپان"، "سەنىدۇ يۇلدۇز"، "ئاق يۇلدۇز" "ئاي يولداش يۇلدۇز" ۋە باشقىلار. **3 ـ باپ:** "كالا يۇلدۇز"، "كىشى يۇلدۇز"، روشەن يۇلدۇز" ۋە باشقىلار. **4 ـ باپ:** "بۇلۇت"، "شەپەق"، "بۇلۇت ئۇلاشمادى"، "تۇمان"، "تۇمانلادى"، "چېقىلغان" ۋە باشقىلار. **5 ـ باپ:** "يامغۇر"، "تابلىق يامغۇر"، "تامچى"، "سىر كىرەپ ياغادۇ"، "تۇتۇق كۇن"، "قوش قوزا چمقتى" ۋە باشقىلار. **6 ـ باپ:** "ئاق شەبنەم"، "قىراۋ"، "قار"، "لىپ لىپ قار" ۋە باشقىلار. **7 ـ باپ:** "مانان"، "قۇيۇن"، "شامال قوپتى"، "سۇرۇن شامال"، پەس شامال"، "بوران" "قارا بوران" ۋە باشقىلار.

«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» باشتىن ـ ئاياق مانا مۇشۇ پىرىنسىپ بويىچە تۇزۇلگەن. سوزلەرگە فونېتىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق ئىزاھ بېرىلمىگەن. ئەمما لۇغەتتىكى باي لېكسىكىلىق ماتېرىيال پەقەت ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرى ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر تارىخچىلىرى بىلەن ئېتنوگرافلىرى ئۇچۇنمۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك تارىخىي مەنبە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ①.

---

① بۇ ھەقتە مۇنۇ ماقالىغا قاراڭ: ئا. ت. قايداروۋ. «كەم ئۇچرايدىغان لېكسىكوگرافىيىلىك ئەمگەك». «قازاقستان س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خەۋىرى» 2 ـ سان. 1960 ـ يىل. 109 ـ 111 ـ بەتلەر.

بۇ ئېيتقانلىرىمىزدىن چىقىدىغان خۇلاسە شۇكى، تۈركى تىللارمۇ باشقا تەرەققى قىلغان ھىندۇ ياۋروپا تىللىرىغا ئوخشاش چوڭ لېكسىكوگرافىيىلىك دەستۇرگە ئىگە. بۇ دەستۇر ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ياراتقان «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ناملىق ئاساس سالغۇچى ئەمگەك بىلەن باشلىنىپ، ئەسىردىن-ئەسىرگە داۋام قىلىش جەريانىدا تۈركى تىللارغا مۇناسىۋەتلىك ئونلىغان چوڭ-چوڭ لۇغەتلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەنلىگىنى كۆرىمىز.

42. لۇغەتنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

لېكسىكوگرافىيە ئۇزۇنىڭ ئۇزاق دەۋرلەر داۋامىدىكى تەرەققىياتى نەتىجىسىدە مەزمۇن ۋە سۇپەت جەھەتتىن بېيىش بىلەن بىر قاتاردا شەكلى جەھەتتىنمۇ دائىم مۇكەممەللىشىپ، بولۇنۇشكە ئۇچراپ كەلدى؛ شۇنىڭ نەتىجىسىدە لۇغەتنىڭ ھەرقاتداق تۈرلىرى (تېپلىرى) مەيدانغا كەلدى؛ ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ ئالدىغا قويغان مەقسەت ۋە پىرىنسىپلىرىغا مۇۋاپىق لېكسىكلىق بايلىقنى مەلۇم نۇقتىئىنەزەردىن ئېلىپ كۆرسىتىشى مۇمكىن.

ھازىرقى ۋاقىتتا سۆزبەت تىلشۇناسلىغىنىڭ لېكسىكوگرافىيە ساھەسى، بولۇپمۇ، لۇغەتچىلىك ئىشلىرى بىرقەدەر تەرەققى قىلغان بولۇپ، مەدەنىي تۈرمۇشنىڭ تۈرلۈك-تۈمەن تەلەپلىرىگە بىنائەن لۇغەتنىڭ خىلمۇ-خىل تۈرلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرمەكتە.

تىل ئەملىيىتىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن بارلىق لۇغەتلەرنى مەزمۇنى ۋە تۈزۈلۈش پىرىنسىپلىرىغا ئاساسەن ئېنىسكلوپېدىيىلىك ۋە فىلولوگىيىلىك (تىلشۇناسلىق) لۇغەتلەر دەپ، چوڭ ئىككى توپقا بولۇپ قاراشقا

بولىدۇ.

ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەرمۇ، فىلولوگىيىلىك لۇغەتلەرمۇ ھەر بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ. ئەمما ئۇلار شۇ سوزلەرنى چۈشەندۈرۈشتە، ئۇلارغا ئىزاھ بېرىشتە ئىككى تۈرلۈك نوقتىنەزەردىن قارىشىغا ۋە ئىككى تۈرلۈك پېرىنسىپقا ئاساسلىنىشىغا قاراپ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەردە بارلىقتىكى كونكرېت شەيئى ۋە ھادىسىنىڭ، يەر-سۇ ئاتالغۇلىرىنىڭ، ئىلىم-پەن ساھەسىدىكى مەخسۇس ئاتالغۇلارنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ مەزمۇنى، ئەھمىيىتى، كېلىپ چىقىش تارىخى ھەر تەرەپلىمە بايان قىلىنىدۇ، ئۇلار ھەققىدە تولۇق ئىلمىي مەلۇمات بېرىلىدۇ. فىلولوگىيىلىك لۇغەتلەر بولسا، ئۇلاردا پەقەت سوز ۋە ئىبارىلەرنىڭ تىلدىكى ئىپادىلەيدىغان ھەر خىل مەنىلىرى ۋە مەنە پەرقلىرى، بەزىدە سوزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسى، دىئالېكتلىق خۇسۇسىيەتلىرى، ئىملا نورمىلىرى ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئېتىلىدۇ. دېمەك، ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەر ئوز ئىچىگە ئالىدىغان تېمىسى جەھەتتىن ناھايىتى كەڭ ۋە خىلمۇ-خىل بولۇپ كېلىشىگە قاراپ فىلولوگىيىلىك لۇغەتلەردىن پەرقلىنىدۇ.

ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەر ماتېرىيالىنىڭ ھەجمىگە، بېرىلىدىغان ئىلمىي ئىزاھنىڭ تولۇق ياكى قىسقا بولۇشىغا، مەلۇم بىر ئىلىم-پەن ساھەسى بىلەنلا چەكلىنىپ كېلىشىگە قاراپ ھەر تۈرلۈك سۈپەتكە ۋە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، بىزنىڭ ئېلىمىزدە چىققان ۋە چىقىۋاتقان ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەردىن بىر قاتارىنى ئاتاپ كېتىشكە بولىدۇ: «چوڭ سوۋېت ئېنىسكلوپېدىيىسى»، «سوۋېت تارىخ ئېنىسكلوپېدىيىسى» (12 توم)، «پەلسەپە ئېنىسكلوپېدىيىسى» (4 توم)، «فىزىكا ئېنىسكلوپېدىيىلىك لۇغەت» (4 توم)، «خىمىيە

ئېنسىكلوپېدىيىسى» (4 توم)، «قىسقىچە جۇغراپىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى» (4 توم)، «پېداگوگىكا ئېنسىكلوپېدىيىسى» (3 توم)، «قىسقىچە ئەدەبىيات ئېنسىكلوپېدىيىسى» (6 توم)، «ئېنسىكلوپېدىيىلىك كىنو لۇغىتى»، «چوڭ مېدىتسىنا ئېنسىكلوپېدىيىسى» (35 توم) ۋە باشقىلار. ئۇز پائالىيەتلىرى ئارقىلىق شوھرەت قازانغان مەشھۇر ئالىم، شائىر ـ يازغۇچى ۋە سىياسى ـ مائارىپ ئەربابلىرىنىڭ ھاياتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان مەخسۇس تەرجىمھالىق لۇغەتلەرنىمۇ ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەتلەر مانا مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرىگە قارىپ لېكسىكوگرافىيىنىڭ بىۋاستە تەكشۈرۈش ئوبېكتى بولالمايدۇ.

لېكسىكوگرافىيىنىڭ ئاساسى ئوبېكتى ــ ئۇ فىلولوگىيىلىك، يەنى تىلشۇناسلىق لۇغەتلىرىدۇر. ئۇلار قايسى ۋە قانچە تىلنىڭ لېكسىكىلىق ماتېرىياللىرى ئاساسىدا تۈزۈلۈشىگە ئالاقىدار "بىر تىللىق"، "ئىككى تىللىق" ۋە "كوپ تىللىق" لۇغەتلەر بولۇپ، شۇنداقلا تۈزۈلۈش پىرىنسىپىدىكى ئايرىم خۇسۇسىيەتلىرىگە، مەزمۇن ۋە مەقسەتلىرىگە بىنائەن: ئەدەبىي تىل لۇغىتى، دىنىي لېكسىكولوگىيىلىك ۋە فرازىئولوگىيىلىك، تارىخىي ۋە ئېتىمولوگىيىلىك، مەنداش سوزلەر لۇغىتى ۋە ئىملا لۇغىتى، ئىزاھلىق لۇغەت ۋە چەتتىن كىرگەن سوزلەر لۇغىتى، ئايرىم شائىر ـ يازغۇچىلار ۋە كلاسسىكلىق ئەدەبىي سوزلەر لۇغىتى بولۇپ بىرنەچچە تۈرگە ۋە تىپقا بولۇنۇشى مۇمكىن. بۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

A. بىر تىللىق لۇغەتلەر

لۇغەتلەرنىڭ بۇ تۈرىگە بىرلا تىلنىڭ سوز بايلىغى ئاساسىدا

تۇزۇلـگەن ئىزاهـلىق ۋە ئېتىـمولوگىيـلىك لۇغەتـلەر، چەت تىل سوزلىرىنىڭ لۇغىتى، ئىملا لۇغەتلىرى، مەنىداش سوزلەر لۇغـىتى ۋە فرازېئولوگىيىلىك لۇغـەتلەر، دىئالېكتولوگىيىلىك ۋە باشقا لۇغەتلەر كىرىدۇ.

ئىزاهلىق لۇغەتلەر. ئىزاهلىق لۇغەتـلەرنىڭ ئاساسىي مەقسـىدى ئانا تىلىدىكى سوزلەرنى چوشەندۈرۈشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇزلىرىـمۇ بىرنەچچە تۈرگە بولۇنىدۇ. مەسىلەن، تولۇق ئىزاهلىق لۇغەتلەر تىلنىڭ پۈتۈنلەي لېكسىكىلىق بايلـىغىنى ئۆزىـدە ئەكس ئەتتۈرۈشىگە قاراپ "Thesaurs" ("سوز غەزنـىسى") دەپمۇ ئاتىـلىدۇ. بۇنىڭدەك ئىزاهلىق لۇغەتلەرنىڭ قاتارىغا، مەسىلەن، ۋ. دال-نىڭ 4 تومىلۇق «جانلىق ۋېلىكورۇس تىلنىڭ ئىزاهـلىق لۇغىتى»نى كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

ئىزاهلىق لۇغەتلەرنىڭ يەنە بىر تـۈرى پەقەت ئەدىبىي تىلنىڭلا سوز بايلىغىنى ئوز ئىچىگە ئېلىش بىلەن چەكلىنىدۇ. بۇنىڭغا د. ن. ئۇشاكوۋ تەھـرىرلىگـەنـىكى «رۇس تىلـنىڭ ئىزاهـلىق لۇغـىتى»، س. ئى. ئوژېـگوۋنىڭ «رۇس تىلى لۇغـىتى»، شۇنـداقـلا تۈركى سىستېمـىدىكى تىلـلار بويـىچە دەسلەپ تۇزۇلگەن ئىكـكى تومـلۇق «قازاق تىلىنىڭ ئىزاهلىق لۇغىتى①» ۋە باشقىلار مىسال بولالايدۇ.

ئىزاهلىق لۇغەتلەرنىڭ ئايرىم قىسمى مىللـى ئەدىبىي تىلـنىڭ تەرەققى قىلىشىدا ئەھمىيەتلىك رول ئوينىغان مەشـهۇر شائىر-يازغۇچىلار ئەسەرلىرىنىڭ تىل بايـلىغى ئاساسـىدىمۇ تۇزۇلۇپ، ئۇلار، مەسىلەن، «پۇشكىن تىلـىنىڭ لۇغـىتى»، «ئاباي تىلـىنىڭ لۇغىتى»

① «قازاق تىلىنىڭ ئىزاهـلىق لۇغـىتى» 1 ـ توم ئا ـ ك، 1959 ـ يىل، 2 ـ توم ك ـ يا، 1961 ـ يىـل. ئالـمۇتا (مەسـئـۇل مۇھەررىـرى ك. كېكىبايېۋ).

دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىزاھلىق لۇغەتلەردە باش سوزلەر ئېلىپبە تەرتىۋى بىلەن بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان بارلىق مەنىسىگە ئىككىنچى پىر سوز ياكى سىنونىم ئارقىلىق ئىزاھ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، «قازاق تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە "قۇ" دىگەن سوزنىڭ توت تۇرلۇك مەنىسىگە توۋەندىكىدەك ئىزاھ بېرىلگەن①.

"قۇ I" — بويى ئىگىز، بويىنى ئەگىر، سۇدا ياشايدىغان يوغان قۇش؛

"قۇ II" — ھىلىگەر، ئالدامچى، زالىم؛

"قۇ III" — قۇرۇق؛ ئازغىن، جۇدەڭ؛

"قۇ IV" — چاقماق چېقىپ ئوت تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن لازىم بولغان نەرسە، تۇتۇرۇق، قو.

بۇ سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ۋە باشقا مەنە پەرقلىرىنى تەستىقلاش مەقسىدىدە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى گۇزەل ئەدەبىياتتىن ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن بىرنەچچە مىساللار كەلتۇرۇلگەن.

ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەر. سوزلەرنىڭ دەسلەپكى مەنىلىرىنى، گراممانتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن كېلىپ چىقىش تارىخىنى ئېنىقلاش، ئۇلارنى ئەكسىگە كەلتۈرۈش ئېتىمولوگىيە پېنىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ھىساپلانسا، ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەردە ئېتىمولوگىيىسى ئۇزۇل-كېسىل ياكى تەخمىنى رەۋىشتە ئېنىقلانغان بەزى سوزلەر جەملىنىدۇ. دىمەك، ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەردە تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ھەممىسى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئايرىم قىسمىلا ئەكس ئېتىلىدۇ.

---

① ئاشۇ لۇغەتنىڭ 77 - بېتىگە قارالسۇن.

ئېتنولوگىيىلىك لۇغەتلەرنى تۈزۈش تىل ئەمەلىيىتىدە ناھايىتى تەس، ئۇ كوپ ئىلمىي تەكشۈرۈشلەرنى تەلەپ قىلىدىغان ئىشلاردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى ئېتنولوگىيىلىك لۇغەتكە كىرگەن سوزلەرنىڭ ھەر بىرى ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولۇشى، تارىخى ئېنىق بولۇشى، تىلشۇناسلىق جەھەتتىن توغرا تەبىر بېرىلگەن بولۇشى شەرت. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتور ئېتنولوگىيە غەزنىسىدىكى بارلىق (لېكسىكا ـ سېمانتىكىلىق، فونېتىكا ـ مورفولوگىيىلىك) ئۇسۇللارغا ھەم تارىخىي ـ ئېتنوگرافىيىلىك پاكىتلارغا مۇراجىئەت قىلىشى ۋە ئۇلاردىن ئوڭۇشلۇق پايدىلىنىشى لازىم. شەكىل ۋە مەنىلىرى سۈسلاشقان، شۇنىڭ نەتىجىسىدە ھازىرقى ۋاقىتتا لۇغەت تەركىۋىنىڭ پاسسىپ زاپىسىغا ئايلانغان ۋە باشقا شۇ خىلدىكى "جانسىز" سوزلەرگە ئېتنولوگىيىلىك تەھلىل يۈرگۈزۈش ئۈچۈن ئانا تىلى پاكىتلىرى بىلەن بىر قاتاردا بىر سىستېمىدىكى قېرىنداش تىللارنىڭ، ھەتتا سوز قوبۇل قىلىنغان چەت تىللارنىڭمۇ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى، فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى، تىل پاكىتلىرىنى بىلىش ناھايىتى مۇھىم.

مانا شۇنداق خۇسۇسىيەتلەر تۈپەيلىدىن ئېتنولوگىيىلىك لۇغەتلەرنى تۈزۈش تىلشۇناسلىق ئىلمىدە ئارقىدا قالغان ساھەلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئېتنولوگىيە ئىلمىنىڭ دەسلەپ كېلىپ چىققان ۋەتىنى گېرمانىيە (جۈملىدىن گېرمانىيە ستوئىكىلىرى ـ قەدىمقى گېرمانىيە ۋە رىمدا راتسىئونالىلىق پەلسەپە تەلىماتىنىڭ تەرەپدارلىرى) بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىلمىي ئاساستا تەرەققى قىلىشى 18 ـ ئەسىردە، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بولۇپ، دەسلەپكى ئېتنولوگىيىلىك لۇغەتلەر مەيدانغا كېلىدۇ. ئەمما ئېتنولوگىيىلىك لۇغەتلەرنى تۈزۈش بارلىق تىللاردا بىردەك ئەۋج ئالمىغانلىغىنى كۆرىمىز. بۇ ساھەدە ياۋروپا

تىلشۇناسلىرىنىڭ بىر قاتار ئەمگەكلىرى كوزگە چېلىقىدۇ①. رۇس تىلى بويىچە ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەر تۈزۈش ئىشى بىلەن ئىنقىلاپتىن ئىلگىرى، مەسىلەن، ن. ۋ. گوريايېۋ، ئا. گ. پرېئوبراژېنسكى، ف. شمكېۋىچ، ف. رېيفلار، سوۋېت دەۋرىدە ن. م. شانسكى، ۋ. ۋ. ئىۋانوۋ، ت. ۋ. شانسكايالار② شۇغۇللىنىپ كەلدى. تۈركى تىللار بويىچە چىققان مەخسۇس ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەر تېخى يوق③.

ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلەر كوپىنچە تىلنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىغا تايىنىش ياكى بىرنەچچە تىل ماتېرىياللىرىنى ئوزئارا سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ. مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ ئۇلار «تارىخىي ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت» ياكى «سېلىشتۇرما ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت»لەرگە بولۇنۇشىمۇ مۇمكىن. شۇلارنىڭ بىرىنچىسىگە، مەسىلەن، ۋ. ئى. ئابايېۋنىڭ «ئوسېتىن تىلىنىڭ تارىخىي ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى» ناملىق ئەمگىگىنى كىرگۈزۈشكە بولىدۇ④.

---

① ن. كاراشېۋا. «ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت تۈزۈشتە چەتئەل تىلشۇناسلىغىنىڭ تەجرىبىلىرى» توپلام. «قازاق تىلى تارىخى ۋە دىئالېكتولوگىيىسىنىڭ مەسىللىرى» 4 ـ نەشرى. ئالمۇتا. 1962 ـ يىل. 142 ـ 156 ـ بەتلەر.

② ن. م. شانسكى، ۋ. ۋ. ئىۋانوۋ، ت. ۋ. شانسكايا. «رۇس تىلىنىڭ قىسقىچە ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى» موسكۋا. 1961 ـ يىل.

③ تۈركى تىللارنىڭ سېلىشتۇرما ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتىنى تۈزۈش ئىشى س س ر تىلشۇناسلىق ئىنستىتوتىنىڭ يېنىدىكى تۈركى تىللار سېكتورىنىڭ ئىلمىي خادىملىرى تەرىپىدىن 1961 ـ يىلدىن باشلاپ قولغا ئېلىندى.

④ بۇ لۇغەتنىڭ بىرىنچى تومى 1958 ـ يىلى موسكۋادا نەشر قىلىندى (ئەسلى ئىزاھى رۇس تىلىدا).

چەت تىل سوزلىرىنىڭ لۇغىتى. كوپ تارقالغان ۋە مەلۇم ئىلمىي دەستۇرگە ئىگە بىر تىللىق لۇغەتلەرنىڭ قاتارىغا چەت تىل سوزلىرىنىڭ لۇغەتلىرى كىرىدۇ.

چەت تىل سوزلىرىنىڭ لۇغىتىنى تۈزۈشتە تىلىنىڭ ئەمىلىي ئىھتىياجلىرى بىلەن نەزىرىيىلىك مەسىلىلىرى ماسلىشىپ كېلىدۇ. چۈنكى ئۇ، بىرىنچىدىن، تىلمىزغا كىرىپ ئوزلىشىپ،، ئوز سوزىمىزدەك بولۇپ كەتكەن چەتئەل سوزلىرى بىلەن تار ئىلمىي دائىرىدە ئىشلىتىلىدىغان ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈش مەقسىدىنى ئالدىغا قويسا، ئىككىنچىدىن، شۇ سوزلەرنىڭ قايسى تىلدىن كىرگەنلىگىنى ۋە قانداق سوز ياكى شەكىللەردىن تۈزۈلگەنلىگىنى ئېنىقلاش ۋەزىپىسىنى ئوتەيدۇ. بۇ مەسىلە، ئەلۋەتتە، تىلىنىڭ نەزىرىيىسىگە، بولۇپمۇ، ئېتىمولوگىيىسىگە بېۋاستە مۇناسىۋەتلىكتۇر.

چەت تىل سوزلىرىنىڭ لۇغىتىگە كىرگەن سوزلەر ئادەتتە ئېلىپبە تەرتىۋى بىلەن بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ قايسى تىلغا تەئەللۇق ئىكەنلىگى، شۇ تىلدىكى ئىپادىلەيدىغان مەنىسى ۋە دەسلەپكى شەكلى (تەركىۋى قىسىملىرى، سوز تومۇرى ۋە سوز ياسىغۇچى ئالدى قوشۇمچە، قوشۇمچە، ئوتتۇرا قوشۇمچە) كورسىتىلىدۇ. مەسىلەن، بىرنەچچە قېتىم نەشر قىلىنغان رۇس تىلىدىكى چەت تىل سوزلىرىنىڭ لۇغىتىدىن① ئىككى ـ ئۈچ مىسال كەلتۈرەيلى:

ئالىي مۇزىكا مەكتىۋى—КОНСЕРВАТОРИЯ [ит·conserva torio] КОСМОНАВТНКА [гр·kosmos] كائىنات+nautike [دېڭىزدە ئۇزۇش — سەييارىلار ئارا ئۇچۇش ھەققىدىكى پەن.

---

① «چەتئەل سوزلىرى لۇغىتى» ئى. ۋ. لېخىن ۋە پروفېسسور پېتروۋ تەھرىرلىگەن. تۈزىتىلگەن ۋە تولۇقلانغان توتىنچى نەشرى. موسكۋا، 1954 ـ يىل.

شەرقتە خەت — [قۇمۇچ КАЛАМ [ар. qalam<гр. kalamos
يېزىش ئۈچۈن قەلەم ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان قۇمۇچ تاياقچە.
شەرقتە مىنىش ئاتلىرىنىڭ يۇگرۈك ۋە — [тюрк.] АРГАМАК
چىدامليق خىلى.

ئىملا لۇغەتلىرى. ئىملا لۇغەتلىرى كونكرېت تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ؛ ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە رەتلەنگەن سوزلەرنىڭ ئىملا قائىدىلىرى بويىچە بىر خىل توغرا يېزىلىش نورمىلىرىنى بەلگىلەپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

ئىملا لۇغەتلىرى ھەر بىر تىلنىڭ ئىملا قائىدىلىرىگە ۋە يېزىغىغا (ھەرپ شەكىللىرىگە) ئاساسلىنىپ، ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن، خەلق ئاممىسىنىڭ يېزىق ساۋادىنى، ئومۇمەن تىل مەدەنىيىتىنى كۆتۈرۈش يولىدىكى ئەھمىيەتلىك چارە ـ تەدبىرلەردىن بولۇپ سانىلىدۇ.

شۇڭلاشقا مىللىي يېزىقىغا ئىگە بولغان ھەر بىر تىل ئۇزۇنىنىڭ تەرەققىيات يولىدىكى دەسلەپكى قەدەمى سۈپىتىدە ئىملا قائىدىلىرى بىلەن ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈشنى كۈن تەرتىۋىگە قويىدۇ.

ئىملا لۇغەتلىرىدە ھەر بىر سوزنىڭ يېزىق نورمىسى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىش ھالىتىدىكى ھەرقانداق شەكىللىرى ئىزچىل ئەكس ئېتىلىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىگە قوشۇمچە بېرىلگەن سوزلەرنىڭ تىزىمىدا يېزىلىشى قېيىنچىلىق كەلتۈرىدىغان قىسمەن سوزلەر توۋەندىكى تەرتىپ بويىچە ئىزاھلانغان①: "ئەۋلات،

① «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرى». 80 ـ بەت. تۈزگۈچى فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ كاندىداتى غ. سەدۋاقاسوۋ. ئالمۇتا. 1961 ـ يىل. قازاقستان دولەتلىك پىداگوگىكا نەشرىياتى.

(ئەۋلادى)؛ ئەينە (ئەنە ئەمەس)؛ ئەسقاتماق (ئەسقىتىش)، بلانك (بلانكسىز، بلانكسىز)؛ بەسۋالدى (قوغۇن)؛ گۈزۈچ (گۈرۈچىنى، گۈرۈشچى)؛ گىمن (گىمنسىز، گىمنىنى)؛ گرامم (گرامسىز، گرامىمۇ)؛ گوھەر (گەۋھەر ئەمەس)؛ گۇنا (گۇنايىم، گۇنايىك، گۇنايى)؛ غورۇ (مال غورۇسى)؛ جەمى (جەمسى)؛ يايىل (يايلى)" ۋە باشقىلار.

بۇ تەقلىتتىكى ئىزاھلار سوزلەرنى خاتا يېزىشتىن ساقلاندۇرىدۇ، شۇ ئارقىلىق يېزىق مەدەنىيىتىنى كۆتۈرۈشكە دەۋەت قىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا بەزى لۇغەتلەردە، خۇسۇسەن ئۇرغۇ سوز مەنىسىنى ئېنىقلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان تىللاردا، ھەر بىر سوزگە ياكى ئېھتىياجلىق سوزلەرگە ئورغو بەلگىسى قويۇلىدۇ. بۇ ئەھۋالنى تۈركى تىللار ئىملا لۇغىتىدىنمۇ كورۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، ئوز-بەك تىلى ئىملا لۇغىتىدە ئۇرغۇ پەقەت تەلەپپۇز قىلىنىشى ئېنىق بولمىغان بەزى رۇس سوزلىرىگىلا قويۇلغانلىغىنى كورىمىز①. мәсىلەن: аммо́ний, ана́рхия, ано́д, кефи́р, ма́монт, ма́сса, масси́в, ма́трица, матро́с ۋە باشقىلار.

شۇنى ئەسكەرتىپ كېتىش كېرەككى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ھەممىسى رەسمىي قوبۇل قىلىنغان ئىملا قائىدىسىنىڭ ئاساسىدا، يەنى ئۇنىڭ فونېتىكا-مورفولوگىيىلىك پرىنسىپى بويىچىلا يېزىلىشى شەرت ئەمەس. لېكسىكا تەركىۋىدىكى بىر قاتار سوزلەر ئورنىنىڭ تىلدىكى قېلىپلاشقان شەكلىنى ساقلاپ يېزىشنى، يەنى دىففېرېنسىئال ياكى تارىخىي-دەستورىي پرىنسىپلار ئاساسىدا يېزىشنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن: "بۇگۈن (بۇل كۈن)،

---

① س. ئىبراھىموۋ ۋە م. رەخمانوۋ. «ئوزبەك ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى». تاشكەنت. 1956 - يىل.

كورۇك (كوپرۇك)، بىلەيزۇك (بىلەك ئۆزۈك)، نېمىشكە (نېمىشقا)، تاغاق (تارغاق)" ۋە باشقىلار.

تىلىمىزدىكى ھەر تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىگە، لېكىن مەنىسى يېقىن ئىككىنچى نۇسخا سوزلەرنى رەتلەش، مەلۇم بىر نورمىغا سېلىش ۋەزىپىسىنىمۇ ئىملا لۇغەتلىرى ئادا قىلىشى مۇمكىن. ئەگەر ئىككىنچى نۇسخا سوزلەر بىرلا مەنىنى ئىپادە قىلىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ تىل ئەمىلىيىتىدە كۆپرەك ئىشلىتىلىدىغان ۋە گىرامماتىكىلىق نورمىغا مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرى كورسىتىلىپ، باشقا ۋاريانتلىرى ئېتىۋارغا ئېلىنماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن: "ئاۋارىچىلىق (ئاۋارىگەرچىلىك ئەمەس)، ئەگەر (ئىگەر، گەر ئەمەس)، ئەكسىنچە (ئەكسىنچە ئەمەس)، باغۋەن (باغۋەنچى ئەمەس)، بانە (باھانە ئەمەس)، يالاڭغاچ (يالىڭاچ ئەمەس)، شەلدەم (شەبنەم ئەمەس)، چومۇلماق (چومۇلمەك ئەمەس)، ئۇياڭ ماق (ئۇياتماق ئەمەس)، ئوخاتماق (ئويغاتماق، ئۇخاتماق ئەمەس)" ۋە باشقىلار. ئەمما بەزى ئىككىنچى نۇسخا سوزلەر تىلدىكى مەنە ـ ئىستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ قاتار ئىشلىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىملا لۇغىتىدە ئەكس ئېتىلىدۇ: "سوغ ــ سوغاق، يالۇۇرماق ــ يېلىنماق، ئەتە ــ ئەتىلىككە، بايا ــ ئەبايا، ھېمىشە ــ ھېمىشەم، بىنومۇس ــ نومۇسسىز، بىھۇش ــ ھۇشسىز، داۋۇز ــ دەرۋازا، جوشقىماق ــ جوش ئۇرماق، يېنىك ــ يېڭىل، كالتە ــ كالتەك، قويۇن ــ قويۇنتاز، كەچ ــ كېچە، قورقاق ـ قورقانچاق، مەنتاق ـ تاڭمەن، مېنىڭدىن ــ مەندىن" ۋە باشقىلار.

ئىملا لۇغەتلىرى لېكسىكىلىق ماتېرىياللارنىڭ ھەجمىگە قاراپ

تولۇق① ۋە قىسقىچە لۇغەتلەرگە پولۇنىدۇ. بەزىدە ئۇلار ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە چىقىرىلىشى مۇمكىن.

مەنىداش سوزلەر لۇغەتلىرى. بىر تىلدىكى لۇغەتلەرنىڭ يەنە بىر تۈرى ــ مەنىداش سوزلەر لۇغىتى. مەنىداش سوزلەر لۇغىتى لۇغەت تەركىۋىدىكى مەنىداش سوزلەرنىڭ ئاساسىدا تۈزۈلۈپ، تىلنىڭ لېكسىكا ـ سېمانتىكىلىق بايلىغىنى، ئۇسلۇبى مۇمكىنچىلىگىنى كۆرسىتىش مەقسىدىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

مەنىداش سوزلەر لۇغەتلىرىدىكى مەنىداش سوزلەر مەلۇم سېمانتىكىلىق ئۇگىلارغا توپلانغان ھالدا ئاساسىي سوزلەرنىڭ ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە بېرىلىدۇ.

ئەگەر لۇغەتلەرنىڭ باشقا تۈرلىرىدە باش سوز سۈپىتىدە بىرلا سوز (ياكى سوز بىرىكمىلىرى) بېرىلمىغان بولسا، مەنىداش سوزلەر لۇغەتلىرىدە ئۇ بىرنەچچە (ئىككىدىن ئون ـ ئون بەشكىچە) مەنىداش سوزلەردىن تەشكىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، قازاق تىلى بويىچە تۈزۈلگەن مەنىداش سوزلەر لۇغىتىدىن② مىسال كەلتۈرەيلى:

ابايلاۋ، ياساۋ، ياپىتاۋ، پاراقتاۋ، اڭداۋ، اڭعارۋ.

بالا، پەرزەنت، ئىنايى، نارەستە، بوبەك، بوپە، ۇلان، شىيكى وكپە.

ۇبىر، جالعىز، سىڭار، جالقى.

جالعاسۋ، ۇلاسۋ، ۇشتاسۋ، شەكتەسۋ، استاسۋ ۋە باشقىلار.

مەنىداش سوزلەر لۇغەتلىرىمۇ تىل ئەملىيىتىدە چوڭ ئەھمىيەتكە

---

① ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تولۇق ئىملا لۇغىتى ئە. ئەلىيېۋ ۋە غ. سەدۋاقاسوۋ يولداشلار تەرىپىدىن تەييارلىنىپ، نەشرگە بېرىلدى.

② ئە. بولعانباييۇ. «قازاق تىلىدىكى مەنىداش سوزلەر لۇغىتى» ئالمۇتا. قازاقستان دولەتلىك مائارىپ نەشرىياتى. 1962 ـ يىل.

ئىگە. ئۇلار ئوقۇغۇچى، ياش يازغۇچى، شائىر ۋە مەتبۇئات خادىملىرى ئۈچۈن كېرەكلىك قوللانما بولۇپ هىساپلىنىدۇ.

مەنداش سوزلەر لۇغەتلىرى ئادەتتە ئەدەبىي تىلنىڭ لېكسىكىلىق نورمىسىغا ئاساسلىنىدۇ. ئەمما ئۇ تىلنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ۋە ئۇسلوبى تەلەپلىرىگە قاراپ، بەزىدە تىلنىڭ شۇ‌ئىلىك پەرقلىرىنى، بولۇپمۇ ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سوزلەرنىڭ ئايرىم شۇ‌ئىلەردە ئىپادىلەيدىغان مەنە ئالاهىدىلىكلىرىنىمۇ ئوزىدە ئەكس ئېتىشى مۇمكىن.

فرازېئولوگىيىلىك لۇغەتلەر. فرازېئولوگىيىلىك لۇغەتلەر تىلدىكى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى، بولۇپمۇ ئىدىئوم ۋە باشقا فرازىلىق ئىبارىلەر ئاساسىدا تۇزۇلىدۇ.

مەلۇمكى، سوزلىگۈچى ئوزىنىڭ ئېيتماقچى بولغان پىكرىنى تەسۋىرلىك، ئوبرازلىق رەۋىشتە دەل ۋە روشەن ئىپادىلەش ئۈچۈن دائىم لۇغەت تەركىۋىدىكى فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرگە مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئۇلاردىن مۇمكىن قەدەر تولۇق ۋە ئوكۇشلۇق پايدىلىنىش هەركىمنىڭ تىلىنى مۇكەممەل بىلىشىگە، سوز مەدەنىيىتىگە، بىلىم ۋە ئاڭ ـ سەۋىيىسىگە باغلىق بولىدۇ.

ئەمما تىلدىكى فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىلەرنىڭ بايلىغى، خىلمۇ ـ خىللىغى بۇ مۇمكىنچىلىكتىن هەممىنىڭ بىردەك مۇۋەپپەقىيەتلىك پايدىلىنىشىغا يار بەرمەسلىگى، پايدىلانغان هالەتتىمۇ ئۇلارنىڭ ئورۇنلۇق ۋە توغرا ئىشلىتىلمەسلىگى مۇمكىن. بۇ ئەهۋال تىلشۇناسلاردىن فرازېئولوگىيىلىك لۇغەتلەرنى تۇزۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. فرازېئولوگىيىلىك لۇغەتلەرنى تۇزۇشتىكى ئىككىنچى مەقسەت، بىر تىلدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەرنى ئىككىنچى تىلغا تەرجىمە قىلىشتىن ئىبارەت. چۇنكى بىر تىلدىكى ماقال ۋە تەمسىللەرنى، هەر خىل ئىدىئوملۇق ئىبارىلەرنى ئىككىنچى تىلغا سوزمۇ ـ سوز تەرجىمە

قىلىشقا بولىشۇەرمەيدۇ. بىز ئۇلارنى پەقەت تەڭداش مەنىلىك ئىبارىلەر ئارقىلىق، يەنى مۇئاپىق ماقال ۋە تەمسىل، ئىدىئومىلىق ئىبارىلەر ئارقىلىق تەرجىمە قىلالايمىز.

مانا شۇ مەقسەتلەرگە بىنائەن بىر تىللىق، بەزىدە ئىككى تىللىق① فرازېئولوگىيىلىك ۋە ئىدىئومىلىق لۇغەتلەر مەيدانىغا كېلىدۇ. فرازېئولوگىيىلىك لۇغەتلەرنى تۇزۇشتە تۇركى تىللار تېخى چوڭ ئىلمىي دەستۇرگە ئىگە ئەمەس. بەزىبىر تىللار بويىچە تۇزۇلـگەن ۋە تۇزۇلۇۋاتقان فرازېئولوگىيىلىك ۋە ئىدىئومىلىق لۇغەتلەر پىرىنسىپ جەھەتتىن رۇس ۋە ياۋروپا تىللىرىدىكى ئايرىم ئەمگەكـلەرگە ئوخشاش. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ زور كوپچىلىگىدە ھەر تۇرلۇك فرازېئولوگىزىملار، ئىدىئوملار باش سوز سۆيتىدە ئېلىپبە تەرتىۋى بىلەن بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ مەنىلىرى ئىزاھلىنىدۇ:

قارا باستۇرۇۋالماق ــ قوساقنى توقلىماق، غىزا يەۋالماق.

قاپىغىددن قار ياغماق ــ قاپىغىنى ئۇشۇرماق؛ بىر نەرسىگە ئاچچىق قىلىپ قاپىغىنى تۇرمەك.

يىپىددن يىڭنىسگىچە قاردماق ــ بىر نەرسىنى سىنچىلاپ، زىر ـ زەۋرىگىچە قاراپ چىقماق.

يېتىشىنى يېتماق (قاراڭ: ياقىسىنى يېتماق).

ياقىسىنى يېتماق پايپىتەك بولماق؛ ياخشى كورۇنمەك، يالاقـچىلىق قىلماق.

بەزى فرازېئولوگىيىلىك لۇغەتلەردە بۇ تەقلىتتىكى ئىدىئومىلىق ئىبارىلەرنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، گۆزەل ئەدەبىياتتىن ۋە دائىملىق مەتبۇئاتتىن ئېلىنغان كونكرېت

---

① ن. ب. بۇرھانۇۋا، ل. ت. مەھمۇتوۋا. «رۇسچە ـ تاتارچە فرازېئولوگىيىلىك سوزلۇك» قازان. 1959 ـ يىل.

مسياللار ئارقىلىق تەستىقلىنىدۇ. مسالىلارنىڭ ئېلىنىشىغا مەنبەلىرى كۆرسىتىلىدۇ.

لازىم بولغان فرازېئولوگىيىلىك ئىبارىنى چاپسان تېپىۋېلىش مەقسىدى بىلەن بەزىدە لۇغەتلەرنىڭ ئاخىرىغا ھەر بىر ئىبارىنىڭ بىرىنچى سوزى تىزىلغان كورسەتكۈچ — ئىندېكس بېرىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بويىچە فرازېئولوگىيىلىك لۇغەت تېخى تۈنۈلمىدى. بۇ، ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرىنىڭ ئالدىدا تۇرغان نوۋەتتىكى ئىشلارنىڭ بىرىدۇر.

دىئالېكتولوگىيىلىك لۇغەتلەر. دىئالېكتولوگىيىلىك لۇغەتلەر مەخسۇس دىئالېكتولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسىدە مەيدانغا كېلىپ، ئۇنىڭدا دىئالېكت ۋە شېۋىلەردىكى لېكسىكىلىق پەرقلەر ئەكس ئېتىلىدۇ؛ ئۇلار ئاساسەن ئەدەبىي تىلنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى تىل مۇتەخەسسىسلىرىگە بېغىشلانىدۇ.

ئۇلار تۈزۈلۈش جەھەتتىن باشقا لۇغەتلەردىن ئانچە پەرق قىلمىسىمۇ، بەزى ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە بېرىلگەن باش سوزلەرنى كونكرېت دىئالېكت ياكى شېۋىگە خاس سوزلەر تەشكىل قىلىپ، ئولار دائىم ئەدەبىي تىلدىكى ياكى باشقا شېۋىلەردىكى سوزلەر بىلەن قىياس قىلىنىدۇ. ئۇ سوزلەر، ئادەتتە، دىئالېكتوگرافىيىلىك مسياللار ئارقىلىق تەستىقلىنىپ، مەنىلىرى ئىزاھلىنىدۇ.

بەزى دىئالېكتولوگىيىلىك لۇغەتلەردە ئايرىم دىئالېكت سوزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسى، قېرىنداش تىللاردا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئارخائىك شەكىللىرى، ئۇلارنىڭ تەرەققى قىلىش جەريانىدا ئۇچرىغان فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلىرى كورسىتىلىشى مۇمكىن.

دىئالېكتولوگىيىلىك لۇغەتلەر ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە بېرىش

ئۇچۇن تۇركى سىستېمىلىق تىللارنىڭ ئېچىدىن دىئالېكتولوگىيىلىك لۇغەتلەرنى تۈزۈشتە بىرقەدەر ئالدىدا كېلىۋاتقان قازاق تىلشۇناسلىرىنىڭ دىئالېكتولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىدىن مىسال كەلتۈرەيلى (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى):

دولى[1] ئىدىش (تېرىدىن ياسالغان ئىدىش)، قاپ (قاپقا ئوخشاش ئىدىش)؛ قۇدۇقنىڭ پاتقاق لېيىنى دولى بىلەن تارتىپ چىقاردى (دېڭىز، ئىرغىز، چالقار، يېڭى قورغان رايونلىرىدا). غەربىي قازاقىستاندا — **دولىق، دولىق تارتۇ** دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. بەزىبىر تۈركى تىللاردا **دول** — تېرىدىن ياكى مېتالدىن ئىشلەنگەن چېلەك («ئەزەربەيجانچە — رۇسچە لۇغەت»، 1941 — يىل).

دولى[2] مولدۇر، قاتتىق بوران؛ **دولى جاۋدى** (مولدۇر ياغدى). ھەگىندى **دولى** ۇرعان جوق — ئاشلىقنى مولدۇر ئۇرمىدى. (تۇلكىباس، چۇ رايونلىرى. ئوكۇم — جەنۇبىي قازاقىستان ئوبلۇسى ماتېرىياللىرىدىن)، بۇ سوز بەزى تۈركى تىللاردىمۇ (ئەزەربەيجان، تۈركمەن ۋە باشقىلار) مولدۇر مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.①

دىئالېكت، شۇڭا پەرقلىرىنى كورسىتىدىغان قىسقىچە دىئالېكتولوگىيىلىك لۇغەتلەر بەزى شارائىتلاردا ماتېرىيال سۇپىتىدە مەخسۇس دىئالېكتولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ كەينىدىن بېرىلىشىمۇ مۇمكىن. بۇنىڭغا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى بويىچە يېزىلغان

---

① ج. دوسقارايېۋ. «قازاق تىلىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى» (لېكسىكا)، II قىسىم. ئالمۇتا. 1955 — يىل. 45 — بەت.

س. ئې. مالوۋنىك① ۋە باشقا ئالىملارنىڭ ئەمگەكلىرى تولۇق مىسال بولالايدۇ. ئەمما بۇ خىلدىكى لۇغەتلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلاردىكى شۆلىك پەرق ئالاھىدە كورسەتىلمەيدۇ ۋە ئومۇمى ئەدەبىي تىل نورمىسى بىلەن قىياس قىلىنمايدۇ. ئەمگەك رۇس تىلىدا يېزىلغانلىقتىن دىئالېكتوگرافىيىلىك ماتېرىياللىرى رۇسچە تەرجىمىسى بېرىلگەن.

ج. ئىككى تىللىق لۇغەتلەر

ئىككى تىللىق لۇغەتلەر تۈزۈش لېكسىكوگرافىيىسىنىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغان ۋە چوڭ دەستۇرگە ئىگە ساھەلىرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ خىلدىكى لۇغەتلەر چەت تىل سوزلىرىنى ئانا تىلىغا ۋە ئەكسىچە، ئانا تىلىدىكى سوزلەرنى چەت تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئاساسىدا تۈزۈلۈپ، چەت تىلدا چىقىقان ئەدەبىياتىنى ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلىش ياكى چەت تىل سوزلىرىنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىش مەقسىدىنى، شۇنداقلا ئانا تىلىمىز ئارقىلىق چەت تىل ۋەكىللىرىگە ئوز پىكرىمىزنى ئىپادە قىلىش مەقسىدىنى كۈزدە تۇتىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىككى تىللىق تەرجىمە لۇغەتلەر ئىككى تىلدا سوزلىگۈچى خەلقلەرنىڭ بىر-بىرى بىلەن ئالاقە باغلاش ۋاستىسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ.

ئىككى تىللىق لۇغەتلەرنى تۈزۈشتىكى ئاساسىي مەسىلىنىڭ بىرى

---

① س. ئې. مالوۋ. «ئۇيغۇر تىلى. قوموۇل شۇۋىسى. تېكستلار، تەرجىمىلەر ۋە سوزلۈك». موسكۋا - لېنىنگراد. 1954 - يىل. 135 - 198 - بەتلەر («سوزلۈك»). شۇ ئاپتور. «لوپنۇر تىلى. تېكستلار، تەرجىمىلەر ۋە سوزلۈك» **فرونزې. 1956 - يىل. 79 - 195 - بەتلەر («لوپنۇرچە - رۇسچە سوزلۈك»).**

تەرجىمە قىلىنىشقا تېگىشلىك باش سوزلەرنىڭ ھەجمى ۋە تەركىۋىنى ئېنىقلىۋېلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئىككى تىللىق لۇغەتلەرنىڭ ھەر دائىم تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغىنى تولۇق ئۆز ئىچىگە ئېلىشى شەرت ئەمەس. ئەمىلىي تەلەپلەرگە ئاساسەن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پەقەت ئەدەبىي تىلنىڭلا لېكسىكىسىنى ئوز ئىچىگە ئالسا، بەزىلىرى لېكسىكىنىڭ ئايرىم ساھەسى بىلەنلا چەكلىنىشى مۇمكىن.

تەرجىمە لۇغەتلەرگە قويىدىغان ئىككىنچى بىر تەلەپ ــ تەرجىمە قىلىنىشقا تېگىشلىك بارلىق سوز ۋە ئىبارىلەرنىڭ مەنە ۋە مەنۇيى پەرقلىرى ئىككىنچى تىلغا تولۇق ۋە دەل تەرجىمە قىلىنىشى لازىم. ئەمما بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئەمىلىيەتتە بىر قاتار قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرۇشى مۇمكىن. چۈنكى ئېلىنغان ئىككى تىلنىڭ لېكسىكا ـ سېمانتىكىلىق مۇمكىنچىلىگى بىردەك ياكى بىر ـ بىرىگە مۇۋاپىق بولۇشى شەرت ئەمەس. بىر تىلدا بار بولغان ئۇقۇم ـ چۈشەنچە (دانىمەك، سوز) ئىككىنچى تىلدا بولماسلىغى مۇمكىن. شۇ سەۋەپتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "سىنىچاي، سامسا، ساپان، سالتىرىق، ساپايە، لوقما، پايپاسلىماق، لاپاسلىماق، زوكزايماق، گېدەيمەك، كاپشايماق" دېگەن سوزلەرنى رۇس تىلىغا بىر سوز بىلەن دەل تەرجىمە قىلالمايمىز. شۇنداقلا رۇس تىلىدىكى "обомлеть" (ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ قېتىپ قالماق، ھەيرانلا قالماق)، "прорывать" (يار ئېلىپ كەتمەك)، "затесаться" (قىسىلىپ كىرىۋالماق، زورلۇق بىلەن كىرىۋالماق)، "заслушиваться" (ئىخلاس بىلەن تىڭشىماق)، "заповедник" (ئوسۇملۇكلەر ۋە ھايۋانلارنى ساقلاش ئۇچۇن قورشالغان يەر)، "запеканка" (مەشتە ئۇستىنى ساپ ـ سېرىق قىلىپ پىشۇرىلغان تاۋاق)غا ئوخشاش سوزلەرنى تەرجىمە قىلىشنىڭ ئورنىغا (ئىسكوپكا ئىچىدە كورستىلگەندەك) بىر ـ نەچچە سوز ئارقىلىق ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇنىڭغا ئوخشاش قىينىچىلىقلارنى فرازېئولوگىيىلىك ماتېريالـ
لارنى تەرجىمە قىلىشتىمۇ روشەن كورۇشكە بولىدۇ. مەسىلەن،
ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ماقال، تەمسىل ۋە ئىدىئومىلارنىڭ رۇس
تىلىدىن مۇۋاپىق فرازېئولوگىيىلىك تەڭدىشى تېپىلسىمۇ (غوجامنىڭ
قوسىغى توق، قۇلى بىلەن ئىشى يوق — сытый голодного не
пока дитя не разумеет; يىغلىمىغان بالىغا ئەمچەك بەرمەيدۇ — разумеет;
ئەرۋايىم ئۇچۇپ كەتتى — плачет, мать не разумеет;
душа в пятку ушла)، بەزىبىرلىرىگە تەڭداش ئىبارە تېپىش
تەس. بۇنداق شارائىتتا لۇغەت تۈزگۈچىلەر ئىزاھ بېرىش ئۇسۇلىغا
مۇراجىئەت قىلىدۇ، يەنى تۇراقلىق ئىبارىنىڭ ئومۇمى مەنىسىنى
ئاددى سوز بىرىكمىلىرى ئارقىلىق بېرىشكە تىرىشىدۇ. مەسىلەن:
"бешеные цены — تولۇق بىر سائەت؛ битый час — ناھايىتى
قىممەت باھا؛ вогнать в гроб — قېيىن-قىستاقتا ئالماق؛
лезть из кожи вон — جېنىنىڭ بارىچە تىرىشماق".

تەرجىمە قىلىنىشقا تېگىشلىك سوزلەرنىڭ ئىستىللىق ۋە سوزمۇـ
سوز ئالاھىدىلىكلىرى تولۇق ئەكس ئېتىلمەسلىگى مۇمكىن. چۈنكى
سوزلەرنىڭ بۇ خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق ۋە ئىزچىل گەۋدىلەندۈرۈش
ئۇچۇن ھەر بىر سوزنىڭ تىلدىكى ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى كورسـ
تىدىغان نۇرغۇن تىل ماتېريالى جەلىپ قىلىنىشى لازىم. بۇنداق
قىلىش ئەلۋەتتە، لۇغەتنىڭ ھەجمىنى ھەددىدىن تاشقىرى ئاشۇرۇۋەتـ
كەن بولار ئىدى.

ئەگەر ئىككى تىللىق لۇغەتلەر تىل بايلىغىنى تولۇق كورسىتىشنى
ئوز ئالدىغا مەقسەت قىلىپ قويغان بولسا، ئۇ پەقەت ئەدەبىي تىل
نورمىسى بىلەن چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئومۇم خەلقنىڭ جانلىق
تىلىدىكى سوز غەزىنىسىدىنمۇ پايدىلىنىشى لازىم. ئۇلاردا لېكسىكـ
نىڭ ھەر تۇرلۇك (قارا سوز ۋە شېئىرىيەتنىڭ كوتىرەڭگۇ ئىستىلىغا

خاس) قاتلاملىرى بىلەن بىر قاتاردا ئومۇمەن خەلق تىلىدىكى ئايرىم كەسپكە ئائىت لېكسىكا، ئىلمىي ئاتالغۇلار، كونىرىغان ۋە تارىخىي سوزلەر بىلەن مەخسۇس ئاتالغۇلارمۇ ئوز ئەكسىنى تېپىشى چوقۇم.

ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەتلەر. سوۋېت دەۋرىدىكى «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت»① ن. ئا. باسكاكوۋ بىلەن ۋ. م. ناسلوۋ تەرىپىدىن توزۇلۇپ، 1939 ـ يىلى نەشر قىلىنغان. قەدىمقى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى ۋە باشقا خرېستوماتىيىلىك تېكستلار ئاساسىدا توزۇلگەن ئىككى تىللىق قىسقىچە رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان لۇغەتلەرنى② ھىساپقا ئالمىغاندا، مەزكۇر لۇغەت 30 ـ يىللاردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىنى بىرقەدەر تولۇق ئەكس ئەتتۇرىدىغان دەسلەپكى ئىككى تىللىق لۇغەتلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

لۇغەت 12 مىڭ سوزدىن ئىبارەت بولۇپ، سوۋېت ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدىكى لېكسىكىلىق بايلىقنى ئوز ئىچىگە ئالغان. سوۋېت ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى پايدىلانغان يېزىقىنى كوزدە تۇتۇپ، ئاپتورلار ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە قىسمىنى لاتىن ئېلىپبەسى بىلەن ۋە ئۇيغۇر سوزلىرىنىڭ ئەرەپ ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان تىزىمىنى بەرگەن؛ لۇغەتنىڭ ئاخىرىدا ن. ئا. باسكاكوۋ يازغان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنىڭ قىسقىچە ئوچېرىكى بېرىلگەن.

---

① ن. ئا. باسكاكوۋ، ۋ. م. ناسلوۋ. «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت» موسكۋا. 1939 ـ يىل. 384 ـ بەت.

② مەسىلەن، ۋ. ۋ. رادلوۋنىڭ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرى» (لېنىنگراد. 1928 ـ يىل) ناملىق ئەمگىگىنى، س. يې. مالوۋنىڭ «قەدىمقى تۇركى يېزىق يادىكارلىقلىرى» ناملىق ئەسىرىگە بەرگەن رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنغان لۇغەتلىرىنى، شۇنداقلا ك. ك. يۇداخىننىڭ «ئۇيغۇر تىلى خرېستوماتىيىسى» (1940 ـ يىل) ۋە ئە. نەچىپىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى» (1951 ـ يىل) غا بەرگەن قىسقىچە ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەتلىرىنى ئاتاپ ئوتۇشكە بولىدۇ.

لۇغەت ئۇيغۇر تىلى لېكسىكوگرافىيىسىنىڭ دەسلەپكى قەدەم-لىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇ ساھەدىكى ئىشلارنىڭ كەلگۈسىدە تەرەققى قىلىشىغا دەۋەت قىلىنغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ، يېرىنچىدىن، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئوگۇشلۇق شارائىت تۇغدۇرسا، ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ رۇس تىلىنى ئۆگىنىشى، رۇس تۇرکولوگلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېقىندىن تونۇشۇشى ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك رول ئويناندى.

مەلۇمكى، تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋى تەرەققى قىلىشقا مايىل كاتېگورىيىلەردىن ھىساپلىنىدۇ. شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى مەزكۇر لۇغەت چىققانىدىن كېيىنكى 30 يىل داۋامىدا چوڭ تەرەققىيات يولىنى بېسىپ ئوتتى. خۇسۇسەن ئۇنىڭ لۇغەت تەركىۋى پەيدىن-پەي بېيىپ، راۋاجلانماقتا. ئۇيغۇر تىلى ھازىرقى ۋاقتتا پەقەت گۈزەل ئەدەبىيات تىللا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ سىياسىي، تېخنىكا، ئىلىم-پەن ساھەسىدىكى ناھايىتى مۇرەككەپ چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەش دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەن ئەۋرىشىم، باي ۋە مۇكەممەل تىللاردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ ئەھۋال، ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىككى تىلىلىق لۇغەتلەر تۈزۈشنى كۈنتەرتىپكە يېڭىۋاشتىن قويغان ئىدى.

مۇشۇ تەلەپلەرگە بىنائەن 1961-يىلى قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ئىككىنچى «ئۇيغۇرچە-رۇسچە لۇغەت»① نەشر قىلىندى.

---

① «ئۇيغۇرچە-رۇسچە لۇغەت». ش. كىبىروۋ ۋە يۇ. سۇنۇازا تەھرىرلىگەن. 16 مىڭ سوز. ئا. ھەيدەروۋ تەرىپىدىن «تۈزۈلگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىسقىچە گىرامماتىكىلىق ئوچېرىگى» بېرىلگەن. قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى. ئالمۇتا. 1961-يىل 328-بەت

لۇغەتنىڭ 16 مىڭ سوزدىن ئىبارەت ئۇيغۇرچە قىسمى رۇس گرافىكىسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا تۈزۈلۈپ، ئاساسەن سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن لۇغەتنىڭ مۇقەددىمىسىدە تۈزۈلۈش پرىنسىپى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن، ئۇنىڭ ئاخىردا ئۇيغۇر ئىسىملىرىنىڭ تىزىمى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىسقىچە گرامماتىكىلىق ئوچېرىكى بېرىلگەن.

لۇغەتنىڭ بىرىنچى قىسمىنى ئىلىپبە تەرتىۋى بويىچە بېرىلگەن ئۇيغۇر سوزلىرى تەشكىل قىلىدۇ. ئەگەر باش سوز سۈپىتىدە بېرىلگەن سوز چەتتىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بولسا، ئۇنىڭ قايسى تىلغا تەئەللۇقلۇق ئىكەنلىگى (ئىسكوپكا ئىچىدە "а — ئەرەپچە، ир — ئىرانچە، кит — خەنزۇچە" گە ئوخشاش شەرتلىك بەلگىلەر ئارقىلىق①) كورسىتىلىدۇ. مەسىلەن: "ئاساس (а)، ئاستا (ир)، بالاخور (ир-а)، بىمەنە (ир-а)، ئاشخانە (ир — у)، ئاشپۇزۇل (у-кит)، بولاۋالماق (кит-у)، گاڭ (кит)، گاڭگۇڭ (кит)" ۋە باشقىلار.

بۇلاردىن باشقا باش سوزلەرنىڭ قايسى ساھەدە (مەسىلەن МАТ. — математика, ВОЕН. — военное, ГЕОГР. — география, ЗООЛ. — зоология, МЕД. — медицина, КУЛИН. — кулинария, МУЗ. — музыка, ПОЛИТ. — политическое ۋە باشقىلار) ئىشلىتىلىدىغانلىغى، ئىستىللىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن تەسىرلىك — ھېسسىياتلىق ئوزگىچىلىكلىرى (ИРОН. — ироническое, БРАН — бранное, ПОЭТ. — поэтическое,

---

① ئەگەر چەتتىن كىرگەن سوزلەر ئۇيغۇر سوزلىرى ياكى سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن تۇرۇپ يېڭى سوز ياسىسا، شۇ سوزنىڭ تەركىۋىدىكى ئۇيغۇر سوزلىرىمۇ ۋە سوز ياسىغۇچى مورفېمىلارمۇ (у — ئۇيغۇرچە بەلگىسى ئارقىلىق) كورسىتىلىدۇ.

ПРЕЗ. — презрительное, ПРОСТОРЕЧ. — просторечие, РАЗГ. — разговорное, ШУТ. — шутливое), گراماتیکلیق شەکىللىرى (ПОНУД. — понудительное, СТРАД — страдательное) قايسى سوز بىرىكمىلىرنگە تەئەللۇق ئىكەنلىگى (МЕЖД. — междометия, И.Д — имя действия) كور- ستىلگەن. مەسىلەن: "بورەك (анат)، گۇناۋاز (бот)، دوغا II (ист)، موخۇ (мед.)، مۇداپىئە (воен)، مەرىگۇچ (зоол.)، سوللۇق (полит.)، سوپى (а.рел.)، بولگۇچى (мат.)، تون (разг.) بەختيار (муз.)، تولۇن (ир.поэт.)، مەدەك (поэт.) زاكونچى (разг.)، ۋاگشىق (разг.)، مىرتاق: مىرتاق چىقپ كەتمەك (просторе.шут)؛ قايتقۇزماق (понуд.от)؛ سۇۋالماق (سۇۋىماق (страд.от)، چېچەكلەش (چېچەكلىمەك (и.д.от)، خەپ! (межд)" ۋە باشقىلار.

لۇغەت تەركىۋىدىكى بەزى كونىرغان (уст. — устарелое)، تارىخىي چۇشەنچىنى ئىپادىلىگۇچى (ист. — историческое) ۋە ئېتمولوگىيە جەھەتتىن بىرقەدەر سۇسلىشىپ، مەلۇم ئىبارە تەركىۋىدىلا ئىشلىتىلىدىغان ئايرىم سوزلەر (قوش چېكىت ئارقىلىق)، شۇنداقلا شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا تولاراق ئۇچرايدىغان (СИН. — синьцзянское) سوزلەر لۇغەتتىن ئوز ئەكسىنى تاپقان. مەسىلەن: "دىندار (уст.)، چەن (уст.)، زېمىن (а,уст.)، ئاقساقال (ист.)، ئونبېشى (ист.)، چولا: چولام.تەگمىدى мне некогда было, у меня руки не дошли; بىكارنىڭ چولىسى يوق (погов)у лентяя федорки всегда отговорки (букв. у бездельника нет времени) چوماق: كوزگە ئىلمىغان پۇتقا چوماق (погов.) мал золотник, да дорог; مۇستەملىكچى (син.)، مۇختار (а,син.)، مەمۇر (а,син.)" ۋە

باشقىلار.

شەكىللىداش سوزلەر لۇغەتتە باش سوز سۈپىتىدە بېرىلىپ، بىر-بىرىدىن رەم رەقەملىرى ئارقىلىق ئاجرىتىلىدۇ:

I سورۇماق просит; спрашивать,

II سورۇماق веять

بۇغداي سورۇماق؛ веять пшеницу;

كونا خاماننى سورۇماق напо минать старые обиды.

باش سوزنىڭ بىر ئەمەس، بەلكى بىرقانچە مەنىسى بولسا، ئۇلار ئوزئارا ئەرەپ رەقەملىرى بىلەن ئاجرىتىلىپ، ئەڭ ئالدى بىلەن ھازىرقى ۋاقىتتا كوپ ئىشلىتىلىدىغان ئۇدۇل مەنىسى، ئۇنىڭدىن كېيىن كوچمە مەنىسى بېرىلىدۇ. باش سوزنىڭ ھەر بىر ئۇدۇل ۋە كوچمە مەنىسى مىسالار ئارقىلىق تەستىقلىنىپ، رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تاپان 1. стопа, ступня;

2. подошва; تاش تاپان

بەتنكە ботинка на

кожаной подошве.

تېتىك 1. живой, ловкий, подвижный;

поворотливый;

تېتىك بالا живой мальчик;

2. бодрый неутомимый;

تېتىك ۋە ئىشلەمچان ئادەم

бодрый и трудолюбивый человек

جىلىك кит. чистый, настоящий, неподд ельный;

جمك ئالتۇن чистое золото;
جمك يىگىت перен. разп.
настоящий парень

تارلىق узость; كوچىنىك تارلىغى
1) تارلىق قىلماق оказаться узким;
بۇ شىم ماڭا تار كېلىدۇ
эти брюки мне узки; 2) перен. завидовать.

ئىدىئوم ۋە باشقا تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى لۇغەتلىك ماقالىدا (◇) بەلگىسىدىن كېيىن بېرىلىدۇ؛ ماقال ۋە تەمسىلەردىن كېيىن погов, посл. غا ئوخشاش بەلگىلەر قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

توكۇلمەك ◇ ئابرويى توكۇلمەك потерять авторитет.

ياراتماق ◇ ئاتنى بەيگىگە ياراتماق натренировать лошадь для участия в скачках.

ئوتنە ◇ ئوتنىسىنى بېرىۋەتمەك долг, заем
отдать долг;
ئوتنە ئالماق взять взаймы;
ئوتنىگە لاپقۇت погов. за добро платит добром.

مەنداش ۋە دۇبلىت سوزلەرنىڭ ھەممىسى لۇغەتتىن تېگىشلىك ئورۇن ئالىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىن تىلدا ناھايىتى كوپ قوللىنىلىدىغان بىرلا تەرجىمە قىلىنىپ، قالغانلىرى ئۇنىڭ سىمانتىكا - لېكسىكىلىق جۇپتى سۇپىتىدە كورستىلىدۇ:

دەس см. دەسسىدە

دەقىقە а. уст. см. مىنۇت

كارىز см. خەندەك

ئەگەر باش سوز ئىسسم، رەۋىش، پىئىل، ئالماش، سانلاردىن بولۇپ كەلسە، باش كېلىش شەكلىدە (كىشى، نېپىز، بىز، ئون، ئاستا)، پىئىللاردىن بولسا، ـ ماق // ـ مەك (بارماق، كەلمەك) ياكى ھەركەتنام شەكلىدە (سۇركەش، تالاش) بېرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوزى مورفولوگىيىلىك تەركىۋى ۋە سىنتاكسىسلىق توزۇلۇشى جەھەتتىن قوش سوز، تەكرار سوز، بىرىككەن سوز بولۇپمۇ كېلىشى مۇمكىن:

بالا ـ قازا а несчастье, несчастный случай, беда, напасть;

باپ ـ توگۇلەك بالىنى باپ ـ توگۇلەك قىلماق: посадить ребенка на плечи;

بىت ـ چىت چىنىنى بىت ـ چىت قىلىپ: разбить чашку вдребезги;

بوك ـ بوك بوك ـ بوك قوڭغۇز: майский жук;

بويۇنتۇرۇق ярмо

لەگمەنتاقتاق зоол. тушканчик;

دەسما للۇەتمەك вытереть со стола.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن، سوزلەردىكى بەزى تاۋۇشلار تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ھادىسىمۇ لۇغەتتە كورسىتىلىدۇ. مەسىلەن، ل، ر، ت ھەرپلىرى ئىسكوپكا ئىچىگە ئېلىنىدۇ:

كە (ل) مەك приходить;

ئو(ل) تا (ر) ماق сидеть;

بىكا (ر) напрасно;

قەس (ت) недруг.

ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەتنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى مانا مۇشۇلاردىن ئىبارەت. لېكىن بۇ خۇسۇسىيەتلەرنى باشقا تۈركى تىللاردىكى ئىككى تىللىق* لۇغەتلەردىنمۇ كورۈشكە بولىدۇ.

رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەتلەر. بىرىنچى «رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت①» دەسلەپ 1955 ـ يىلى ئالمۇتىدا نەشر قىلىندى. بۇ لۇغەتنى تۈزگۈچىلەر: ئە. ئىلمىيۇ، ش. كىبىروۋ، ك. مۇھەممەدوۋ، م. روزىيېۋ، يۇ. سۇنۇازو، ئا. شەمىيۇا. لۇغەت 21 مىڭ سوزدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىي ھاياتى ئۈچۈن ئەڭ كېرەكلىك سوزلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان.

ئىككىنچى «رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»② ئە. ئىلمىيۇ، ش. كىبىروۋ، م. روزىيېۋ ۋە يۇ. سونۇازولار تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، (ت. ر. رەھمۇۋ تەھرىرلىگەن) 1956 ـ يىلى موسكۋادا نەشر قىلىندى ۋە ئۇ 1955 ـ يىلى چىققان ئاشۇ «رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»نىڭ تولۇقلانغان ۋاريانتى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

بۇ ئىككى لۇغەتنىڭ ئوزئارا پەرقى توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: a) ئەگەر بىرىنچى لۇغەت 21 مىڭ سوزدىن ئىبارەت بولسا، ئىككىنچىسى 30 مىڭ سوزنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ؛ b) بىرىنچىسى پەقەت شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىغا بېغىشلانغان بولسا، ئىككىنچىسى ئۇيغۇر

① «رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت». يۇ. سونۇازو ۋە ئا. شەمىيۇا تەھرىرلىگەن. 21 مىڭ سوز. «يېڭى ھايات» ژورنىلى نەشرىياتى. 1955 ـ يىل. 800 بەت.

② «رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت». تۈزگۈچىلەر: ئە. ئىلمىيۇ، ش. كىبىروۋ، م. روزىيېۋ ۋە يۇ. سونۇازو. تۈرسۇن رەھمۇۋ تەھرىرلىگەن. 30 مىڭ سوز. موسكۋا. 1956 ـ يىل. 1474 بەت.

خەلقنىڭ ھەر ئىككى قىسمىنىڭ، يەنى سوۋېت ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەلەپ ۋە ئېھتىياجلىرىنى بىردەك كوزدە تۇتىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە ئەرەپ يېزىغى ۋە رۇس ھەرپى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن بېرىلگەن؛ c) جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇلارنىڭ تىزىمى ھەر ئىككى لۇغەتتە تەكرارلانغان، لېكىن رۇس تىلىنىڭ گىرامماتىكىسى ۋە ئىملاسى ھەققىدە مەلۇمات ئىككىنچى لۇغەتتە بېرىلمىگەن؛ d) بېرىنچى «رۇسچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت» شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەنلىكتىن شۇلارنىڭ تىلىدىكى بەزى لېكسىكا-سېمانتىكىلىق ۋە ئىملا قائىدىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر بىرقەدەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولسا، ئىككىنچىسىدە، ئەكسىچە، سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىغا خاس خۇسۇسىيەتلەر گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئىككىنچى «رۇسچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» بويىچە	بېرىنچى «رۇسچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» بويىچە	رۇسچە سوزلەر
چاقچاقچى، مەسخىرىۋاز پاراڭچى.	قىزىقچى، شاڭخوچى	балагур
بورسۇق	قاشقا ئوغلاق	барсук
خام خىيال	ئىللىيۇزىيە، خىيال	иллюзия
ئاققۇش	ئاققۇش	лебедь
چىغىر	لىبىدكا	лебедка
سامبۇسا، گوشنان، قاتلىما.	پورە	пирог
جىمىرلاش	ئۇيقۇن	зыбь
ئاشلىق كانى، ئاشلىققا باي	ساڭ، ئامبار	житница
كەمبەغەل	كەمبەغەل	бедняк
ھەلقەم	ھەلقۇم	кадык
بەڭگە دېۋانە	بەڭگى دېۋانە	белена
قىرو	قۇرو	иней

بۇ ئىككى لۇغەتنى ئوزئارا سېلىشتۇرۇپ قارىغاندا، بىز ئايرىم سوزلەرنىڭ يېزىلىشىدا ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدىمۇ بىرقەدەر پەرقلەرنىڭ بار ئىكەنلىگىنى كۆرىمىز.

بۇ كەلتۈرگەن مىساللار ئۇيغۇر تىلى بويىچە لۇغەت تۈزۈش ئىشىنىڭ، بولۇپمۇ رۇسچە-ئۇيغۇرچە لوغەتلەرنى تۈزۈشنىڭ تېخى چوڭ دەستۇرگە ئايلانمىغانلىغىنى، هېلى بولسىمۇ ئەدەبىي تىل نورمىسىنىڭ قېلىپلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

1956-يىلى نەشر قىلىنغان رۇسچە-ئۇيغۇرچە لۇغەتنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە تۈزۈلۈش پرىنسىپلىرى بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن ئۇنىڭدىن بىر مىسال كەلتۈرەيلى:

огóнь м 1. ئوت от; развести огонь ئوت ياقماق от яқмақ; 2. (свет) يورۇق йорук; چىراقنىڭ يورۇغى чирақниң йоруғи (лампы); 3. (стрельба) ئوت от; ئوق оқ; открыть огонь ئوت ئاچماق от ачмақ; ◇ между двух огней ئىككى بالانىڭ ئوتتۇرىسىدا икки баланиң оттурисида; из огня да в полымя погов. بىر بالادىن قۇتۇلۇپ، ئۇنىڭدىنمۇ يامان بىر بالاغا تۇتۇلماق қутулуп, униңдинму яман бир балаға тутулмақ; пройти огонь и воду разг. كۆپ ۋەقەنى بېشىدىن كەچۈرمەك көп вәқәни бешидин кәчурмәк; нет дыма без огня погов. شامال چىقمىسا دەرەخ ئېغىنمايدۇ. шамал чқимиса, дәрәх лиқшимайду! бояться как огня наңайити қорқмақ (729б).

ئاتالغۇلار لۇغىتى. ئەدەبىي تىل لېكسىكىسىنىڭ ئۇزگىرىشىگە، تەرەققى قىلىشقا مايىل قاتلاملىرىنىڭ بىرى ئاتالغۇلار بولۇپ ھىساپ-

لىنىدۇ. پەن ـ تېخنىكا ۋە مەدەنىيەتنىڭ پەيدىن ـ پەي تەرەققى قىلىشى يۇزلىگەن، ھەتتا مىڭلىغان يېڭى ئۇقۇملارنى، شۇنىڭغا مۇۋاپىق كوپلىگەن يېڭى سوزلەرنى مەيدانغا كەلتۈرمەكتە. پەن ۋە تېخنىكىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ ئىلغارلىق ماھىيىتىگە چۈشىنىش ئۈچۈن ھەر بىر خەلق ۋۇجۇتقا كېلىۋاتقان يېڭى ئاتالغۇ ۋە تېرمىنلارنى ئوزلەشتۈرۈشى ۋە ئۇلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشى لازىم.

بۇ ئەھۋال ھەر بىر مىللىي تىلىنىڭ تەلەپلىرىگە مۇۋاپىق ھەر تۈرلۈك ئاتالغۇلار لۇغەتلىرى تۈزۈش ۋەزىپىسىنى كۈنتەرتىپكە قويىدۇ. ئاتالغۇلار لۇغىتى ئىلىم ـ پەننىڭ ھەر بىر ساھەسىدىن (بىئولوگىيە، خىمىيە، فىزىكا، گېئولوگىيە، ماتېماتىكا، مېدىتسىنا، سىياسىي ـ ئىقتىسات، جۇغراپىيە، پەلسەپە، تارىخ، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىق، مۇزىكا، تەنتەربىيە ۋە باشقىلار) ئالدىغا قويغان مەقسەتلىرىگە ئاساسەن ئىككى، ئۈچ ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كوپ تىلدا تۈزۈلۈشى مۇمكىن. سوۋېت خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا تۈزۈلگەن ئاتالغۇلار لۇغەتلىرىنىڭ كوپچىلىگى رۇس تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، رۇسچە ـ مىللىي تىلدىكى لۇغەتلەرنىڭ چوڭ بىر ساھەسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئاتالغۇلار لۇغەتلىرىدە ئىلىم ـ پەننىڭ مەلۇم ساھەسىدىكى رۇس تىلىدا ياسالما قېلىپلاشقان ئاتالغۇلار مىللىي تىلغا شۇ تىلدىكى مۇۋاپىق (بۇرۇندىن ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ياكى يېڭىدىن ياسالغان) ئاتالغۇلار ئارقىلىق تەرجىمە قىلىنىدۇ. ئەگەر مىللىي تىلدا يېڭى چۈشەنچىنى دەل ۋە توغرا ئىپادىلەيدىغان سوز بولمىغان ئەھۋالدا، رۇس تىلى ۋە باشقا تىللاردىكى ئاتالغۇنىڭ ئوزى قوبۇل قىلىنىدۇ. ئاتالغۇ ئىجاتچىلىغىدىكى بۇ پرىنسىپ بارلىق ئاتالغۇلار لۇغەتلىرى ئۈچۈن ئورتاق پرىنسىپتۇر.

بەزى ئاتالغۇ لۇغەتلىرىدە رۇس ۋە خەلقارا ئاتالغۇلىرىنى مىللىي

تىلغا تەرجىمە قىلىش بىلەن بىر قاتاردا، شۇ ئاتالغۇلارنىڭ ئىلمىي ئېنىقلىمىسى بېرىلىدۇ. بۇ خىلدىكى لۇغەتلەرنى "ئىزاھلىق ئاتالغۇلار لۇغىتى" دەپ ئاتايدۇ.

ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئاتالغۇلار لۇغەتلىرىنىڭ تۈزۈلمىگەنلىگى، ئەلۋەتتە، بۇ ساھەدىكى ئىشنىڭ تەلەپتىن ئارقىدا قېلىپ كېلىۋاتقانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىككى تىللىق لۇغەتلەرنىڭ ھەممىسى تەرجىمە لۇغەتلىرىدىن بولۇپ كېلىشى شەرت ئەمەس. بەزى ۋاقىتلاردا لۇغەتلەر بىر سىستېمىدىكى قېرىنداش ئىككى تىلنىڭ (مەسىلەن، رۇسچە-بېلو رۇسچە، ئۇيغۇرچە-ئۆزبەكچە، قىرغىزچە-قازاقچە) ماتېرىياللىرىنى قىياس قىلىش ئاساسىدىمۇ تۈزۈلۈشى مۇمكىن. بۇ خىلدىكى لۇغەتلەرنى تىلشۇناسلىقتا ئىككى تىللىق دىففېرېنسىئال لۇغەتلەر دەپ ئاتايدۇ.

B. كۆپ تىللىق لۇغەتلەر

تىل ئەمەلىيەتتىدە بىر تىللىق، ئىككى تىللىق لۇغەتلەر بىلەن بىر قاتاردا كۆپ تىللىق لۇغەتلەرنىڭمۇ تۈزۈلۈشى مۇمكىن. كۆپ تىللىق لۇغەتلەرگە ئۇچ، تۆت، بەش ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ تىلنىڭ ماتېرىيالى ئاساسىدا تۈزۈلگەن لۇغەتلەر كىرىدۇ. ئۇلار، ئەلۋەتتە، بىر تىللىق، ئىككى تىللىق تەرجىمە لۇغەتلەرگە قارىغاندا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. سەۋەبى، ھەجمىنىڭ چوڭ بولۇشىغا قاراپ كۆپ تىللىق لۇغەتلەردىن پايدىلىنىش مەلۇم دەرىجىدە قولايسىزلىق تۇغدۇرىدۇ. ئىككىنچىدىن، كۆپ تىللىق لۇغەتلەرنى يارىتىش ئەمەلىيەتتە تەس، مۇرەككەپ ئىشلاردىن ھىساپلىنىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، بىز كۆپ تىللىق لۇغەتلەرنىڭ دائىم تۈزۈلۈپ كېلىۋاتقانلىغىنى ۋە ئۇلارنىڭ لېكسىكوگرا-

فىيە تارىخىدىن ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەلۇم ئورۇن ئىگىلەيدۇ-غانلىغىنى كۆرسەتمەيدۇ.

كوپ تىللىق لۇغەتلەر ئىككى تۈرلۈك مەقسەت بىلەن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تىلنىڭ ئەمىلىي تەلەپلىرىگە بىنائەن، يەنى مەلۇم تارىخىي شارائىتلارغا باغلىنىپ بىرنەچچە خەلقنىڭ ئۆز-ئارا مەدەنىي-ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتتە بولۇش جەريانىدىكى ئېھتىياجىغا لىقىنى ئادا قىلىش مەقسىدى بىلەن تۈزۈلسە، بەزىلىرى تىلنىڭ نەزىرىيىلىك تەلەپلىرىگە مۇۋاپىق، يەنى بىرنەچچە تىلنىڭ ماتېرىيالىرىنى قىياس قىلىش ئارقىلىق تەكشۈرۈش مەقسىدى بىلەن تۈزۈلىدۇ.

تىلنىڭ ئەمىلى تەلەپلىرىگە مۇۋاپىق تۈزۈلگەن كوپ تىللىق لۇغەتلەر كوپىنچە ھەر تۈرلۈك سىستېمىدىكى تىللارنىڭ ماتېرىيالىرىغا ئاساسلانسا، تىلنىڭ نەزىرىيىلىك تەلەپلىرىگە مۇۋاپىق تۈزۈلگەن كوپ تىللىق لۇغەتلەر، خۇسۇسەن بىر سىستېمىدىكى قېرىنداش تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوز ۋە ئىبارىلەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇلارنىڭ ئۈزلىرىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنىڭمۇ بولۇشى چوقۇم.

تىلنىڭ ئەمىلىي تەلەپلىرىگە ئاساسەن مەيدانغا كەلگەن كوپ تىللىق لۇغەتلەردىن، مەسىلەن، رۇس لېكسىكوگرافىيىسى بويىچە فىلىپپ رېيفىنىڭ توت تومىلۇق (رۇسچە-فرانسوزچە-نېمىسچە-ئىنگلىزچە) لۇغىتىنى①، ئا. ۋە ۋ. پوپوۋلار تەرىپىدىن تۈزۈلگەن يەتتە تىللىق (فرانسوزچە-نېمىسچە-ئىنگلىزچە-ئىتالىيانچە-

---

① فىلىپپ رېيف. «رۇس، فرانسوز، نېمىس ۋە ئىنگلىز تىللىرىنىڭ يېڭى سېلىشتۇرما لۇغەتلىرى» (بىرىنچى نەشرى 1842 — 1844 - يىللىرى، توتىنچى نەشرى 1898 - يىل)

ئىسپانچە ـ پورتۇگالچە ـ گوللاندچە ـ رۇسچە) لۇغەتنى① ۋە رۇسىيىنىڭ دېڭىز سودا ـ سېپتىق ئىشلىرىغا ياردەم قىلىش جەمئىيىتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ئون بىر تومۇق لۇغەتنى②، تۈركى تىللارغا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىغا مۇناسىۋەتلىك ئەمگەكلەردىن بەش تىلشۇناسنىڭ «مانجۇچە ـ تىبەتچە ـ موڭغۇلچە ـ ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ـ رۇسچە لۇغەت»③نى، بۇرھان شەھىدى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1952 ـ يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ـ رۇسچە لۇغەت»④نى كۆرسىتىپ ئوتۇشكە بولىدۇ.

مەزكۇر لۇغەتلەرنىڭ تىلىنىڭ ئەملىي ئېھتىياجىغا مۇناسىۋەتلىك تۈزۈلگەنلىگى ھەققىدە كېيىنكى ئىككى لۇغەتمۇ دەلىل بولالايدۇ. مەسىلەن، بەش تىللىق «مانجۇچە ـ تىبەتچە ـ موڭغۇلچە ـ ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ـ رۇسچە لۇغەت» چىڭ خاندانلىغى دەۋرىدىكى خانىنىڭ ئەمرـ پەرمانلىرىنى چېگىرا رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ (خەنزۇ، شىزاڭ،

① ئا. ۋە ۋ. پوپوۋلار. «يەتتە تىللىق لۇغەت» (فرانسۇزچە ـ نېمىسچە ـ ئىنگلىزچە ـ ئىتالىيانچە ـ ئىسپانچە ـ پورتۇگالچە ـ گوللاندچە ـ رۇسچە) ۋارشاۋا. 1902 ـ يىل. (بۇ لۇغەت ئىككى تومدىن، 1036 بەتتىن ئىبارەت بولۇپ، 3 كولونكىغا بولۇپ بېسىلغان).

② «قىسقىچە رۇسچە ـ ئىنگلىزچە ـ فرانسۇزچە ـ نېمىسچە ـ ئىتالىيانچە ـ دانىيەچە ۋە نورۋېگچە ـ شۋېدچە ـ لاتىشچە دېڭىز لۇغىتى ھەمدە گوللاندىيە ۋە ئىسپان تىللىرىدىن قوشۇمچە... تاۋارشۇناسلىق بابىدا ۋە كوپلىگەن ئىزاـ ھاتلار» 1881 ـ يىل. موسكۋا.

③ بۇ ھەقتە يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتۇلدى.

④ بۇرھان شەھىدى. «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ـ رۇسچە لۇغەت» مىللەتلەر نەشرىياتى. بېيجىڭ. («ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ـ رۇسچە لۇغەت» دېگەن سوز كىتاپنىڭ مۇقاۋىسىدا ئۇيغۇر ۋە رۇس تىللىرى، ئىچ مۇقاۋىسىدا ئۇيغۇر، خەنزۇ ۋە رۇس تىللىرى يېزىلغان. لۇغەتنىڭ بىرىنچى كولونكىسىدىكى ئۇيغۇرچە قىسمى ئەرەپ يېزىغىدا، ئىككىنچى كولونكىسىدىكى خەنزۇچە قىسمى ئىروگلىف بىلەن، ئۈچىنچى كولونكىسىدىكى رۇسچە قىسمى رۇس يېزىغىدا بېرىلگەن).

موڭغۇل، ئۇيغۇر) تىللىرىغا تەرجىمە قىلىش، شۇ ئارقىلىق مەمۇرىي باشقۇرۇشنى مەركەزلەشتۈرۈش، ھەر تۈرلۈك ئالۋاڭ-ياساق، سودا-سېتىق ئىشلىرىنى جانلاندۇرۇشقا ئوخشاش مەقسەتلەرگە ئاساسەن ۋۇجۇتقا كەلگەن بولسا، «ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە-رۇسچە لۇغەت» تىلىنىڭ مەلۇم تەلەپلىرىگە جاۋابەن تۈزۈلگەن.

تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك شارائىتلار تۈپەيلىدىن رۇس، خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر خەلقلىرى مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلسە، ھازىرقى ۋاقىتتا شىنجاڭدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر خەلقى ئۇلۇغ خەنزۇ خەلقى بىلەن، سوۋېت ئۇيغۇرلىرى بولسا، رۇسىيە خەلقلىرى بىلەن تەقدىرداش بولۇپ، يېڭى سوتسىيالىستىك ھايات قۇرماقتا. بۇ ئەھۋال، ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر تەرەپتىن رۇس تىلىنى، ئىككىنچى تەرەپتىن خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىشىگە ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇز مەدەنىيىتىنى، تىلىنى تەرەققى قىلدۇرۇشىغا دەۋەت قىلىشى چوقۇم.

ئاشۇ ئۇچ تىللىق «ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە-رۇسچە لۇغەت»نى مانا مۇشۇ تەلەپلەرگە مۇۋاپىق مەيدانغا كەلگەن دەپ قاراش لازىم.

تىلىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى تەلەپلىرىگە، بولۇپمۇ قېرىنداش تىللارنى قىياس قىلىش يولى بىلەن تەكشۈرۈش مەقسەتلىرىگە مۇۋاپىق مەيدانغا كەلگەن ئەمگەكلەردىن، رۇس تىلشۇناسلىغى بويىچە پروفېسسور ف. مىكلوشىچ تەھرىرلىگەندىكى ئالتە سلاۋيان (رۇس، بولغار، سېرب، چېخ ۋە پولەك) تىللىرى ئاساسىدا تۈزۈلۈپ، فرانسۇز ۋە نېمىس تىللىرىغا قوشۇمچە تەرجىمە قىلىنغان لۇغەتنى①، شۇنداق

① «پروفېسسور ف. مىكلوشىچنىڭ تەھرىرلىگى ئاستىدا تۈزۈلگەن ئالتە سلاۋيان تىلىنىڭ (رۇس تىلى چېركاۋ سلاۋيان تىلى بىلەن بىرلىكتە، بولغار تىلى، سېربىيە تىلى، چېخ تىلى ۋە پولەك تىلى)، شۇنداقلا فرانسۇز ۋە نېمىس تىللىرىنىڭ قىسقىچە لۇغىتى» СПБ. ۋە موسكۋا، ۋېنا. 1885-يىل. 955-بەت.

داقلا تۇركى تىللار بويىچە بىزگە مەلۇم بولغان ل. بۇداگوۋنىڭ①، ۋ. ۋ. رادلوۋنىڭ② تۇزگەن لۇغەتلىرىنى كورسىتىشكە بولىدۇ.

بۇ خىلدىكى كوپ تىللىق لۇغەتلەر بىرنەچچە تىلنىڭ ماتېرىيالـ لىرى ئاساسىدا تۇزۇلۇشى جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، مەلۇم لۇغەتلەر تېپىنى تەشكىل قىلسىمۇ، ئەمما ئۇلار مەقسىدى، تۇزۇلۇش پىرىنسىپى جەھەتتىن بىر-بىرىگە ئوخشىماسلىغى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ ھەر بىرسىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ھەممىسگە ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىلمىي ئاساستا تەكشۈرۈپ، تەھلىل قىلىش لېكسىكوگرافىيە تارىخىنىڭ ئالدىدا تۇرغان مۇھىم ۋەزىپىلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

① ل. بۇداگوۋ. «تۇرك-تاتار شۇبىلىرىنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى» СПБ. 1-توم، 1869-يىل، 2-توم، 1871-يىل.

② ۋ. ۋ. رادلوۋ. «تۇركى شۇبىلەر لۇغىتىنىڭ تەجرىبىسى». спб. 1-، 4-توم. 1888—1891-يىللار.

فونېتىكا

I. فونېتىكا ۋە ئۇنىڭ نۇتۇق تاۋۇشلىرى

فونېتىكا① تىلنىڭ تاۋۇش تۈزۈمىنى تەكشۈرىدىغان تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئاساسىي بولۇمىدىن ھىساپلىنىدۇ.

نۇتۇق تاۋۇشلىرى تىلىمىزدىكى سوزلەرنىڭ ماتېرىياللىق ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ ۋە بۇ ھادىسىنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىنەزەردىن تەكشۈرىدىغان فونېتىكا جەمىيەت ھاياتىدا ئەڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

فونېتىكا تىلنىڭ گىراممانتىكا ۋە باشقا ساھەلىرىگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بار. مەسىلەن، تىلنىڭ گىراممانتىكا ۋە لېكسىكا ساھەلىرى پەقەت سوز ۋە جۈملىلەرنىڭ مەنىسىگە ئائىت مەسىلىلەرنى ئۇز ئىچىگە ئالىدىغان بولسا، فونېتىكا تىلنىڭ فىزىكىلىق تەبىئىتىنى (يەنى ئۇنىڭ تاۋۇش شەكىللىنىشىنى) ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما شۇنى چوقۇم ئەسىتە تۇتۇش كېرەككى، فونېتىكا فىزىكا ئىلمىغا ئوخشاش ھەرقانداق فىزىكىلىق تاۋۇشنى ئەمەس، بەلكى ئۇ تىلنىڭ ماتېرىياللىق ئاساسىنى

---

① فونېتىكا گرېكچە Phone (تاۋۇش، ئۇن، جاراڭلاش) سوزىدىن ئىلىنغان.

تەشكىل قىلىدىغان، يەنى تىلدا مەلۇم خىزمەت ئاتقۇرىدىغان نۇتۇق تاۋۇشلىرىنى ئۇگىتىدىغان پەندۇر.

لۇغەتشۇناسلىق تىلدىكى تاۋۇشلارنى فىزىكىلىق، بىئولوگىيەلىك ۋە لۇغەتشۇناسلىق نەزەردىن ئېلىپ قارايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىن بولۇپمۇ تىلدىكى تاۋۇشلارنىڭ لوغەتشۇناسلىق خۇسۇسىيىتى ئاساسىي ۋە تەشكىلىي ئەھمىيەتكە ئىگە. تاۋۇشلارنىڭ ئاكۇستىكا* ـ ئارتىكۇلياتسىيەلىك* خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تىلدىكى ۋەزىپىسى فونېما دېگەن چۈشەنچىگە مۇناسىۋەتلىك قارىلىدۇ.

1. فونېتىكا ئوبېكتى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىسى

تىلشۇناسلىق ئىلمى تىلنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان گىرامماتىكىلىق تۈزۈم ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندىنى تەكشۈرۈشى بىلەن بىللە، شۇنداقلا ئۇنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنىمۇ تەكشۈرىدۇ.

تىل پەقەت تاۋۇش ئارقىلىق شەكىللىنىدىغان بولغاچقا (ئەگەر ئۇز ئالدىغا ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى بار ئىشارە تىلنى سوز قىلمىغاندا) ئۇمۇمەن تىل سىستېمىسىدا فونېتىكا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

فونېتىكا سوزدە مەنە پەرقلەش ۋەزىپىسىگە ئىگە تاۋۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان مەسىلەرنى ــ تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى، تاۋۇشلارنىڭ ياسىلىش خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاكۇستىكا ـ ئارتىكۇلىيەتسىيەلىك بەلگىلىرىنى، بوغۇم ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرىنى، تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىشچانلىقىنى، ئەدەبىي تەلەپپۇز نورمىلىرىنى،

---

* ئاكۇستىكا ــ تاۋۇش ياخشى ئىشلىتىلىش شارائىتى.

** ئارتىكۇلياتسىيە ــ نۇتۇق تاۋۇشلىرىنىڭ تاۋۇش چىقىرىپ سوزلىگەندىكى خاراكتېرى.

ئورغۇ، ئىنتوناتسىيە ۋ. ب. تىلشۇناسلىق ھادىسىلەرنى تەكشۈرىدۇ. شۇڭلاشقا تىل سىستېمىسىدا فونېتىكىنى ئۇگىنىشنىڭ ئىلمىي ۋە ئەمەلىي ئەھمىيىتى چوڭ.

تىلنىڭ تاۋۇش تۈزۈمى ھەر خىل نەزەردىن تەكشۈرۈلۈشى مۇمكىن. بۇ جەھەتتىن ئېلىپ قارىغاندا، فونېتىكا تۆۋەندىكىچە بولۇنىدۇ: ئومۇمى فونېتىكا، تارىخىي فونېتىكا، سېلىشتۇرما فونېتىكا، تەسۋىرىي فونېتىكا، ئېكسپېرىمېنتال* فونېتىكا.

1. ئومۇمى فونېتىكا ــ پۈتكۈل ئىنسان تىلىدىكى تاۋۇش ۋاستىلىرىنىڭ قوللىنىلىشىغا خاس ئومۇمى مەسىلىلەرنى تەكشۈرىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ھەر خىل تىللاردىكى مەۋجۇت شارائىتلىرىنى، يەنى تاۋۇشلارنىڭ نۇتۇق ئېقىمى جەريانىدا بايقىلىدىغان ئاكۇستىكىلىق پەرقلىرىنى ۋە تاۋۇشلارنىڭ نۇتۇق ئورگانلىرىدا ياسىلىشىغا ئائىت ئومۇمى فىزىئولوگىيەلىك مەسىلىلەرنى، ھەر خىل فونېتىكىلىق ھادىسىلەر ئارىسىدىكى باغلىنىشلارنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈرىدۇ. دېمەك، ئومۇمى فونېتىكا ئايرىم تىللارغا ۋە ھەر خىل سېستىما دائىرىسىدىكى تىللارنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئومۇمى مەسىلىلەرنى جەملەيدۇ.

2. تارىخىي فونېتىكا ــ تىلىدىكى تاۋۇشلار تۈزۈمىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا پەيدىن ـ پەي باشتىن كەچۈرگەن ھەر خىل ئۆزگىرىشلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈرىدۇ.

3. سېلىشتۇرما فونېتىكا ــ مەلۇم بىر سىستېما دائىرىسىدىكى تىللارنىڭ ۋە فونېتىكىلىق تۈزۈمى باشقا تىللارنىڭ تاۋۇش تۈزۈمىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتە دائىرىسىنى ئېنىقلايدۇ.

4. تەسۋىرىي (ئىستاتىكىلىق) فونېتىكا ياكى فونولوگىيە ــ تىل

---

① تەجرىبىگە ئاساسلانغان.

دىكى تاۋۇشلار سستېمىسىنى ئۇلارنىڭ ھازىرقى ھالىتى نەزىرىدىن ئېلىپ تەكشۈرىدۇ. ئەمما، تەسۋىرىي فونېتىكا تاۋۇشلارنىڭ ئوزۇلۇرا ئىچكى باغلىنىشى قانۇنلىرىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى تەكشۈرگەندە ئۇلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئائىت مەسىلىلەرگىمۇ ئېتىۋار بېرىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، بىر تىلنىڭ تاۋۇش تۈزۈمىنى ئېنىقلىغاندا، ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇشى ياكى تىل تارىخىدا يۈز بەرگەن ھەر خىل شارائىتلار نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ يوقلىپ كېتىش تارىخىنىمۇ سوزلەيدۇ.

5. **ئېكسپېرىمېنتال فونېتىكا** — تاۋۇشلارنى ھەر خىل مەخسۇس ئەسۋاپلار بىلەن ېيزىپ تەكشۈرىدۇ.

تاۋۇشلارنى ھەر خىل مۇرەككەپ ئەسۋاپلار ياردىمى بىلەن تەكشۈرۈش مەسىلىسى بولۇپمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا كەڭ ئەۋج ئالماقتا. ھازىر نۇتۇق تاۋۇشلار ئاساسەن توۋەندىكى ئېكسپېرىمېنتال-فونېتىكىلىق ئۇسۇللار ياردىمى بىلەن تەكشۈرىدۇ:

ئا) رېنتگېنوگراممىا ئۇسۇلى بويىچە تاۋۇشلارنى ئېيتىش ۋاقتىدىكى تىلنىڭ، تاڭلاينىڭ، ئېڭەكلەرنىڭ، لەۋلەرنىڭ شەكىل ۋە ھالىتى رېنتگېن پلېنكىسىغا چۈشۈرۈلىدۇ؛

ئە) پالاتوگراممىا ئۇسۇلى بويىچە بىرەر تاۋۇشنى سۆزنى تاڭلاي بىلەن ئېيتقاندا، تاڭلايغا تىل ئۇزىنىڭ قايسى قىسمى بىلەن تېگىدىغانلىغى ئېنىقلىنىدۇ؛

ب) كىموگراممىا ئۇسۇلى بويىچە تاۋۇشلارنى ئېيتقاندا ئوپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ ھەر خىل كۈچ بىلەن ئوتۇشى نەتىجىسىدە مەخسۇس ئاپپاراتقا نۇرغۇنلىغان ئەگرى سىزىقلارنىڭ ئىزى چۈشۈپ قالىدۇ. بۇنىڭدەك ئۇسۇل بىلەن تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇنلۇغى، ئىگىزلىگى، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جارانلىق ياكى جارانسىزلىغى، ئۇرغۇنىڭ كۈچى، بوغۇزدىكى دولقۇنىنىڭ سانى ۋە شۇنىڭدەك يەنىمۇ باشقا مۇھىم مەسىلىلەر ئېنىقلىنىدۇ؛

پ) ئېلېكتر ـ ئاكۇستىكىلىق ئۇسۇللار يارديمى بىلەن **تاۋۇشلارنىڭ ئاكۇستىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە** ئائىت مەسىلىلەر تەكشۈرۈلىدۇ.

بۇلاردىن تاشقىرى، نۇتۇق تاۋۇشلارنى ئوبېكتىپ ئۇسۇللار بىلەن تەكشۈرۈشنىڭ يەنمۇ باشقا يېڭى تۈرلىرى بار.

2. تاۋۇشلارنىڭ ئۇچ خىل تەبىئىتى

A. تاۋۇشلارنىڭ فىزىكىلىق (ئاكۇستىكىلىق) تەبىئىتى

نۇتۇق تاۋۇشلىرى تەبىئەتتىكى ھەرقانداق تاۋۇشقا ئوخشاش قانداقتۇ بىر چىمىڭ تارتىلغان نەرسىنىڭ تىترەپ، ھەركەتكە كېلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان تاۋۇش دولقۇنلىرىغا (مەسىلەن، چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ سىملىرى ياكى تارىلىرى) ئوخشاش شارائىتتا ياسلىپ، قۇلاققا تاۋۇش شەكلىدە ئاڭلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئېلىپ قارىغاندا نۇتۇق تاۋۇشلىرى فىزىكا پەنىنىڭ ئاكۇستىكا① بولىمىدە تەكشۈرۈلىدىغان فىزىكىلىق ھادىسە سۈپىتىدە قارىلىدۇ.

نۇتۇق تاۋۇشلىرىنى فىزىكىلىق ھادىسە نەزىرىدىن ئېلىپ قارىغاندا، بىز ئادەتتە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تېمبىرى (سۈپىتى)، تاۋۇشلارنىڭ ئىگىزلىگى ۋە كۈچى، تاۋۇشلارنىڭ شاۋقۇن ياكى مۇزىكىلىق تونلار بىلەن ياسالغانلىغىنى سوزلەيمىز.

تاۋۇشنىڭ تېمبىرى. تاۋۇش دولقۇنىنى پەيدا قىلىدىغان ھەرقانداق ئادەتتە ئاساسىي ۋە برقانچە يارىمچە تونلاردىن (ئوبېرتونلاردىن)② تەركىپ تاپقان بولىدۇ. ئوبېرتونلارنىڭ سانىغا ۋە

---

① ئاكۇستىكا ــ گرېكچە akustikos (ئاڭلاش) دېگەن سوزدىن ئېلىنغان.

② ئوبېرتون ــ نېمىسچە oberton (يۇقۇرى ئېيتىلىدىغان، ئېگىزتون) دېگەن سوزدىن ئېلىنغان.

ئۇلارنىڭ ئاساسىي تونۇغا نىسبەتەن كۈچىنىڭ ۋە ئىگىزلىگىنىڭ ھەر خىل بولۇشىغا قاراپ، تاۋۇشنىڭ تەمبىرى① ھەر خىل بولىدۇ. تاۋۇشنىڭ تەمبىرى دىگەن چۈشەنچە تىلدىكى سوزۇق تاۋۇشلارغا باغلىق ئېيتىلىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، تىلدىكى سوزۇق تاۋۇشلار پەقەت ئوزلىرىگە خاس ئالاھىدە تەمبىرغا (سۈپىتىگە) ئىگە بولغان ھالدىلا بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

تاۋۇشنىڭ ئىگىزلىگى. تاۋۇشلارنىڭ ئىگىزلىگى تاۋۇش دولقۇنىنىڭ بىر سېكۇنتتىكى سانىغا باغلىق ئوزگىرىدۇ: دولقۇن سانى قانچە نۇرغۇن بولسا، تاۋۇش شۇنچە كوتىرىلىدۇ؟ ئەكسىچە، دولقۇن سانى قانچە ئاز بولسا، تاۋۇشمۇ شۇنچە توۋەنلەيدۇ. ئادەتتە قۇلاق بىر سېكۇنتتا ئەڭ كەم دىگەندە 16 رەت دولقۇنلىغان ۋە نۇرغۇن دىگەندە 20000 رەت دولقۇنلىغان دولقۇننى قوبۇل قىلىش قابىلىيىتىگە ئىگە.

تەلەپپۇز جەريانىدا مەلۇم بىر ئىبارىنىڭ ھەر تۇرلۇك ئېيتىلىشىغا، ئۇنىڭ ھەر خىل ھىسسىياتلىق تۇس ئېلىشىغا باغلىق تاۋۇشلارنىڭ ئىگىزلىگىمۇ ھەر خىل دەرىجىدە بولىدۇ. تاۋۇشلارنى ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ ئىگىزلىگىنىڭ بۇنىڭدەك ئوزگىرىشى ئادەتتە ئىنتوناتسىيىنى ياكى نۇتۇق ئاھاڭىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تاۋۇشنىڭ كۈچى. تاۋۇشنىڭ كۈچى دولقۇن ئامپلىتۇدىسىنىڭ② ئىگىز-پەسلىگىگە باغلىق بولىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، دولقۇننىڭ پەسىيىشى ۋە ئورلەش چېكىنىڭ ئارىلىغى قانچە ئىگىز بولسا، تاۋۇشمۇ شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ. تاۋۇشنىڭ كۈچى ئادەتتە تىلدىكى ئۇرغۇغا باغلىق قارىلىدۇ.

① تەمبىر — فرانسۇزچە timbre (قوڭغۇراقچە) دىگەن سوزدىن ئېلىنغان.

② ئامپلىتۇدا — لاتىنچە amplitudo (كەڭلىك، بوشلۇق) دىگەن سوزدىن ئېلىنغان. فىزىكىدا ئامپلىتۇدا دىگەن سوز ئەرسىنىڭ تېچ ھالەتكە نىسبەتەن دولقۇنلىنىشىنىڭ چېكىنى بىلدۈرىدۇ.

ج. تون ۋە شاۋقۇن

قۇلاقنا ئاڭلانغان تاۋۇشلار ساپا جەھەتتىن بىر خىل ئەمەس. بەزى تاۋۇشلار قۇلاقنا مۇزىكىلىق تون شەكلىدە ئاڭلانسا، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى شاۋقۇن شەكلىدە ئاڭلىنىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ بۇنىڭدەك ئىككى خىل ئاڭلىنىشى تاۋۇش تۇغۇچلىرى ئارقىلىق ئوتىدىغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ دولقۇنلىنىش ھەرىكىتىگە باغلىق بولىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ رېتىملىق ھالدا، يەنى مەلۇم بىر ۋاقىت ئىچىدە بىر خىل تەكرارلىنىپ دولقۇنلىنىشى نەتىجىسىدە مۇزىكىلىق تونلار ياسىلىدۇ. ئەكسىچە، ئۇپۇقدىن چىققان ھاۋا تاۋۇش تۇغۇچلىرى ئارقىلىق دولقۇن ھاسىل قىلىپ ئوتكەندە مەلۇم بىر ۋاقىتسىز، بىر خىل تەكرالانمىغان ھالدا ئوتىدىغان بولسا، شاۋقۇنلار ياسىلىدۇ.

تىلدىكى تون ۋە شاۋقۇن دېگەن ئىككى خىل چۈشەنچە سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارغا باغلىق ئېيتىلىدۇ. ئادەتتە سوزۇق تاۋۇشلار ئاساسەن تونلاردىن، ئۇزۇك تاۋۇشلار شاۋقۇنلاردىن تۇزۇلىدۇ.

B. تاۋۇش ۋە فونېما

فونېتىكا تەبىئەتتىكى ھەرقانداق فىزىكىلىق تاۋۇشنى (مەسىلەن، كامېرتون① ياكى چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ ئۈنى ۋ. ب) ئەمەس، بەلكى پەقەت نۇتۇق جەريانىدا بارلىقنا كېلىدىغان تاۋۇشلارنىلا تەكشۈرىدۇ. نۇتۇق تاۋۇشلىرى تاۋۇش سۇپىتىدە شەكىللىنىش جەھەتتىن ئېلىپ قارىغاندا خېلى مۇرەككەپ ھادىسىلەردىن بىرى.

---

① كامېرتون ــ چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى سازلاش ئۈچۈن بىر رەۋىشتە ئاۋاز چىقىرىدىغان ئەسۋاپ.

بولۇپ سانىلىدۇ. ئۇ ھاۋا دولقۇنىنىڭ ھەركىتى نەتىجىسىدە پەيدا بولۇشى (يەنى فىزىكىلىق تەبىئىتى)؛ نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ خىزمىتى نەتىجىسىدە ياسىلىشى (يەنى فىزىئولوگىيىلىك تەبىئىتى)؛ قۇلاقنىڭ تاۋۇش شەكلىدە ئاڭلىنىشى (يەنى ئاكۇستىكىلىق خۇسۇسىيىتى)؛ كىشىلەرنىڭ ئاڭ ـ سېزىمى ۋە ئەركىي بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغان ھەركەت (يەنى پسىخولوگىيىلىك ھادىسىلەرگە باغلىق) بولۇشى ۋە مۇناسىۋەت قورالى سۈپىتىدە تىلنىڭ ئىلىھىيىتى (يەنى تىلشۇناسلىق خىزمىتى) بولۇشى بىلەن مۇرەككەپتۇر. بۇ ئىيتىلغان خۇسۇسىيەتلەرنى ئۇز ئىچىگە ئالىدىغان نۇتۇق تاۋۇشىنىڭ تىلشۇناسلىق خىزمىتى ھەر-قانداق تىلنىڭ تاۋۇش تۈزۈمىنى ئۇگىنىشتە ئالاھىدە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭلاشقا نۇتۇق تاۋۇشلىرىنىڭ تىلدىكى تىلشۇناسلىق خىزمىتىنى تەكشۈرۈش ۋە نۇتۇق تاۋۇشلىرىنى ئۇگىنىش فونېتىكىلىق ئاساسىي ۋەزىپىلىرىدىن ھىسابلىنىدۇ.

تىلدىكى فونېما ۋە فونېتىكىلىق قانۇنلارنىڭ ئومۇمى يىغىندىسى تىلنىڭ فونولوگىيەلىك① سىستېمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. فونېما دېگەن چۈشەنچە ھەرقانداق فىزىكىلىق تاۋۇشقا نىسبەتەن قوللىنىلىدىغان "تاۋۇش" چۈشەنچىسىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. مەسىلەن، ھەرقانداق تىلنىڭ فونېماتىكىلىق سىستېمىسى، ئادەتتە، 40 — 50 فونېما دائىرە-سىدە چەكلىنىدۇ. ئەمما، تىلدا لوغەتشۇناسلىق خىزمەت ئاتقۇرىدىغان مانا مۇشۇ ئاساسىي تاۋۇش تېپلىرىدىن تاشقىرى، تىلدا ھەر خىل شەرت ـ شارائىتلارغا قاراپ، بارلىققا كېلىدىغان يەنمۇ باشقا نەچچە يۈزلىگەن ۋە مىڭلىغان تاۋۇشلارنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگى بەلگىلىك

---

① فونولوگىيە — گرېكچە Phone (تاۋۇش، ئۈن، جاراڭلاش) ۋە logos (تەلىمات، ئىلىم) سوزلىرىدىن ئىبارەتتۇر. فونېتىكىلىق سوز ۋە موزفېمىلار مەنىسىنى پەرقلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان فونېمىلارنى تەكشۈرىدىغان بولۇمى.

تەبىئىكى، ئوز ئالدىغا يېزىغى بار ھەرقانداق تىل ئۇچۇن تىلدىكى بۇنىڭدەك ھەر خىل تاۋۇشلارنىڭ ھەرقايسىسىنى ئوز ئالدىغا ئايرىم بەلگە بىلەن ئىپادىلەش ئەسلا شەرت ئەمەس. ئۇنداق بولغان ھالدا تىلنىڭ تاۋۇش تۈزۈمىنى ئۇگىنىش ئەمەلىيەتتە ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە ئېغىر بىر ئىشقا ئايلانغان بولار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، پەقەت ئايرىم تاۋۇش تېپلىرىلا تىلدا تىلشۇناسلىق خىزمەت ئاتقۇرۇش خوسۇسىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، ھەر قانداق تاۋۇش فونېمىغا ئوخشاش فىزىكىلىق ۋە فىزىئولوگىيىلىك خاراكتېرغا ئىگە بولغىنى بىلەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تىلدىكى خىزمىتى نەزىرىدىن ئېلىپ قارىغاندا ئوز ئالدىغا ئايرىم فونېما بولالمايدۇ. شۇڭلاشقا فونېمىنى پەقەت ئارتىكۇلياتسىيەلىك (ياسلىش ئۇسۇلى) ۋە ئاكۇستىكىلىق (قۇلاقنا ئاڭلىنىش) تەبىئىتى بىر-بىرىگە ناھايىتى يېقىن ھەر خىل تاۋۇشلارنىڭ يىغىندىسىلا دەپ قارىماستىن، بەلكى سوز ۋە مورفېمىلارنىڭ مەنىسىنى پەرقلەندۈرىدىغان، بىرخىل سېمانتىكىلىق خىزمەت ئاتقۇرىدىغان تاۋۇشلار تېپى دەسمۇ بولىدۇ.

دېمەك، تاۋۇشلارنىڭ فىزىكىلىق، فىزىئولوگىيىلىك ۋ. ب. ياقلىرى ئىچىدىن ئۇنىڭ مۇناسىۋەت قورالى سۈپىتىدە قوللىنىلىدىغان لوغەتشۇناسلىق خىزمىتى ئاساسىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

تىلدىكى تاۋۇشلارنىڭ لوغەتشۇناسلىق خىزمىتىنى ئۇگىنىش فونېما توغرىسىدىكى ئىلمىنىڭ (يەنى فونولوگىيەنىڭ) تەكشۈرۈش ئوبېكتىدۇر.

نوتوق تاۋۇشلىرىنىڭ ئارتىكۇلياتسىيە-فىزىئولوگىيىلىك ۋە فىزىكىلىق خاراكتېرىستىكىلىرىنى ئىناۋەتكە ئېلىش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ كىشىلەر جەمئىيىتىدە مۇناسىۋەت قورالى خىزمىتىنى ئاتقۇرىدىغان لوغەتشۇناسلىق ۋەزىپىسىنى ئېنىقلاش تىلدىكى ئايرىم فونېتىكىلىق

هادىسلەرنى توغرا چۈشىنىشكە ئىمكان بېرىدۇ.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم بىر فونېتىكىلىق شارائىتلارغا بېقىنماي، ئوز ئالدىغا مۇستەقىل قوللىنىلىدىغان "ئا، ئە، ئو" سوزۇق تاۋۇشلىرى بار. تەركىۋىدە مانا مۇشۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولۇشىغا بېقىپ "ب، ش، ۋە ت، ر" ئۇزۇك تاۋۇشلىرىدىن تەركىپ تاپقان "باش، بەش، بوش"، ۋە "تار، تەر، تور" قاتارلىق سوزلەرنىڭ مەنىسى بىر-بىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، مەزكۇر سوزلەر تەركىۋىدە كەلگەن "ئا، ئە، ئو" تاۋۇشلىرىنىڭ قېلىن ياكى ئىنچىكە، كەڭ ياكى تار، لەۋلەشكەن ياكى لەۋلەشمىگەنلىك بەلگىلىرى بۇ سوزلەردە مەنە پەرقلەش ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۇستىگە، يۇقۇرىدىكى بۇ سوزۇق تاۋۇشلارنى سوزنىڭ ھەر خىل پوزىتسىيىلىرىدە (بېشىدا، ئوتتۇرىدا، ئاخىرىدا) ھەم ھەر خىل ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىللە ۋە ھەتتا ھەر خىل قوشۇمچىلار تەركىۋىدە قوللىنىۋېرىش مۇمكىن. مانا شۇ سەۋەپتىن بىز "ئا، ئە، ئو" تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدى بىلەن سوزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلەشكە مۇناسىۋەتلىكلىگىنى ۋە مۇستەقىل تاۋۇش سۈپىتىدە ئۇلار بىرەر فونېتىكىلىق شەرت-شارائىتقا بېقىنمايدىغانلىق خاراكتېرىنى كوزدە تۇتۇپ، ئۇلارنى ھەر خىل تاۋۇشلار سۈپىتىدە قارايمىز.

فونېمىنىڭ ئوزى فونېتىكىلىق شارائىتقا بېقىنمىغىنى بىلەن، ئۇ نۇتۇق ئېقىمى جەريانىدا ئايرىم فونېتىكىلىق شەرت-شارائىتلارغا قاراپ بارلىققا كېلىدىغان ھەر خىل ئاھاڭلاردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. بۇنى بىز توۋەندىكى ئاددى مىسالىلاردىن قاراپ كورەيلى. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا قارىمۇ-قارشى قويۇلىدىغان "ئا" تاۋۇشى بار. لېكىن "ئا" تاۋۇشىنىڭ ئوز ئالدىغا ئايرىم ئېيتقاندىكى ساپاسىنى ئۇنىڭ ھەر خىل ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىللە ئېيتقاندىكى ساپاسىغا تولۇق ئۇيغۇن

كېلىدۇ دەپ تەرىپلەشكە بولمايدۇ. چۈنكى ھەرقانداق تاۋۇش نۇتۇق جەريانىدا بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك تەسىر قىلىپ، ھەر خىل ئاسسىمىلاتسىيە ئۇزگىرىشلىرىگە ئۇچرايدىغانلىقى تەبىئىدۇر. مەسىلەن: "باۋاق، ماماي، باۋاي" سوزلىرىنىڭ دەسلەپكى بوغۇمى تەركىۋىدىكى "ئا" تاۋۇشىنىڭ لەۋلەشكەن ئۇزۇك تاۋۇشلار دائىرىسىدە تۇرۇپ ئاز-تولا لەۋلىشىپ ئېيتىلىدىغانلىقى تالاشسىز مەسىلە. ئەمما "ئا" تاۋۇشىنىڭ بۇنىڭدەك ئايرىم فونېتىكىلىق شارائىتلار نەتىجىسىدە پەيدا بولىدىغان لەۋلەشكەن ئاھاڭى ھەقىقىتىدە ئايرىم ئېيتىلغاندىكى لەۋلەشكەن "ئو" تاۋۇشىنىڭ دەرىجىسىدە ئەمەس. يەنى، "ئا" تاۋۇشىنىڭ بۇنىڭدەك ھەر خىل پوزىيەلەرگە باغلىق پەيدا بولىدىغان ئاھاڭلىرى "باش، بەش، بوش" سوزلىرىدە قوللىنىدىغان "ئا، ئە، ئو" تاۋۇشلىرى ئوخشاش سوزدە مەنە پەرقلىگۈدەك ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس. چۈنكى "ئا" شەكلىدە ئېپادىلىنىدىغان تاۋۇش تېپىنىڭ ئىنچىكە، قېلىن ياكى لەۋلەشكەن ئاھاڭلىرى پەقەت نۇتۇق ئېقىمى جەريانىدا يۈز بېرىدىغان ھەر خىل شارائىتلار نەتىجىسىدىلا بارلىققا كېلىدۇ؛ "ئا" تاۋۇشىنىڭ بۇنىڭدەك ئاھاڭلىرى تىلدا ئۇز ئالدىغا مۇستەقىل تاۋۇش سۈپىتىدە ھېچقاچان قوللىنىلمايدىغانلىقى ئۈچۈن تىلدا ئايرىم سوز ۋە مورفېمىلارنىڭ مەنىسىنى پەرق قىلىشتا ئۇلارنىڭ ھېچبىر ئەھمىيىتى يوق.

ھەرھالدا، "باۋاق، ماماي، باۋاي" سوزلىرىنىڭ دەسلەپكى بوغۇمى تەركىۋىدىكى "ئا" تاۋۇشىنىڭ ھازىرقىدەك "بوۋاق، موماي، بوۋاي" شەكلىدە ېيزىلىشى "ئا" تاۋۇشىنىڭ مەلۇم پوزىتسىيىگە باغلىق لەۋلەشكەن ئاھاڭى بولىدىغانلىغىغا ياخشى ئىسپات بولالايدۇ.

دېمەك، نۇتۇق ئېقىمى (يەنى فوناتسىيە) جەريانىدا ئۇزۇلۇرا فىزىكىلىق جەھەتتىن ئاز-تولا پەرقلىنىدىغان تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى ئۇز ئالدىغا مەنە ئېپادىلەپ، سوز تەشكىل قىلالمايدۇ. تاۋۇشلارنىڭ

بۇنىڭدەك ھەر خىل ئاھاڭلىرى پەقەت ئايرىم مەنىلىك سوزلەرنى تۇزۇشكە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىلا بولۇشى مۇمكىن.

تىلدىكى يەنىمۇ باشقا تاۋۇشلارغا قارىمۇ - قارشى قويۇلۇپ، تىلدا سوز ياكى مورفېمىلارنىڭ مەنىسىنى پەرقلەش خىزمىتىنى ئاتقۇرىدىغان بۇنىڭدەك تاۋۇش تىللىرى ئادەتتە فونېما دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما، فونېما سوز ۋە مۇرفېمىلارنىڭ مەنىسىنى پەرقلەيدۇ دېگەندە بىز ئۇنىڭ كونكرېت مەنىگە بىۋاستە مۇناسىۋىتى بولمايدىغانلىغىنى ئەسته تۇتۇشىمىز كېرەك. كونكرېت مەنىدىن ئابستراكتلاشقان تاۋۇش پەقەت سوز ۋە مورفېمىلارنىڭ تەركىۋى قىسمى بولۇپ قوللىنىلغان ھالدىلا مەنىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. سوز ۋە مورفېمىلاردىن خالى تۇرۇپ ئېيتىلغان ھەرقانداق تاۋۇش تەبىئەتتىكى ئاددى بىئولوگىيىلىك تاۋۇشقا ئوخشاش ھېچبىر مەنىگە ئىگە بولالمايدۇ.

فونېمىلارنىڭ بۇنىڭدەك ھەرخىل ئاھاڭلىرىنى، ئادەتتە، ئالاھىدە زەڭ قويۇپ تەكشىغان ھالدىلا بىر - بىرىدىن پەرقلەندۇرۇش مۇمكىن. شۇڭلاشقا ئۇلارنى بىز ئاڭ - سېزىمىمىزدە "ئا" شەكلىدىكى پەقەت بىرلا تاۋۇش تېپى بىلەن ئەكس ئەتتۈرىمىز.

تاۋۇشلارنىڭ ھەرخىل فونېتىكىلىق شەرت - شارائىتلارغا باغلىق پەيدا بولغان ۋە مەلۇم ئارتىكۇلياتسىيە - ئاكۇستىكىلىق بەلگىلەر بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ، تىلشۇناسلىق ۋەزىپىلىرى نەزىرىدىن مەلۇم بىر تاۋۇش تېپى ئەتراپىغا توپلانغان تۈرلىرى فونېمىلارنىڭ ئاھاڭلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەرقانداق تىلنىڭ فونېما تەركىۋى قەدىمدىن بېرى ھېچ ئۆزگىرىشسىز كېلىۋاتقان ھادىسە ئەمەس. ئەكسىچە، تىلدىكى فونېمىلار شۇتىلىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتىدا ئاز - تولا بولسىمۇ ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچرايدۇ. بۇ ئۆزگىرىش شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بىر

تەرەپتىن نۇتۇق ئېقىمى جەريانىدىكى ھەر خىل سەۋەپلەر نەتىجىسىدە فونېمىلارنىڭ قانداقتۇ بىر يېڭى ئاھاڭلىرى پەيدا بولىدۇ ياكى يوقىلىدۇ، ياكى بولمىسا، ئۇنىڭ ئەكسىچە، تىلدىكى ھەر خىل ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە تاۋۇشلارنىڭ ئايرىم ئاھاڭلىرى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل فونېمىغۇ ئايلىنىشى مۇمكىن. ھەتتا بەزىدە تىلدىكى ئايرىم ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە بىر فونېمنىڭ ئارتىكۇلياتسىيىسى ئۆزئارا يېقىن ئىككىنچى بىر فونېمنىڭ ئارتىكۇلياتسىيىسىگە قوشۇلۇپ، پەقەت بىرلا تاۋۇش پەيدا بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسى ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتىدا قىسمەن بۇنىڭدەك ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەنلىگى مەلۇم. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمقى بىر تارىخىي دەۋرلىرىدە پەيدىن-پەي ۋە ناھايىتى گەنجىكلىق بىلەن يۈز بەرگەن ھەر خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئارتىكۇلياتسىيەلىك تەبىئىتى بىر-بىرىگە ناھايىتى يېقىن كېلىپ قېلىن "بى" (b) ۋە ئىنچىكە "ئى" (i) تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزئارا ئاستا-ئاستا يۇغۇرۇلۇشۇپ، بىرىكىش ئۆزگىرىشىگە ئۇچرىشى ھازىرقى قېلىن ھەم ئىنچىكە تومۇرلاردا بىردەك قوللىنىلىدىغان سۇس "ئى" تاۋۇشىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئېلىپ كەلگەن ئىدى.

ئاھاڭداشلىق نەزىرىدىن بىر-بىرىگە جور كېلىپ"بى" ۋە ئىنچىكە "ئى" تاۋۇشلىرىنىڭ بۇنىڭدەك بىرىكىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان مەزكۇر "خالىس" (سۇس) سوزۇق تاۋۇش ئۆز نۆۋىتىدە تىلىنىڭ پۈتكۈل تاۋۇش سىستېمىسىغا مۇناسىۋەتلىك تەسىر قىلىپ، تىلدىكى فونېما ۋە فونېما ئاھاڭلىرىنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشلىرىغا خېلى چوڭ تەسىر قىلماقتا.

ئۇيغۇر تىلىدا كېيىنكى بىر تارىخىي دەۋرلەردە پەيدا بولغان "ئى"تاۋۇشىمۇ قىسمەن تىلدىكى مانا شۇنىڭدەك ھەر خىل ئۆزگىرىش-

لەرنىڭ نەتىجىسىدۇر.

دېمەك، تىلنىڭ باشقا ساھەلىرىگە ئوخشاش ئۇنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈمىمۇ تىل تارىخىدا بەزىبىر ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرۈشى مۇمكىن.

II. نۇتۇق ئاپاراتى ۋە ئۇنىڭ خىزمىتى

3. نۇتۇققا مانا سىۋەتلىك ئورگانلار ھەققىدە

بىئولوگىيىلىك نەزەردىن ئېلىپ قارىغاندا نۇتۇق تاۋۇشلىرى مەركىزىي نېرۋا سىستېمىلىرىنىڭ خىزمىتىگە توغرىدىن ـ توغرا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ مۇرەككەپ ھادىسىلەردىن بىرىدۇر. بۇنىڭ مۇرەككەپلىگى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، قانداقتۇر بىر نۇتۇق تاۋۇشى پەيدا بولغاندا نېرۋا ئېنېرگىيىلىرى تاۋۇش سۈپىتىدە مېخانىكىلىق ئېنېرگىيىگە ۋە ئەكسىچە، تاۋۇش شەكلىدىكى بۇ مېخانىكىلىق ئېنېرگىيە تاۋۇش سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىپ، ئۇ يېڭىۋاشتىن نېرۋا ئېنېرگىيىسىگە ئايلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، نېرۋا ئېنېرگىيىسىنىڭ بىۋاستە قاتنىشىشى بىلەن ۋە نۇتۇق ئاپاراتىنىڭ خىزمىتى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان نۇتۇق تاۋۇشىنىڭ ئەينى ئۆزى ئىككىنچى بىر تېڭىشغۇچى كىشىنىڭ ئاڭ ـ سېزىمىدە ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

نۇتۇق تاۋۇشىنىڭ قۇلاقتىكى نېرۋىلار ئارقىلىق قوبۇل قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ مەركەزگە قاراپ ھەركەتلىنىدىغان نېرۋا كانالىرى ئارقىلىق باش مېڭىگە يېتىپ بىرىشى پەقەت قۇلاق ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. باش مېڭە ھەركىتىنىڭ مەركەزدىن ھەركەتلىنىدىغان نېرۋا

كاناللار ئارقىلىق سوزلەشكە مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارغا كىرىپ، ئۇلارنى ھەرخىل ھەركەتلەندۈرۈشى نەتىجىسىدە نۇتۇق ئېلېمېنتى — ئايرىم تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئومۇمەن نۇتۇققا مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار ئاڭلاش (يەنى تاۋۇش قوبۇل قىلىش) ئورگانلىرى ۋە تاۋۇش ھاسىل قىلىش ئورگانلىرى بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

ئادەتتە بۇلارنىڭ ئىچىدىن تاۋۇش ھاسىل قىلىدىغان ئورگانلارنىڭ تۈزۈلۈشىنى ۋە ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى پۈختا بىلىش چوڭ ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى نۇتۇق ئاپاراتىنىڭ ئاناتومىيە-مېخانىكىلىق تەبىئىتىنى بىلمەي تۇرۇپ، نۇتۇق ئاپاراتىنىڭ خىزمىتى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدىغان تاۋۇشلارنىڭ ھەرخىل ئاكۇستىكىلىق پەرقلىرىنى توغرا چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس.

4. تاۋۇش ھاسىل قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار

نۇتۇق جەريانىدا ئاتقۇرىدىغان خىزمەتكە قاراپ تاۋۇش ھاسىل قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك نۇتۇق ئورگانلار ئۇچكە بولۇنىدۇ: نەپەس ئورگانلىرى، بوغۇز ۋە تاۋۇش تۈگۈچلىرى، ئېغىز بوشلۇغى.

A. نەپەس ئورگانلىرى

نەپەس ئورگانلىرى ئاساسەن نەپەس يوللىرى تراخېيا① ۋە

---

① تراخېيا — گرېكچە tpacheloc (بوغۇز، تامات، كاناي) دېگەن سوزدىن ئېلىنغان.

ئوپكىدىن ئىبارەتتۇر. تۆگمە شەكلىدىكى كومۇچەكلەردىن تۇزۇلگەن ئىچى بوش كاناي تراخېيا دەپ ئاتىلىدۇ. تراخېيادىن ئوپكىنىڭ ئوڭ ھەم سول كاناللىرىغا ئاچىلاشقان يوللار بىرونخىلار دەپ ئاتىلىدۇ. بىرونخىلار ئوز نوۋىتىدە ئوپكىگە خۇددى شاخ ئارىغان دەرەخ ئاچىلىرىغا ئوخشاش بارغانسېرى ئۇششاقلىشىدىغان ناھايىتى ئۇششاق تارماقلارغا چىش ئوقۇرى تاۋۇشلۇق يوللارغا بولۇنۇپ كېتىدۇ.

ئوپكىنىڭ نۇرغۇنلىغان تۇرۇپكىلاردىن تۇزۇلۇشى ھاۋانىڭ ئۇنىڭدا ئۇزلۇكسىز ئالمىشىپ تۇرۇشىغا قولايلىق شارائىت بېرىدۇ. ئوپكىنىڭ ئاستىنقى قىسمى دىئافراگمىغا (يەنى ئۇچەي-قېرىنلاردىن ئوپكىنى بولۇپ تۇرىدىغان پەردىگە)، ئەمدى ئۇنىڭ يانلىرى بولسا، قوۋۇرغىلارغا تېگىپ تۇرىدۇ. نەپەس ئېلىش ۋە نەپەس چىقىرىش ۋاقتىدا دىئافراگما بىلەن قوۋۇرغىلارنى ئۇزلۇكسىز ھەركەتلەندۈرىدىغان بۇلجۇڭ گوشلەر بىرده قىسقىراپ، بىرده ئۇزىراپ، بىرده تارىيىپ ۋە بىرده كېڭىيىپ ھەركەتلىنىپ تۇرىدۇ.

نەپەس ئالغاندا ئوپكىدىكى ھاۋانىڭ بېسىمى تاشقى ئاتموسفىرا

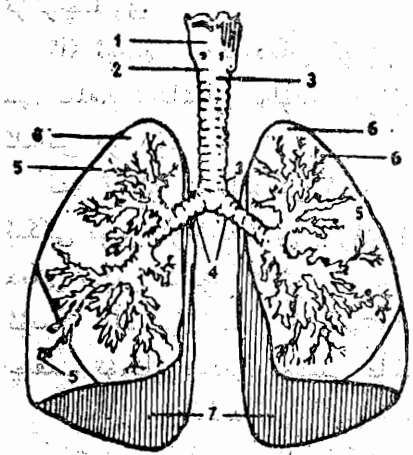

1 ـ رەسىم. نەپەس ئاپاراتى:
1 ـ قالقان شەكلىدىكى كومۇچەك؛
2 ـ ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەك؛
3 ـ نەپەس يولى ياكى تراخېيا؛
4 ـ بىرونخىلار؛ 5 ـ بىرونخىلار تارماقلىرىنىڭ ئاخىرقى ئاچىلىرى؛
6 ـ ئوپكىنىڭ يۇقۇرقى ئۇچلىرى؛
7 ـ ئوپكىنىڭ ئاستىنقى قىسمى.

بەستەسدىن كۆچىلۇگرەك بولۇپ، ئۇ كۆچ بىلەن سىرتقا تېپىدۇ. نەتىجىدە نەپەس چىقىرىدۇ. ئوپكىدىن چىققان نەپەس ئېقىمى بوغۇزغا ۋە ئاندىن كېيىن ئېغىز بوشلۇغىغا كېلىپ، ھەر خىل شارائىت-لارغا قاراپ مۇزىكىلىق تون (ئۈن) ياكى شاۋقۇن پەيدا قىلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، نەپەس ئاپاراتى نۇتۇق تاۋۇشلىرىنىڭ (ئۈن ياكى شاۋقۇننىڭ) پەيدا بولۇشىغا كېرەكلىك ھاۋانىڭ بىرىدىن-بىر مەنبەسى بولۇشى بىلەن بىللە، ئۇ شۇنداقلا ھاۋا ئېقىمىنى ئىچكىرگە ياكى سىرتقا چىقىرىدىغان كوۋرۇك خىزمىتىنى ئاتقۇرىدۇ.

ə. بوغۇز ۋە تاۋۇش تۈگۈچلىرى

تراخېيانىڭ كېچىكەيگەن يوقۇرقى قىسمى بوغۇز دەپ ئاتىلىدۇ. بوغۇز بىرنەچچە كومۇچەكلەردىن ئىبارەت. ئۇلار ئاساسەن مونۇلار: ئا) ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەك، ئە) قالقان شەكلىدىكى كومۇ-چىسەك، ب) چىمۇچ شەكلىدىكى كومۇچەكلەر، ۋ) تاۋۇش تۈگۈچلىرى.

ئا) ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەك تراخېيانىڭ دەسلەپكى توغرا-سى بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، بوغۇزنىڭ باشقا قىسىملىرىغا تىرەك ئاساس بولىدۇ.

ئە) قالقان شەكلىدىكى كومۇچەك توت بۇلۇڭ ئوخشاش كەلگەن ئىككى ئېپىز كومۇچەكتىن تۇزۇلىدۇ. بۇ قىڭغىر توت بۇلۇڭ شەكلى-دىكى ئىككى كومۇچەك ئۇزئارا غاز قانات شەكلىدە تۇتاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىنقى قىسمى كېكىرتەكنىڭ سىرتىدا توۋۇق شەكلىدە چىقىپ تۇرغان ئىدىق دوڭنى ھاسىل قىلىدۇ.

قالقان شەكلىدىكى كومۇچەك ئارقىسىنىڭ ئاستىنقى تەرى-پىدە توۋەن قاراپ تۇرغان ئىككى قىسقا ئۇچ ۋە ئۇستىنكى تەرىپىدە

يۇقۇرى قاربغان ئىككى ئۇزۇن ئۇچ جايلاشقان. قىسقا **ئۇچلار قالقان** شەكلىدىكى ۋە ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەكلەرنى بىر-بىرسى بىلەن تۇتاشتۇرىدۇ. ئەمدى ئۇزۇن ئۇچلار بولسا، تىل ئاستىدىكى سۆڭەكلەرنىڭ ئىككى ئۇچىغا بېرىپ تۇتاشقان.

ب) چومۇچ شەكلىدىكى كومۇچەكلەر ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەكلەرگە بىرنەچچە ئۇششاق مۇسكۇللار ئارقىلىق تۇتاشقان بولۇپ، ئۇلار نۇتۇق جەريانىدا ھەر خىل ھەركەتلەرگە كېلىدۇ.

نۇرغۇنلىغان مۇسكۇل ۋە توقۇچىلەر بىلەن ئوزئارا باغلانغان مانا مۇشۇ كومۇچەكلەر قوشۇلۇپ، خۇددى (ۋورونكا) ئوخشاش ئاغزى كەڭ تۇرۇپكا ھاسىل قىلىدۇ. بوغۇزنىڭ بۇ كەڭ ئاغزىدا بوغۇز قاپ-

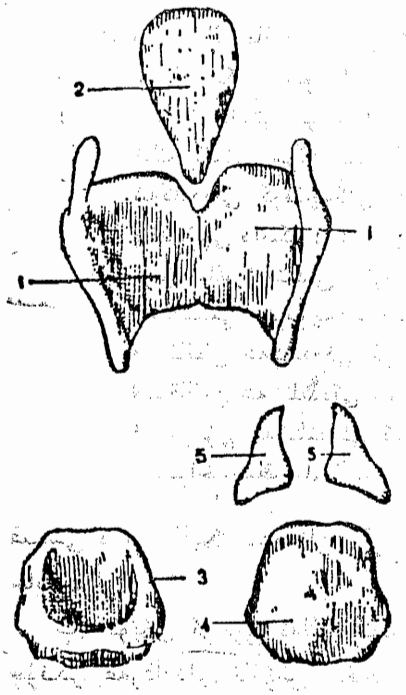

2-رەسىم. بوغۇز كومۇچەكلىرى:
1-قالقان شەكلىدىكى كومۇچەك؛
2-بوغۇز قاپقىسى؛
3-ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەك (ئالدىدىن قارىغاندا)؛
4-ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەك (كەينىدىن قارىغاندا)؛
5-چومۇچ شەكلىدىكى كومۇچەكلەر.

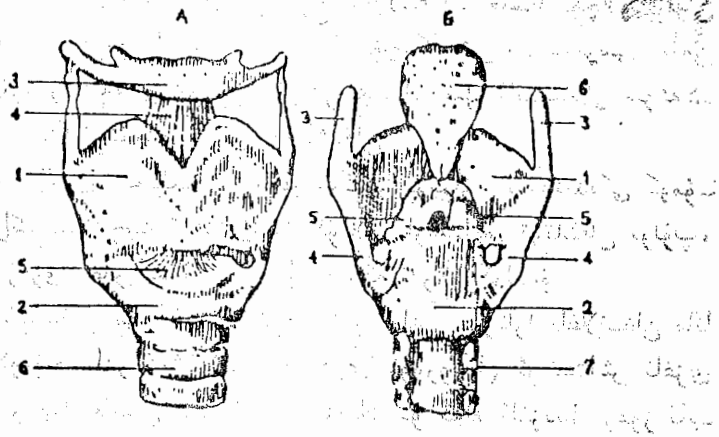

3 ـ رەسىم. بوغۇز:

ئا. بوغۇزنىڭ ئالدىدىن قارىغاندىكى كورۇنۈشى: 1 ـ قالقان شەكلىدىكى كومۇچەك؛ 2 ـ ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەك؛ 3 ـ تىل ئاستى سوڭەك؛ 4 ـ قالقان شەكلىدىكى كومۇچەكنى تىك ئاستى سوڭەكـكە باغلىغۇچى دانىكار؛ 5 ـ ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەكنى قالقان شەكلىدىكى كومۇچەككە باغلىغۇچى دانىكار؛ 6 ـ نەپەس يولى ياكى تراخېيا.

ب. بوغۇزنىڭ كەينىدىن قارىغاندىكى كورۇنۈشى: 1 ـ قالقان شەكلىدىكى كومۇچەك؛ 2 ـ ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەك؛ 3 ـ قالقان شەكلىدىكى كومۇچەكنىڭ يۇقۇرقى ئۇچلىرى؛ 4 ـ قالقان شەكلىدىكى كومۇچەكنىڭ توۋەنكى ئۇچلىرى؛ 5 ـ چومۇچ شەكلىدىكى كومۇچەكلەر؛ 6 ـ بوغۇز قاپقىسى؛ 7 ـ تراخېيانىڭ ئارقا قىسمى.

قىسى دەپ ئاتىلىدىغان ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى كومۇچەك چايلاشقان.

پ) ئۇتۇق ئۇچۇن ئەڭ مۇھىم قىسىم تاۋۇش تۇگۇچلىرىدۇر. چۇنكى ھەرقانداق تاۋۇش پەقەت تاۋۇش تۇگۇچلىرىنىڭ تىترىشى

تۇگۇچلىرى دەپ ئاتىلىدىغان گوشلۇك مۇسكۇل قاتلامىلىرى جايلاشقان. ئادەتتە ئاۋاز پەيدا بولۇشىغا يالىغان تاۋۇش تۇگۇچلىرىنىڭ توغرىدىن ـ توغرا مۇناسىۋىتى يوق. چۈنكى ئۇلارنىڭ خىزمىتى ئاساسەن غىزا يۇتۇش جەريانىدىكى ھەرىكەتلەر ۋە غىزانىڭ ئوپكىگە كەتمەسلىگىگە توسالغۇلۇق قىلىش بىلەن چەكلەنگەن.

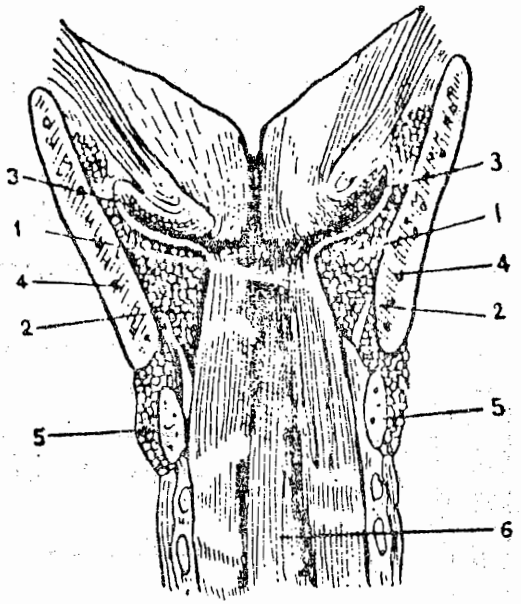

4 ـ رەسىم. بوغۇزنىڭ ئۈزۈنىغا كېسىلگەندىكى كورۇنۇشى:

1 ـ ھەقىقى تاۋۇش تۇگۇچلىرى؛ 2 ـ تاۋۇش مۇسكۇلى؛ 3 ـ يالغان تاۋۇش تۇگۇچلىرى؛ 4 ـ قالقان شەكلىدىكى كومۇچەك؛ 5 ـ ئويماق شەكلىدىكى كومۇچەك؛ 6 ـ تراخېيانىڭ ئالدىنقى يېنى.

ئەمما ئايرىم ھاللاردا يالغان تاۋۇش تۇگۇچلىرى زەخمىلەنگەن ھەقىقى تاۋۇش تۇگۇچلىرىنىڭ خىزمىتىنى ئاتقۇرۇشى مۇمكىن.

نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ. تاۋۇش تۈگۈچلىرى بىر-بىرسىگە قارىمۇ-قارشى جايلاشقان ئىككى ئەۋرىشىم مۇسكۇلىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار بوغۇز ئۇستىگە توغرىسىغا تارتىلغان.

بوغۇزنىڭ ئىچى تەرىپىگە خۇددى ئوتۇقتاندەك پۈلتىسىپ چىقىپ تۇرغان بۇ ئىككى مۇسكۇلنىڭ قاتلاملىرى ھەقىقى تاۋۇش تۈگۈچلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئاۋاز پەيدا بولۇشىدا تەشكىلىي ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ ھەقىقى تاۋۇش تۈگۈچلىرىدىن سەل ئۈستۈنرەكتە يالغان تاۋۇش مۇنداق شارائىتتا بوغۇزدا بوغۇق ۋە خىرىلدىغان ئاۋاز پەيدا بولىدۇ.

چومۇچ شەكلىدىكى كومۇچەكلەرنىڭ ھەركەتلىنىشىگە قارap ھەقىقى تاۋۇش تۈگۈچلىرىنىڭ ئارىلىغىدىكى تاۋۇش چىقىرىش ئارىلىغى دەپ ئاتىلىدىغان بوشلۇقمۇ ھەر خىل شەكىلدە ئۆزگىرىدۇ.

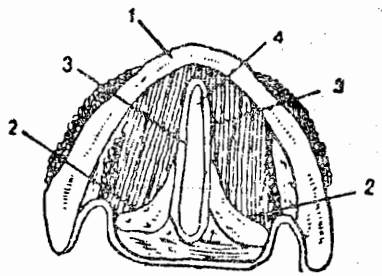

5 ـ رەسىم. بوغۇزنىڭ توغرىسىغا كېسىلگەندىكى كورۇنۇشى:
1 ـ قالقان شەكلىدىكى كومۇچەك؛
2 ـ چومۇچ شەكلىدىكى كومۇچەكلەر؛
3 ـ تاۋۇش تۈگۈچلىرىنىڭ يانلىرى؛
4 ـ تاۋۇش چىقىرىدىغان يوچۇق.

ئوپكىدىن چىققان ھاۋا تەسىرى بىلەن تاۋۇش تۈگۈچلىرىنىڭ تىترىشى نەتىجىسىدە قانداقتۇر بىر تاۋۇشنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈچۈن ھاۋانىڭ بوغۇزدىن قىسىلىپ ئوتۇشى ۋە تاۋۇش تۈگۈچلىرىنىڭ ئوزئارا ئاز-تولا يېقىنلىشىشى ياكى يىراقلىشىشى شەرتتۇر. تاۋۇش تۈگۈچلىرىنىڭ يۇنىكىدەك ئوزئارا يېقىنلىشىش ۋە يىراقلىشىش

هەرکىتى سوزلەش جەريانىدا ناھايىتى تېز ۋە چاپسانلىق بىلەن ئۇزلۇكسىز تەكرارلىنىپ تۇرۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە بوغۇزدىن ھاۋا ئېقىمى ئارقا-ئارقىدىن بىر-بىرىگە ئۇلىشىپ چىقىۋاتقان تاۋۇش دولقۇنىنى پەيدا قىلىدۇ. ئاۋازنىڭ ئىگىز (ئىنچىكە ۋە زىل) ياكى توۋەن (يوغان ۋە بوغۇق) بولۇشى قىسمەن تاۋۇش تۇگۇچلىرىنىڭ مانا شۇنداق ھەر خىل ھەركەتلىرىگە باغلىق بولىدۇ. مەسىلەن، ئەگەر يوغان ئاۋاز (ھەممىدىن توۋەن باس) ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش تۇگۇچلىرىنىڭ سېكۇنتىغا 81 قېتىم (ئايرىم ھاللاردا ھەتتا 72.5 قېتىم) تىترىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ. ھەممىدىن ئىنچىكە ئاۋاز (ھەممىدىن ئىگىز) تاۋۇش تۇگۇچلىرىنىڭ تەخمىنەن سېكۇنتىغا 1034 قېتىم (ئايرىم ھاللاردا 1303 قېتىمغىچە) تىترىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ.

6-رەسىم. تاۋۇش تۇگۇچلىرىنىڭ ھەرخىل ھالىتى:
1-يېپىق ھالەت؛ 2-تاۋۇش چىقىرىش ھالىتى؛
3-پىچرلاپ تاۋۇش چىقىرىش ھالىتى؛
4-نەپەس چىقىرىش ھالىتى؛ 5-نەپەس ئېلىش ھالىتى.

ئەركىشىلەر ئاۋازىنىڭ يوغان ۋە ئايال كىشىلەر ئاۋازىنىڭ ئىنچىكە بولۇشى ئاساسەن تاۋۇش تۇگۇچلىرىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىغا باغلىق. بۇ جەھەتتىن ئېلىپ قارىغاندا، ئادەتتە ئەر كىشىلەرنىڭ تاۋۇش تۇگۇچلىرى ئايال كىشىلەرنىڭ تاۋۇش تۇگۇچلىرىگە سېلىشتۇرغاندا ئۇزۇنراق بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، تاۋۇش تۇگۇچلىرى بىر-بىرىگە يېقىنلىشىپ،

قىسىلغان بولسا، ئوپكىدىن چىققان ھاۋا تاۋۇش تۈگۈچلىرىنى رېتىملىق ھالدا (يەنى مەلۇم بىر ۋاقىتتىن كېيىن) تەكرارلاپ تىترىشى نەتىجىسىدە مۇزىكىلىق تون پەيدا بولىدۇ. تاۋۇش تۈگۈچلىرى بۇنىڭدەك رېتىملىق تىترىمىگەن ھالدا شاۋقۇن پەيدا بولىدۇ.

تىلشۇناسلىق ئىلمىدە قوللىنىلىدىغان مۇزىكىلىق تون ۋە شاۋقۇن دېگەن چۈشەنچىلەر تىلدىكى سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇش دېگەن چۈشەنچىلەرگە نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ.

بوغۇزنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى نۇتۇق جەريانىدا تاۋۇش ھاسىل قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.

B. ئېغىز بوشلۇغى

ئېغىز بوشلۇغى بوغۇز، ئېغىز ۋە بۇرۇن بوشلۇقلىرىدىن ئىبارەتتۇر. تاۋۇشلارنىڭ پەيدا بولۇشىدا بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئېغىز بوشلۇغى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، تاۋۇشلارغا ھەرخىل تۈس بېرىپ رېزوناتور* شەكىللىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئېلىپ كېلىدىغان تىل، لەۋلەر، يۇمشاق تاڭلاي، ئاستىنقى ئىڭەك مانا مۇشۇ ئېغىز بوشلۇغىدا جايلاشقان.

ئېغىز بوشلۇغى شەكلىنىڭ ۋە ھەجمىنىڭ ھەر خىل ئۆزگىرىشىدە تىل ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. تىل يان ياققا تارالغان نۇرغۇنلىغان بۇلجۇڭ گوشلەردىن تۈزۈلگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ماسىسىسى بىلەن ياكى ئايرىم بىر قىسمى بىلەن تۈرلۈك ھالەت ۋە ھەرىكەتكە كېلىدۇ.

تىلنىڭ بۇنىڭدەك ئەۋرىشىملىگى نەتىجىسىدە ئېغىز بوشلۇغىدا

---

* رېزوناتور — تاۋۇشنى كۈچەيتىپ بەرگۈچى ئەسۋاپ.

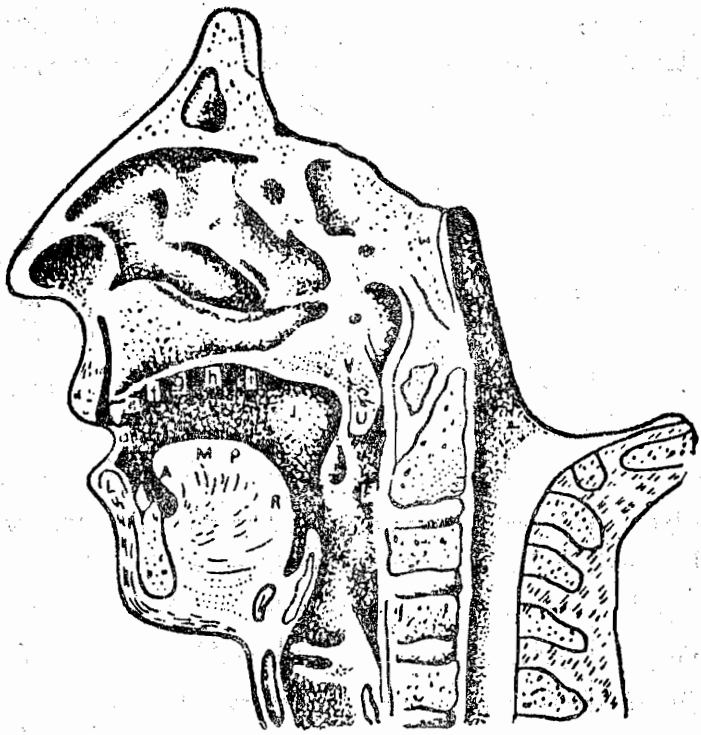

7 ـ رەسىم. يۇمشاق تاڭلاي توۋەن ساڭگىلىغان ھالدا باشنىڭ ماڭلايدىن قاق يېرىلغان ھالدىكى كورۈنۈشى:

I ـ ئېغىز بوشلۇغى؛ II ـ ھالقۇم ياكى فارىنكس؛ III ـ بۇرۇن بوشلۇغى؛ IV ـ بوغۇز. 1 ـ نەپەس يولى ۋە تاۋۇش تۈگۈچلىرى ئارىلىغدىكى يوچۇق؛ 2 ـ ئۇيماق شەكلىدىكى كومۇچەك؛ 3 ـ قالقان شەكلىدىكى كومۇچەك؛ 4 ـ تىل ئاستى سوڭەك؛ 5 ـ بوغۇز قاپقىسى (نادگور تانىنىك)؛ 6 ـ تىل؛ 7 ـ ئاستىنقى چىش؛ 8 ـ ئاستىنقى لەۋ؛ 9 ـ ئۈستىنكى لەۋ؛ 10 ـ ئۈستىنكى چىش؛ 11 ـ قاتتىق تاڭلاي؛ 12 ـ يۇمشاق تاڭلاي؛ 13 ـ بادام شەكلىدىكى بەز؛ 14 ـ كىچىك تىل.

تاۋۇشلار هەر خىل تۈس ئالىدۇ. ئېغىز بوشلۇغىدا **تىل ئورنىدىكى** هەر خىل هالىتى ۋە هەر خىل هەركىتى نەتىجىسىدە سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ياسىلىشىغا قاتنىشىدۇ. ئېغىز بوشلۇغىنىڭ شەكلى ۋە هەجمى تىلنىڭ ۋەزىيىتىگە، لەۋلەر بىلەن ئاستىنقى ئىڭەكنىڭ هەركىتىگە قاراپ ئۆزگىرىدۇ.

تىل. ئادەتتە نۇتۇق تاۋۇشلىرىنىڭ پەيدا بولۇش ئورنىغا قاراپ تىل ئۇچىكە بولۇنىدۇ: 1) تىل ئۇچى (تىلنىڭ ئالدىنقى قىسمى)، 2) تىل ئوتتۇرىسى (تىلنىڭ ئوتتۇرىدىكى قىسمى)، 3) تىل كەينى (تىلنىڭ ئارقا قىسمى).

نۇتۇق تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا تىل ئالدىنقى چىشلارغا چىپىسلىشىپ تۇرۇشى ياكى ئۇنىڭغا چىپىسلاشماي، داجىپ تۇرۇشى مۇمكىن. هاۋا ئېقىمى تىلنىڭ چىشلارغا چىپىسلىشىشىنى يېرىپ ئوتۇشى نەتىجىسىدە پارتلىغۇچى تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ. تىل بىلەن چىشلار چىپىسلاشماي، هاۋا ئېقىمى ئۇلارنىڭ ئارىلىغىدىن سىرىلىپ ئوتكەن هالدا سىرىلاۋغۇ تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ.

لەۋلەر. ئېغىز بوشلۇغىنىڭ ئالدىنقى قىسمى يۇقۇرقى ۋە توۋەنكى لەۋلەر، ئاستىنقى ۋە ئۈستىنكى چىشلار بىلەن چەكلىنىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئېغىز بوشلۇغىدا ياسىلىشىدا لەۋلەر ۋەزىيىتىنىڭ هەر خىل بولۇشى شۇنداقلا چوڭ ئەهمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، ئەگەر لەۋلەرنىڭ ئاكتىپ قاتنىشىشى بولمىغان شارائىتتا تىلىمىزدىكى "ئو، ئۆ، ئۇ، ئۈ" ئوخشاش سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ۋە "ب. پ. ۋ، م" ئوخشاش ئايرىم ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ياساش مۇمكىن بولمىغان بولار ئىدى.

تاۋلاي. تاۋلاي ئېغىز بوشلۇغىنىڭ ئۈستۈنكى چېكى بولۇپ، ئۇ ئىككى بوشلۇقتىن — ئېغىز بوشلۇغى بىلەن بۇرۇن بوشلۇغىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. تاۋلاي ئالدىنقى ۋە ئارقا قىسىملاردىن ئىبارەت. تاۋلاينىڭ ئالدىنقى قىسمى قاتتىق تاۋلاي ۋە ئارقا قىسمى يۇمشاق

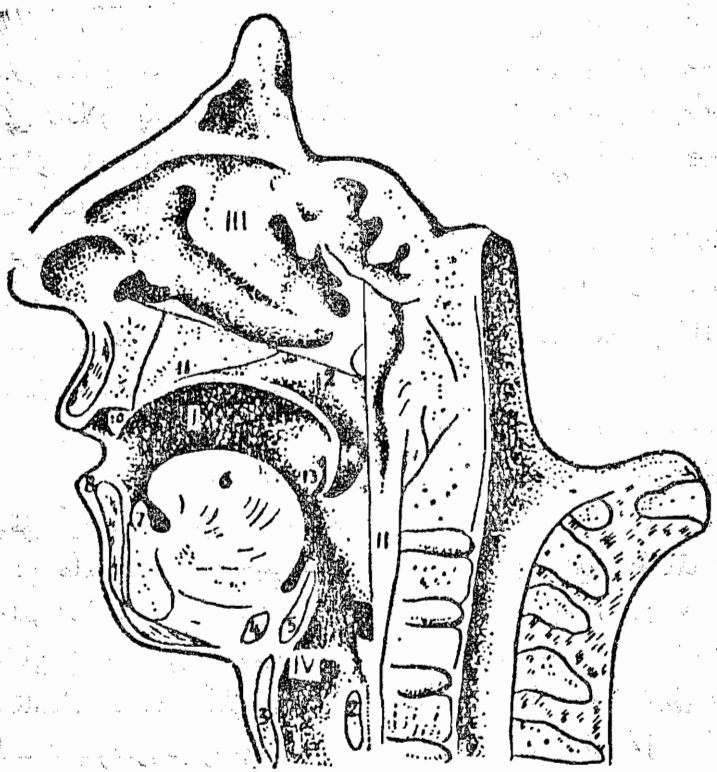

8 ـ رەسىم. يۇمشاق تاڭلاي يۇقۇرى كوتىرىلگەن ھالدا باشنىڭ ماڭلايدىن قاق يېرىلغاندىكى كورۈنۈشى:

ئاكتىپ نۇتۇق ئورگانلار: ل ـ لەۋلەر؛ ئا ـ تىلنىڭ ئالدىنقى قىسمى؛
م ـ تىلنىڭ ئوتتۇرا قىسمى؛ ر ـ تىلنىڭ ئارقا قىسمى؛
ي ـ تىلنىڭ تۇۋى؛ ئۇ ـ كىچىك تىل؛ ۋ ـ يۇمشاق تاڭلاي؛
غ ـ ھالقۇمنىڭ ئارقا يېنى.

پاسسىپ نۇتۇق ئورگانلار: د ـ يۇقۇرقى كۆرەك چىشلارنىڭ ئۇستىنكى قىسمى؛ ئې ـ يۇقۇرقى كۆرەك چىشلارنىڭ ئارقا قىسمى؛
ت ـ ئالۋېئولىلار؛ گ ـ قاتتىق تاڭلاينىڭ ئالدىنقى قىسمى؛
خ ـ تاڭلاينىڭ ئوتتۇرىسى؛ ئى ـ يۇمشاق تاڭلاينىڭ ئالدىنقى قىسمى؛ ج ـ يۇمشاق تاڭلاينىڭ ئارقا قىسمى.

تاكلاي دەپ ئاتىلىدۇ. قاتتىق تاكلاي تەخمىنەن ئاخىرقى ئېغىز چىشلار بىلەن چەكلىنىدۇ. قاتتىق تاكلايدىن كېيىن يۇمشاق تاكلاي (ياكى تاكلاي پەردىسى) جايلاشقان. يۇمشاق تاكلاي بىرقانچە ئۇششاق بۇلجۇق گوشلەردىن تۇزۇلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ چېكى كىچىك تىل بىلەن تۇتىشىدۇ.

يۇمشاق تاكلاينىڭ ھەر خىل ھەركەتلىرى نەتىجىسىدە تاۋۇشلارنىڭ قىسمەن دىماق ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلىشى بارلىققا كېلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئېغىز بوشلۇغىدا جايلاشقان ھەممە ئورگانلار ئاساسەن ئىككى تۈرلۈك خىزمەت ئاتقۇرىدۇ.

1) نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ ھەر خىل ھەركەتلىرى نەتىجىسىدە ئېغىز بوشلۇغىدا ھاۋا ئېقىمى بىرەر توسقۇنلۇققا دۇچار بولۇپ، شاۋقۇن پەيدا قىلىدۇ. نەتىجىدە ئۈزۈك تاۋۇشلار ياسىلىدۇ.

2) ھاۋا ئېقىمى ھېچبىر توسالغۇغا دۇچار بولماي، نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ ھەر خىل ئوزگىرىشى نەتىجىسىدە ئېغىز بوشلۇغىنىڭ شەكلى ۋە ھەجمى ئوزگىرىپ، سوزۇق تاۋۇشلار ياسىلىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، ئېغىز بوشلۇغى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەر خىل تۈس ئېلىشىغا بىردىن-بىر مۇھىم رېزوناتور خىزمىتىنى ئاتقۇرىدۇ.

بۇرۇن بوشلۇغى. بۇرۇن بوشلۇغى ئېغىز بوشلۇغىنىڭ ئۈستىدە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭدىن تاكلاي ئارقىلىق بولۇنۇپ تۇرىدۇ. يۇمشاق تاكلاي توۋەن ساڭگىلاپ تۇرغاندا ھاۋا ئاساسەن ئېغىز بوشلۇغى ۋە قىسمەن بۇرۇن بوشلۇغى ئارقىلىق ئوتىدۇ. تاۋۇش تۈگۈچلىرىنى تىترىتىپ ئوتكەن ھاۋا ئېقىمى بۇرۇن بوشلۇغى ئارقىلىق ئوتىدىغان بولسا، ئۇ ۋاقىتتا تاۋۇشلار ئالاھىدە دىماق ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلىدۇ. نەتىجىدە "م، ن، ڭ" ئوخشاش ئۈزۈك تاۋۇشلار ياسىلىدۇ. بۇرۇن بوشلۇغىنىڭ شەكلى ھەرقاچان بىر خىل بولىدۇ. شۇڭلاشقا تاۋۇشلارنىڭ ياسىلىشىغا بۇرۇن بوشلۇغىنىڭ توغرىدىن-

توغرا مۇناسۋىتى يوق. ئۇ پەقەت تاۋۇشلارنىڭ ئالاھىدە دىماق ئاھاڭى بىلەن ئىپتىلىشىغا قاتنىشىدۇ.

ئاستىنقى ئىگىز. ئىغىزنىڭ كەڭ ياكى تار ئېچىلىشى ئاستىنقى ئىگىز كىنىڭ ھەركىتىگە باغلىق بولىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئىغىز كەڭ ئېچىلىدۇ، يەنى ئاستىنقى ئىگىز توۋەن چۈشىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئاستىنقى ئىگىز توۋەن چۈشمەي، مەلۇم دەرىجىدە يۇقۇرى كوتىرىلىدۇ.

5. ئاكتىپ ۋە پاسسىپ نۇتۇق ئورگانلار

نۇتۇق ئورگانلار تاۋۇش ياساشتىكى خىزمىتىگە قاراپ ئاكتىپ ۋە پاسسىپ ئورگانلار بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ. ئادەتتە ھەركەتچان نۇتۇق ئورگانلار ــ تاۋۇش تۇگۈچلىرى، ھالقۇمنىڭ ئارقا قىسمى، كىچىك تىل، يۇمشاق تاڭلاي، تىلنىڭ ئالدىنقى، ئوتتۇرا ۋە ئارقا قىسىملىرى، ئاستىنقى ئىگىز ۋە لەۋلەر ئاكتىپ نۇتۇق ئورگانلار دەپ ئاتىلىدۇ. ئاكتىپ نۇتۇق ئورگانلار تاۋۇشلارنىڭ ياسىلىشىغا ھاجەتلىك ھەر خىل ھەركەتلەرنى ئاتقۇرىدىغان بولغاچقا، تىلدا ئۇلار ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئايرىم نۇتۇق ئورگانلارنىڭ، جۈملىدىن ئۇستۇنكى ئىگىز، قاتتىق تاڭلاي، ئالۋۇلار، چىشلار ۋە بۇرۇن بوشلۇغىنىڭ تاۋۇش ياسىلىشىغا كېرەكلىك بىرەر ھەركەت قىلىشقا ئىپتىقىدەك چوڭ مۇناسىۋىتى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا بۇنىڭدەك ھەمىشە بىر شەكىلدە ئۇزگەرمەيدىغان پاسسىپ نۇتۇق ئورگانلار ئاكتىپ نۇتۇق ئورگانلارغا نىسبەتەن تىلدا پەقەت يارىمچى رول ئاتقۇرىدۇ. مەسىلەن: ت ئۇزۇق تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا تىلنىڭ ئالدىنقى قىسمى (يەنى ئاكتىپ نۇتۇق ئورگان)

ئۇستۇنكى كۇرەك چىشلار (يەنى پاسسىپ نۇتۇق ئورگان) بىلەن جىپسلىشىپ، ھاۋانى يېرىپ ئوتۇشى نەتىجىسىدە ياسىلىدۇ. ئەگەر بىز بۇ تاۋۇشنى ئىككىنچى بىر پاسسىپ نۇتۇق ئورگان ــ قاتتىق تاكلايدا ئېيتىدىغان بولساق، "ت" تاۋۇشىدىن جىددى پەرقلىنىدىغان ئىككىنچى بىر تاۋۇش ياسالماي، ئەكسىچە، ئۇنىڭ پەقەت بىزگە "كەمتۈك" تاكلىنىدىغان ئىككىنچى بىر ئاھاڭلا ياسلىدىغانلىغىنى بايقايمىز. تاۋۇشلارنىڭ ياسلىشىدا پاسسىپ نۇتۇق ئورگانلار تىلدا پەقەت يارىمچى خىزمەت ئاتقۇرىدۇ دەپ ئېيتىدىغان سەۋەبىمىز مانا شۇنىڭدىن.

نۇتۇق ئورگانلىرىنى ئاكتىپ ۋە پاسسىپ دەپ بۇنىڭدەك ئىككىگە بولۇپ قاراشنىڭ ئەھمىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئادەتتە تىلدىكى تاۋۇشلار پەقەت ئاكتىپ نۇتۇق ئورگانلارنىڭ نۇتۇق جەريانىدىكى خىزمىتى ئاساسىدىلا تۇركۇملەرگە بولۇنىدۇ.

6. سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوزئارا ئاكۇستىكا ـ ئارتىكۇلياتسىيەلىك پەرقلىرى

تىلدىكى تاۋۇشلار سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار بولۇپ ئىككى چوڭ تۇركۇمگە بولۇنىدۇ. نۇتۇق تاۋۇشلىرىنى بۇنىڭدەك ئىككىگە بولۇش پىرىنسىپى ئۇلارنىڭ ئاكۇستىكا ـ ئارتىكۇلياتسىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسلانغان بولىدۇ.

مەلۇمكى، پەقەت سوزۇق تاۋۇشلارنى ياكى پەقەت ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان "مەخسۇس" نۇتۇق ئورگانلار يوق. شۇنداقلا، پەقەت نۇتۇق تاۋۇشلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغىلا مۇناسىۋەتلىك مەخسۇس ئورگانلارمۇ يوق. شۇڭلاشقا نۇتۇق

تاۋۇشلىرىنىڭ ياسىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك ھەممە ئورگانلار كىشىلەر ھاياتىدا ھەر خىل فىزىئولوگىيەلىك خىزمەتلەرنى ئاتقۇرىدۇ (مەسىلەن، نەپەس ئىلىش، غىزا يۇتۇش ۋ. ب.). قىسقىسى، تاۋۇشلارنىڭ ياسىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك ئاكتىپ ۋە پاسسىپ نۇتۇق ئورگانلارنىڭ خىزمىتى ھەتتا سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلاردىمۇ بىر خىل ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس. بۇنى بىز سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوزئارا توۋەندىكى ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلەر بىلەن پەرقلىنىشىدىن ئوچۇق كۆرىمىز.

سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئۇلارنىڭ فونېماتىكىلىق ۋەزىپىلىرى نەزىرىدىن ئېلىپ قارىغاندا، سوزۇق تاۋۇشلار — بوغۇم ھاسىل قىلغۇچى تاۋۇشلار، ئۇزۇك تاۋۇشلار — بوغۇم ھاسىل قىلمايدىغان تاۋۇشلار بولۇپ سانىلىدۇ. ئەمىلىيەتتە بىرەر سوزۇق تاۋۇشنىڭ قاتنىشىشسىز بوغۇم ئۇزۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

تىلدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوزئارا چېكىنى ئېنىقلاشنىڭ مەلۇم بىر ئاكۇستىكىلىق ئولچىمى يوق. ئەمما ئادەتتە سوزۇق تاۋۇشلار ئاساسەن مۇزىكىلىق تونلاردىن (ئاۋازدىن) تەركىپ تاپقان بولىدۇ. ئەكسىچە، ئۇزۇك تاۋۇشلار تەركىۋندە مۇزىكىلىق تون تامامەن يوق ياكى يوقنىڭ ھىساۋىدا بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇزۇك تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشلارغا ئوخشاش مۇزىكىلىق تونىدىن ئەمەس، بەلكى شاۋقۇندىن ياسىلىدىغانلىغى بىلەن پەرقلىنىدۇ.

ئارتىكۇلياتسىيەلىك بەلگىلىرى نەزىرىدىن ئېلىپ قارىغاندا، سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار نۇتۇق ئاپاراتى خىزمىتىنىڭ قايسى قىسمى تولاراق ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدىغانلىغى، يەنى ئۇنىڭ كۇچىنىش چېكىنىڭ ھەر خىل دەرىجىدە بولىدىغانلىغى بىلەن پەرقلىنىدۇ. مانا مۇشۇ نەزەردىن ئېلىپ قارىغاندا، سوزۇق تاۋۇشلار ئارتىكۇلياتسىيەسىدە ئۇلارنىڭ ياسىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك نۇتۇق ئورگانلار

هەممىدىن تولاراق كۆچمنىدۇ. ئەكسىچە، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ياسىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ كۆچمنىشى پەقەت تاۋۇش ئېغىز بوشلۇغىدا ياكى بوغۇزدا قانداقتۇ بىر توسالغۇلۇققا توقۇنۇشقان جايىدىلا سېزىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارتىكۇلياتسىيەسىنىڭ، يەنى ئۇلارنى تەلەپپۇز قىلغاندىكى نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ بىر-بىرىگە يېقىنلىشىشى نەتىجىسىدە شاۋقۇن پەيدا بولىدىغان ئورنى — جايى ئېنىق بولىدۇ. ئەكسىچە، سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئارتىكۇلياتسىيە ئاپاراتىنىڭ قايسى قىسمى مۇھىمراق ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدىغانلىغىنى ئېنىقلاش ناھايىتى تەس. سوزۇق تاۋۇشلار ئارتىكۇلياتسىيەسىدە ھەممە ئاكتىپ نۇتۇق ئورگانلار بىردەك كۆچمنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ئوخشاش سوزۇق تاۋۇشلار ئارتىكۇلياتسىيەسىنىڭ مەلۇم بىر ئولچىمى بولمايدۇ.

فىزىئولوگىيەلىك جەھەتتىن ئېلىپ قارىغاندا، سوزۇق تاۋۇشلار ئېغىزنىڭ ئېچىلىشى بىلەن ياسىلىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئوپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش تۇگۇچلىرىنى تىترەتمەي ئوتۇشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان ئاۋاز ئېغىز بوشلۇغىدا ھېچبىر توسالغۇلۇققا دۇچار بولماي، ئەركىن چىقىدۇ. ئەكسىچە، ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ھاۋا ئېغىز بوشلۇغىدا ياكى تاماقتا ھەرقانداق توسالغۇلۇققا دۇچار بولىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئوپكىدىن كەلگەن تاۋۇش چىقارغۇچى ھاۋا ئېقىمىنىڭ جىددىلىگى (يەنى ئىنتىلىش، چاپسانلىق بىلەن ئوتۇشى) ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندىكىگە قارىغاندا بىرقەدەر سۇس ۋە بىلىنەر-بىلىنمەس دەرىجىدە بولىدۇ.

سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەلىك ۋە ئاكۇستىكىلىق ئوزئارا پەرقلىرى ئاساسەن مانا مۇشۇ ئومۇمى خۇسۇسىيەتلەر بىلەن چەكلىنىدۇ.

III. سوزۇق تاۋۇشلار (ۋوكالىزم)①

ھەرقانداق تىل ئۈزىگە خاس سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىغا ئىگە. مەسىلەن، ھازىرقى ئۇزبەك تىلىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسى 6 سوزۇق تاۋۇشتىن تەركىپ تاپقان بولسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە شۇ تەقلىتتە ھازىرقى ئالتاي، قاراقالپاق، قىرغىز، قۇمۇق، تۈرك، شور، ياقۇت تىللىرى — 8، ئەزەربەيجان، تۈركمەن ۋە چۇۋاش تىللىرى — 9، باشقىرت، نوغاي ۋە تاتار تىللىرى — 11، ئەمدى قازاق تىلى بولسا — 12 سوزۇق تاۋۇشتىن تەركىپ تاپقان. ئەمما سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممە تىللار ئۈچۈن ئوخشاش ئومۇمىي بەلگىلىرى بار. ئۇ بەلگىلەر ئاساسەن مونۇلار:

ئا) ئاكۇستىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىدىن ئېلىپ قارىغاندا، قايسى تىلدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بولمىسۇن، ئۇلار ئاساسەن مۇزىكىلىق ئاۋازدىن ياسىلىدۇ.

ب) ئارتىكۇلياتسىيەلىك خۇسۇسىيىتى جەھەتتىدىن ئېلىپ قارىغاندا، سوزۇق تاۋۇشلار ھەممە تىللاردا ئېغىزنىڭ ئېچىلىشى بىلەن ياسىلىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بەزىدە "ئېغىز ئاچقۇچى تاۋۇشلار" دەپ ئاتىلىشى سەۋەبى مانا شۇنىڭدىن.

تىلنىڭ پۈتكۈل سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسى (ئۇلارنىڭ ھەر خىل خۇسۇسىيەتلىرى ۋە بىر-بىرىگە نىسبەتەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى) تىلشۇناسلىقتا ۋوكالىزم دەپ ئاتىلىدۇ.

---

① ۋوكالىزم لاتىنچە vocalis (سوزۇق تاۋۇش) دېگەن سوزدىن ئېلىنغان.

7. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈركۈملەرگە بولۇنۇشى

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا 8 سوزۇق تاۋۇش بار. ئۇلار مونۇلار: ا، ئە، ئو، ئۆ، ئۇ، ئۈ، ئى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، رۇس گىراممـاتىكىسى ئاساسىدا ئېلىنغان ئىككى سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈچ گىرافما بار. ئۇلار مونۇلار: э ы ۋە ё، Ю، Я. شۇنداق قىلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا* سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن ئون فونىما ۋە ئۈچ گىرافىما قوللىنىلىدۇ*. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تۈركۈملەرگە بولۇنۇشى تۆۋەندىكى پىرىنسىپلارغا ئاساسلىنىدۇ:

ا) تىل ئوزۇقنىڭ ئالدىنقى قىسمى، ئوتتۇرا قىسمى ياكى ئارقا قىسمى بىلەن تاڭلايغا قاراپ ھەركەتلىنىشى نەزىرىدىن: تىلنىڭ گورىزونتال ياكى ۋېرتىكال ھالدا ھەركەتلىنىشى ئېتىۋارغا ئېلىنىدۇ. تىلنىڭ مانا بۇنىڭدەك ھەركەتلىرىگە قاراپ ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار: تىل ئالدى (ئالدىنقى قاتار، يۇمشاق ياكى ئىنچىكە) سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئە، ئۆ، ئۈ؛ ئارىلىق (ئوتتۇرىلىق قاتار) سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئې، ئى؛ تىل كەينى (ئارقا قاتار ياكى قېلىن) سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئا، ئو، ئۇ بولۇپ بولۇنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىغاندا، تىلنىڭ ئوچى ئاستىنقى چىشلارنىڭ ئىچكىرىكى تەرىپىگە

---

*. بۇ يەردە رۇس يېزىقىغى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر تىلى ئېلىپبەسى كوزدە تۇتۇلىدۇ.

تېگىپ، بىرئاز ئىلمەكلەنگەن ھالدا قاتتىق تاكلايغا قاراپ كوتىرىلىدۇ. ئەكسىچە، تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى ئالدىنقى چىشلاردىن چېكىنىپ، تىلنىڭ ئارقا قىسمى يۇمشاق تاكلايغا كوتىرىلىدۇ.

تىلنىڭ تاكلايغا قاراپ يۇقۇرى كوتىرىلىشى دەرىجىسىگە ياكى ئاستىنقى ئىگەكنىڭ توۋەن چۈشۈشى نەتىجىسىدە ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىگە قاراپ ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار: تار (يېپىق) سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئى، ئۇ، ئۈ؛ ئارىلىق كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئې، ئو، ئۆ؛ كەڭ (ئوچۇق) سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئا، ئە بولۇپ بولۇنىدۇ.

تار سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئوتتۇرىلىق قىسمى تاكلايغا قاراپ يۇقۇرى كوتىرىلىدۇ. ئەكسىچە، كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار تىلنىڭ ئوتتۇرىلىق قىسمى يۇقۇرى كوتىرىلەمەي، تىلنىڭ كەينى قىسمى بىرئاز پۇكلەنگەن ھالدا بوغۇز تەرەپكە تارتىلىشى بىلەن ياسىلىدۇ. ئەمدى ئارىلىق سوزۇق تاۋۇشلار تەلەپپۇزىدا بولسا، تىلنىڭ ئوتتۇرىلىنىق قىسمى ئارقىغىراق ۋە ئالدىنقى قىسمى تاكلايغا قاراپ كوتىرىلىدۇ.

ئە) لەۋلەرنىڭ ۋەزىيىتىگە ۋە ئۇلارنىڭ تەلەپپۇز جەريانىدىكى شەكلىگە قاراپ ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار: لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئو، ئۆ، ئۇ، ئۈ؛ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئا، ئە، ئې، ئى بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، لەۋلەر دۇگلەك شەكلگە كېلىپ، بىرئاز ئىلگىرى سوزۇلىدۇ. ئەكسىچە، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، لەۋلەرنىڭ بۇنىڭدەك خىزمىتى تامامەن سېزىلمەيدۇ دېسىمۇ بولىدۇ.

ب) سوزۇق تاۋۇشلارنى تۈركۈملەرگە بولۇشتە ئۇلارنىڭ قېلىن ــ

ئىنچىكە، لەۋلەشكەن ـ لەۋلەشمىگەن بولۇپ جۈپ ـ جۈپى بىلەن بولۇ ـ نۇشىدىن تاشقىرى، سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىشقا كېرەكلىك ۋاقىتنىڭ مىقدارىغا قاراپ ئۇلارنىڭ بىر بىرىدىن پەرق قىلىنىشىنى ئېتىۋارغا ئېلىنمىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئېلىپ قارىغاندا سوزۇق تاۋۇشلار ئادەتتە ئۇزۇن ۋە قىسقا بولۇپ ئىككىگە بولۇنمىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوزئارا ئۇزۇن ـ قىسقا بولۇپ پەرقلىنىشى ھازىرقى قىرغىز، ئالتاي، تۈركىمەن، تۇۋا، شور، خاكاس ۋ. ب تىللاردا سوزۇق تاۋۇشلارنى تۈركۈملەرگە بولۇشنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرى سۈپىتىدە قارىلمىدۇ. چۈنكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقا بولۇپ پەرقلىنىشى بۇ تىللاردا فونېماتىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنى توۋەندىكى مىساللاردىن ئوچۇق كورۇش مۇمكىن①.

قىرغىز تىلىدا

(قىسقا ئېيتىلىشى)	(ئۇزۇن ئېيتىلىشى)
مال ("مال ـ ۋاران" دېگەندىكى مال)	مائال (مەھەل)
ئېر (ئەر)	ئېئېر (ئېگەر)
بولۇق ("بولۇق، تولۇق" مەنىسىدە)	بوئولۇق ("بوپا، كىرمەك" مەنىسىدە)
كۆر (كۆر ــ بۇيرۇق پېئىل)	كۆئۆر ("كۆرەش مەنىسىدە")
توك ("ئاچ ـ توق" دېگەندىكى توق)	توئوك (توخۇ)
ئۇچ (ئۇچ ــ بۇيرۇق پېئىل)	ئۇ ئۇچ (ئوچ، ئوۋۇچ)
بۇ (كورسىتىش ئالمىشى)	بۇئۇ (ھو، پار)

① مىساللار ئى. ئا. باتمانوۋنىڭ «ھازىرقى زامان قىرغىز تىلى» (چ. I، فونېتىكا، فرونزا، 1953) ئەسىرىدىن ئېلىندى.

تۈركمەن تىلىدا①

ئال (ئال — بۈيرۈق پېئىل) ئائال (هال)
ئات ("ئات ـ ئۇلاق" دېگەندەكى "ئات") ئائات (كىشىنىڭ ئىسمى، ئېتى)
گاز (قاز، كولا — بۈيرۈق پېئىل) گائاز (غاز)
گول (قول) گوئول (غول)
پىل (پىل) پېئىل (بەلگۈجەك)
گىز ("قىزماق" — مەنىسىدىكى بۈيرۈق پېئىل) گىئىز (قىز، قىزچاق)

ياقۇت تىلىدا

تاس (تاشقىرى دېگەندەكى "تاش") تائاس (تاش)
بىل (بىل — بۈيرۈق پېئىل) بىئىل (بەل)
قىس ("يونۇماق" مەنىسىدىكى بۈيرۈق پېئىل) كىئىس (قىز)
كىر ("كىرىش، غاجىلاش" مەنىسىدىكى بۈيرۈق پېئىل) كىئىر ("كىرىش" مەنىسىدىكى كىر)
خاس (قانچە، نەچچە) خائاس (غاز، قاش)

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بۇنىڭدەك ئۇزۇن ـ قىسقا بولۇپ بولۇنۇشى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خاس خۇسۇسىيەت ئەمەس. ئەمما تەلەپپۇزدا

---

① تۈركمەن ۋە ياقۇت تىلىدىن كەلتۈرۈلگەن مىساللار.

بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا قاراپ ئۇلاردىن ئىلگىرىكى پوزىتسىيىدە تۇرغان سوزۇق تاۋۇشلار ئادەتتىكىدىن خېلى ئۇزۇن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: قالىق، ئەگىز، قاغا، ئوما، قۇرۇق، (ئەسلى — قارلىق، ئەرگىز، قارغا، ئورما، قۇيرۇق) ۋ. ب. تاۋۇشلارنىڭ مەلۇم شارائىتلارغا باغلىق بۇنىڭدەك ئۇزۇن ئېيتىلىشى ئۇيغۇر تىلىدا سوزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلىگىدەك چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس. باشقىچە ئېيتقاندا، مەزكۇر سوزلەر تەركىۋىدىكى "ا، ئە، ئو، ئۇ" تاۋۇشلىرىنى ئادەتتىكىدىن ئۇزۇن سوزۇپ ئېيتىش بىلەن ئىككىنچى بىر مەنە بىلدۈرىدىغان سوز ھاسىل بولمايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى تۇركۈملەرگە بولۇشتە ئۇلارنىڭ ئادەتتىكىدىن ئۇزۇن ياكى قىسقا ئېيتىلىشى ئېتىۋارغا ئېلىنمايدۇ.

8. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ خاراكتېرىسكىسى

تار سوزۇق تاۋۇشلار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بۇ توپقا ياتىدىغان ئۇچ سوزۇق تاۋۇش بار. ئۇلار مونۇلار: ئى، ئۇ، ئۈ.

ئى — لەۋلەشمىگەن تىل ئالدى تار سوزۇق تاۋۇش. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئى" سوزۇق تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئوتتۇرا قىسمى قاتتىق تاڭلاينىڭ چەتلىرىگە سەل تېگىپ تۇرغىدەك دەرىجىدە كوتىرىلىدۇ؛ تىلنىڭ ئالدىنقى قىسمى تىك توۋەنلىگەن بولۇپ، تىلنىڭ ئۇچى ئالدىنقى چىشلارنىڭ ئوقۇرلىرىغا بولار-بولماس دەرىجىدە تېگىپ تۇرىدۇ. تىلنىڭ ئومۇمىي ماسسىسى ئىلگىرى سوزۇلغان.

"ئى" تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىزنىڭ ئېچىلىشى ۋە لەۋ-لەرنىڭ كۇچىنىش دەرىجىسى ناھايىتى سۇس.

ئۇيغۇر تىلىدا "ئى" تاۋۇشنىڭ باشقا تۈركى تىللاردىكىگە ئوخشاش فونېماتىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە قېلىن جورىسى — ы(رۇس تىلىدىكى) سوزۇق تاۋۇشى يوق. ئەمما، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئى" ئاھاڭداشلىق نەزىرىدىن خالىس تاۋۇش بولغانلىقى ئۈچۈن، تىل كەينىدە ئېيتىلىدىغان "ق، غ، خ" ئۈزۈك تاۋۇشلارغا باندىشىپ كەلگەن شارائىتتا ы تاۋۇشىغا ئوخشاش بىرقەدەر قېلىن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇنىڭدەك شارائىتتا "ئى" تاۋۇشنىڭ تىلىنىڭ ئارقىسىدا ئېيتىلىدىغان ئادەتتىكىدىن قېلىن ئاھاڭى پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: زىغىر، قىش، خىش، قىلىق (تەلەپپۇزدا، تەخمىنەن: кыш، зығыр، хыш، қылық) ۋ. ب.

"ئى" تاۋۇشى ھەتتا قوشۇمچىلار تەركىۋىدە يۇقۇرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارغا باندىشىپ كەلگەن شارائىتتىمۇ ئادەتتىكىدىن قېلىن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: بارغىن، بارلىق (تەلەپپۇزدا تەخمىنەن: барғын، барлық) ۋ. ب.

ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەر تەركىۋىدىكى ئۇيغۇر تىلىغا يوچۇن ئايرىم ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە "ئى" تاۋۇشى كېڭىيىپ، ئوتتۇرىلىق كەڭ "ئى" ۋە ھەتتا بەزىدە كەڭ "ئە" سوزۇق تاۋۇشلىرىغا يېقىن ئاڭلىنىدىغانلىقى بايقىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلىدە	ئۇيغۇر تىلىدا
ئېھتىيات	ئېھتىيات — ئەتىيەت
ئېھتىمال	ئېھتىمال — ئەتىمالىم
مەھنەت	مېھنەت — مەينەت

"ئى" تاۋۇشنىڭ كەڭ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئاھاڭى كوپىنچە

سوز ئاخىرىدا ــ ئۇرغۇ چۈشۈپ تۇرغان شارائىتتا بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئېدى، كوردى (تەلەپپۇزدا، تەخمىنەن: ئىدې، كودې) ۋ. ب.

تەلەپپۇزدا ئۇزىدىن كېيىنكى پوزىتسىيىدە تۇرغان ئايرىم ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە "ئى" سوزۇق تاۋۇشى ساپا ئۇزگىرىشىگە ئۇچراپ، ئادەتتىكىدىن خېلى ئۇزۇن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: سپاش، سىرىلماق (ئەسلى ــ سىيپاش، سىيرىلماق) ۋ. ب.

"ئى" تاۋۇشىنىڭ قىسقا ئاھاڭى كوپىنچە پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارىلىغىدىكى پوزىتسىيىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: بىر، تىك، چىق، تىل (تەلەپپۇزدا، تەخمىنەن: $T^{i}l$, $q^{i}k$, $T^{i}k$, $b^{i}p$) ۋ. ب. بۇنىڭغا شۇنداقلا "ئى" تاۋۇشىنىڭ "غز، زن، رق، چر، قر، كل، ئن" ۋ. ب. ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارىلىغىدىكى ئۇرغۇسىز بوغۇم تەركىۋىدە ئاجىزلىشىپ، قىسقا ئېيتىلىدىغان تۇرىتىمۇ قوشۇش مۇمكىن. مەسىلەن: ئاغىز ــ ئاغزى، ئاغىرىق ــ ئاغرىق، باغىر ــ باغرى ۋ. ب.

"ئۇ" ــ لەۋلەشكەن تىل ئالدى تار سوزۇق تاۋۇش. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئۇ" ئالدىنقى ئارتىكۇلياتسىيە بازىسىدا ياسىلىدىغان ھەممىدىن تار سوزۇق تاۋۇشلاردىن بىرىدۇر. "ئۇ" تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغانىدا تىلنىڭ ئوتتۇرىلىق قىسمى "ئى" سوزۇق تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغانىدىكىگە ئوخشاش يۇقۇرى كوتىرىلىدۇ. تىلنىڭ ئالدىنقى قىسمى تىك توۋەنلىگەن بولۇپ، تىل ئۇچى ئاستىنقى كۇرەك چىشلارغا تېگىپ تۇرىدۇ؛ تىل ئومۇمىي ماسسىسى بىلەن ئالغا سىلجىغان بولىدۇ.

"ئۇ" تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغانىدا، لەۋلەر ھەممىدىن تولاراق ئىلگىرى سوزۇلىدۇ، بۇ ھال ئوز نوۋىتىدە لەۋلەرنىڭ كۇچىنىش دەرىجىسىنىڭ خېلى كوپىيىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ.

"ئۇ" سوزۇق تاۋۇشىنىڭ سوزىدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن بولۇپ، تومۇر ۋە قوشۇمچىلار تەركىۋىدە كەلگە قوللىنىلىدۇ، ئۇنىڭ

ئادەتتىكىدىن قىسقا ئىپتىلىدىغان ئاھاڭى يېپىق بىر بوغۇملۇق سوزلەر تەركىۋىدە پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: كۆت، ئۆچ، ئۈن، تۈك ۋ. ب.

ئۇرغۇسىز بوغۇم تەركىۋىدە (بولۇپمۇ ئۇنلۇك ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارىلىغىدىكى پوزىتسىيىدە) "ئۇ" تاۋۇشى كۆچلۈك ئاجىزلىشىپ ھەتتا ئاكۇستىكىلىق ساپاسى يوقاپ كەتكىچىلىك دەرىجىدە ئوزگىرىدۇ. مەسىلەن: كۆرۈك ــ كۆر [ۈ] كى، ئۇرۇك ــ ئۇر [ۈ] كىدۇ. مۇلۇك ــ مۇل[ۈ]كسىز، كۆكۈل ــ كۆك[ۈ]لىدە.

تەلەپپۇزدا "ر" ئۇزۇك تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە ئىككى بوغوملۇق سوزلەر ئاخىرىدا كەلگەن "ئۇ" تاۋۇشى ئادەتتىكىدىن ئوچۇق ئېيتىلىدۇ، ئۇنىڭ كەڭ ئاھاڭى پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: تەلەپپۇزدا ــ تۆمۇ، كۆمۇ، مۆلدۇ (ئەسلى ــ تۆمۈر، كۆمۈر، مۆلدۈر) ۋ.ب.

"ئۇ" سوزۇق تاۋۇشىنىڭ بەزىدە ئۇزۇن ئېيتىلىدىغان ئاھاڭى پەقەت تەلەپپۇزدا ئوزىدىن كېيىنكى ئايرىم ئۇزۇك تاۋۇشلار چۈشۈپ قالغان شارائىتتا پەيدا بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: سۇسەر، سۇرەت (ئەسلى ــ سۇۋسەر، سۇگرەت).

"ئۇ" ــ لەۋلەشكەن تىل كەينى تار سوزۇق تاۋۇش. "ئۇ" تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئۇچى ئاستىنقى كۆرەك چىشلارنىڭ چىش ئوقۇرلىرىدىن بىرئاز كېيىن چېكىنىگەن بولىدۇ. تىلنىڭ ئوتتۇرىلىق قىسمى ("ئو" تاۋۇشىنى ئېيتقاندىكىگە سېلىشتۇرغاندا) تاڭلايغا قاراپ بىرقەدەر ئىگىزرەك كوتىرىلىدۇ ۋە تىلنىڭ ئومۇمى ماسسىسى سەل كېيىن داجىيدۇ؛ لەۋلەر "ئو" تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندىكىگە قارىغاندا ئىلگىرى تولاراق سوزۇلغان بولىدۇ. "ئۇ" ــ قېلىن سوزۇق تاۋۇشلار ئىچىدىكى ھەممىدىن تار سوزۇق تاۋۇشتۇر.

ئۇيغۇر تىلىدا "ئۇ" تاۋۇشىنىڭ ھەر خىل پوزىتسىيىلەرگە باغلىق پەيدا بولىدىغان تۆۋەندىكى ئاھاڭلىرى بار:

پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ئاياقلاشقان بىر بوغۇملۇق سوزلەر تەركىۋىدىكى "ئۇ" مەزكۇر تاۋۇشنىڭ قىسقا ئاھاڭنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇچ، قۇت، پۇت، ئۇق ۋ. ب. "ئۇ" تاۋۇشنىڭ بۇنىڭدەك قىسقا ئاھاڭغا شۇنداقلا ئۇنىڭ ئايرىم ئۈزۈك تاۋۇشلار ئارىلىغىدىكى ئۇزۇنسۇز پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئاجىزلاشقان تۇرىنى قوشۇش مۇمكىن. مەسىلەن: بۇرنۇم، ئوغلى، ئورنى (ئەسلى ــ بۇرۇنۇم، ئوغۇلى، ئورۇنى).

تەلەپپۇزدا تولاراق "ك، گ" ۋە "ي" قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار يىلەن ئېيتىلغان "ئۇ" مەزكۇر تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن ئىنچىكە ئاھاڭنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇكا، سۇيۇق، گۈگۈم ۋ. ب.

"ئۇ" تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن كەڭ ئېيتىلىدىغان ئاھاڭى خۇددى تار "ئى، ئۇ" تاۋۇشلىرىغا ئوخشاش ئۇرغۇ چوشكەن ئاخىرقى ئوچۇق بوغۇم تەركىۋىدە بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن: تەلەپپۇزدا ــ چالغو، تونو، چەيدو، غورو؛ (ئەسلى ـ چالغۇ، چەيدۇ، غورۇ) ۋ. ب.

"ئۇ" تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن ئۈزۈن ئاھاڭى تەلەپپۇزدا بۇ تاۋۇشتىن كېيىن كەلگەن "ر، ل، ي، ۋ" ئوخشاش ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: بۇرماق، قۇرۇق، ھۇلاش (ئەسلى ــ بۇيرۇماق، قۇيۇرۇق، ھۇۋلاش) ۋ. ب.

ئوتتۇرىلىق كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئې، ئۆ، ئو" ئوتتۇرىلىق كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار توپىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوتتۇرىلىق كەڭ دەپ ئالاھىدە بولۇنۇش سەۋەبى ئۇلار ئاكوستىكا ـ ئارتىكۇلىياتسىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىدىن كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارغا بىرقەدەر يېقىن بولۇشىغا ئاساسلانغان.

ئوتتۇرىلىق كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى

چەكلەنگەن بولۇپ، ئۇلار ئەسلى ئۇيغۇر سوزلىرىنىڭ پەقەت بىرىنچى بوغۇمىدىلا كېلىدۇ. مۇرەككەپ سوزلەر ۋە چەتتىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەر تەركىۋىدە مەزكۇر تاۋۇشلار بىرىنچى بوغۇمدىن كېيىنكى پوزىتسىيىلەردىمۇ كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن: ئېيتىۋېتىدۇ، كومۇقوناق، ئات-جۆن ۋ. ب.

"ئې" — لەۋلەشمىگەن تىل ئالدى ئوتتۇرىلىق كەڭ سوزۇق تاۋۇش. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئې" تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئومۇمى ماسسىسى ئىلگىرى سىلجىغان بولۇپ، ئېغىز بوشلۇغىنىڭ كەينى قىسمىدا خېلى چوڭ بوشلۇق ھاسىل بولىدۇ. تىلنىڭ ئۇچى ئاستىنقى كۇرەك چىشلارغا تىرەلگەن ۋە تىلنىڭ ئوتتۇرىلىق قىسمى بىرئاز ئىلگىرىلىگەن بويىچە ئېگىلىپ، يۇقۇرى كوتىرىلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ كوتىرىلىش دەرىجىسى "ئى" سوزۇق تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندىكىگە قارىغاندا خېلى توۋەن. جاۋغايلار سەل كېيىن چېكىنگەن بولىدۇ. ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى "ئى" تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندىكىگە سېلىشتۇرغاندا كەڭرەك بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئې" ھازىرقى قازاق، قاراقالپاق، قىرغىز تىلىرىدىكىگە ئوخشاش دىفتونگوئىت* شەكلىدە ئەمەس، تازا ئېيتىلىدۇ. "ئې" ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداشلىق ھادىسىسىگە نىسبەتەن "خالىس" سوزۇق تاۋۇشلاردىن بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، قېلىن تومۇر تەركىۋىدە ئۇنىڭ ئادەتتىكىدىن قېلىن ئېيتىلىدىغان ئاھاڭى پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: قېرى، قېتىق، غېرىپ، خېچىر ۋ. ب. ئەكسىچە، ئىنچىكە تومۇرلار تەركىۋىدە ئۇنىڭ ئىنچىكە ئېيتىلىدىغان ئاھاڭى پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: كېلىن، بېگىز، زېرەك ۋ. ب.

"ئۆ" — لەۋلەشكەن تىل ئالدى ئوتتۇرىلىق كەڭ سوزۇق تاۋۇش.

---

* دىفتونگوئىت — بىر بوغۇمدا ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ قاتار كېلىشى.

بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئوتتۇرا قىسمى يۇقۇرى كوتىرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىنقى قىسمى سەل پۇكلەنگەن هالدا توۋەن ئېگىلگەن بولىدۇ. تىلنىڭ ئومۇمى ماسسىسى "ئې" سوزۇق تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندىكىگە ئوخشاش ئىلگىرى سوزۇلىدۇ. تىل ئۇچى ئاستىنقى كۇرەك چىشلارنىڭ ئىچكىرىكى چېتىگە سەل تەككەن هالدا بىرئاز كوتىرىلىدۇ. لەۋلەر "ئو" سوزۇق تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندىكىگە سېلىشتۇرغاندا بىرئاز ئىلگىرى سوزۇلۇپ، دۇگلەك شەكىلگە كېلىدۇ.

پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان بوغۇم تەركىۋىدە ۋە ئۇرغۇسىز بوغۇم تەركىۋىدە "ئۆ" تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن قىسقا ئاهىڭى پەيدا بولىدۇ. بۇنىڭدەك شارائىتتا "ئۆ" تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ، ئۇنىڭ ئاكۇستىكىلىق ساپاسى تەلەپپۇزدا هەتتا "ئو" تاۋۇشىغا بىرقەدەر يېقىن ئېيتىلىدىغان دەرىجىگە يېتىدۇ. مەسىلەن: تەلەپپۇزدا ــ ئۇت، ئۇچ، ئۇم، تۇشۇك، مۇشۇك، چــۇگۇن، هۇكۇمەت (ئەسلى ــ ئوت، ئۆچ، ئۆم، تۆشۈك، مۆشۈك، چۆگۈن، هۆكۈمەت) ۋ. ب.

ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئۆ" تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن ئۇزۇن ئاهاڭى تەلەپپۇزدا بۇ تاۋۇشتىن كېيىنكى ئايرىم ئۈزۈك تاۋۇشلار چۈشۈپ قالغان هالدا بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن: كۆرۈك، تۆرۈك، ئۆدەك، گۆر (ئەسلى ــ كۆپۈرۈك، تۈۋۈرۈك، ئۆردەك، گۆر) ۋ. ب.

"ئو" ــ لەۋلەشكەن تىل كەينى ئوتتۇرىلىق كەڭ سوزۇق تاۋۇش. بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئارقا قىسمى يۇمشاق تاڭلايغا قاراپ يۇقۇرى كوتىرىلىدۇ. تىلنىڭ ئومۇمى ماسسىسى كېيىن چېكىنىگەن؛ تىلنىڭ ئۇچى ئاستىنقى كۇرەك چىشلارنىڭ تېگىدىن خېلى يىراق جايلاشقان بولىدۇ. تىل ئۇچى بىلەن ئالدىنقى چىشلار ئارىلىغىدا پەيدا بولىدىغان بوشلۇق تىل كەينى "ئا" سوزۇق تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندىكىگە سېلىشتۇرغاندا بىرئاز كەڭ.

لەۋلەر سەل ئىلگىرى سوزۇلۇپ، دۇگلەكسىرەك شەكىلگە كېلىدۇ. "ئو" تاۋۇشىنى ئېيتقاندا لەۋلەرنىڭ كۇچىنىشى ۋە ئىلگىرى سوزۇلۇش دەرىجىسى " ئۇ" تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندىكىگە قارىغاندا خېلى سۇسراق بولىدۇ. "ئو" تاۋۇشىنىڭ قىسقا ئېيتىلىدىغان ئاھاڭى، خۇددى باشقا تاۋۇشلاردىكىگە ئوخشاش، تولازاق پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئايالاشقان بىر بوغۇملۇق سوزلەر تەركىۋىدە پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: ئوچ، ئوق، توپ ۋ.ب. بۇنىڭغا شۇنداقلا "ئو" تاۋۇشىنىڭ سوزنىڭ باش پوزىتسىيىسىدە ئاجىزلىشىپ، تۇتۇق ئاڭلىنىدىغان تۇرىنى قوشۇش مۇمكىن. مەسىلەن: تەلەپپۇزدا — ئۇچاق، تولتۇرۇش، ھوسۇللۇق (ئەسلى — ئوچاق، تولتۇرۇش، ھوسۇللۇق) ۋ. ب.

"ئو" تاۋۇشىنىڭ ئادەتتىكىدىن ئۇزۇن ئېيتىلىدىغان ئاھاڭى پەقەت ئايرىم ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزدا چوشۇپ قېلىشىغا باغلىق پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: ئوما، ئوغاق، ئولدى (ئەسلى — ئورما، ئورغاق، ئوۋلدى) ۋ. ب.

كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار. "ئا" — لەۋلەشمىگەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئا" باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا قارىغاندا ھەممىدىن كەڭ ۋە تىلنىڭ ھەممىدىن ئارقا قىسمىدا پەيدا بولىدىغان تاۋۇشتۇر. شۇڭلاشقا بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئالدىنقى رېزوناتورنىڭ ھەجمى باشقا تاۋۇشلارغا سېلىشتۇرغاندا كەڭرەك بولىدۇ.

"ئا" تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئومۇمى ماسسىسى كېيىن چېكىنگەن بولۇپ، تىلنىڭ ئۇچى ئالدىنقى كۇرەك چىشلار تېگىدىن بىرئاز داجىغان. تىل ئوتتۇرىسىنىڭ ئارقا ۋە ئوتتۇرىلىق قىسمى ياپلاغىراق شەكىلگە كېلىپ، تىل ئوتتۇرىسىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا سوزۇغراق ئويمان پەيدا بولىدۇ. تىل ئوتتۇرىسىنىڭ ھەممىدىن ئىگىز قىسمى يۇمشاق تاڭلاينىڭ قارىشىدا جايلاشقان.

لەۋلەرنىڭ ھەركىتى بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغانـدا ناھايىتى سۇس. ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى ھەممىدىن كەڭ.

پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياقـلاشـقان بىر بوغۇمـلۇق سوزلەر تەركىۋىدە "ئا" تاۋۇشـنىڭ قىسـقا ئاھاڭـى پەيـدا بولىدۇ. مەسىلەن: ئات، داپ، تاق ۋ. ب. ئادەتـتە، ئۇرغۇسـز پوزىتسىيـدىكى "ئا" ئۈيغۇر تىلىدا ئاجىزلىشىپ، ئاكۇستىكـلىق ساپاسى سۇس "ئې" ۋە "ئى" تاۋۇشـلىرىغا بىرقەدەر يېقىن ئاڭلىنىـدىغان تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: ئالمىلىق، بېغىمىز، بالىلار (ئەسلى ــ ئالمالىق، باغىمىز، بالالار) ۋ. ب. تىل كەينىدە ئېيتىلىدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلار ئارىلىغىدىكى پوزىتسىيىدە "ئا" تاۋۇشنىڭ ھەممىـدىن قېلىن ئاھاڭى پەيدا بولىدۇ. مەسـىلەن: قاق، غار، خام ۋ. ب. ئەكسـچە، "ك، گ، ي" قاتارلىق "يۇمشاق" ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئېيتىلغاندا "ئا" تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن ئىنچىكە ئاھاڭى پەيـدا بولـىدۇ. مەسىلەن: ئاي، ياش، گايىدا، كەم ۋ. ب.

تەلەپپـۇزدا "ر، ل، ي، ھ" ئوخـشـاش ئۈزۈك تاۋۇشـلارنىڭ چۈشۈپ قېلىـشى ھەسسىـگە ئۇزگەرگەن "ئا" مەزكۇر تاۋۇشـنىڭ ئۈزۈن ئاھاڭنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن: ئامۇت، قاغا، ئارا (ئەسـلى ــ ئالمۇرت، قارغا، ئايىر[ا]).

"ئە" ــ لەۋلەشمىگەن تىل ئالدى كەڭ سوزۇق تاۋۇش: بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا تىلنىڭ ئومۇمى ماسسىسى ئالغا سىلـجىغان بولۇپ، تىل ئۇچى ئاستىنقى كۇرەك چىشـلارنىڭ ئۇچىـغا تېگىـدۇ. تىلـنىڭ ئوتتۇرىلىق قىسمى قاتتىق تاڭلايغا قاراپ سەل كوتىرىلىدۇ.

يېپىق بىر بوغۇمـلۇق سوزلەر تەركىۋىـدە "ئە" تاۋۇشنىڭ قىسقا ئاھاڭى پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: كەچ، ئەس، چەت ۋ. ب.

ئۇرغۇسز پوزىتسىيىدە ئاجىزلـىشىپ، "ئە" سۇپـەت ئۇزگىرىشىگە ئۇچراپ، ئاكۇستىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تار "ئې، ئى" تاۋۇشلىرىغا

ئوخشاش تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: چېچەك، كېچە، كېچىلىك (ئەسلى ـــ چەچەك، كەچە، كەچەلىك) ۋ. ب.

چوڭقۇر تىل كەينىدە ئېيتىلىدىغان "ق، غ، خ" ئوخشاش ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن كەلگەندە "ئە" تاۋۇشى ئادەتتىكىدىن قېلىن ئاھاڭغا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: قەت، خەق (خەلق)، غەم، قەغەز، خەت ۋە باشقىلار.

تەلەپپۇزدا بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ھەمىشىگە ئوزگەرگەن "ئە" مەزكۇر تاۋۇشنىڭ ئۈزۈن ئېيتىلىدىغان ئاھاڭنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن: تەلەپپۇزدا ـــ ئەگىز، بەگىن، شەلىك، تەمەش (ئەسلى ـــ ئەرگىز، بەرگىن، شەھەرلىك، تەرمەش) ۋ. ب.

IV. ئۈزۈك تاۋۇشلار

9. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تۈركۈمەرگە بولۇنۈشى

ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئېيتقاندا، ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا ئېقىمى ئاكتىپ نۇتۇق ئورگانلار تەرىپىدىن پەيدا بولغان قانداقتۇ بىر توسالغۇلۇقنى يېرىپ ئوتۇشى نەتىجىسىدە شاۋقۇن ھاسىل قىلىدۇ.

ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئوپكىدىن چىققان تاۋۇشلۇق ھاۋانىڭ بۇنىڭدەك بىرەر توسالغۇلۇققا توقۇنۇشى ۋە ئۇنى يېرىپ ئوتۇشى ھەرخىل بولىدۇ. مەسىلەن، تاۋۇشلۇق ھاۋا بىر-بىرىگە تېگىپ تۇرغان ئاكتىپ نۇتۇق ئورگانلارنى بىردىن يېرىپ ئوتۇشى ياكى بولمىسا، ئۇ بىر-بىرىگە يېقىنلىشىپ تۇرغان نۇتۇق ئورگانلارنىڭ ئارىلىغىدا پەيدا بولغان تار قىستىلاڭ يوچۇقتىن سۈركە-

لىپ چىقىشى مۇمكىن.

هاۋا ئېقىمىنىڭ ئوز يولىدىكى توسالغۇلۇقىنى هەر خىل يېرىپ ئوتۇشىگە باغلىق، ئۇزۇك تاۋۇشلار ئادەتتە ئاساسىي ۋە يارداملىق ئارتىكۇلياتسىيەدىن تۇزۇلىدۇ.

ئۇزۇك تاۋۇشلاردا شاۋقۇن ئاساسىي ئارتىكۇلياتسىيەنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئېيتقاندا، شاۋقۇنغا ئۇننىڭ ئارىلىشىپ كېلىشى ۋە ئۇلارنىڭ قېلىن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىشى ئادەتتە ئۇزۇك تاۋۇشلارغا يارداملىق ئارتىكۇلياتسىيە سۈپىتىدە قارىلىدۇ. چۈنكى بۇ فاكتورلار (شاۋقۇنغا ئۇننىڭ ئارىلىشىپ كېلىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئادەتتىكىدىن قېلىن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىشى) ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ شاۋقۇندىن ياسلىدىغان ئاساسىي خۇسۇسىيەتىگە ئېيتقاندەك چوڭ تەسىر قىلالايدۇ.

ئۇزۇك تاۋۇشلار، ئادەتتە، توۋەندىكى بەلگىلەر ئاساسىدا تۇركۇملەرگە بولۇنىدۇ:

1) تاۋۇش تۇگۈچلىرىنىڭ قاتنىشىشى ۋە هالىتىگە (يەنى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ياسىلىشىدا ئۇننىڭ ۋە شاۋقۇنىنىڭ قاتنىشىشىغا) قاراپ؛

2) نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ قاتنىشىشىغا (يەنى شاۋقۇنىنىڭ پەيدا بولۇش ئورنىغا) قاراپ؛

3) ئارتىكۇلياتسىيە ئۇسۇلىغا (ياكى شاۋقۇنىنىڭ پەيدا بولۇش ئۇسۇلىغا) قاراپ.

ئەسلەتمە: ئۇزۇك تاۋۇشلار شۇنداقلا بىر-بىرىدىن يۇمشاق ۋە قېلىنلىغىغا قاراپ پەرقلىنىدۇ. ئەمما ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تۈركۈملەرگە بولۇشتە بۇ بەلگە ئېتىۋارغا ئېلىنمايدۇ. چۈنكى فونولوگىيىلىك نەزەردىن ئېلىپ قارىغاندا، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئايرىم هاللاردا ئادەتتىكىدىن قېلىن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىشى تۈركى تىللار ئۈچۈن پەقەت ئىختىيارىيلىق ئەھمىيىتىگە ئىگە هادىسىدۇر.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇزۇك تاۋۇشلار شۇنداقلا بىر-بىرىدىن قىسقا ۋە ئۇزۇن ئېيتىلىدىغانلىقى بىلەنمۇ پەرق قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇنلۇك ۋە سېرىلاكىغۇ ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇزدا تولاراق بىر خىل سوزۇپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇزۇن ئېيتىلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلار يېزىقتا قوش تاۋۇش شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئۇششاق، كاللا، قىممەت، ئىسسىق ۋ. ب.

ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تۈركۈملەرگە بولۇشتە ئېتىۋارغا ئېلىنىدىغان بۇ ئاساسىي بەلگىلەر قىسقىچە تۆۋەندىكىچە خاراكتېرلىنىدۇ.

1. تاۋۇش تۈگۈچلىرىنىڭ خىزمىتىگە قاراپ. تاۋۇش تۈگۈچلىرىنىڭ ھەر خىل خىزمىتى نەتىجىسىدە بوغۇزدا ئۇن ياكى شاۋقۇن پەيدا بولىدىغانلىغىنى يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتتۇق. ئۇزۇك تاۋۇشلار ياسالغاندا ئۇلارنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسىگە ئۇن ياكى شاۋقۇنىنىڭ قاتنىشىش دەرىجىسىگە قاراپ ئۇلار ئۇنلۇك ۋە شاۋقۇنلۇقلار بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

ئۇنلۇك ئۇزۇك تاۋۇشلارنى سوزۇق تاۋۇشلارغا بىرقەدەر يېقىن دېسىمۇ بولىدۇ. بۇلارنىڭ بىر-بىرىگە يېقىنلىغى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، شاۋقۇنلۇق ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارتىكۇلياتسىيەگە نىسبەتەن ئېلىپ قارىغاندا، ئۇنلۇك ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارتىكۇلياتسىيەسىدە ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئاكتىپ نوتۇق ئورگانلارغا سۈركىلىشى خېلى سۇس. شۇڭلاشقا ئۇنلۇك ئۇزۇك تاۋۇشلار تەركىۋىدە ئۇنىڭ قارىغاندا شاۋقۇن خېلى كەم بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئۇنلۇك ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئۇزۇك ۋە سوزۇق تاۋۇشلار ئارىلىغىدىكى "خالىس" تاۋۇشلار دېسىمۇ بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇنلۇك ئۇزۇك تاۋۇشلار مونۇلار: م. ن، ڭ، ل، ر. ئۇنلۇك ئۇزۇك تاۋۇشلار ئوز نوۋىتىدە: بۇرۇن ئۇنلۇكلىرى — م، ن، ڭ؛ تان ئونىلۇگى — "ل"، تىتىرەك ئۇنلۇك — "ر" بولۇپ بولۇنىدۇ.

شاۋقۇنلۇق ئۇزۇك تاۋۇشلار پەقەت شاۋقۇنىدىن ياكى شاۋقۇنغا ئۇنىنىڭ ئارىلىشىپ ئېيتىلىشى بىلەن ياسلىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇش ئارتىكۇلياتسىيەسىگە ئۇن ئارىلىشىپ ئېيتىلغان ھالدا (يەنى ئاساسەن شاۋقۇندىن ياسالغان تاۋۇش ئارتىكۇلياتسىيەسىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇن ئارىلىشىپ ئېيتىلىدىغان بولسا) جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ. ئەگەر ئۇزۇك تاۋۇش ئارتىكۇلياتسىيەسىگە ئۇن ئارىلاشماي، ئەكسىچە، ئۇ پەقەت شاۋقۇنىدىن تەركىپ تاپقان بولسا، ئۇ ۋاقىتتا جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ.

ئادەتتە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جارانلىق-جارانسىز بولۇپ جۈپ-جۈپى بىلەن ئىككىگە بولۇنۇشى ئۇلارنىڭ تەركىۋىدە ئۇننىڭ بار ياكى يوقلۇغىغا ئاساسلانغان. باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جارانلىق-جارانسىز بولۇپ بولۇنۇشى ئۇلارنى تەلەپپۇز قىلغاندىكى ئارتىكۇلياتسىيەلىك پەرقلەرگە ئەمەس، بەلكى تاۋۇش تۈگۈچلىرى خىزمىتىنىڭ (يەنى ئۇننىڭ قاتنىشىش دەرىجىسىنىڭ) ھەر خىل بولۇشىغا ئاساسلانغان. بۇنى تۆۋەندىكى ئاددى تەجرىبىدىن كۆرۈش مۇمكىن. ئەگەر بىز ھەر ئىككى قۇلىغىمىزنى بارماقلار بىلەن بېسىپ تۇرۇپ، ئۇزاتا جارانلىق ۋە جارانسىز بولۇپ بولۇنىدىغان تاۋۇشلارنى بىرىدىن كېيىن بىرىنى ئېيتىدىغان بولساق، جارانلىق تاۋۇشلارنى ئېيتقانىدا قولاقتا ئۇن ئاڭلىنىدىغانلىغى بايقىلىدۇ. ئەكسىچە، جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئېيتقاندا، قولاقتا ئۇننىڭ يوقلۇغى بىردىنلا سېزىلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى شاۋقۇنلۇق ئۇزۇك تاۋۇشلار جارانلىق ۋە جارانسىز بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار توپىغا: ب، ۋ، گ، غ، د، ج، ژ، ز، ي، ل، م، ن، ڭ، ر ئوخشاش ئۇزۇك تاۋۇشلار ياتىدۇ. جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار توپىغا ئۇيغۇر تىلىدىكى: ك، ق،

پ، س، ت، ف، ھ، خ، چ، ش ئۈزۈك تاۋۇشلىرى ياتىدۇ.

نۇتۇق ئېقىمى جەريانىدا ھەر خىل فونېتىكىلىق شارائىتلارغا قاراپ جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار جارانسىز تاۋۇشلار بىلەن ۋە ئەكسىچە، جارانسىز تاۋۇشلار جارانلىق تاۋۇشلار بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىشى مۇمكىن.

2. نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ قاتنىشىشىغا قاراپ. ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى بىر خىل ئەمەس. شۇڭلاشقا ئوپكىدىن چىققان تاۋۇشلۇق ھاۋا ئېقىمى ئاكتىپ نۇتۇق ئورگانلارنىڭ ــ تىل ۋە ئاستىنقى لەۋلەرنىڭ بىرەر توسالغۇلۇققا توقۇنۇشقان يېرىدە ھەرخىل ئۈزۈك تاۋۇشلارنى پەيدا قىلىدۇ. ئاستىنقى لەۋ ۋە تىلنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى بىلەن ياسالغان ئۈزۈك تاۋۇشلار ئوزئارا لەۋ ۋە تىل ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

لەۋ ئۈزۈك تاۋۇشلىرى ئوز نوۋىتىدە لەۋ بىلەن لەۋ ۋە لەۋ بىلەن چىش ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

ئاستىنقى لەۋنىڭ ئۈستۈنكى لەۋگە بېرىپ تېگىشى ياكى ئۈنىڭغا يېقىنلىشىشى نەتىجىسىدە لەۋ بىلەن لەۋ ئۈزۈك تاۋۇشلىرى ياسلىدۇ. ئۇلار مۇنۇلار: ب، پ، م.

ئاستىنقى لەۋنىڭ يۇقارقى كۇرەك چىشلارغا يېقىنلىشىشى ياكى ئۇلارغا بېرىپ تېگىشى نەتىجىسىدە لەۋ بىلەن چىش ئۈزۈك تاۋۇشلىرى ياسلىدۇ. ئۇلار مۇنۇلار: ۋ. ف.

تىل ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئالدىنقى، ئوتتۇرا ياكى ئارقا قىسمىنىڭ قايسىسى تولاراق قاتنىشىدىغانلىغىغا قاراپ ئۇلار: تىل ئالدى، تىل ئوتتۇرا، تىل كەينى ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بولۇپ ئۈچكە بولۇنىدۇ.

تىل ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئاساسەن

تىلىنىڭ ئۇچى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىنقى قىسمى ھەركەتلىنىدۇ. نەتىجىدە: ت، د، س، ز، ش، ژ، ن، ر، ل، چ، ج ئوخشاش ئۇزۇك تاۋۇشلار ياسلىدۇ.

تىل ئوتتۇرا ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئوتتۇرا قىسمى قاتتىق تاڭلايغا قاراپ كوتىرىلىدۇ. نەتىجىدە تىل ئوتتۇرا (پالاتالىلاشقان) "ي" ئۇزۇك تاۋۇشى ياسلىدۇ.

تىل كەينى ئۇزۇك تاۋۇشلىرى تىلىنىڭ ئارقا قىسمى يۇمشاق تاڭلايغا بېرىپ تېگىشى ياكى ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشى نەتىجىسىدە ياسلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى تىل كەينى ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنى ئۇزۇنارا تىل كەينى ۋە چوڭقۇر تىل كەينى ئۇزۇك تاۋۇشلىرى دەپ ئىككىگە بۆلۈش مۇمكىن. ئۇلار مونۇلار: تىل كەينى ئۇزۇك تاۋۇشلار: ك، گ، ڭ؛ چوڭقۇر تىل كەينى ئۇزۇك تاۋۇشلار: ق، غ، خ.

بۇلاردىن تاشقىرى، ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇزنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى بىلەن ياسلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇش بار.

ئادەتتە بوغۇز ئۇزۇك تاۋۇشلىرى تاۋۇش توگۈچلىرىنىڭ ئوزۇنارا يېقىنلىشىشى ياكى ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە تېگىشى بىلەن ياسلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ھ" مانا موشۇ بوغۇز ئۇزۇك تاۋۇشىغا ياتىدۇ.

3. ئارتىكۇلياتسىيە ئۇسۇلىغا قاراپ. ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارتىكۇلياتسىيەسىدە شاۋقۇن ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن پەيدا بولىدۇ. بۇ بەلگە ئاساسىدا ئۇزۇك تاۋۇشلار: پارتلىغۇچى، سىرلاڭغۇ (فرىكاتىۋ①) ياكى سىپىرانتلار②) ۋە قوش تاۋۇشلۇقلار (ياكى ئاففرىكاتلار)

---

① فرىكاتىۋ ــ لاتىنچە fricaTe (سۈركىلىش) سوزىدىن ئېلىنغان.

② سىپىرانت ــ لاتىنچە spirans (پۈلىگۈچى) دېگەن سوزدىن ئېلىنغان. تىل ئىلمىدا فرىكاتىۋ ۋە سىپىرانت دېگەن تېرمىنلار ئوخشاش ۋە تەڭ مەنىگە ئىگە.

بولۇپ ئۇچكه بولۇنىدۇ.

پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئېيتقاندا، هەركەتلەنگۈچى ئاكتىپ نۇتۇق ئورگان ئوزىنىڭ مەلۇم بىر يېرى بىلەن پاسسىپ نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ بىرىگه بېرىپ تېگىپ، ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئېغىز بوشلۇغىدىن ئەركىن ئوتۇشىگه توسالغۇلۇق قىلىدۇ. نەتىجىده ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا ئېقىمى بۇنىڭدەك بىر-بىرىگه جېپىسلىشىپ تۇرغان نۇتۇق ئورگانلارنى كۈچ بىلەن بىردىن يېرىپ ئوتىدۇ.

بۇنىڭدەك پارتلىغۇچى نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ هەر خىل يەرلەردە ئاستىنقى ياكى ئۇستىنكى لەۋلەر، تىل ئۇچى بىلەن چىشلار، تىل ياكى قاتتىق ۋە يۇمشاق تاڭلايلار ئارىسىدا بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدا مانا بۇنىڭدەك پارتلاش ئاۋازلى بىلەن: پ، ت، ك، ق، ب، د، گ، م، ن، ڭ، چ، ج ئوخشاش تاۋۇشلار ياسلىدۇ.

ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارتىكۇلياتسىيەسىده ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا ئاكتىپ ۋە پاسسىپ نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ بىر-بىرىگه تەگمەي، ئوزئارا يېقىنلىشىپ تۇرغان قىسىلاڭ يوپۇق ئارقىلىق سۇركىلىپ ئوتۇشى نەتىجىسىده سىرلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇشلارغا خاس شاۋقۇن پەيدا قىلىدۇ. بۇنىڭدەك ئاۋازلى بىلەن ياسالغان تاۋۇشلار سىرلاڭغۇ ياكى فرىكاتىۋ ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى: ۋ، ف، ز، ژ، ش، ي، غ، خ، ھ ئوخشاش تاۋۇشلار مانا مۇشۇ سىرلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇشلار توپىغا ياتىدۇ.

ئاففرىكاتلار (ياكى قوش تاۋۇشلۇقلار) ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ بىر تاۋۇش سۈپىتىده قوشۇلۇپ ئېيتىلىشى بىلەن ياسلىدۇ. ئادەتته، پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن سىرلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى ئوزئارا ھەمبىر چەك بىلەن بولۇنمەي، بىر تاۋۇش شەكلىده قوشۇلۇپ ئېيتىلىشى نەتىجىسىده ئاففرىكاتلار پەيدا

ئۈن (تون) ياكى شاۋقۇننىڭ قاتنىشىشىغا قاراپ	ئېيتىلىش ئۇسۇللىرىغا قاراپ		جاراڭلىق جاراڭسىز-لىقىغا قاراپ	پەيدا بولۇش ئورنىغا قاراپ: لەۋ بىلەن لەۋ	لەۋ بىلەن چىش	تىل ئالدى	تىل ئوتتۇرا	تىل كەينى	چوڭقۇر تىل كەينى	بوغۇز
شاۋقۇنلۇقلار	پارتلىغۇچى		جاراڭلىق	ب	—	د	—	گ	—	—
			جاراڭسىز	پ	—	ت	—	ك	ق	—
	سىرلاڭغۇ (سپىرانتلار)		جاراڭلىق	—	ۋ	ز، ژ	ي	—	غ	—
			جاراڭسىز	—	ف	س، ش	—	—	خ	ھ
	پارتلىغۇچى-قوش تاۋۇشلۇق (ئاففرىكاتلار)		جاراڭلىق	—	—	ج	—	—	—	
			جاراڭسىز	—	—	تس، چ	—	—	—	
ئۈنلۈكلەر (سونورلار)	پارتلىغۇچى	بۇرۇن	جاراڭلىق	م	—	ن	—	ڭ	—	—
			جاراڭسىز	—	—	—	—	—	—	—
	سىرلاڭغۇ	يان	جاراڭلىق	—	—	ل	—	—	—	—
			جاراڭسىز	—	—	—	—	—	—	—
		تىترەك	جاراڭلىق	—	—	ر	—	—	—	—
			جاراڭسىز	—	—	—	—	—	—	—

بولىدۇ. بۇنىڭغا ئۇيغۇر يېزىقىغا سلاۋيان يېزىقىغى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغان ц (تس) تاۋۇشىنى ۋە شەرتلىك هالدا ئۇيغۇر تىلىدىكى ч (تش)، ж (دژ) تاۋۇشلىرىنى قوشۇش مۇمكىن.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى ئۆزۈك تاۋۇشلارنى يۇقۇرقىي جەدۋەل ئارقىلىق كورسىتىش مۇمكىن.

10. ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ خاراكتېرىستىكىسى

A. پارتلىغىچى ئۆزۈك تاۋۇشلار

"پ" ــ لەپ بىلەن لەپ جاراڭسىز ئۆزۈك تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇشنى ئېيتقاندا، ئوپكىدىن چىققان هاۋا جېپسىلىشىپ تۇرغان لەۋلەرنى كۈچ بىلەن بىرىپ ئوتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا "پ" تاۋۇشى سوزنىڭ هەر خىل پوزىتسىيىسىدە كېلىۋېرىدۇ. سوزنىڭ مۇتلەق بېشىدا كەلگەن "پ" تاۋۇشىنىڭ ساپاسى هەرقاچان تۇراقلىق دىسمۇ بولىدۇ. ئادەتتە بۇ تاۋۇش ئۇرغۇسىز ئىنتېرۋوكال① پوزىتسىيىدە ئوزگىرىش قىلىپ، تەلەپپۇزدا تولاراق "ۋ" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ئاپىتاپ ـ ئاپتۇي، مەكتەپ ــ مەكتۇبىمىز، قاراپ ئىدى ــ قارىۋىدى، تاشلاپ ئەت ــ تاشلىۋەت ۋە باشقىلار.

ئەسلەتمە: ئايرىم بىر ۋە ئىككى بوغۇملۇق سوزلەر بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن: قاپ ـ قېپى، داپ ـ دېپىڭلار، تاپان ـ تاپسىنى، قاپاق ـ قاپىغىلار ۋە باشقىلار.

---

① ئىنتېرۋوكال ـ لاتىنچە inter (ئارىلىق) ۋە vocalis سوزۇق تاۋۇش (يەنى ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئارىلىغى) دىگەن سوزدىن ئىلىنغان.

"ب" ــ لەپ بىلەن لەپ جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشى. ئۇ "پ" تاۋۇشىدىن پەقەت جاراڭلىقلىغى ۋە بۇ تاۋۇشنى ئېيتقاندا لەۋلەرنىڭ بىرقەدەر سۇس كۈچىنىدىغانلىغى بىلەن پەرقلىنىدۇ. "ب" ئۈزۈك تاۋۇشىنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنگەن بولۇپ، ئەسلى ئۈيغۇر سوزلىرىدە سوزنىڭ ئاخىرقى پوزىتسىيىسىدە كەلمەيدۇ. ئەمما، ئۈيغۇر تىلىدا چەتتىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەردە بۇ تاۋۇش ھەر خىل پوزىتسىيىدە كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن: تەبرىك، تەبىئەت، مىراب، يامبۇ، تۇمبەل، گاردېروب ۋ. ب. ئىنتېرۋوكال پوزىتسىيىدە ۋە ئايرىم ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئېيتىلغاندا "ب" ئۈزۈك تاۋۇشى ئوزگىرىش قىلىپ، تولاراق "ۋ"تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن: ھەمە باقى ــ ھەمەۋاقى، پاقا ـ باش ــ پاقۋاش، قاپاق باش ــ قاپاقۋاش ۋ. ب.

"ت" ــ تىل ئالدى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش. بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئوپكىدىن چىققان ھاۋا تىل ئۇچى بىلەن ئۈستۈنكى كۆرەك چىشلار ئارىلىغدا پەيدا بولغان توسمىنى كۈچ بىلەن يېرىپ ئوتىدۇ. مەزكۇر تاۋۇشنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن. مەسىلەن: تاش، ئوتۇن، قانات ۋ. ب.

سوزنىڭ باش پوزىتسىيىسىدىكى "ت" ئايرىم ھاللاردا "د" ۋە "چ" تاۋۇشلىرى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: توپە ــ دوپە (دوپا)، تولقۇن ــ دولقۇن، تىش ــ چىش، توشەك ــ چۇشەك ۋ. ب.

"د" ــ تىل ئالدى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش. مەزكۇر تاۋۇش "ت" تاۋۇشىدىن پەقەت جاراڭلىقلىغى ۋە بىرقەدەر كۈچسىز ئېيتىلىدىغانلىغى بىلەن پەرقلىنىدۇ. "د" تاۋۇشنىڭ سوزدە قوللىنىلىش پوزىتسىيىسى چەكلەنگەن بولۇپ، ئەسلى ئۈيغۇر سوزلىرىنىڭ ئاخىرىدا كەلمەيدۇ. شۇڭلاشقا ئۈيغۇر تىلىغا چەتتىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەر تەركىۋىدىكى "د" تەلەپپۇزدا "ت" بىلەن نوۋەتلىشىپ

ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ياد ــ ياتلىدى، ئەپەد ــ ئەبەت، زاۋۇد ــ زاۋۇت ۋ. ب. ئەمما "د" تاۋۇشى بىلەن ئاياقلاشقان بۇنىڭدەك سوزلەرگە سوزۇق تاۋۇشتىن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلانغاندا، مەزكۇر تاۋۇش ئوزىنىڭ دەسلەپكى ساپاسىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن: يادىمدا، ئەبەدىي، زاۋودى ۋ. ب.

ئەسلەتمە: ئەدەبىي تەلەپپۇزدا ۋە ئايرىم شۇبلىدە مۇرەككەپ سوزلەرنىڭ "ئىدى" يارەمچى سوزى تەركىۋىدە كەلگەن "د" تولاراق "ت" تاۋۇشى بىلەن نۇۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: بارار ئىدى ــ باراتتى، (بارىتتى)، ئالار ئىدۇق ــ ئالاتتۇق (ئالىتتۇق) ۋ. ب.

"ك" ــ تىل كەينى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش. مەزكۇر تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ كەينى قىسمى يۇمشاق تاڭلايغا قاراپ كوتىرىلىش نەتىجىسىدە توسما پەيدا بولۇپ، ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا ئۇنى يېرىپ ئوتىدۇ. "ك" تاۋۇشىنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن. مەسىلەن: كەپتەر، كەكلىك، ئىككى ۋ. ب.

"قېلىن" ۋە "ئىنچىكە" تومۇرلاردا قوللىنىلىشىغا قاراپ، "ك" تاۋۇشىنىڭ ئۈيغۇر تىلىدا ئىنچىكە ۋە قېلىن ئېيتىلىدىغان ئاھاڭلىرى بار. مەسىلەن: كەمەر ــ كامار، ئەكە ــ ئاكا، بېكە ــ بېكا. كەڭ ــ كاڭ ۋ. ب. ئايرىم ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن ئىلگىرىكى پوزىتسىيىدە (تولاراق "ش، ت، ل، م، ن، ر، ب" قاتارلىق تاۋۇشلاردىن ئىلگىرىكى پوزىتسىيىدە) كەلگەن "ك" تاۋۇشى ئوزگىرىش ياساپ، رۇس تىلىدىكى پالاتاللاشقان "X" تاۋۇشىغا ئوخشاش ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: تەلەپپۇزدا ــ كەخلىك، كوخلىدى، تەخلىماكان، بەخرى (يېزىقتا ــ كەكلىك، كوكلىدى، تەكلىماكان، بەكرى) ۋ. ب.

ئادەتتە، كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ ئىنتېرۋوكال پوزىتسىيىسىدە كەلگەن "ك" تولاراق "گ" تاۋۇشى بىلەن نۇۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ.

مەسلەن: ئوتۇك ــ ئوتۇگى، تىلەك ــ تىلىگىم، كىچىك ــ كىچىگىدىن ۋ. ب.

ئەسلەتمە: بۇنىڭدىن تاشقىرى، جەنۇبىي شىۋىلەردە "ك" تاۋۇشى سوزنىڭ باش پوزىتسىيىسىدە "چ" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئىپتىلىدۇ. مەسلەن: كىم ــ چىم، كىرىكلار ــ چىرىكلار ۋ. ب. مۇھىمكى، تاۋۇشلارنىڭ بۇنىڭدەك ئالمىشىشى ئەدەبىي تەلەپپۇزغا خاس خۇسۇسىيەت ئەمەس.

تاۋۇشلارنىڭ بۇنىڭدەك "ك // چ" شەكلىدە ئالمىشىشى تۈركى تىللار ئىچىدىن ھازىرقى ئەزەربەيجان تىلىنىڭ جەنۇبى دىئالېكتىغا قوشۇلىدىغان ئايرىم شۇبىلەر تەلەپپۇزىدا مەۋجۇت ئىكەنلىگى بايقىلىدۇ. مەسلەن: چۇچە (كوچا)، چىچىخ (كىچىك)، چەند (كەنت)، چۇمۇش (كۆمۈچ) ۋ. ب ①.

"گ" ــ تىل كەينى جارانگلىق ئۈزۈك تاۋۇش. مەزكۇر تاۋۇش "ك" تاۋۇشىدىن جارانغلىقلىغى ۋە بىرقەدەر كۈچسىز ئىپتىلىدىغانلىغى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا "گ" تاۋۇشنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن. مەسلەن: گەز، گۈڭگۈت، ئەگ ۋ. ب.

"گ" تاۋۇشى قېلىن ھەم ئىنچىكە تومۇرلاردا كېلىشىگە قاراپ، قېلىن ۋە ئىنچىكە ئاھانگلازدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ. مەسلەن: سوگەل ــ زوگال، يۈگەن ــ يۈگان، توگە ــ توگا، تەڭگە ــ تاڭگا ۋ. ب.

ئايرىم ھاللاردا "گ" تاۋۇشى ئارتىكۇلياتسىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىر بىرىگە يېقىن "ك" تاۋۇشى بىلەن ئالمىشىپ ئىپتىلىدۇ. "گ" تاۋۇشنىڭ بۇنىڭدەك ئالمىشىشى بولۇپمۇ "م، ر" تاۋۇشلىرىدىن ئىلگىرىكى پوزىتسىيىدە تولاراق بايقىلىدۇ. مەسىلەن: تۈگمە ــ تۈكمە، تۆگمەك ــ تۆكمەك، تۈگمەن ــ تۈكمەن ۋ. ب.

---

① م. ش. شىرئەلىيېۋ. «ئەزەربەيجان مىللى ئەدەبىي تىل دىئالېكتلىرىنىڭ ئاساسى توغرىسىدا»، «تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» I سان. 1958. 82ــبەت.

"ق" ــ چوڭقۇر تىل كەينى جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش. مەزكۇر تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئوپكىدىن چىققان ھاۋا كىچىك تىلنىڭ توۋەنلىشى نەتىجىسىدە تىلنىڭ ئارقا قىسمىدا پەيدا بولىدىغان توسمىنى يېرىپ ئوتىدۇ.

سوزدىكى قېلىن ۋە ئىنچىكە سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىللە قوللىنىلىشىغا قاراپ، "ق" تاۋۇشىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتىكىدىن قېلىن ۋە ئىنچىكە ئاتىلىدىغان ئاھاڭلىرى بار. مەسىلەن: قەرەل ــ قارار، قەت ــ قات، قەدىر ــ قادىر ۋ. ب. "ق" تاۋۇشىنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى، چەكلەنمىگەن. مەسىلەن: قار، باققال، قارسىلداق ۋ. ب. مەزكۇر تاۋۇش سوزنىڭ باش ۋە ئاخىرقى پوزىتسىيىلىرىدە ئېيتقىدەك چوڭ ئوزگىرىشلەرگە ئۇچرىمايدۇ دېسەمۇ بولىدۇ. ئەمما، ئارىلىق پوزىتسىيىدە، بولۇپمۇ ئۇنلۇك "م، ن، ل" ھەم جاراڭسىز "س، ت" ۋە قوش تاۋۇشلۇق "چ" تاۋۇشلىرىدىن ئىلگىرىكى پوزىتسىيىدە پارتلىغۇچى ساپاسىنى يوقىتىپ، ئوزگىرىش ياسايدۇ. مەسىلەن: ئاق ساقال ــ ئاخساقال، توقماق ــ توخماق، ئاقلىق ــ ئاخلىق، ھولۇق نان ــ ھولۇخنان، ئاق تېرەك ــ ئاختېرەك ۋ. ب. "ق" تاۋۇشى بىلەن ئاياقلاشقان كوپ بوغۇملۇق سوزلەرگە سوزۇق تاۋۇشتىن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلانغاندا، "ق" تاۋۇشى جاراڭلىق "غ" بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: قولاق ــ قولىغدا، سۇنۇق ــ سۇنۇغى، ئاياق ــ ئايىغدا ۋ. ب.

ە. سىرلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇشلار

"ۋ" ــ لەپ بىلەن چىش جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشى. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ۋ" تاۋۇشىنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى مەلۇم دەرىجىدە رۇس تىلىدىكى "B" تاۋۇشىغا ئوخشاش. مەزكۇر تاۋۇشنى ئېيتقاندا،

ئوپكىدىن چىققان تاۋۇشلۇق ھاۋانىڭ ھەممىدىن تولاراق قىسىلىپ ئوتىدىغان يېرى ئاستىنقى لەۋنىڭ (ئۇستۇنكى كۇرەك چىشلارغا يېقىنلاشقان يېرىدە پەيدا بولىدۇ. ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ بۇنىڭدەك ھالىتى نەتىجىسىدە ياسالغان تار قىستلاڭ-دىن بىر خىل سۇركىلىپ چىقىدۇ.

سوزدە "ۋ" تاۋۇشىنىڭ پوزىتسىيىسى چەكلەنگەن بولۇپ، تولاراق باش ۋە ئوتتۇرا بوغۇملار تەركىۋىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: ۋاقىت، ئاۋارە، تەۋرىنىش ۋ. ب. بۇ تاۋۇش سوزنىڭ مۇتلەق ئاخىرىدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: بىرەۋ (بىرۇ). ئىنتىھرۇوكال پوزىتسىيىدىكى "ۋ" بەزىدە جاراڭلىق "گ" بىلەن نوۋەتلىشىپ ئىپتىلىدۇ. مەسىلەن: ھاگا — ھاۋا، دوگا — دووا، ئاگال — ئاۋال ۋە باشقىلار.

ئەسلەتمە: ئادەتتە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ "ۋ // گ" شەكلىدە ئالمىشىشى كوپىنچە ئەدەبىي تەلەپپۇز نەزىرىدىن يەرلىك شىۋىلەرگە خاس خۇسۇسىيەت سۈپىتىدە قارىلىدۇ.

"ف" — لەپ بىلەن چىش جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇشنىڭ ئارتكۇلياتسىيەسى جاراڭلىق "ۋ" تاۋۇشىغا ئوخشاش دىسمۇ بولىدۇ. ئەمما ئاستىنقى لەۋ بىلەن ئۇستىنكى كۇرەك چىشلار ئارىلىغىدا پەيدا بولىدىغان يوچۇق "ۋ" تاۋۇشىنى ئىپتىقاندىكىگە قارىغاندا خېلى تار. شۇڭلاشقا ئوپكىدىن كەلگەن تاۋۇشلۇق ھاۋا ئىقمىنىڭ ئۇنىڭغا سۇركىلىپ ئوتۇشى (يەنى شاۋقۇنىنىڭ پەيدا بولۇشى) شۇنداقلا "ۋ" تاۋۇشىغا نىسبەتەن كۇچلۇك بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بۇ تاۋۇش رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەردە، شۇنداقلا خەنزۇ سوزلىرىدە تولاراق ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: فوتو تېلېگرافى، ئاتموسفېرا، فۇتس، فۇڭ ۋ. ب. بۇنىڭدەك چەتتىن كىرىپ ئوزلەشكەن

سوزلەر تەركىۋىدە ئىشلىتىلىدىغان "ف" تەلەپپۇزدا تولاراق "پ" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: پەقەت (فەقەت)، دەپتەر (دەفتەر)، پەن (فەن)، ئەپەندى (ئەفەندى) ۋ. ب.

"ز" — تىل ئالدى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش. مەزكۇر تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى ئاستىنقى چىشلارنىڭ ئۇچىدىن سەل توۋەن جايلاشقان بولۇپ، ھاۋا ئاستىنقى ۋە ئۈستۈنكى چىشلار ئارىلىغىدىكى يوچۇقتىن بىرقەدەر ئەركىن سۈركىلىپ چىقىدۇ.

"ز" تاۋۇشىنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن. باش پوزىتسىيىدە كەلگەن "ز" تولاراق ئۇيغۇر تىلىغا چەتتىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەردە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: زوق، زىق، زېھىن، زەمىن ۋ. ب. ئايرىم ھاللاردا ئىنتېرۋوكال پوزىتسىيىدە كەلگەن "ز" تاۋۇشى "ج" بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۈزۈم — ئۈجۈم، سىزاق — سىجاق ۋ. ب.

"س" — تىل ئالدى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش. ئۇيغۇر تىلىدىكى "س" تاۋۇشىنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى مەلۇم دەرىجىدە "ز" تاۋۇشىغا ئوخشاش. بۇ ئىنكىسى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئۈزۈكلۈك ئارتىكۇلياتسىيەلىك پەرقى ئاساسەن شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، "س" تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا تاۋۇشلۇق ھاۋا ئېقىمى ئۈستۈنكى كۆرەك چىشلارغا تولاراق سۈركىلىپ ئوتىدۇ. بۇ ئوز نوۋىتىدە "س" تاۋۇشىنىڭ مەركىزى "ز" تاۋۇشىغا قارىغاندا خېلى تار ئىكەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ. "س" تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدا سوزدىكى ھەممە پوزىتسىيىدە كېلىۋېرىدۇ. ئەمما، باشقا پوزىتسىيىلەرگە قارىغاندا سوز ئاخىرىدا كەم ئىشلىتىلىدۇ. باش ۋە ئارىلىق پوزىتسىيىدىكى "س" ئايرىم ھاللاردا ئارتىكۇلياتسىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىر-بىرىگە يېقىن "ش" ۋە "چ" تاۋۇشلىرى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: چاچ — ساچ، چاپسان — چاپچان، سوقۇشماق — شوقۇشماق، سىم — شىم ۋ. ب.

"ش" ــ تىل ئالدى جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش. بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئۇچى تەرەپ تاڭلايغا قاراپ تىك كوتىرىلىدۇ. نەتىجىدە ئېغىزنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا خېلى كەڭ يوچۇق ھاسىل بولىدۇ. تىلنىڭ ئومۇمى ماسسىسى سەل ئارقىغىراق داجىغان بولۇپ، تىل ئوزىنىڭ ئارقا قىسمى بىلەن يۇمشاق تاڭلايغا يېقىنلىشىدۇ. شۇنىڭ نەتىجىسىدە تىل ئۇچى بىلەن ئۇنىڭ ئارقا قىسمىدا مەزكۇر تاۋۇشقا خاس ئىككىنچى مەركەز پەيدا بولىدۇ. "ش، ژ" تاۋۇشلىرىنىڭ بەزىدە ئىككى مەركەزلىك ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىشىمۇ مانا شۇنىڭدىن.

"ش" تاۋۇشىنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن. مەسىلەن: شوق، ئاشلىق، باشلاش ۋ. ب. "ش" تاۋۇشى ئايرىم ھالاردا قوشۇمچە تەركىۋىدىكى "س" تاۋۇشىنىڭ ئەكسى تەسىراتى نەتىجىسىدە "س" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: بوشسىز ــ بوسسىز، قوشسا ــ قوسسا ۋ. ب.

"ژ" ــ تىل ئالدى جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش. ئۇيغۇر تىلىدىكى "ژ" تاۋۇشىنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى "ش" تاۋۇشىغا ئوخشاش دىنەمۇ بولىدۇ.

بۇ ئىككى تاۋۇشنىڭ ئاساسىي ئاتىكۇلياتسىيەلىك پەرقى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، "ژ" تاۋۇشىنى ئېيتقاندا پەيدا بولىدىغان مەركىزى تىل ئوتتۇرىسىنىڭ ئالدىنقى قىسمى يۇمشاق تاڭلايغا كوتىرىلگەن جايدا ياسىلىدۇ. بۇ تاۋۇشنىڭ بەزىدە يۇمشاق (ياكى پالاتاللاشقان) تاۋۇش دەپ ئاتىلىش سەۋەبى مانا شۇنىڭدىن.

تىلدىكى باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا بۇ تاۋۇش ھەممىدىن كەم ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر سوزلىرىنىڭ باش پوزىتسىيىسىدە كېلىدىغان "ژ" تولا ۋاقىتلاردا "ي" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ژىل ــ يىل، ژۇرەك ــ يۈرەك،

ژۇقۇرى ــ يۇقۇرى، ژىكنە ــ يىكنە ۋ. ب.

"ژ" تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەردە كەڭ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: ژورنال، ئىنژېنېر، شارژ ۋ. ب.

ئىنتېرۋوكال پوزىتسىيىدە كەلگەن "ژ" تەلەپپۇزدا تولاراق قوش تاۋۇشلۇق "ژ" بىلەن نوۋەتلىشىپ ئىپتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇژۇم (ئۇزۇم) ــ ئۇجۇم، غۇژمەك ــ غۇجمەك، بۇژگەك ــ بۇجەك ۋ. ب. ئايرىم ھاللاردا باش پوزىتسىيىدە كەلگەن "ژ" تاۋۇشىمۇ شۇنداقلا "ج" بىلەن نوۋەتلىشىپ ئىپتىلىدۇ. مەسىلەن: جۇرۇق ــ ژىرىق (ژۇرۇق)، جۇگۇ ــ ژۇگەر (ژۇگۇر) ۋ. ب.

"ي" ــ تىل ئوتتۇرا جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش. بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىلنىڭ ئوتتۇرا قىسمى قاتتىق تاڭلايغا قاراپ يۇقۇرى كوتىرىلىدۇ ۋە تىلنىڭ ئۇچى توۋەنكى چىشلارنىڭ ئۇچىغا سەل تېگىپ تۇرىدۇ. تىلنىڭ ئومۇمى ماسسىسى بىرقەدەر ئىلگىرى سوزۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقا قىسمى بىرئاز پەسەيگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا "ي" تاۋۇشنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنگەن. مەسىلەن: يەل، يېيىق، ئوي ۋ. ب. ئايرىم ھاللاردا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىدا ھەممىدىن قىسقا ئېيتىلىدىغان تار "ئى، ئۇ" سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن ئىلگىرىكى سوزنىڭ باش پوزىتسىيىسىدە كەلگەن "ي" تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: ئىلپىز، ئىلدام، ئىپەك، ئىلقا (ئەسلى: يىلپىز، يىلدام، يىپەك (ژىپەك)، يىلقا) ۋ. ب.

ھازىرقى ئەزەربەيجان ۋە تۈرك تىللىرىنىڭ ئايرىم شۇلىرىنى سوز قىلغاندا، سوزنىڭ مۇتلەق بېشىدا "ي" تاۋۇشنىڭ بۇنىڭدەك چۈشۈپ قېلىشى باشقا تۈركى تىللار ئىچىدىن تولاراق ئۇيغۇر تىلىغا خاس خۇسۇسىيەت دىسىمۇ بولىدۇ. ئادەتتە ئۇرغۇسىز ئارىلىق پوزىتسىيىدە (تولاراق "يت، ير" شەكلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش بىرىكـ

مىلىرىنىڭ ئالدىدا) كەلگەن "ي" تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: ئېت (ئېيت)، قۇرۇق (قۇيرۇق)، مەرەم (مەيرەم)، ئازا (ئايىر) ۋ.ب.

سوزنىڭ باش پوزىتسىيىسىدە كەلگەن "ي" بەزىدە "ش" ۋە "ھ" تاۋۇشلىرى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: يەش ــ شەش، يەشمەك ــ شەشمەك، يالاڭ ــ شالاڭ، يوتەل ــ ھوتەل، يېتىقاش ــ ھېتىقاش ۋ. ب.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، "ي" تاۋۇشى بەزىدە "ڭ" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. ئەمما تاۋۇشلارنىڭ بۇنىڭدەك ئالمىشىشى تەلەپپۇزدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: كويىنەك ــ كوڭلەك، سۇيەك ــ سوڭەك، مىيە ــ مىڭە ۋ. ب.

ئايرىم ھاللاردا، "ي" تاۋۇشى مۇرەككەپ سوزلەرنىڭ ئارىلىغىغا قىستۇرۇلۇپ ئېيتىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: بارالايمەن ــ بارالمەن، ئوتەلەيمىز ــ ئوتەلمىز، چىقالايدۇ ــ چىقالىدۇ، جەمىيەت ــ جەمئىيەت ۋ.ب.

تومۇرنىڭ قېلىن ياكى ئىنچىكە ئېيتىلىشىغا قاراپ، ئۇيغۇر تىلىدا "ي" تاۋۇشىنىڭ قېلىن ۋە ئىنچىكە ئاھاڭلىرى بار. مەسىلەن: يەر ــ يار، يەيلى ــ يايلى، مەي ــ ماي ۋ. ب.

"خ" ــ چوڭقۇر تىل كەينى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش. مەزكۇر تاۋۇشنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى مەلۇم دەرىجىدە "ق" ۋە "غ" تاۋۇشلىرىنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسىگە ئوخشاش دەسمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭ "ق" تاۋۇشىدىن ئاساسىي پەرقى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، "خ" تاۋۇشىنى ئېيتقاندا، تىلنىڭ ئارقا قىسمىدا "ق" تاۋۇشىغا ئوخشاش توسما پەيدا بولمايدۇ. شۇڭلاشقا ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا "خ" تاۋۇشىنى ئېيتقاندا، خېلى كۈچسىز ۋە قىرىلىپ چىقىدۇ. ئەمما، "خ" تاۋۇشىنىڭ ئېيتىلىش كۈچى "غ" تاۋۇشىنى ئېيتقاندىكىگە سېلىشتۇرغاندا

غاندا بىرقەدەر كۆچلۈگرەك بولىدۇ.

"خ" تاۋۇشىنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنگەن بولۇپ، تولاراق سوزنىڭ باش بوغۇمىدا، ئاندىن قالسا — ئارىلىق بوغۇمىدا كېلىدۇ. بۇ تاۋۇش تولاراق ئۇيغۇر تىلىغا چەتتىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەردە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: كولخوز، تېخنىكا، خەلق، بەخت، پۇخرا، رەخ ۋ. ب.

سوزدىكى پوزىتسىيىگە قاراپ، ئۇيغۇر تىلىدا "خ" تاۋۇشىنىڭ قېلىن ھەم ئىنچىكە ئېيتىلىدىغان ئاھاڭلىرى بار. مەسىلەن: خەمەك — خامان، خەۋەر — خالىماق ۋ. ب.

"خ" تاۋۇشى تەلەپپۇزدا تولاراق "غ" بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: خوزيىن — غوجايىن، خىش [ت] — غىش، سېغىز-خان — سېغىزغان. ئايرىم ھاللاردا "خ" تاۋۇشى شۇنداقلا "ھ" بىلەنمۇ نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: جوھەرگۈل — جۇخارگۈل، ئاھ ئۇرماق — ئاخ ئۇرماق، ئېھ — ئېخ!، ھېزمەت — خىزمەت (كىشى ئىسمى)، سەھنە — سەخنە ۋ.ب.

"غ — چوڭقۇر تىل كەينى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش. چوڭقۇر تىل كەينىدە ئېيتىلىدىغان باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلار ئىچىدىن بۇ تاۋۇش بىر-قەدەر كۆچسىز ئېيتىلىدۇ. مەزكۇر تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، كىچىك تىل تىلنىڭ ئارقا قىسمىغا قاراپ توۋەنلەپ، بۇ ئىككى ئارد-لىقتا خېلى تار يوچۇق ھاسىل قىلىدۇ. ئەمما ئۇ يوچۇق "خ" تاۋۇ-شىنى ئېيتقاندىكىگە قارىغاندا بىرئاز كەڭ. شۇڭلاشقا ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا بۇ ئارىلىقتىن تولىلا سقىلماي، سۈركىلىپ ئوتىدۇ.

"غ" تاۋۇشىنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن. ئەمما باشقا پوزىتسىيىلەرگە قارىغاندا، سوز ئاخىرىدا كەم ئۇچرايدۇ. مەسە-لەن: غاز، بۇغداي، تاغ ۋ. ب. ھەر ھالدا، تۈركى تىللارغا ئور-تاق سوزلەرنىڭ ئاخىرىدا "غ" تاۋۇشىنىڭ ھېچ ئوزگىرىشسىز

قەدىمقى شەكلىدە كېلىشى، ئۇيغۇر تىلىنى باشقا قېرىنداش تىللاردىن پەرقلەندۈرىدىغان ئاساسىي فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەردىن بىرى دىسىمۇ بولىدۇ.

تۈركى تىللار تارىخىدا سوز ئاخىرىدا ۋە ئىكىكى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىغىدا كەلگەن "غ" ھەر خىل ئۇزگىرىشلەرگە ئۇچراپ، بەزى تىللاردا باشقا ساپاغا ئىگە ئۇزۇك تاۋۇشقا ئايلىنىپ، ئۇزگىرىش ياسىغانلىغى ۋە ھەتتا بەزى تىللاردا سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەنلىگى مەلۇم. مەسىلەن:

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا①	ئۇيغۇر تىلىدا	قازاق تىلىدا	قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرىدا
تاغ	تاغ	تاۋ	توئو
باغىر	بېغىر	باۋىر	بوئور، بىئار
سوغۇق	سوغ	سۋىق	سوئوك
ئوغۇلان	ئوغۇل	ۇل	ئوئول، ئۇئۇل
ئاغىر	ئېغىر	اۋىر	ئوئور ۋ. ب

ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا سوز ئاخىرىدا كەلگەن "غ" تاۋۇشى تولاراق جارانسىز "ق" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلەشكەنلىگىنى توۋەندىكى مىسالدىن كورۇش مۇمكىن.

---

① قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلتۈرۈلگەن مىسالار پروفېسسور س.ئى. مالوۋنىڭ «قەدىمقى تۈركى يازما يادىكارلىقلىرى» (موسكۋا ـ لېنىنگراد. 1951 ـ يىل) ناملىق ئەسىرىدىن ئېلىندى.

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا
قانىغ ①	قېنىق
سارىغ	سېرىق
ئۇلاغ	ئۇلاق
قاتىغ	قېتىق، قاتتىق
دىماغ	دىماق
بالىغ	بېلىق
ئادىغ	ئېيىق ۋ. ب.

سوزگە "ق" تاۋۇشىدىن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلانغاندا "ق تاۋۇشىنىڭ ئەكسى تەسىراتى نەتىجىسىدە سوز ئاخىرىدىكى "غ" ئوزگىرىپ، "ق" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: تاغ ــ تاققا، باغ ــ باققا ۋ.ب.

قېلىن ۋە ئىنچىكە تومۇرلاردا كېلىشىگە قاراپ، ئۇيغۇر تىلىدا "غ" تاۋۇشى بەزىدە قېلىن ۋە ئادەتتىكىدىن يۇمشاق ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: غول ــ غەم، غوراز ــ غەرەز ۋ ب.

"ھ" ــ جاراڭسىز بوغۇز ئۈزۈك تاۋۇشى. بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھالقىمنىڭ (فارىنكسىنىڭ) يانلىرى ئوزئارا بىر-بىرىگە يېقىنلىشىشى نەتىجىسىدە مەزكۇر تاۋۇشقا خاس مەركەز پەيدا بولىدۇ. "ھ" تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئوپكىدىن كەلگەن تاۋۇشلۇق ھاۋا-نىڭ مولچىرى باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئېيتقاندىكىگە قارىغاندا خېلى نۇرغۇن بولىدۇ.

"ھ" تاۋۇشى باشقا تۈركى تىللاردىكىگە ئوخشاش، ئۇيغۇر تىلى-

---

① سوزلەرنىڭ ترانسكرىپتسىيسى ئوزگەرتىلىپ بېرىلدى (ت.ت.)

نىڭ لېكسىكىسىغا ئىلگىرىرەك كىرىپ ئوزلىشىپ كەتكەن ئەرەپ ۋە پارىس سوزلىرىدە تولاقوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: بەھرى، ھامان، ھەر، ناھەق، سەھرا، ھەيۋەتلىك، مەھەمەت ۋ.ب.

ئۇيغۇر تىلىدا "ھ" تاۋۇشى تولاراق ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: ئاھ!، ئېھ!، پاھ!، ئۇھ!، ئوھو!، ماھ-ماھ! ۋ.ب.

"ھ" تاۋۇشنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنگەن بولۇپ، ئۇ تولاراق سوزنىڭ بېشىدا ۋە ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. سوز ئاخىرىدىكى "ھ" تەلەپپۇزدا تولا ۋاقىتتا ئېيتىلمايدۇ. مەسىلەن: گۇنا (گۇناھ)، نىكا (نىكاھ) ۋ.ب. ئىنتېرۋوكال پوزىتسىيىدە ۋە ئۇنىلۇق ئۈزۈك تاۋۇشلار ئارىلىغىدا كەلگەن "ھ" كوپچىلىك ۋاقىتلاردا ئاجىزلىشىپ، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: شەلىك (شەھەرلىك)، مەلە (مەھەللە)، لەگ بېلىق (لەھەگ بېلىق)، تومەت (تومىمەت)، شازادىخان (شاھ-زادىخان)، نايىتى (ناھايىتى) ۋ. ب.

ئۇيغۇر تىلىدا "ھ" تولاراق "خ" ۋە "ي" تاۋۇشلىرى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ئىلايىم-ئىلاھىم، بېياۋا — بەھاۋا، سەخنە — سەھنە، مەخمۇت — مەھمۇت، مەخپىي — مەھپىي، ئاخ-ئۇخ! — ئاھ-ئۇھ، رەيخان — رېھان ① ۋ. ب.

قىپچاق ۋە ئالتاي گۇرۇپپىسىغا ياتىدىغان تۈركى تىللارغا سېلىشتۇرغاندا، "ھ" تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا خېلى كەڭ قوللىنىلىدۇ②. مەسىلەن:

---

① بۇنىڭدەك تاۋۇش ئالمىشىنى شۇنداقلا كىچىگىدىن رۇسچە ئوقۇپ، "ھ" تاۋۇشىنى ئېيتىشقا تولا ئادەتلەنمىگەن ياشلار تەلەپپۇزدا ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن: ھەم — خەم، ھەدەم — خەدەم، باھار — باخار، ھازىر — خازىر ۋ.ب.

② قارالسۇن: ك.ك. يۇداخىن «قىرغىزچە-رۇسچە لۇغەت» م، 1949.

ئۇيغۇر تىلىدا	باشقا تۈركى تىللاردا
ھەركىم	ئەركىم
ھەرە	ئارا
ھەجەپ	غاجاپ
ھېقىل	ئاقىل
ھېساپ	ئېسىپ ۋ.ب.

ئايرىم ھاللاردا "ھ" تاۋۇشى تەلەپپۇزدا ئەسلى ئۇيغۇر سوزلۇ-رىدىكە قىستۇرۇلۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ھۇشقىتماق ــ ئۇشقىتماق، ھاشقىنىن [ا] (ئاشخانا)، ھېتىقاش (يېتىرقاش)، ھاسان ـ ھۇسەن ــ ئاسان ـ ئۇسەن، ھوكۇز ــ ئوكۇز، ھوتۇم ـ توشۇك ــ ئوتۇم ـ توشۇك، ھودەك ــ ئودەك ۋ.ب①. "ھ" تاۋۇشىنىڭ سوزدە بۇنىڭدەك قىستۇ-رۇلۇپ ئېيتىلىشى، باشقا تۈركى تىللار ئىچىدىن ئاساسەن ئۇيغۇر تەلەپپۇزىغا خاس خۇسۇسىيەتلەردىن بىرى دېسىمۇ بولىدۇ②.

ئەسلەتمە: ئەرەپ گىرافىكىسىغا ئاساسلانغان ئۇيغۇر يېزىغىدا كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە بوغۇزدا ئېيتىلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلار قاتاردا ئايىن (ع) ھەل-گىسى ئىشلىتىلىپ كەلگەنلىگى مەلۇم. ئەمما پەقەت بەزى ئەرەپ سوزلىرىدە ئىشلىتىلىپ كەلگەن بۇ تاۋۇش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى يېزىغىدا ئۇز ئالدىغا ئالاھىدە قوللىنىلمايدۇ. يېزىقتا ئۇ قاتتىقلىق بەلگىسى "ء" بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: مەئنى، سۇئنى جۇرئەت، سەئنەت، مەسئۇلىيەت ۋ.ب.

B. قوش ئۇزۇك تاۋۇشلار

چ ــ تىل ئالدى جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش. بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز

---

① ئايرىم ھاللاردا "ھ" شۇنداقلا ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئارىلىغىغا قىستۇ-رۇلۇپ ئېيتىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: ساۋات ــ ساھات، تەئەللۇق ــ تەھەللۇق.

② بۇنىڭدەك ھادىسە ھازىرقى تاتار، خاكاس تىللىرىدا پەقەت باش پوزىتسىيەدىكى قىسقا تاۋۇشلار ئالدىغا قىستۇرۇلۇپ ئېيتىلىدۇ.

قىلغاندا، تىلنىڭ ئۇچى تەرەپ ئاستىنقى كۇرەك چىشلارنىڭ تېگىگە تېگىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئالدىنقى ھەم ئوتتۇرىلىق قىسمى قاتتىق تاڭلايغا قاراپ يۇقۇرى كوتىرىلىدۇ. نەتىجىدە تىلنىڭ ئارقا قىسمىدا كەڭ بوشلۇق پەيدا بولۇپ، ئوپكىدىن كەلگەن تاۋۇشلۇق ھاۋا قاتتىق تاڭلاي بىلەن تىل ئۇچى ۋە تىل ئوتتۇرىسى ئارىلىغدا ھاسىل بولغان توسما ئارقىلىق ئوتىدۇ.

"چ" تاۋۇشنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن. مەسىلەن: چەك، چاقچاق، ئاچقۇچ ۋ.ب. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ تاۋۇشنىڭ قېلىن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان ئاھاڭلىرى بار. مەسىلەن: كەچ ــ قاچ، كېكەچ ــ غۇلاچ، چېكىكە ــ چوقىقا، كومەچ ــ قوماچ، ئۇچەك ــ ئوچاق ۋ.ب.

خۇددى باشقا تۈركى تىللاردىكىگە ئوخشاش ① ئۇيغۇر تىلىدا "چ" تولاراق "ق، ك، ت، ل، م، ن" قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن ئىلگىرىكى پوزىتسىيىدە ئاجىزلىشىپ، تەلەپپۇزدا "ش" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: كەشكىچە ــ كەچكىچە، قاشتىن ــ قاچتى، ئۇشلۇق ــ ئۇچلۇق، ئاشقۇچ ــ ئاچقۇچ ۋ. ب. ئايرىم ھاللاردا، سوز ئاخىرىدىكى "چ" تاۋۇشىمۇ "ش" بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: قارىمۇش ــ قارىمۇچ (قارا بۇرۇچ)، قۇشقاش ــ قۇشقاچ، پالەش ــ پالەچ، قومۇش ــ قومۇچ، تۇگۇش ــ تۇگۇچ ۋ.ب.

ئايرىم سوزلەرنىڭ باش پوزىتسىيىسىدىكى "چ" بەزىدە ئوزبەك تىللىرىدىكىگە ئوخشاش ② "ت" ۋە "س" تاۋۇشلىرى بىلەن نوۋەتـ

---

① ن. ى دمترىيېۋ. «ئوسمانلى تۈرك تىلى دىئالېكتولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار». "قارامالىت" تىلنىڭ فونېتىكىسى. «شەرقشۇناسلار كوللېكتۋىنىڭ خاتىرىلىرى» III توم، 1928 ــ يىل. 129 ــ بەت.

② ۋ. ۋ. رېشېتوۋ. «ئوزبەك تىلى» 1 ــ قىسىم. كىرىش. فونېتىكا. تاشكەنت. 1959 ــ يىل. 242 ــ 243 ــ بەتلەر.

لىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: چىش ــ تىش، چۇشەك ــ تۇشەك، چاچ ــ ساچ، چاشقان ــ ساچقان، چاچتى ــ ساچتى ۋ.ب. بۇنىڭدىن تاشقىرى، "چ" تاۋۇشى شۇنداقلا ئۆزىدىن كېيىنكى "س" تاۋۇشنىڭ ئەكسى تەسىراتى نەتىجىسىدە "س" بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: قاسۇن ــ قاچسۇن، كۇسىز ــ كۇچسىز، ئۇس سوم ــ ئۇچ سوم، ئاساق ــ ئاچساق ۋ. ب.

"ج" ــ تىل ئالدى جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇش. مەزكۇر تاۋۇشنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى "چ" تاۋۇشىغا ئوخشاش. ئەمما "چ" تاۋۇشىغا سېلىشتۇرغاندا ئۇ بىرقەدەر كۇچسىز ئېيتىلىدۇ.

"ج" تاۋۇشىنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنگەن بولۇپ، تولاراق سوزنىڭ باش ۋە ئارىلىق پوزىتسىيىلىرىدە كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا "ج" تاۋۇشى سوز ئاخىرىدا كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: جەم، ئەجەم، غونجۇن، تاج ۋ.ب ئىنتېرۋوكال پوزىتسىيىدە ۋە ئۇنلۇك ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ياندىشىپ كەلگەندە ئاسسىملاتسىيە ئۇزگىرىشىگە ئۇچراپ، تولاراق "چ" ۋە "ش" تاۋۇشلىرى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: بىرىنجى ــ بىرىنچى، ئىشەش ــ ئىشەنجى، بالا ــ چاقا ــ بالا ــ جاقا ۋ.ب.

تىس (ц) ــ تىل ئالدى جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇش. مەزكۇر تاۋۇشنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى ئەسلى پارتلىغۇچى "ت" ۋە سىرلاڭغۇ "س" ئۈزۈك تاۋۇشلىرىدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، "تس" قوش تاۋۇشنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى بىر يەردە ياسىلىدىغان پارتلىغۇچى (دەسلەپكىسى) ۋە سىرلاڭغۇ (كېيىنكىسى) ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشقا خاس قىسىملاردىن تۇزۇلىدۇ. "تس" تاۋۇشنى ئېيتقاندا، ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا ئاكتىپ نوتۇق ئورگان (تىلنىڭ ئالدىنقى قىسمى) يۇقۇرقى كۇرەك چىشلارنىڭ ئىچى تەرىپىگە سەل تەككەندىكى ناھايىتى كۇچسىز توسمىنى يېرىپ ئوتىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوش تاۋۇش "تس" تىلىمىزغا رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەرنىڭ تولاراق باش ۋە ئارىلىق پوزىتسىيىلىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: تسگنتنېر، تسىركۇل، ستاتىستىكا، ئادمىنىستراتسىيە ۋ. ب.

P. ئۇنلۇك (سونۇر) ئۇزۇك تاۋۇشلار

"م" — لەپ بىلەن لەپ ئۇنلۇك ئۇزۇك تاۋۇشى. "م" تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، يۇمشاق تاڭلاي بىرقەدەر توۋەن ساڭگىلاپ، ئوپكىدىن كەلگەن تاۋۇشلۇق ھاۋا لەۋلەرنىڭ جىپسلىشىشى نەتىجىسىدە بۇرۇن بوشلۇغى ئارقىلىق ئوتىدۇ.

"م" تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئاكتىپ ۋە پاسسىپ نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ خىزمىتى "ب" تاۋۇشىنى ئېيتقاندىكىدىن ھېچ پەرق قىلمايدۇ دېسەمۇ بولىدۇ. ئايرىم ھاللاردا (بولۇپمۇ بۇرۇن بوشلۇغىنىڭ خىزمىتى ۋاقتىلىق ئىشتىن چىققان چاغلاردا)، "م" تاۋۇشى ئېغىز بوشلۇغىدا ئېيتىلىدىغان "ب" تاۋۇشى بىلەن ئالماشۇرۇلۇپ ئېيتىلىشى مانا شۇنىڭدىن.

ئۇنلۇك ئۇزۇك تاۋۇشلار ئادەتتە بۇرۇندا ئېيتىلىدىغان ۋە بۇرۇندا ئېيتىلمايدىغان ئۇنلۇكلەر بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى "م، ن، ڭ" ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئۇنلۇك بولۇپ ئۇزۇك تاۋۇشلار توپىنى تەشكىل قىلىدۇ. قالغان ئىككىسى — "ل" ۋە "ر"، بۇرۇندا ئېيتىلمايدىغان ئۇنلۇك تاۋۇشلار توپىغا ياتىدۇ.

"م" تاۋۇشىنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن. مەسىلەن: ماي، تاماق، دەم ۋ. ب.

ئايرىم ھاللاردا سوزنىڭ باش ۋە ئارىلىق پوزىتسىيىسىدىكى "م"

ئۇزۇنارا ئارتىكۇلياتسىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىر-بىرىگە يېقىن "ب" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: مەيرەم — بايرام، مولجال — بولجا، ئامدان — ئۇبدان ۋ. ب.

تومۇر سوزنىك قېلىن ياكى ئىنچىكە ئېيتىلىشىغا قاراپ، "م" تاۋۇشى بەزىدە ئىنچىكە ۋە قېلىن ئاھاڭلاردىن تەركىپ تاپىدۇ. مەسىلەن: ماقال — مەكتەپ، ماڭ — مەڭ، ماي — مەي، مۇرە — مورا ۋ. ب.

"ن" — تىل ئالدى ئۇنلۇك ئۈزۈك تاۋۇش. مەزكۇر تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، يۇمشاق تاڭلاينىڭ ئارقا قىسمى ۋە كىچىك تىل توۋەنلەپ، ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا بۇرۇن بوشلۇغى ئارقىلىق ئوتىدۇ.

"ن" تاۋۇشنىڭ بۇرۇن ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلىدىغانلىغىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى "د" تاۋۇشىغا ئوخشاش دىنسىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن. مەسىلەن: نەم، غۇنان، نارىن ۋ. ب.

تومۇر سوزنىڭ قېلىن ياكى ئىنچىكە ئېيتىلىشىغا قاراپ، "ن" تاۋۇشنىڭ تىلدا ئادەتتىكىدىن يۇمشاق ئېيتىلىدىغان ئاھاڭى بار. مەسىلەن: ماڭ — مەڭ، نەرى — نورى، ئۇن — ئون ۋ. ب.

ئادەتتە، جاراڭلىق "گ، غ" ۋە جاراڭسىز "ك" تاۋۇشلىرىدىن ئىلگىرىكى پوزىتسىيىدە كەلگەن "ن" ئاسسىمىلاتسىيىگە ئۇچراپ، تەلەپپۇزدا تولاراق تىل كەينىدە ئېيتىلىدىغان "ڭ" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن: تۇڭلۇك — تۇنلۇك، ماڭا، ساڭا — مەنگە، سەنگە، كۇڭگەي — كۇنگەي، رېزىڭكا — رېزىنكا ۋ. ب.

"ن" تاۋۇشى شۇنداقلا ئۆزىدىن كېيىنكى "م، ب، پ، ف" ئوخشاش ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئەكسى تەسىراتى نەتىجىسىدە "م" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: يامپاش (يان باش)، يامبۇ-

لاق (يان بۇلاق)، جامباقى (جانباقى)، چۇمپۇتمەك (چىن پۇتمەك)، كەمپۇت (كونفېت)، پەلەمپەي ــ پەلەنپەي ۋ. ب.

"ن" تاۋۇشى ئايرىم ھاللاردا "ل" تاۋۇشى بىلەنمۇ نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: كوينەك ــ كوكىلەك، كويىلەك، نېپىز ــ لېپىز، نېۋىر ــ لېۋىر ۋ. ب. بۇنىڭغا شۇنداقلا "ن" تاۋۇشىنىڭ ئوزۇندىن كېيىنكى پوزىتسىيىدە تۇرغان "ل" تاۋۇشىنىڭ ئەكسى تەسىراتى نەتىجىسىدە "ل" بولۇپ ئېيتىلىشىنمۇ قوشۇش مۇمكىن. مەسىلەن: دۇشمەلەر ــ دۇشمەنلەر، جاللىق ــ جانلىق، پىچەللىك ــ پىچەنلىك ۋ. ب.

"ڭ" ــ تىل كەينى ئۇنلۇك ئۇزۇك تاۋۇش. "ڭ" تاۋۇشىنىڭ ئارتىكۇلياتسىيەسى مەلۇم دەرىجىدە "گ" تاۋۇشىغا ئوخشاش بولىدۇ.

"ڭ" تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا كىچىك تىل بىلەن يۇمشاق تاكلاي توۋەنلىگەن بولۇپ، يۇمشاق تاكلاي تىلىنىڭ ئارقا قىسمىغا قاراق تېگىدۇ. نەتىجىدە ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا ئوچۇق تۇرغان بۇرۇن بوشلۇغى ئارقىلىق ئوتىدۇ. تىلنىڭ ئومۇمى ماسسىسى ئىلگىرى ھەركەتلىنىپ، تىل ئۇچى ئاستىنقى كۇرەك چىشلارنىڭ تېگىگە سەل تېگىدۇ.

"ڭ" تاۋۇشىنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنگەن بولۇپ، سوزنىڭ مۇتلەق بېشىدا ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن: ئاڭ، تاڭ، ھەپىرەڭ، گاڭپەن ۋ. ب. قېلىن ۋە ئىنچىكە تومۇرلاردا قوللىنىلىشىغا قاراپ، ئۇيغۇر تىلىدا "ڭ" تاۋۇشىنىڭ ئادەتتىكىدىن يۇمشاق ئېيتىلىدىغان ئاھاڭى بار. مەسىلەن: تاڭ ــ تەڭ، تاڭگا ــ تەڭگە، ئاڭلىق ــ ئەڭلىك، توڭلۇق ــ تۇڭلۇك، قولۇڭ ــ كېلىڭ ۋ. ب.

ئۇيغۇرچە تەلەپپۇزدا "ڭ" تاۋۇشى ھازىرقى ئوزبەك تىلىدىكىگە ئوخشاش قوش تاۋۇش (ng) سۈپىتىدە ئەمەس①، بەلكى ئايرىم

① ئوزبەك تىلىنىڭ قارابۇلاق شۇبىسىدە بۇ تاۋۇش "ڭ" شەكلىدە ئېيتىلىدۇ.

ئاۋۇش سۈپتىدە "ساپ" ئېيتىلىدۇ. ھەر ھالدا، ئۇزۇبەك ئاھالىسىگە خوشنا جەنۇبى شۈۋلەر ۋەكىللىرىنىڭ ئايرىم قىسمى تەلەپپۇزىدا "ك" ئاۋۇشى ئۇزۇبەك تىلىدىكىگە ئوخشاش بەزىدە "ng" بولۇپ ئېيتىلىدىغانلىغى بايقىلىدۇ. ئەمما بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزىغا خاس خۇسۇسىيەت ئەمەس. مەسىلەن: يەڭگى ــ يېڭى، يەڭگىل ــ يېنىك، ياڭگىلىۋاشتىن ــ ياڭلىۋاشتىن، قىزىلئۆڭگەچ ــ قىزىلئۆڭەچ ۋ. ب.

ئايرىم ھاللاردا "ڭ" تاۋۇشى ئارتىكۇلياتسىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىر-بىرىگە يېقىن "گ" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: ژىڭنە ــ ژىگنە. ئەمما، تاۋۇشلارنىڭ بۇ تەقلىتتە ئالمىشىشى ئەدەبىي تەلەپپۇزدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ.

تولا ۋاقىتتا "-نگ-كى" ئىگىلىك قوشۇمچىسىنىڭ ئارىلىغىدىكى "ڭ" تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ، تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: بىز ن[گ]كى، كولخوزنى[گ]كى، ئۇزەمنى[گ]كى ۋ. ب.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، جەنۇبىي شىۋە ۋەكىللىرىنىڭ تەلەپپۇزىدا خالاش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللاردىن كېيىن ئۇلىنىدىغان "-لى" (-نى) قوشۇمچىسىنىڭ ئاخىرىغا "ڭ" تاۋۇشى قىستۇرۇلۇپ ئېيتىلىدىغانلىغى مەلۇم. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	جەنۇبى شىۋىلەردە
بارايلى	بارايىنىڭ
ئالايلى	ئالايىنىڭ
ئوتەيلى	ئوتەيىنىڭ
يازايلى	يازايىنىڭ ۋ. ب.

"ل" ــ تىل ئالدى ئۇنلۇك ئۈزۈك تاۋۇش. بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچىنىڭ ئوتتۇرىلىق قىسمى بىرئاز توۋەنلەپ، ئۇنىڭ

ئۇچى تەرەپ يۇقۇرقى چىشلارنىڭ تېگىگە تېگىپ تۇرغىدەك دەرىجىدە يۇقۇرى كوتىرىلىدۇ. نەتىجىدە ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا تىل ئۇچىنىڭ ئىككى يېنىدا پەيدا بولغان يوچۇقلار ئارقىلىق ئوتىدۇ. مەزكۇر تاۋۇشنىڭ بەزىدە ئۇنلۇك يان ئۇزۇك تاۋۇش دەپ ئاتىلىش سەۋەۋەمۇ مانا شۇنىڭدىن.

"ل" تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا تاۋۇشلۇق ھاۋا باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلارغا نىسبەتەن ئېلىپ قارىغاندا ئوپكىدىن بىر-قەدەر سۇس ۋە كۇچسىزرەك چىقىدۇ.

"ل" تاۋۇشنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن.

باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ئوخشاش بۇ تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن قېلىن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان ئاھاڭلىرى بار. مەسىلەن: قالغان — كەلگەن، بولدى — بولدى، قوللار — گۇللەر، تولا — تولە ۋ. ب.

ئەسلەتمە: ئايرىم ھالاردا "ل" تاۋۇشى تومۇرنىڭ قېلىن ياكى ئىنچىكە لىگىگە قارىماستىن، ئۇزۇبەك تىلىدىكىگە ئوخشاش، بەزىدە بىر خىل قېلىن ياكى بىر خىل ئىنچىكە ئېيتىلىۋېرىدىغانلىغى بايقىلىدۇ. مەسىلەن: ئىلغان — ئىلگەن، تىلغا — تىلگە، تىلماق — تىلمەك، دوستلار — دوستلەر ۋ. ب.

"ل" تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەممىدىن "تۇراقسىز" ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن بىرى سۈپىتىدە ئاجىزلىشىپ، تەلەپپۇزدا تولا راق چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: كە[ل]، كە [ل] مىدۇق، ئا [ل] مۇ[ر]ت، ئا[ل] مىدىم، يا [ل]غان، ئې [لە] پ بە [ر] دى، قې[لە] پ، قالدى ۋ. ب.

"ل" تاۋۇشنىڭ سوز ئاخىرىدا چۈشۈپ قېلىشىنى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئول، شۇل، بۇل" شەكلىدە قوللىنىلغان ئالماشلارنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "ئۇ، شۇ، بۇ" بولۇپ ئۆزگىرىشىدىن كورۇش مۇمكىن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى "ل" تەلەپپۇزدا تولا راق مۇنۇ تۆۋەندىكى

ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ.

"ل" تاۋۇشى جەنۇبى شۇبلار ۋەكىللىرىنىڭ تەلەپپۇزىدا "ن" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: چىللايلى — چىللاينىڭ، ئوتەيلى — ئوتەينىڭ، قۇچايلى — قۇچاينىڭ، كۆكلۈم — كۆكنۈم، تۆكلۈك — تۆكنۈك، بىلەت — بىنەت ۋ. ب.

تاۋۇشلارنىڭ "ل — ن" شەكلىدە ئالمىشىشىنى تۈركى تىللار ئىچىدىن ھازىرقى ئۇزبەك تىلىنىڭ ئايرىم شۇبىلىرىدىن كورۇش مۇمكىن. مەسىلەن:

يوزەلىم، ئا يوزەلىم (گوزەلىم)!
يۇرۇڭ باغنى كېزەينۇك؛
باغىڭزغا سۇۋ تاسسا (تۇشسە)
ئودەك بولۇپ سۇزەينۇك ①

ئايرىم ھاللاردا "ل" تاۋۇشى "تىل" كەينى "ك" ۋە تىل ئالدى "د" ئۇزۇك تاۋۇشلىرى بىلەنمۇ نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. ئەمما تاۋۇشلارنىڭ بۇنىڭدەك ئالمىشىشلىرى ئەدەبىي تىلدا كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: سولاياق — سوك ئاياق، سولخاي — سوڭخاي، تالىنغان — تاڭلىغان، يېقىنلىدى — يېقىندىدى، قوملىدى — قومدىدى، قوللاش — قولداش، شەللەم — شەلدەم (ئەسلى شەبنەم) ۋ. ب.

"ر" — تىل ئالدى تىترەك ئۇزۇك تاۋۇش. بۇ تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغانىدا، تىلنىڭ ئالدىنقى قىسمى بىرئاز ئىلگىرى كوتىرىلىدۇ. "ر" تاۋۇشى ئوپكىدىن كەلگەن ھاۋا بىردە قاتتىق تاڭلاينىڭ ئالدىنقى قىسمىغا تېگىپ، بىردە ئۇنىڭدىن چېكىنىپ ھەركەتلىنىۋاتقان تىل

---

① ك. ك. يۇداخىن «قارا بۇلاق شۇبىسىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى». توپلام «ۋ. ۋ. بار تولدۇ» تاشكەنت. 1927 - يىل. 417-بەت. (ترانسكرىپسىيىسى ئۇزگەرتىپ بەردۇق ت. ت).

ئۇچىنى تىترىتىپ ئوتۇشى نەتىجىسىدە ياسىلىدۇ. ئوپكىدىن كەلگەن تاۋۇشلۇق ھاۋا باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلارغا قارىغاندا "ر" تاۋۇشىنى ئىپتىقاندا بىرقەدەر كۇچسىز بولىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ تاۋۇش تەلەپپۇزدا خېلى كۇچلۇك دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ، تولا ۋاقىتلاردا ئىپتىلماي چۇشۇپ قالىدۇ. مەسىلەن: با[ر]دى، يا[ر]غاق، ئە[ر]گىز سۇ، بۇ[ر]غاق، تا[ر]ۋۇز، شە[ر]لىك ۋ. ب.

"ر" تاۋۇشنىڭ سوزدىكى پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن. مەسىلەن: راسا، قورۇقلار ۋ. ب. ئۇيغۇر تىلىدا "ر" باشقا پوزىتسىيىلەرگە قارىغاندا سوزنىڭ مۇتلەق بېشىدا كەمرەك قوللىنىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا سوز بېشىدا كەلگەن "ر" تاۋۇشى ھازىرقى قازاق، قىرغىز، نوغاي، تاتار ۋ. ب. تۇركى تىللاردىكىگە ئوخشاش ئالدىدىن بىرەر سوزۇق تاۋۇش قىستۇرۇلۇپ ئېيتىلىشىنى تەلەپ قىلمايدۇ. مەسىلەن: قازاقچە ۋە قىرغىزچە تەلەپپۇزدا ــ راس، زاقسىمەت، رول (ئۇيغۇرچە ــ راست، رەخمەت، رول) ۋ. ب. ئايرىم ھاللاردا "ر" تاۋۇشى "ي" بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. ئادەتتە، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بۇنىڭدەك ئالمىشىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يەرلىك خۇسۇسىيەتلىرى نەزىرىدىن قارىلىدۇ. مەسىلەن: پەر ــ پەي، بىر ــ بىي، ئارغى ــ ئايغىر، قارىياغاچ ــ قاييياغاچ، ئوقۇيىتتى ــ ئوقار ئىدى ۋ. ب. بۇنىڭدىن تاشقىرى، جەنۇبىي شۇبىلەردە كوپلۇك قوشۇمچىسىنىڭ ئاخىرىدىكى "ر" بەزىدە "ن" تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: بارامسىلەر ــ بارامسىلەن، ئەسىلەۋاتامسىلەر ــ ئەسىلەۋاتامسىلەن ۋ. ب.

۷. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى

(سىنگارمونىزم)①

ئۇيغۇر تىلى ئۇزۇنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك تۈزۈمىدە تۈركى تىللارغا خاس يېپىشقاقلىق ۋە ئاھاڭداشلىق ھادىسىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

سىنگارمونىزم ياكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى تىلدىكى تاۋۇشلارنىڭ مەلۇم بىر قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا بىر بىرىگە ئۇيغۇنلىشىپ، ئۇ تاۋۇشلارنىڭ ئارتىكۇلياتسىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىر-بىرىگە تولۇق مۇۋاپىق كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، سىنگارمونىزم قانۇنى سوز تەركىۋىدىكى ھەممە تاۋۇشلارنىڭ ئاكۇستىكا-ئارتىكۇلياتسىيە لىنىك بەلگىلىرى بىر-بىرىگە يېقىن ۋە ئاھاڭداش بولۇپ كېلىشىگە ئاساسلىنىدىغان ھادىسە.

تۈركى تىللارنى باشقا سىستېمىغا ياتىدىغان تىللاردىن كەسكىن پەرقلەندۈرىدىغان مانا مۇشۇ سىنگارمونىزم قانۇنى تومۇر ياكى ئاساسقا سوز ياسىغۇچى ۋە سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ مەلۇم بىر تەرتىپ بىلەن بىر-بىرىگە ئۇيغۇنلىشىپ ئۇلۇنۇشى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ.

يېپىشقاقلىق ئۇسۇلى ئاساسىدا قۇشۇمچىلارنىڭ توغرىدىن-توغرا تومۇر ياكى ئاساسقا بۇنىڭدەك مەلۇم بىر تەرتىپ بىلەن ئۇلۇنۇشى، ساپا جەھەتتىن ھەر خىل تاۋۇشلارنىڭ بىر-بىرىگە ماسلىشىپ، ئۇلار-

---

① سىنگارمونىزم گرېكچە syn (بىلە) ۋە harmonia (باغلىنىش، ئاھاڭداش) سوزلىرىدىن ئېلىنغان.

نىڭ بىر-بىرىگە تولۇق ئاھاڭداش بولۇپ كېلىشى تەلەپپۇزدىن پەيدا بولغان تىلدىكى ئاسسىمىلاتسىيە قانۇنىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. چۈنكى سوزنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈمى بىر-بىرىگە ئورگانىكىلىق هالدا جىپسلاشقان پۈتكۈل سوز ئېلېمېنتلىرى (مورفېمىلار) تەركىۋىدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار پەقەت ئوزئارا شەرتداش ۋە بىر-بىرىگە بېقىندا بولۇپ كەلگەن شارائىتتىلا تىلنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈمىدىكى دىئالېكتىكىلىق بىرلىكنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. شۇڭلاشقا سوزۇق تاۋۇشلار سىنگارمونىزمى تىلدا پەقەت بىر تاۋۇشنى ئىككىنچى بىر تاۋۇشقا تىركەپ، ئۇلارنى ئوزئارا باغلاشتۇرىدىغان ۋاستە بولۇپلا قويمايدۇ. ئۇ شۇنداقلا، سوز تەركىۋىدىكى ئايرىم مورفېمىلارنىمۇ ئوزئارا باغلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى سوز شەكلىدە بىرىكتۈرىدىغان هادىسىدۇر.

هەقىقىتىدە، سوز تەركىۋىدىكى پۈتكۈل مورفېمىلارنىڭ هەمىشە بىر-بىرى بىلەن جىپسلىشىپ، ئوزئارا ئۆيغۇنلىشىپ كېلىشى تەلەپپۇزدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن سىنگارمونىزىم، سوزدىكى مورفېمىلارنىڭ (شۇنداقلا ئومۇمەن پۈتكۈل سوزنىڭ) مەنە جەھەتتىن مەلۇم دەرىجىدە مۇستەقىل بولۇپ، بىر پۈتۈن فونېتىكىلىق بىرلىك سوپىتىدە تۇرۇلۇشىگە قولايلىق زېمىن تەييارلاپ بېرىدۇ. سىنگارمونىزىم نەزىرىدىن ئېلىپ قارىغاندا هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار چوڭ ئىككى توپقا بولۇنىدۇ.

تىلدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئىنچىكە (تاڭلاي ئالدى) ۋە قېلىن (تاڭلاي كەينى) بولۇپ ئوزئارا ئىككىگە بولۇنۇشى ئاساسدا ئۇ تاۋۇشلار تاڭلاي سىنگارمونىزمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تىلدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلەشكەن ۋە لەۋلەشمىگەن بولۇپ ئوزئارا ئىككىگە بولۇنۇشى ئاساسدا ئۇ تاۋۇشلار لەپ سىنگارمونىزمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

11. تاكلاي سنگارمونىزمى

تاكلاي سنگارمونىزمى تىلدىكى هەممە سوزۇق تاۋۇشلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەكسىچە، لەپ سنگارمونىزمنىڭ دائىرىسى پەقەت تىلدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا چەكلىنىدۇ. تاكلاي ۋە لەپ سنگارمونىزمنىڭ تىلدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى بۇنىڭدەك ئوز ئىچىگە ئېلىش دەرىجىسىنىڭ بىر خىل ئەمەسلىگىگە قاراپ، ئۇلارنىڭ بىرسى ئىككىنچىسىگە بېقىنىدۇ دىگەن نەتىجىنى چىقارغىلى بولمايدۇ. ئۇنداق بولغىنى، لەپ سنگارمۇنىزمىمۇ خۇدى تاكلاي سنگارمونىزمىغا ئوخشاش تۇركى تىللار تارىخىدا ئەزەلدىن بېرى كېلىۋاتقان ئەڭ قەدىمىي ھادىسىلەردىن بىرى بولۇپ سانىلىدۇ.

تۇركى تىللارنىڭ فونېتىكىلىق تۇزۇمىدە قەدىمدىن مەۋجۇت بۇ ئىككى خىل فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ ھەر قايسىسى تىلدا ئوز ئالدىغا ئايرىم قانۇنىيەتلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى ھادىسە تىلدا ئوزئارا قوللىنىلىدىغان ئاپتونوم ھادىسىلەر ئەمەس. ئەكسىچە، بۇ ئىككى فونېتىكىلىق قانۇن تۇركى تىللاردا ئومۇمى تاكلاي-لەپ سنگارمونىزمىنى بارلىققا كەلتۇرىدىغان بىر پۈتۈن ھادىسىدۇر.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاكلاي ۋە لەپ سنگارمونىزمى پۈتكۈل تۇركى تىللارغا ئورتاق ئومۇمى خۇسۇسىيەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تارىلىش دائىرىسى بۇ تىللارنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىدىرىغا قاراپ ھەر تىلدا ھەر خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

سنگارمونىزم ساھەسىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بايقىلىدىغان ئاساسىي خۇسۇسىيەتلەر توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، تاكلاي سنگارمونىزمى نەزىرىدىن ئېلىپ قارىغاندا

سوزۇق تاۋۇشلار تۈركى تىللاردا قېلىن ۋە ئىنچىكە سوزۇق تاۋۇشلار بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بۇنىڭدەك قېلىن ۋە ئىنچىكە تۈرلىرىدىن تاشقىرى، تاكلاي سىنگارمونىزمىغا نىسبەتەن تىلدا ئارتىلىق ئورۇن ئىگىلەيدىغان شۇنداقلا خالىس سوزۇق تاۋۇشلار بار. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تاكلاي سىنگارمونىزمى نەزىرىدىن قېلىن، ئىنچىكە ۋە سۇس دەپ ئۈچكە بولۇنىدۇ. بۇ ئۈچ توپقا ياتىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار مونۇلار:

قېلىن سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئا، ئو، ئۇ؛

ئىنچىكە سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئە، ئۆ، ئۈ؛

سۇس سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئى، ئې.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قېلىن، ئىنچىكە بولۇپ جۈپ-جۈپى بىلەن بولۇ نىدىغان ئا ــ ئە، ئو ــ ئۆ، ئۇ ــ ئۈ ئوخشاش سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەكسىچە تىلىمىزدىكى ئې ۋە ئى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سىنگارمونىكلىق (يەنى قېلىن-ئىنچىكە) تەڭدىشى يوق، جورىسىز سوزۇق تاۋۇشلاردۇر.

تاكلاي سىنگارمونىزمى ساھەسىدە بايقىلىدىغان ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئايرىم خۇسۇسىيەتلەر تولاراق مانا مۇشۇ جورىسىز سوزۇق تاۋۇشلارغا باغلىق گەۋدىلىنىدۇ.

ئويغۇر تىلىدىكى سۇس "ئې" ۋە "ئى" سوزۇق تاۋۇشلىرىنى قوشمىغاندا، تاكلاي سىنگارمونىزمى ئەسلى ئۇيغۇر سوزلىرى تەركىۋىدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بىر خىل قېلىن ياكى بىر خىل ئىنچىكە بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تاكلاي سىنگارمونىزمى نەزىرىدىن قېلىن ۋە ئىنچىكە دەپ ئىككىگە بولۇنۇشى ئاساسىدا ئىنچىكە سوزدە تىلىنىڭ ئىلگىرى ھەركەتلىنىشى بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئىنچىكە سوزۇق تاۋۇشلار (ئە، ئۆ، ئۈ) ۋە قېلىن سوزدە

تىلىنىڭ ئارقا قىسمى بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان قېلىن سوزۇق تاۋۇشلار (ئا، ئو، ئۇ) قاتتىشىدۇ. شۇنداقلا بۇنىڭدەك قېلىن ۋە ئىنچىكە سوزلەر تەركىۋىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارمۇ ھەر خىل بولىدۇ: ئىنچىكە سوزلەردە "ك، گ" ۋە قېلىن سوزلەردە "ق، غ، خ" ئوخشاش ئۇزۇك تاۋۇشلار قاتنىشىدۇ. مەسىلەن: "تاغ، توق، تۇغ" ۋە "تەگ، تۆك، تۈگ" ۋ. ب.

ئەسلەتمە: بۇ ئومۇمى قائىدىگە تىلىمىزغا كېيىنكى بىر دەۋرلەردە ئەرەپ، ئىران، خەنزۇ ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن كىرىپ ئوزلەشكەن ئايرىم سوزلەر بېقىنمايدۇ. مەسىلەن: قەدىر، كوداك، گوتۇ، خەت، كان، گاڭپەن، كاتىپ، گۇدوك، كولخوز ۋ. ب.

بۇنىڭغا شۇنداقلا قېلىن ــ ئىنچىكە ئېيتىلىدىغان بەزى ئۇيغۇر سوزلىرىنمۇ ياتقۇزۇش مۇمكىن. مەسىلەن: ئالتە، بارچە ۋ. ب.

تومۇرنىڭ بۇنىڭدەك ئىنچىكە ۋە قېلىن بولۇپ بولۇنۇشى ئاساسىدا سوز ئاخىرىغا ئۇلىنىدىغان ھەر خىل قوشۇمچىلارمۇ شۇنداقلا قېلىن، ئىنچىكە بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ. بۇنىڭغا "ــلار/ــلەر، ــدا/ــدە، (ــتا/ــتە)، ــقا/ــكە (ــغا/ــگە)" ۋە قېلىن ــ ئىنچىكە ۋاريانتلىرى بار شۇنداقلا باشقا قوشۇمچىلارنى ياتقۇزۇش مۇمكىن.

مەسىلەن: قولدا ــ كولدە، ئۇتۇقلارغا ــ ئوتۇكلەرگە، ئالغان ــ يەرگەن، قۇچماس ــ كوچمەس ۋ. ب.

تاكلاي سىنگارمونىزمى نەزىرىدىن ئېلىپ قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوللىنىلىشى سوزدە بىر خىل ئەمەس. مانا مۇشۇ ئاساستا ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار:

a) سوزدە پوزىتسىيىسى چەكلەنمىگەن (يەنى تومۇر ۋە قوشۇمچىلاردا بىرەك ئىشلىتىلىدىغان) سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئا، ئە، ئۇ، ئۇ، ئى؛

b) سوزدە پوزىتسىيىسى چەكلەنگەن (يەنى پەقەت تومۇر

سوزدىلا ئىشلىتىلىپ، قوشۇمچىلار تەركىۋىدە ئىشلىتىلمەيدىغان) سوزۇق تاۋۇشلار ــ ئو، ئۆ، ئې بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا تاكلاي سىنگارمونىزمىغا بەقىنمايدىغان نۇرغۇنلىغان سوز ياسىغۇچى ۋە سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بار. ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇنىڭدەك بىر قېلىپقا چۈشۈپ، مۇستەھكەملەشكەن قوشۇمچىلار تومۇرنىك قېلىن ياكى ئىنچىكىلىگىگە قارىماستىن، پەقەت بىرلا شەكىلدە ــ ياكى بىر خىل قېلىن، ياكى بىر خىل ئىنچىكە شەكىلدە ئۇلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پەقەت بىرلا شەكىلدە قوللىنىلىدىغان قوشۇمچە ۋە ئۇلانمىلار ئاساسەن مونۇلار:

كېلىش قوشۇمچىلىرى: ــنىڭ، ــنى، ــدىن (ــتىن). مەسىلەن: "ئازنى دەپ، كوپىتىن قورۇق قاپىتۇ". (ماقال.) "كوپ ياشىغاندىن سورىما، كوپىنى كورگەندىن سورا". (ماقال.) "ئاتاڭنىڭ ئوغلى بولغىچە، ۋەتەنىڭ ئوغلى بول". (ماقال.)

ئىگىلىك قوشۇمچىلىرى: ــىڭىز، ــئى (ــسى، ــيى، ــرى)، ــمىز. مەسىلەن: بۇ ھال بىلەن قانداق يۈگەردىڭىز، جېنىڭىزغا يوقمۇ رەھىمىڭىز. (ئى. س) سايىتىنىڭ ئويىسى ــ ياخشى ئوقۇش. ساۋۇتنىڭ ئويى مەشەدە. ۋەتىنىمىز ــ ئانىمىز.

توۋەندىكى سوز ياسىغۇچى ۋە سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار: ــلار ــ تەگمەكلار، قويۇكلار، ئۈزمەكمۇ سىلەرنىڭ ئويۇكلار؟ (ئو. م.)

ــنىكى ــ

مەن خاماندا تۇغۇلدۇم،
ئاتامنىكى ئەمەس، باينىكى...
مەن ئېتىزدا ئوستۇم،
ئۇزەمنىڭ ئەمەس، ئەلنىكى. (ئو. م.)

ــسىز ــ "سۇسىز يەر بولماس، ۋەتەنسىز ئەر". (ماقال.)؛

-دىكى — خۇمداندىكى ئىگىز، سېرىق ياردىكى قۇشلار چىرىلداشىپ بىزنى قارشى ئالاتتى. (ئو. م.)؛

-(ي) لى — بارايلى دىمەپمىدۇق، كېلەيلى دىمەپمىدۇق. (فولك.)؛

-دىغان — باردىغان - كېلىدىغان كىشىلەر نۇرغۇن؛

-مەن — ياتسام تۇرالمايمەن دەپ قورقمەن. (م. ش.).

-سۇن — ۋەتىنىمىز تېخىمۇ گۈلگە پۈركەنسۇن؛

-لەن — ئۇچىلەن، ئالتەيلەن.

-دۇر — "كىشى كۆركى يۈزدۇر، يۈزنىڭ كۆركى كوزدۇر". (فولك)؛

-دى — ئۇ يېزىغا باردى ۋە كوپ - كوك مايسا ئاشلىقلارنى كوردى؛

-چى — "قازاننىڭ گۈۋاچىسى چومۇچ". (ماقال) "ئەلچىگە ئولۇم يوق". (ماقال)؛

-(ئى) نچى — ئالتىنچى، بەشىنچى، ئونىنچى؛

-سىن، -ست — يوقسىندى، ئېغىرسىندى، كەمستىمدى، تەڭستىمدى؛

-(ئى) مىش، -(ئى)دى، -(ئى)كەن - بارغىدەكمىش، كور - گىدەكمىش، ئالاتتى، ئوتەتتى، باردىمكىن، كوردىمكىن.

چەتتىن كىرىپ ئوزلەشكەن توۋەندىكى قوشۇمچىلار: -ئىست، -مك، -مزىم، -مي (-ۋي)، -ئېۋ، -ئېۋا، -ئۇۋ، -ئۇۋا، -ئاتور، -تور، -لوگ، -كەش، شۇناس، -دار، -ۋاز، -خور، -مەن، -پەز، -ستان، -خانا، -زار، -دان، -كار ۋ. ب.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەممە ئۇلانمىلار: -كى، -زە، -مۇ، -ما، -غۇ (-قۇ)، -چۇ، -ئاق، -لا، -دە، -دۇ.

12. لەپ سىنگارمونىزمى

لەپ سىنگارمۇنىزمىنىڭ تاللاي سىنگارمونىزمىدىن ئاساسىي پەرقى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئەگەر تاللاي سىنگارمونىزمى سوزدىكى ھەممە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ پەقەت قېلىن ھەم ئىنچىكىلىگىگە ئاساسلىنىدىغان بولسا، لەپ سىنگارمونىزمى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلەشكەن ۋە لەۋلەشمىگەنلىك بەلگىلىرىگە ئاساسلىنىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەپ سىنگارمونىزمى تومۇردىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا قوشۇمچىلار تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇيغۇنلىشىپ كېلىشى ئاساسىدا يۈز بېرىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەپ سىنگارمونىزمىغا بىر بوغۇملۇق سوزلەردىن كېيىن ئۇلىنىدىغان قوشۇمچە تەركىۋىدىكى لەۋلەشمىگەن تار "ئى" سوزۇق تاۋۇشلا خېلى ئىزچىل بېقىندۇ. لەپ سىنگارمونىزمىغا بېقىنىدىغان قوشۇمچە تەركىۋىدىكى مانا مۇشۇ "ئى" تاۋۇشى تومۇردىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشنىڭ قېلىن ياكى ئىنچىكىلىگىگە قاراپ قېلىن ئېيتىلىدىغان تومۇردىن كېيىن "ئۇ" ۋە ئىنچىكە ئېيتىلىدىغان تومۇردىن كېيىن ئۈ شەكلىدە لەۋلىشىدۇ. مەسىلەن:

قور ـ ىق ـــ قورۇق	ئۈچ ـ ىم ـــ ئۈچۈم
ئوت ـ ىن ـــ ئوتۇن	پۈچ ـ ىق ـــ پۈچۈق
ئۆي ـ ىق ـــ ئويۇق	تۈر ـ لىك ـــ تۈرلۈك
كوپ ـ ىك ـــ كوۋۇك	كۈن ـ لىك ـــ كۈنلۈك
كوز ـ لىك ـــ كوزلۇك	كۈچ ـ لىك ـــ كۈچلۈك ۋ.ب.

ئۇيغۇر تىلىدىكى لەۋلەشكەن كەڭ ئو، ئۆ سوزۇق تاۋۇشلىرى ئەسلى ئۇيغۇر سوزلىرىنىڭ پەقەت دەسلەپكى بوغۇمىدىلا كېلىدىغانلىغى ئۈچۈن، تەركىۋىدە ئو، ئۆ سوزۇق تاۋۇشلىرى بار بىر بوغۇم-

لۇق تومۇردىن كېيىن تەركىۋىده لەۋلەشكەن تار ئۇ، ئۇ سوزۇق تاۋۇشلىرى بار قوشۇمچه ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: ئوتۇن، بورۇم، تورلۇق، گۈرلۈك ۋ. ب.

ئەسلەتمە: بۇ قائىدىنى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر بوغۇملۇق هەمه سوزلەرگه ئوخشاش قوللانغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، بىر بوغۇملۇق سوزلەردىن كېيىنكى لەپ سىنگارمونىزمى بەزىده مەلۇم بىر شەۋه دائىرىسىدىمۇ تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن، ئەدەبىي تىلدا: "قولۇم، كوزۇم" ۋه بۇنىڭ ئەكسىچه — "ئوزەم، كۆتەش" بولسا، جەنۇبى شۇبلەردە: "قولام، كوزەم" ۋه ئۇنىڭ ئەكسىچه — "ئوزۇم، كوتۇش" بولۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

لەپ سىنگارمونىزمى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدىغان ئايرىم پاكىتلارنى هىساپقا ئالمىغاندا، تەركىۋىده "ئى" تاۋۇشى بار قوشۇمچه ئۇلانغان بىر بوغۇملۇق سوزلەر هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بۇ قانۇنغا باشقا تۈركى تىللارغا سېلىشتۇرغاندا خېلى ئىزچىل ئىقتىدارسىز بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر تىلىدا	قازاق تىلىدا	ئۇزبەك تىلىدا
كۆچلۈك	كۇشتى	كۆچلى
كومۇك	كومىك	كۆمىك
كوۋۇك	كوبىك	كۆپىك
تولۇق	تولىق	تۇلىق
قولۇم	قولىم	قۇلىم
ئوستۇك	ئوستىك	ئۇستىك
ئوتلۇق	ئوتتى	ئۇتلى
قوشۇپ	قوسىپ	قۇشىپ
قوزۇق	قازىق	قوزىق
قوشۇل	قوسىل	قۇشىل
ئوتكۇر	ئوتكىر	ئۇتكىر ۋ. پ.

كورۇڭاتسىزكى، ھازىرقى قازاق، ئۇزبەك تىللىرىدا لەپ سىنگارمونىزىمى تولا كۆچلۈك ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدىغان ئىككى بوغۇملۇق سوزلەر ئۇيغۇر تىلىدا بۇ قانۇنغا خىلى ئىزچىل بويسۇنىدۇ. ھەر ھالدا، مەزكۇر قانۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەپ سىنگارمونىزىمى ناھايىتى كۆچلۈك ھازىرقى قىرغىز، ئالتاي تىللىرىغا سېلىشتۇرغاندا ئۇيغۇر تىلىدا ئېيتقاندەك چوڭ كۆچكە ئىگە ئەمەس.

بۇنى توۋەندىكى مىسالدىن ئېنىق كورۇش مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇيغۇر تىلىدا	قىرغىز تىلىدا	ئالتاي تىلىدا
چولپان	چولپون	چولمون
ئوچاق	ئوچوق	ئوچوق
بوران	بوروئون	بوروگون
ئودەك	ئوردوك	өртөк
توۋەن	تومون	төмөн
بورى	بورۇ	бөрү
يۇرەك	ژۇرۇك	дьүрөк
تۇلكە	تۇلكۇ	түлкү ۋ.ب.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا لەپ سىگارمونىزىمىنىڭ تەرەققىيات تەسىراتىغا ئاساسەن توۋەندىكى قوشۇمچىلار خىلى ئىزچىل بويسۇنىدۇ.

ئەسلەتمە: يۇقۇرىدا بىز تاتلاي سىنگارمونىزىمىغا نسبەتەن كورسىتىپ ئوتكەن جورىسىز قوشۇمچىلار كوپىنچە لەپ سىنگارمونىزىمىدىمۇ خالىس ئۇرۇن ئىگىلەيدۇ.

1. تەركىۋىدە بىرەر لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بار بىر بوغۇملۇق ئىسىملار ئاخىرىغا ئۇلىنىدىغان 1-2-شەخس ئىگىلىك قوشۇم-

چىلىرى. مەسىلەن:

I شەخس	II شەخس
ئوتـۇم	ئوتـۇڭ
كۆلـۇم	كولـۇڭ
ئۇزۇم	ئۇزۇڭ
كۇچـۇم	كۇچـۇڭ ۋ. ب.

. پېئىل ئاساسىغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار:

2. II شەخس بۇيرۇق پېئىللارنىڭ سىپايە تۈرى. مەسىلەن: قۇچـۇڭ، ئويـۇڭ، بۆلـۇڭ، ئۇزۇڭ، كۇلـۇڭ ۋ. ب.

3. بولۇشلۇق پېئىللارنىڭ I، II، ۋە III شەخس قوشۇمچىلىرى. مەسىلەن: بولـدۇم — بولـدۇڭ — بولـدۇق، كۇر ـ دۇم — كور ـ دۇڭ — كور ـ دۇق، كۇتـتۇم — كۇتـتۇڭ — كۇتـتۇق ئۇچـتۇم — ئۇچـتۇڭ — ئۇچـتۇق ۋ. ب.

4. ھال پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلار. مەسىلەن: قوشـۇپ، تۇر ـ ۇپ، بۇز ـ ۇپ، كور ـ ۇپ، كۇتـۇپ، كۇلـۇپ ۋ. ب.

5. پېئىللارنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار. مەسىلەن: ئويـۇش، كۇلـۇش، تۇتـۇش، كۇتـۇش، بۆلـۇش، قۇيـۇش ۋ. ب.

6. پېئىللارنىڭ ئۆزگە ۋە ئۆزلۈك دەرىجىسىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار. مەسىلەن: قوشـۇل، ئۇر ـ ۇل، توكـۇل، بۆلـۇن، كوچـۇل، تۇز ـ ۇل ۋ. ب.

7. پېئىللارنىڭ مەجبۇر دەرىجىسىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار. مەسىلەن: ئويـدۇر، تولـدۇر، ئۇتـتۇر، كويـدۇر، بۆسـتۇر، ئۇزدۇر ۋ. ب.

8. پېئىللارنىڭ مەجھۇل دەرىجىسىنى ياسىغۇچى "ـ غۇز، ـ قۇز،

(ـگۇز، ـكۇز)" قوشۇمچىلىرى. مەسىلەن: ئويغۇز، كور ـ گۇز، كۇتـ كۇز، تۇتـقۇز ۋ. ب.

9. ياردەمچى پېئىللار بىلەن كېلىپ، خالاش مەنىسىدە ئېيتىلىدىغان پېئىل شەكىللىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار. مەسىلەن: ئويـ غۇم ـــ ئويـغۇك، ئويـغىسى، قويـغۇم ـــ قويـغۇك ـــ قويـغۇسى، كور ـ گۇم ـــ كور ـ گۇك ـــ كور ـ گۇسى، كۇتـكۇم ـــ كۇتـكۇك ـــ كۇتـكۇسى ۋ. ب.

10. سوز ياسىغۇچى "ـلۇق (ـلۈك)" قوشۇمچىلىرى. مەسىلەن: بوشـلۇق، ئۇنـلۇك، كۆلـلۈك، كۆز ـ لۈك، ئۇز ـ لۇق ۋ. ب.

لەپ سىنگارمونىزىمغا بېقىنىدىغان يۇقۇرىدىكى شەكىللەرگە لەۋـلەشكەن ۋارىيانتى بار قوشۇمچىلار ئۇلانغان شارائىتتا لەپ سىنگارمۇـنىزىمى كوپ بوغۇملۇق سوزلەردە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەسـىلەن: تۇتۇشتۇق، تونۇشقۇم، قوشۇلدۇم، تولدۇرۇش، يۇيۇندۇرۇش، ئۇبۇشتۇرۇشۇپ ۋ. ب.

ئۇيغۇر تىلىدا لەپ سىنگارمونىزىمىغا پەقەت قوشۇمچە تەركـىۋىدىكى تار"ئى" تاۋۇشلا ئەمەس، شۇنىڭدىلا كەڭ "ئا، ئە" تاۋۇشـلىرىمۇ تەلەپپۇزدا خېلى ئىزچىل بېقىنىدۇ.

بۇنى بىز ئاساسەن توۋەندىكى شارائىتلاردا كۆرىمىز.

پېئىللارنىڭ ئوملۇك دەرىجىسىنى ياسىغۇچى لەۋلەشمىگەن "ـ (لا)ش، ـ(لە)ش" قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن ئۇلىنىدىغان ھەرىكەت نامىنىڭ "ـ ئۇش، ـ ئۈش" قوشۇمچىلىرى. مەسىلەن: سوزلەش ـــ سوزلۇشۇش، ئوتاش ـــ ئوتۇشۇش، ئويلاش ـــ ئويلۇشۇش ۋ. ب.؛ ئوملۇك دەرىجە ياسىغۇچى يۇقۇرىدىكى قوشۇمچىلاردىن كېيىن ئۇلىنىدىغان ھال پېئىل ياسىغۇچى "ـ ئۇپ، ـ ئۈپ" قوشۇمچىـلىرى. مەسىلەن: ئويلاش ـــ ئويلۇشۇپ، بۇلاش ـــ بۇلۇشۇپ، كۈچەش ـــ كۈچۇشۇپ ۋ. ب.

تومۇردا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشى بار II شەخس بۇيرۇق پېئىللار ئاخىرىغا ئۇلىنىپ نا ئېنىق شەكىل ياسىغۇچى "ـماق، ـمەك" قوشۇمچىلىرى ئالدىدىن كەلگەن "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى لەۋلىشىدۇ. مەسىلەن: سوزلە ـ سوزلۇمەك، سورا ـ سورۇماق، ئورلە ـ ئورلۇمەك، ئۇخلا ـ ئۇخلۇماق. بۇلاردىن تاشقىرى، II شەخس بويرۇق پېئىللار ئاخىرىغا ئۇلىنىدىغان مونۇ توۋەندىكى قوشۇمچىلار تەلەپپۇزدا لەۋلىشىدۇ: "ـغان" قوشۇمچىسى. مەسىلەن: سورا ـ سورۇغان، سوزلە ـ سوزلۇگەن، سۇگا ـ سۇگۇغان؛ "ـغۇسى ـ گۇسى" قوشۇمچىلىرى. مەسىلەن: ئويلا ـ ئويلۇغۇسى، سوزلە ـ سوزلۇگۇسى؛ "ـدۇم، ـدۇك، ـدۇق" قوشۇمچىلىرى. مەسىلەن: ئوينا ـ ئوينۇدۇم، تۇلە ـ تۇلۇدۇك؛ "ـغۇچى، ـ گۇچى" قوشۇمچىلىرى. مەسىلەن: بويا ـ بويۇغۇچى، ئۇگدە ـ ئۇگدۇگۇچى ۋ. ب؛ "ـسۇن" قوشۇمچىسى، مەسىلەن: سوزلە ـ سوزلۇسۇن، بويلا ـ بويلۇسۇن، ئۇزمە ـ ئۇزمۇسۇن ۋ. ب.؛ "ـغلى، ـ گلى" قوشۇمچىلىرى. مەسىلەن: سوزلە ـ سوزلۇگۇلى، بويلا ـ بويلۇغۇلى ۋ. ب.

كېلىدىغان زامان سۈپەت پېئىللىرىنى ياسىغۇچى "ـدىغان" قوشۇمچىلىرى ئالدىدىن كەلگەن ھال پېئىل قوشۇمچىلىرى تەركىۋىدىكى "ئا" ۋە "ئە" تاۋۇشلىرى. مەسىلەن: بولا ـ دىغان (بولۇدىغان)، كورە ـ دىغان (كورۇدىغان)، قوللۇنلا ـ دىغان (قوللىنىدىغان)، چۇشۇنۇشە ـ دىغان (چۇشىنىشىدىغان) ۋ. ب. شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ "ـمەن، ـسەن، ـدۇ" شەكىللىرى ئالدىدىن كەلگەن ھال پېئىل قوشۇمچىلىرى. مەسىلەن: قورقا ـ مەن (قورقىمەن)، كورە ـ سەن (كورسەن)، ئۇچا ـ دۇ (ئۇچىدۇ)، كوتۇرۇلە ـ دۇ (كوتىرىلىدۇ) ۋ. ب.

يۇقۇرىدىكى مىسالىلاردىن شۇنى روشەن كورۇش مۇمكىنكى، ئۇيغۇر تىلىدا لەپ سىنگارمونىزىمنىڭ قوشۇمچىلارغا بولغان تەرەققىياتلىق تەسىراتى كوپىنچە تومۇر (ياكى ئاساس) تەركىۋىدىكى

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئوزىدىن كېيىنكى بوغۇمدىن بىر ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن بولۇنۇپ تۇرغان شارائىتتا خېلى ئىزچىل ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. بۇ قانۇن ھەتتا بەزىدە مۇرەككەپ پېئىللاردىمۇ ئوز كۇچىنى ئاز-تولا ساقلايدىغانلىقى بايقىلىدۇ. مەسىلەن: ئويناپ ئالماق — ئويناۋالماق، كولاپ ئەتتى — كولىۋەتتى ۋ. ب.

VI. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەكسى تەسرات قانۇنى

يۇقۇرىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى تاكلاي ۋە لەپ سىڭارمونىزملىرى ئۇستىدە سوز بولغىنىدا بىز مەزكۇر ھادىسىلەر تومۇر تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇمچىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلارغا تەرەققىياتلىق تەسىر قىلىشى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى كورگەن ئىدۇق.

ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بۇنىڭدەك تەرەققىياتلىق تەسراتىدىن تاشقىرى، قوشۇمچە تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تومۇردىكى سوزۇق تاۋۇشقا ئەكسى تەسىر قىلىش ھادىسىسى مەۋجۇتتۇر. مۇھىمكى، مەزكۇر فونېتىكىلىق ھادىسە تۇركى تىللار ئىچىدىن پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خاس خۇسۇسىيەت دەسىمۇ بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا پەقەت تار سوزۇق تاۋۇشلارلا ئوزلىرىدىن ئىلگىرىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارغا ئەكسى تەسىر قىلالايدۇ.

تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەكسى تەسراتى باشقا تۇركى تىللارغا قارىغاندا ئۇيغۇر تىلىدا ئالاھىدە فونېتىكىلىق قانۇن سۈپىتىدە يۇز

بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەكسى تەسىرات قانۇنى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى ماھىيىتى مونۇنگىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر سوزلىرىنىڭ دەسلەپكى بوغۇمى تەركىۋىدىكى كەڭ "ئا، ئە"سوزۇق تاۋۇشلىرى قوشۇمچە تەركىۋىدىكى ئۇرغۇ چۈشۈپ تۇرغان تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئاسسىمىلاتسىيىگە ئۇچراپ، ئوزلىرىنىڭ دەسلەپكى ساپاسىنى يوقتىدۇ. نەتىجىدە "ئا"ۋە "ئە" تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا "ئې، ئۆ، ئو" تاۋۇشلىرى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدۇ.

تۈركى تىللار ئىچىدىن ھازىرقى ئۇزبەك تىلىنىڭ ئايرىم شۇدىلىرىدە بايقىلىدىغان مەزكۇر ھادىسىمۇ خۇددى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش فونېتىكىلىق شارائىتتا بارلىققا كېلىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەكسى تەسىراتى لەۋلەشمىگەن تار "ئى" تاۋۇشنىڭ ئەكسى تەسىراتى ۋە لەۋلەشكەن تار"ئۇ"ۋە "ئو" تاۋۇشلىرىنىڭ ئەكسى تەسىراتلىرىدىن ئىبارەت.

13. لەۋلەشمىگەن تار "ئى" سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئەكسى تەسىراتى

ئۇيغۇر تىلىدا لەۋلەشمىگەن تار и سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئەكسى تەسىراتى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا قېلىن ы (ъ)ۋە ئىنچىكە и (i) سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ كونۋېرگېنتسىيەسىگە① باغلىق بارلىققا كەلگەن ئىدى.

ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا بىر بىرىگە سىڭارمونىزىملىق جورا ы ۋە

---

① كونۋېرگېنتسىيە لاتىنچە convergere (يېقىنلىشىش، يۇغۇرلىشىش، بىرىكىش) سوزىدىن ئېلىنغان.

и سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ كونۇبرگېنتسىيەگە ئۇچرىشى يەنى قېلىن ы(ь) ۋە ئىنچىكە и (i) تاۋۇشلىرى يۇغۇرلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا پەقەت بىرلا خالىس и سوزۇق تاۋۇشىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىغا خېلى چوڭ ئوزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەنلىگى مەلۇم.

ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا بارلىقىغا كەلگەن قېلىن ы ۋە ئىنچىكە и تاۋۇشلىرىنىڭ كونۇبرگېنتسىيەسى ئوز نوۋىتىدە شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلىدىكى تاكلاي سىڭگارمونىزىمىغا نىسبەتەن بىتەرەپ ۋە خالىس ئايرىم سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ پەيدا بولۇشىغىمۇ مۇناسىۋەتلىك تەسىر قىلغان ئىدى. چۇنكى، مەلۇم سەۋەپلەر بىلەن تىلىدىكى فونېمىلار سانىنىڭ ئىلگىرىكىدىن كېمىيىشى ياكى كوپىيىشى تىلىنىڭ پۈتكۈل تاۋۇش سىستېمىسىنىڭ ئوزگىرىشىگە ئېلىپ كېلىدىغانلىغى شەكسىز.

مەقىقىتىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى بىر تارىخىي دەۋرلىرىدە ھازىرقى تىلىمىزدىكى بىرىنچى e سوزۇق تاۋۇشىنىڭ پەيدا بولۇشى، قىسمەن، مانا مۇشۇ بىر بىرىگە جورا ы ۋە и سوزۇق تاۋۇشلىرى ساھەسىدىكى كونۇبرگېنتسىيەنىڭ مەھسۇلىدۇر.

بۇنى توۋەندىكى ئاددى مىسالدىن كورۇش مۇمكىن.

مەلۇمكى، تۇركى تىللارنىڭ پەقەت ئورخۇن-يېنىسەي يېزىق يادىكارلىقلىرىدىلا ئەمەس، شۇنداقلا تەخمىنەن II — 13 ئەسىرلەردە ۋە ئۇلاردىن ئىلگىرىرەك يېزىلغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق يادىكارلىقلىرىمۇ a ۋە ə كەبى سوزۇق تاۋۇشلار ھازىرقىدەك ئوز ئالدىغا ئايرىم تاۋۇش (يەنى e) شەكلىدە ئىپادىلەنمىگەن ئىدى. بۇنى بىز ھازىرقى تىلىمىزدا "ئېغىر، يېقىن، تېپىندى، قېرى، بېشىم" شەكلىدە قوللىنىلىدىغان ئايرىم سوزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمقى يېزىق يادىكارلىقلىرىدا "ئاغىر، ياقىن، تاپىندى، قارى، باشىم" شەكلىدە بولغانلىغىدىن روشەن كورىمىز.

مەسىلەن: ئول بەگ ئاغىر ئىغلادى. ياقىن تۇتتۇم ئوزكە تاپىنى دۇرمادىم. (مالىۋۇ، پ د پ). قارى ئوكۇز بالىدۇقا قورقماس. ئوكۇز ئازاقى بولغۇنجا بۇزاغۇ باشى بولسا يىڭ. (م ك).

ھەقىقىتىدە، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بىر-بىرىگە سىڭارمونىزىمىلىق جورا سانىلىدىغان ы ۋە и تاۋۇشلىرى تېخىچە كونۇبرگېنىتىنىسىيەگە ئۇچرىمىغان شارائىتتا تومۇرلۇق دەسلەپكى پوزىتسىيىسىدىكى a تاۋۇشى e تاۋۇشى بىلەن نوۋەتلەشمىگەن ئىدى. ئەمما قېلىن a سوزۇق تاۋۇشى تاكلاي سىڭارمونىزىمىغا خالىس и سوزۇق تاۋۇشىنىڭ ئەكسى تەسراتى دائىرىسىدىكى يېڭى فونېتىكىلىق شارائىتقا داخىل بولغان ھالدا ئۇ تاۋۇشلار ئىلگىرىكى ساپاسىدىن تامامەن باشقا بىر ساپاغا، كەڭ a ۋە ۋ تاۋۇشلىرىغا قارىغاندا بىرقەدەر يېپىق ۋە تارىراق ئېيتىلىدىغان ھازىرقى e تاۋۇشىغا خاس ئىككىنچى بىرساپاغا كوچكەن.

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى قېلىن ы ۋە ئىنچىكە и تاۋۇشلىرى ئورنىغا كەلگەن جورىسىز и سوزۇق تاۋۇشىنىڭ پەيدا بولۇشى ھىلىمۇ تىلىمىزدا "بېغىر — باغىر، ئېغىز — ئاغىز، يېرىم — يارىم" شەكلىدە ئۇچرايدىغان باشقا خىل سوزلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەپچى بولغان ئىدى. ئەلۋەتتە، بۇنىڭدەك ئىككى خىل قوللىنىلىدىغان سوزلەرنىڭ قېلىن تۇرلىرى قەدىمقى تىلىمىزغا خاس شەكىللەر ئىكەنلىگى تالاشسىز مەسىلە.

تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەكسى تەسراتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يەرلىك شۇبلەردە ھەرخىل دەرىجىدە ئەكس ئېتتۇرۇلىدۇ. ئەدەبىي تىلدا تولا راق "يارىم، نارىن، ۋەكىل، ئەقىل" بولۇپ ئېيتىلىدىغان سوزلەرنىڭ جەنۇبى شۇبلەردە ئاساسەن "يېرىم، نېرىن، ۋېكىل، ئېقىل" شەكلىدە قوللىنىلىشى بۇنىڭغا ياخشى مىسال بولالايدۇ.

كورۇۋاتىمىزكى، تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوزىدىن ئىلگىرىكى

كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارغا ئەكسى تەسراتى ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى ئايرىم شارائىتلارغا قاراپ ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم دەرىجىدە چەكلەنگەن. ئۇيغۇر تىلىدا تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەكسى تەسراتى ئاساسەن توۋەندىكى شارائىتلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدىغانلىقى بايقىلىدۇ.

ئا) كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار ئۈزىدىن كېيىنكى تار سوزۇق تاۋۇشلاردىن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش توسمىسى بىلەن چەكلىنىپ تۇرغان شارائىتتا ئەكسى تەسرات قانۇنىغا بېقىنمايدۇ. مەسىلەن: باردى، يەڭلىك، ئەرلىك، تەردىم (لېكىن "بېردى، يېڭلىك، ئېرلىك، تىردىم" ئەمەس).

ئە) ئارىلىق بوغۇم تەركىۋىدىكى ئۈرغۇسىز پوزىتسىيىدە كەلگەن كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار ئەكسى تەسرات قانۇنىغا بېقىنمايدۇ. مەسىلەن: جايلىرى، ئايلىنىپ، كۆزگىلى (لېكىن جايلېرى، ئايلېنىپ، كورگېلى ئەمەس).

شۇنداقلا، ئۈرغۇسىز "ئا، ئە" تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان "ئى"تاۋۇشىمۇ ئۈزىدىن ئىلگىرىكى كەڭ تاۋۇشلارغا ئەكسى تەسىر قىلالايدۇ. مەسىلەن: بالىلار، بالىدا، ئەلىمم، ئەدىۋى (لېكىن "بېلىلار، بېلىدا، ئېلىمم، ئېدىۋى" ئەمەس).

ب) ئۇيغۇر تىلىغا چەتتىن كىرىپ ئۈزلەشكەن ئايرىم سوزلەر تەركىۋىدە ئادەتتىكىدىن ئۈزۈن ئېيتىلىدىغان كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار ئەكسى تەسرات قانۇنىغا بېقىنمايدۇ. مەسىلەن: يايى، دارىن، ناجى، نازىم، زەمىن، يەنى (لېكىن "يېيى، دېرىن، نېجى، نېزىم، زېمىن، يېنى" ئەمەس) ۋ. ب.

14. لەۋلەشكەن تار "ئۇ، ئۈ" سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ئەكسى تەسراتى

لەۋلەشكەن تار"ئۇ، ئۈ" تاۋۇشلىرىنىڭ ئەكسى تەسراتى لەۋلەشـ
مگەن تار"ئى" سوزۇق تاۋۇشنىڭ قارىغاندا تومۇردىكى كەڭ سوزۇق
تاۋۇشلارنى خېلى چوڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە ئېلىپ كېلىدۇ.
ئەگەر لەۋلەشمىگەن "ئى" تاۋۇشى تومۇردىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇش
لارنى پەقەت "ئې" تاۋۇشىغىلا ئۆزگەرتىدىغان بولسا. لەۋلەشكەن
تار "ئۇ، ئۈ" تاۋۇشلىرى تومۇردىكى ئا تاۋۇشىنى قېلىن ئو تاۋۇشىغا
ۋە "ئە"تاۋۇشىنى ئىنچىكە "ئۆ"تاۋۇشىغا ئۆزگەرتىدۇ. بۇنى بىز قەدىمـ
قى ئۇيغۇر تىلىدا "قامۇش، ياروق، ئەچۇكۇ، ئەۋۈر"شەكلىدە قوللـ
نىلىغان ئايرىم سوزلەرنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا "قومۇچ، يوروق،
ئۆشكە، ئۆرى" بولۇپ ئۆزگىرىشىدىن ئۇچۇق كۆرىمىز.

لەۋلەشكەن تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئەكسى تەسراتىمۇ خۇددى
لەۋلەشمىگەن "ئى" تاۋۇشىنىڭ ئەكسى تەسراتىغا ئوخشاش ئۇيغۇر
تىلىنىڭ باشتىن كەچۈرگەن ئۇزاق تەرەققىيات تارىخى نەتىجىسىدە
بارلىققا كەلگەن ھادىسىدۇر. شۇنداقلا لەۋلەشكەن "ئۇ" ۋە "ئۈ"
تاۋۇشلىرىنىڭ ئەكسى تەسراتىمۇ "ئى" تاۋۇشىغا ئوخشاش ھازىرقى
تىلىمىزدا كوزگە چېلىقىدىغان ئايرىم سوزلەرنىڭ ئىكىكى خىل ئېيتـ
لىشىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىدى. بۇنى بىز دەسلەپكى بوغۇم
تەركىۋىدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىردە لەۋلەشمىگەن "ئې"
(ئەسلى بويىچە "ئا"ياكى "ئە") ۋە بىردە لەۋلەشكەن "ئو"ۋە "ئۆ"
شەكلىدە ئۇچرايدىغان توۋەندىكى سوزلەردىن كورۇشىمىز مۇمكىن.
مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇرتىلىدا "ئاچىخ، ياپىغ، قامۇش، نەچۇك"

شەكىلدە ئىشلىتىلگەن ئايرىم سوزلەرگە لەۋلەشمىگەن "ئى"ۋە لەۋلەشكەن "ئۇ، ئۈ" تاۋۇشلىرىنىڭ تىل تارىخىدا ھەر خىل تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە بۇ سوزلەرنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا "ئوچۇق ـ ئېنىچىق، يوپۇق ـ يېپىق، قومۇچ ـ قېمىش، نۆچۈك ـ نېچىك" ئوخشاش ئىككى خىل قوللىنىلىدىغانلىقى بۇنىڭغا ئاجايىپ ياخشى مىسال بولالايدۇ.

VII. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەسى

ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەسى ئاساسەن ئۇرغۇدىن يىراقلاشقان، يەنى سوز ئۇرغۇسى چۈشمىگەن بوغۇملاردا بارلىققا كېلىدۇ. ئەمما سوزۇق تاۋۇشلار رېدۇكتسىيەسىگە ئۇرغۇدىن تاشقىرى يەنىمۇ باشقا فونېتىكىلىق فاكتورلار توغرىدىن ـ توغرا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن، ھەرقانداق سوزۇق تاۋۇشنىڭ مەلۇم بىر سوز تەركىۋىدە رېدۇكسىيەلىنىشىگە ھەر بىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ فونېتىكىلىق دائىرىسىمۇ مۇناسىۋەتلىكتۇر. چۈنكى، تەلەپپۇز جەريانىدا بىرىدىن كېيىن بىرى ئۇلۇشۇپ ھەرىكەتلىنىدىغان ئارتىكۇلياتسىيەلەر ئايرىم تاۋۇشنى ئېيتقانىدىكى ئارتىكۇلياتسىيەگە قارىغاندا جىددىي پەرقلىنىدىغانلىقى تەبىئى مەسىلە. تاۋۇشلار ئۆزگىرىشىدىكى بۇنىڭدەك مۇرەككەپ ھادىسە تولاراق توۋەندىكى فىزىئولوگىيىلىك شارائىتلارغا باغلىق.

تىلدىكى ھەرقانداق تاۋۇشنىڭ (سوزۇق ۋە ئۆزۈك تاۋۇشنىڭ) ئېيتىلىشى ئادەتتە توۋەندىكى ئۈچ ھالەتتىن ئىبارەت: 1) نۇتۇق ئاپپاراتى خالىس ياكى تېپ ـ تېچ ھالەتتىن چىقىپ، بىرەر تاۋۇشنى ئېيتىش ئۈچۈن يېڭىدىن ئىشقا قوشۇلۇش پەيتىدىكى ھالەت؛ 2) نۇتۇق ئاپپاراتى بۇنىڭدەك تېپ ـ تېچ ۋە خالىس ھالەتتىن چىقىپ، ئەمدى يېڭىدىن ئىشقا قوشۇلىدۇ. نۇتۇق ئاپپاراتىنىڭ بۇ ھالىتى

گەينىگە يېتىش دەپ ئاتىلىدۇ؛ 3) نۇتۇق ئاپاراتى بۇ ئىككىنچى هالەتكە يەتكەندىن كېيىن بىرئاز هايال قىلىپ، ئاندىن يەنە ئاۋالقى هالەتكە ــ ئوزىنىڭ ئىلگىرىكى ئەكسىگە قاراپ هەركەتلىنىدۇ. نۇتۇق ئاپاراتىنىڭ بۇنىڭدەك ئوز ئەكسىگە يېنىش هەركىتى رېكۇرسىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، نۇتۇق ئورگانلىرى ئايرىم سوزۇق تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئوز ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرۇپ بولغاندىن كېيىن يېنىپ ئىلگىرىكى ئوز ئەكسىگە كېلىدۇ. ئەمما هەرقانداق تاۋۇشنى سوز ياكى مورفېما تەركىۋىدە تەلەپپۇز قىلىدىغان بولساق، بۇ يەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئېيتىلىش ۋەزىيىتى تامامەن باشقىچە بولىدىغانلىقىنى كورىمىز. مەسىلەن، ئايرىم سوزۇق تاۋۇشنى مەلۇم بىر ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن بىللە ئېيتىدىغان بولساق، ئۇ سوزۇق تاۋۇشنىڭ رېكۇرسىيەسى (يەنى ئاخىرقى فازىسى) ئوزىدىن كېيىنكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ خالىس هالەتكە نىسبەتەن بىرىنچى فازىسىغا ئۇلىشىپ، توتاش ئېيتىلىدۇ. نەتىجىدە هەر ئىككى تاۋۇش بىر ــ بىرىنىڭ تەسىرى بىلەن مەلۇم ساپا ۋە سان ئوزگىرىشكە دوچار بولىدۇ①.

بۇنى بىز هەر خىل ئۇزۇك تاۋۇشلار تەسىرى بىلەن تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيە لىشىدىن ئېنىق كورىمىز.

15. تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەسى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ

---

① بۇ هەقتە توۋەندىكى ئەسەرگە قارالسۇن: م. ئى. ماتۇسېۋىچ. «ئومۇمى فونېتىكىغا مۇقەددىمە». لېنىنگراد. 1948 ــ يىل. 76 ــ بەت. ۋ. ئا بوگورودىتسكىي. «رۇس گىراماتىكىسىدىن ئومۇمى كۇرس». قازان. 1911 ــ يىل. 35 ــ بەت.

رېدۇكسىيەلىشىشى بىر بوغۇملۇق سوزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانمىغان شارائىتتىمۇ بارلىققا كېلىشى مۇمكىن. بۇنىڭدەك ھالەتتە مەزكۇر فونېتىكىلىق ھادىسە خوشنا ئۇزۇك تاۋۇشلارغا باغلىق بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "ئۇق، بىر، تىل، قىر، تۇك" ۋ. ب. بىر بوغۇملۇق سوزلەر تەركىبىدە كەلگەن ھەممىدىن قىسقا تاۋۇشلار تولاراق پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارىلىغىدىكى پوزىتسىيىدە رېدۇكسىيە لىشىدۇ.

قىسقا ئى، ئۇ، ئۇ تاۋۇشلىرىنىڭ خوشنا ئۇزۇك تاۋۇشلار تەسىرى بىلەن ئاجىزلىشىشى شۇنچىلىك كۈچلۈككى، ھەتتا ئۇلار بۇنىڭدەك شارائىتتا ئوزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى ئاكۇستىكىلىق ساپاسىنى يوقتىپ، تەلەپپۇزدا تامامەن ئېيتىلمايدۇ دېسىمۇ بولىدۇ.

ئەمدى بىز تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇرغۇسىز پوزىتسىيىدە ئاجىزلىشىشىنى قاراپ كۆرەيلى.

ئۇيغۇر تىلىدا ھەممىدىن قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تار سوزۇق تاۋۇشلار تىلىدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارغا قارىغاندا خېلى كۈچلۈك ئاجىزلىشىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا قىسقا ئېيتىلىدىغان "ئى، ئۇ، ئۇ ئۇرغۇسىز بوغۇم تەركىبىدە ناھايىتى قىسقا ئېيتىلىپ، ئوزلىرىنىڭ دەسلەپكى ئاكۇستىكىلىق تەسىرىنى يوقىتىدۇ.

تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇرغۇسىز پوزىتسىيىدە بۇنىڭدەك رېدۇكسىيەلىشىشى بولۇپمۇ "رن، رق، مر، چر، قر، كل، غل، كل، غز، ين" ئوخشاش ئۇزۇك تاۋۇش بىرىكمىلىرىنىڭ ئارىلىغىدىكى پوزىتسىيىدە بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئوغۇل — ئوغلى، كوكۇل — كوكلۇم، ئاغىز — ئاغزىدا ۋ.ب.

تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇرغۇسىز پوزىتسىيىدە رېدۇكسىيەلىشىپ، بۇنىڭدەك چۈشۈپ قېلىشىنى شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمقى

يېزىق يادىكارلىقلىرىدىن، شۇ جۇملىدىن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مەشھۇر لۇغىتىدىنمۇ كورۇش مۇمكىن. مەسىلەن: "قارى ئوكۇز بالدۇقا قورقماس. ئول ئانىڭ كوڭلۇن ئاجىتتى. ئول ماڭا سۇۋ ئىچرۇشتى. كوڭلى كويۇپ، قانى قۇرۇپ، ئاغزى ئاجىپ. ئول مېنىڭ ئوغلۇمول. يازدا بورى ئۇلىسا، ئەۋدە ئىت باغرى تارتىشۇر" ۋ. ب.

ئەسلەتمە: تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەلىشىشى باشقا ساھەلەرگە ئوخشاش يەرلىك شېۋىلەردە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبى شۇبلىرىدە بىر خىل ئەكس ئەتتۇرۇلمەيدۇ. بۇنى بىز ئەدەبىي تىلدا "ئوگۇزىڭگە، ئىشىگىڭدىن" بولۇپ ئېيتىلىدىغان سوزلەرنىڭ جەنۇبى شۇبلىرىدە "ئوگزەڭگە، ئىشىكىڭدىن" بولۇپ ئېيتىلىشىدىن كورىشىمىز مۇمكىن. مەسىلەن:

ئوگزەڭگە چىقىپ ئاپسەن
يەر توۋەينىگە قايلاپ،
ئىشكىڭدىن تولا ئوتتۇم
بۇلىبۇلۇڭ بولاپ سايراپ. (فولك.)

16. كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەسى

كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇرغۇسز پوزىتسىيىدە رېدۇكسىيەلىشىشى تۇركى تىللار ئىچىدىن، بولۇپمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ناھايىتى كۇچلۇك ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. شۇڭلاشقا مەزكۇر ھادىسە، ئادەتتە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەقىقى فونېتىكىلىق قانۇنلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە قارىلىدۇ.

كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەلىشىشى ھەتتا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ خېلى كۇچلۇك بولغانلىغى مەلۇم. مۇھىمكى، قەدىمقى تىل

ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا ئۇرغۇسىز بوغۇم تەركىۋىدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار خۇددى ھازىرقى تىلىمىزدا بايقالغىنىدەك (تولاراق ئارىلىق بوغۇمدا ۋە ئايرىم ھاللاردا ھەتتا بىرىنچى بوغۇمدا) "ئى" تاۋۇشىغا ئالمىشىپ ئېيتىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ لۇغىتىدىن ئېلىنغان تۇۋەندىكى مىسالىلار بۇنىڭغا ياخشى مىسال بولالايدۇ.

مەسىلەن: قۇرۇغ يېغاچ، قۇرمۇش قىرىش تۆكۈلمەس (ئەسلى: ياغاچ). قارغا قارىسىن كىم بىلىر، كىشى ئالىسىن كىم تاپار (ئەسلى: قاراسىنى، ئالاسىنى). بۇرۇن قانىدى (ئەسلى قانادى).

ئادەتتە كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇرغۇسىز بوغۇم تەركىۋىدە رېدۇكسىيەلىشىشى سوزگە ھەرخىل قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ئېنىق بايقىلىدۇ. كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەلىشىش قانۇنى ئۇيغۇر تىلىدا تۇۋەندىكى شەرت-شارائىتلاردا بارلىققا كېلىدۇ.

كەڭ "ئا، ئە" سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياقلاشقان سوزلەرگە ئۇزۇك تاۋۇشتىن باشلانغان بىرەر قوشۇمچە ئۇلانغاندا، سوز ئۇرغۇسىنىڭ قوشۇمچىغا يوتكىلىشى نەتىجىسىدە ئۇرغۇسىز بوغۇم تەركىۋىدىكى "ئا" ۋە "ئە" تاۋۇشلىرى رېدۇكسىيەلىشىش، تىلدىكى ئېتىمولوگىيىلىك "ئى" تاۋۇشىغا بىرقەدەر يېقىن ئىككىنچى بىر تاۋۇشقا ئالمىشىدۇ. مەسىلەن: "بالىسى، بالىغا، بالىدىن، بالىلار، تۆگمىسى، تۆگمىلەر، تۆگمىنىڭ" ۋ.ب.

ئەمما ئۇرغۇسىز بوغۇم تەركىۋىدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيە لىشىشى ھەممە شارائىتلاردا بىرخىل ئەمەس.

مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇرغۇسىز كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار ئۇزىدىن كېيىنكى ئۇرغۇ چۈشۈپ تۇرغان بوغۇمدىن ئىكىكى ئۇزۇك تاۋۇش توسمىسى بىلەن بولۇنۇپ تۇرىدىغان بولسا، ئۇلارغا رېدۇكسىيەلىشىش قانۇنىنىڭ ھېچ تەسىرى بولمايدۇ. مەسىلەن:

قالقىنىم، لېكىن	قالقانىلىرىم،
ئاپتۇي، لېكىن	ئاپتاپلىرى،
پوچىغىمىز، لېكىن	پوچاقلىرىمىز،
ئەپكىشىدە، لېكىن	ئەپكەشلىرىدە،
ئەگلىگۈلار، لېكىن	ئەگلەكلىرىگۈلار ۋ. ب

ئەسلەتمە: كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەلىشىش قانۇنىنى جەنۇبى شۇيلەرگە نسبەتەن شەرتلىك هالدا ئېيتىش مۇمكىن. چۇنكى بۇ قانۇن ئۇيغۇر شۇيلىرىدە ئايرىم هاللاردا ھەتتا ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش توسمىسىغىمۇ رېئايە قىلمايدىغانلىغىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: تېلمۇرمەك، تېلىپەك (ئەدەبىي تىلدا: تەلمۇرمەك، تەلپەك) ۋ.ب.

كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار ئايرىم هاللاردا ھەر خىل ئىنتوناتسىيە-بىلەن ياكى ئادەتتىكىدىن ئۇزۇن ئېيتىلغان هالەتتىمۇ رېدۇكسىيە لىشىش قانۇنىغا بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

هاۋادىكى ساموليوت
قاناتىڭنى پەسلەپ ئۇچ
(فولك.)

يامۇلنى تېشىپ قويۇپ،
ئىككى چىقتىم تالاغا،
مېنى باققان بەش يايى
ئەمدى قالدى بالاغا. (فولك.)

ئۇيغۇر تىلىدا كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيە لىشىشى تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەلىشىشىدە كۆرگىنىمىزدەك، قىسمەن، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوز ساپاسىغىمۇ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن:

بار ـ ار ـــ بارار	بەر ـ ەر ـــ بېرەر
قال ـ ار ـــ قالار	كەلەر ـــ كېلەر
چاڭ ـ اق ـــ چاناق	چەنەك ـــ چېنەك

ۋ. بە

بۇ مسالالاردىكى "ئە" تاۋۇشىنىڭ "ئې" تاۋۇشىغا نوۋەتلىشىشى ئۇيغۇر تىلىدا مەزكۇر تاۋۇشنىڭ ساپاسى، ھەممىدىن قېلىن "ئا" سوزۇق تاۋۇشىغا قاربغاندا ئالدىنقى ئارتىكۇلياتسىيە بازىسىدا ياسىلىدىغانلىغى ۋە خېلى كۇچسىز ئېيتىلىدىغانلىغىغا توغرىسىدىن ـ توغرا باغلىقتۇر.

ئەسلەتمە: دەسلەپكى بوغۇم تەركىۋىدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيە لىشىشى ئۇيغۇر شۇئىلىرىدە بىر خىل ئەمەس. بولۇپمۇ ئەدەبىي تىلدا ئاجىز لاشمايدىغان بىرىنچى بوغۇمدىكى قېلىن "ئا" جەنۇبى شۇئىلەردە ئادەتتىكىدىن خېلى كۇچسىز ئېيتىلىدىغانلىغى بايقىلىدۇ. مەسىلەن: "قىرا، يىغاچ، بىلام (ئەدەبىي تىلدا: قارا، ياغاچ، بالام)" ۋ.ب.

كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەلىشىشى ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپ، پارس، خەنزۇ ۋە رۇس تىلى ھەم رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەردىمۇ خېلى ئىزچىل ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: "مانتا ــ مانتىغا، تەتەي ــ تەتىيى، غەپلەت ــ غەپلىتى، ماشىنا ــ ماشىنىدا" ۋ. ب.

كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەلىشىشى شۇنداقلا مۇرەككەپ سوزلەرنىڭ ئۇرغۇسىز پوزىتسىيىسىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: "قارىياغاچ، قارىمۇچ، پاقىلەش، بېدىكوكى، توختىغوجا (ئەسلى: قارايا غاچ، قارا بۇرۇچ، پاقالەش، بېدە كوكى، توختا غوجا)" ۋ. ب.

كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەلىشىشى يۇقۇرىدىكى شارائىتلاردىن تاشقىرى، بىرنەچچە سوز كونتېكستتا بىر رىتىمكىلىق گۇرۇپپا شەكلىدە ئېيتىلغان ھالدىمۇ بارلىققا كېلىدۇ مەسىلەن:

ئات مىنىپ سەپراغا چىقساڭ،
قامچا دەستىڭ مەن بولاي،
بارچە ئەلنىڭ كوزى سەندە،

تىل تۇمارىك مەن بولاي.
(ئۇئەئەپ، 32 ب)

ئەسلەتمە: هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياقلاشقان ئايرىم سوزلەر ھىلمۇ "توغرا — توغرى، خېلە — خېلى، بورە — بورى" بولۇپ ئىككى خىل شەكىلدە قوللىنىلىدۇ.

بىر سوزنىڭ بۇنىڭدەك ئىككى تۈرلۈك ئىپادىلىنىشى شۇنداقلا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ لۇغىتىدىن ئېلىنغان توۋەندىكى سوزلەردىن كورۈش مۇمكىن. مەسىلەن: "بورى بارجا ئۇلۇشدى قىلىج قامچى" ۋ. ب. ئېھتىمال، ئۇيغۇر تىلىدا بىر سوزنىڭ قەدىمدىن بۇيان بۇنىڭدەك ھەر خىل قوللىنىلىشى ئۇ سوزلەردە ئۇرغۇنى بىردە سوز بېشىغا، بىردە سوز ئاخىرىغا قويۇپ ئېيتىش نەتىجىسىدە پەيدا بولغان بولسا كېرەك.

كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەلىشىشى توغرىسىدا سوز بولغىنىدا، ئۇلارنىڭ شۇنداقلا مۇرەككەپ سوز تەركىۋىدىكى ئۇرغۇسىز پوزىتسىيىدە چۈشۈپ قېلىشىنىمۇ كورسىتىپ ئوتۇشىمىز لازىم. مەسىلەن:

نازۇك قىزىم نىمانچە ھەسرەت چېكىسىز تولا! (ق. ھ.) رەخمەت ساڭا جەدىتىم. (ئو. م.) مېنىمۇ ئۇ سىلكىگەندى ئوتكەن قانچە رەت. (خ. ھ.)

VIII. بوغۇم

17. بوغۇم ۋە بوغۇمنىڭ تۈرلىرى

مورفولوگىيىلىك جەھەتتىن سوزنى تومۇر ۋە قوشۇمچىلارغا، ئەمدى فونېتىكىلىق جەھەتتىن بولسا، ئۇنى بوغۇملارغا بولۇش مۇمكىن. باشقىچە ئېيتقاندا، بوغۇم — سوزنىڭ فونېتىكىلىق جەھەتتىن بولۇنۇشى.

مەلۇمكى، تاۋۇشلار بىلەن شەكىللىنىدىغان سوز (يەنى نوتۇق)

نۇتۇق ئورگانلىرى مۇسكۇللىرىنىڭ ھەر خىل ھەرىكەتلىرىگە قاراپ كالتە ـ كالتە قىسىلارغا، يەنى بوغۇملارغا بولۇنىدۇ.

ئادەتتە بوغۇم بىر ۋە بىرقانچە تاۋۇشلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇشى مۇمكىن. بىرقانچە تاۋۇشتىن تۇرزۇلگەن بوغۇمنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاۋۇش ئادەتتە بوغۇم ھاسىل قىلغۇچى تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. بوغۇم ھاسىل قىلغۇچى تاۋۇشقا توغرىدىن ـ توغرا يانداش تاۋۇشلار بوغۇم ھاسىل قىلمايدىغان تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلار ئۆيغۇر تىلىدا بوغۇم ھاسىل قىلغۇچى تاۋۇشلاردۇر. شۇڭلاشقا مەلۇم بىر سوزدىكى بوغۇملارنىڭ سانى ھەرقاچان سوز تەركىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سانىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. دېمەك، ھەرقانداق سوز قانچە سوزۇق تاۋۇشتىن ئىبارەت بولسا، ئۇنىڭدىكى بوغۇملارنىڭ سانىمۇ شۇنچە بولىدۇ.

ئۆيغۇر تىلىدىكى سوزلەر بوغۇم سانى جەھەتتىدىن ئېلىپ قارىغاندا بىر خىل ئەمەس. مەسىلەن، بەزى سوزلەر پەقەت بىرلا بوغۇمدىن تۇزىلىدۇ: "ئاي، ئات، مال، ئو[ۋ]، باش" ۋ. ب. ئۇپكىدىن كەلگەن ھاۋا بۇنىڭدەك بىر قېتىم دولقۇنلىنىشى بىلەن ئېيتىلىدىغان سوزلەر بىر بوغۇملۇق سوزلەردۇر، ئۇپكىدىن كەلگەن ھاۋا تەكرارلىنىپ دولقۇنلىنىشى نەتىجىسىدە كوپ بوغۇملۇق سوزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: "ئېـرىق، ئېـرىقـلار، ئېـرىقـلىـرى، ئېـرىقـلىـرىمىز ـ غا" ۋ. ب.

ئادەتتە سوزنىڭ بۇنىڭدەك كالتە ـ كالتە فونېتىكىلىق كەرتىملەرگە بولۇنۇشى ئۇنىڭ مورفولوگىيىلىك (يەنى تومۇر ۋە قوشۇمچىلارغا) بولۇنۇشىگە ھەمىمە ۋاقىتتا ئوخشاش مۇۋاپىق كېلىشەرمەيدۇ. مەسىلەن:

سوزنىڭ فونېتىكىلىق بولۇنۇشى	سوزنىڭ مورفولوگىيىلىك بولۇنۇشى
"با ـ ر ـ د ـ ۇ	بار ـ ا ـ دۇ
چ ـ ق ـ ـ م ـ ز	چىق ـ ا ـ مىز
ك ـ و ـ ر ـ د ـ د ـ ۇ ـ غ ـ ا ـ ن ـ ـ م	كور ـ ە ـ دۇ ـ غان ـ ـ م
ت ـ و ـ ل ـ ـ ت ـ ۇ ـ ر ـ د ـ ۇ	تولدۇر ـ ا ـ دۇ" ۋ. ب.

كورۇڭاتىمىزكى، تومۇرغا ھەر خىل سوز ياسىغۇچى ۋە سوز تۈر-لىنگۇچى قوشۇمچىلار ئۇلىنىشىغا باغلىق، ئۇنىڭ بوغۇم تۈزىلىشىدىمۇ ئاز ـ تولا ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ ئۆزگىرىشلەر يۇقۇرىدا كورگىنىمىزدەك، پەقەت مەلۇم بىر تاۋۇشنىڭ (ئاساسەن ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ) بىر بوغۇمدىن ئىككىنچى بىر بوغۇمغا يوتكىلىشى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بۇ ئوز نوۋىتىدە تىلدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاتسىيە ۋە دىسسىمىلاتسىيە قانۇنلىرى تەلۇپىدىن تۇغۇلغان ئايرىم فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ (سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رېدۇكسىيەسى لىشىشى، ئۈزۈك تاۋۇشلار ئاسسىمىلاتسىيىسى ۋ. ب.) پەيدا بولۇشىغىمۇ سەۋەبچى بولىدۇ. مەسىلەن: "تاغ ـ قا ـ تاقا، تاغ ـ ـ م ـ تېغىم، ساق ـ چى ـ ساقچى، چاچ ـ لىق ـ چاشلىق" ۋ. ب.

ھەر خىل ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى رېدۇكسىيەلىشىش ھادىسىسىنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشىنى ئۆزگەرتىشكە ئېلىپ كېلىدىغان توۋەندىكى ئاددى بىر مىسالنى قىسقىچە كوزدىن كەچۈرەيلى.

مەلۇمكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا رېدۇكسىيەلەشكەن دىمەك، تىلنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى مەلۇم شارائىتلارغا قاراپ دائىم تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئېيتىلماي چۈشۈپ قېلىشى پەقەت سوزدىكى بوغۇملارنىڭ ئىلگىرىكى سانىنى كېمەيتىپلا قويمايدۇ، شۇنداقلا

ئۇ بوغۇم تۈزۈلۈشىنىڭ بۈزۈلۈشىغىمۇ ئېلىپ كېلىدۇ. نەتىجىدە بوغۇم قۇرۇلۇشى ئىلگىرىكىدىن تامامەن باشقا — يېڭى بوغۇملار پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: بۇرۇن — بۇ-رۇن (بۇ-رۇن)، كۆكۈل — كو-كۈل (كو-كۈل)، بۇرنىدىكى — بۇر-نى-دە-كى (بۇ-رۇ-نى-دە-كى،) كۆكلىدە — كۆ — كۈ-لى-دە (كو-كۈ-لى-دە).

كورۇڭاتسىزكى، دەسلەپكى ئىككى مىسالنىڭ ئىككىنچى بوغۇمى تەركىۋىدىكى "ر" ۋە "ن" تاۋۇشلىرى كېيىنكى ئىككى مىسالدا بىرىنچى بوغۇم تەركىۋىگە، ئەمدى دەسلەپكى مىسالالارنىڭ ئاخىرىدىكى "ن، ل" ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بولسا، كېيىنكى مىسالالاردا ئىككىنچى بوغۇمنىڭ بېشىغا يوتكىلىپ ئولتۇرىدۇ. شۇنىڭ نەتىجىسىدە بۇغۇملارنىڭ ئادەتتىكى شەكلى ئىلگىرىكىدىن خېلى پەرقلىنىدىغان يېڭى شەكىلگە كېلىپ ئولتۇرىدۇ.

بوغۇم ئادەتتە ئوچۇق ۋە يېپىق بولۇپ ئىككىگە بولۇنىدۇ. پەقەت بىرلا سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ياكى ئۈزۈك تاۋۇشتىن باشلىنىپ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان بوغۇم ئوچۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: "ئا-تا، ئا-نا، با-لا، دا-لا-دا" ۋ. ب. ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان بوغۇم يېپىق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئوتلاقلار-دىن، ئەمگەك-لىك، ئاتلىق-لار ۋ. ب.

ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇملارنىڭ تۈۋەندىكى ئاساسىي تۈرلىرى بار:

1) پەقەت بىر سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم: "ئا-كا، ئو-قەت، ئۇ-كا" سوزلىرىنىڭ دەسلەپكى بوغۇمى؛

2) سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم: ئۇن، ئۇز، ئۆم، ئەل، ئەر؛

3) ئۈزۈك ۋە سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم: با-لا، دو-لا-نا، بە-دە؛

4) ئۈزۈك-سوزۇق-ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم: قار،

تال، باش-لىق، تاش-لار-مىز؛

5) سوزۇق-ئۇزۇك-ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم: ئاست، ئۇست، ئېيت، ئىكس؛

6) ئۇزۇك-ئۇزۇك-سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم: "پروت-سېنت، پرې-زىدېئوم" سوزلىرىنىڭ دەسلەپكى بوغۇمى؛

7) ئۇزۇك-سوزۇق-ئۇزۇك-ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم: تورت، دەرت، دوست، مەرت؛

8) ئۇزۇك-ئۇزۇك-سوزۇق-ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم: پلان، تراكتور، براك؛

9) ئۇزۇك-سوزۇق-ئۇزۇك-ئۇزۇك-ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم: پونكت، تېكست؛

10) ئۇزۇك-ئۇزۇك-سوزۇق-ئۇزۇك-ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم: فرونت، تراكت، ترانسپورت؛

(1) ئۇزۇك-ئۇزۇك-ئۇزۇك-سوزۇق-ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم: ستروكتۇرا، سېراپكا؛

12) سوزۇق-ئۇزۇك-ئۇزۇك-ئۇزۇك-ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بوغۇم: ئېرنست.

بوغۇملارنىڭ بۇنىڭدەك تۈرلىرى ئىچىدىن بولۇپمۇ ئۇنىڭ: 6-، 8-، 9-، 10-11-12-مىساللاردا كورستىلگەن تۈرلىرى ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوۋېت-ئىنتېرناتسىئونال سوزلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭ بۇ تۈرلىرىنى توۋەندىكى جەدۋەل بىلەن كورسىتىش مۇمكىن①:

---

① س-سوزۇق تاۋۇشنى ۋە ئ-ئۇزۇك تاۋۇشنى كورسىتىدۇ.

1	بوغۇمدىكى تاۋۇشلار سانى	مىساللار	بوغۇمنىڭ شەكلى
I	1	ئو، ئا (ـ كا)	Y ئوچۇق بوغۇم
II	2	ئات، ئەس	YC يېپىق بوغۇم
III	2	سا، تا ـ قا	CY ئوچۇق بوغۇم
IV	3	تام، تاي ـ لاق	CYC يېپىق بوغۇم
V	3	ئاست، ئۇست (ـ كى)	YCC يېپىق بوغۇم
VI	3	پرو (ـ ئېكت)، ستا (ـ كان)	CCY ئوچۇق بوغۇم
VII	4	شەرت، تورت	CYCC يېپىق بوغۇم
VIII	4	خروم، پلان	CCYC يېپىق بوغۇم
IX	5	تېكست، پۇنكت	CYCCC يېپىق بوغۇم
X	5	ترانس (ـ پورت)، فرونت	CCYCC يېپىق بوغۇم
XI	5	سپراۋ (ـ كا)، ستروك (ـ تۇرا)	CCCYC يېپىق بوغۇم
XII	5	ئېرنست	YCCCC يېپىق بوغۇم

IX. سوز ئۇرغۇسي

18. ئۇرغۇ توغرىسىدا مەلۇمات

ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇم سوزدىكى ئۇرغۇسىز بوغۇملاردىن ھەر خىل يوللار بىلەن پەرقلىنىشى مۇمكىن. جۈملىدىن، سوز ئۇرغۇسىنى تەلەپپۇز جەريانىدا نۇتۇق ئاپاراتىنىڭ تولاراق كۈچىنىشى، ئاھاڭنىڭ (تونىنىڭ) ئىگىز پەسلىگى ياكى بولمىسا ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن سوزۇغراق ئېيتىلىشى بىلەن ئېنىقلاش مۇمكىن.

ئۇرغۇ ۋاستىلىرىنىڭ بۇنىڭدەك ھەر خىل تۈرلىرى ئىچىدىن ئادەتتە ئۇنىڭ پەقەت بىرىلا ئاساسىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. شۇڭلاشقا سوز ئۇرغۇسىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى ھەر خىل ۋاستىلار ئاساسىي ئۇرغۇ سۈپىتىدە قوللىنىلىدىغان مانا مۇشۇ ۋاستىگە توغرىدىن ـ توغرا بېقىنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا يارەمچى فاكتور سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

سوز ئۇرغۇسىنىڭ ئادەتتە دىنامىكىلىق ئۇرغۇ، مۇزىكىلىق ياكى تون ئۇرغۇسى، مىقدار ئۇرغۇسى ياكى كۈانتاتىۋ ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدىغان تۈرلىرى بولىدۇ.

سوز ئۇرغۇسىنىڭ يۇقۇرىدىكى تۈرلىرى ئۇزئارا توۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەر بىلەن پەرقلىنىدۇ.

دىنامىكىلىق ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش سوزدىكى ئۇرغۇسىز بوغۇملارغا قارىغاندا ئارتىكۇلياتسىيەنىڭ ھەممىدىن تولاراق كۈچىنىشى نەتىجىسىدە ئالاھىدە كۈچ بىلەن تەلەپپۇز

قىلىنىدۇ.

مۇزىكىلىق ئۇرغۇ چۇشكەن بوغۇم ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇش تونىنىڭ (يەنى ئاھاڭنىڭ) ئۇرغۇسىز بوغۇملارغا قارىغاندا بىرقەدەر يۇقۇرى بولۇشى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ.

مىقدار ئۇرغۇسى (ياكى كۈانتاتىۋ ئۇرغۇ) چۇشكەن بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش ئۇرغۇسىز سوزۇق تاۋۇشلارغا قارىغاندا ئۇزۇن ياكى ئادەتتىكىدىن خېلى سوزۇق تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن پەرقلىنىدۇ.

تۈركى تىللار ئۇرغۇنىڭ مانا مۇشۇ تۈرلىرى ئىچىدىن ئۇنىڭ دىنامىكىلىق① تۈرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

دىنامىكىلىق ئۇرغۇ تىلدا ئىككى تۈرلۈك خىزمەت ئاتقۇرىدۇ:

ئا) بىر سوزنىڭ مەنىسىنى ئىككىنچى بىر سوزدىن پەرق قىلدۇ؛

ب) جۈملىدىكى سوزلەرنىڭ چېكىنى ئاجرىتىدۇ.

سوزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرق قىلىش ۋاستىسى سۈپىتىدە قوللىنىلىدىغان دىنامىكىلىق ئۇرغۇ تىلدا فونىماتىكىلىق رول ئاتقۇرىدۇ. بۇنىڭغا رۇس تىلىدىكى — мука́ — му́ка, замо́к — за́мок, ледни́к — ле́дник, духи — ду́хи, верхо́м — ве́рхом ئوخشاش شەكىلى بار، لېكىن ئۇرغۇ جەھەتتىدىن (دىمەك، مەنىسىمۇ) ھەر خىل ئۇرغۇنلۇغان سوزلەر ياخشى مىسال بولالايدۇ. ئۇرغۇ تىلدا بۇنىڭدەك مەنە پەرقلەش (يەنى فونولوگىيەلىك) خىزمەت ئاتقۇرىدىغان تىللاردا

---

① كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە تۈركى تىللاردا ئۇرغۇ چۇشۇپ تۇرغان بوغۇم سوزدىكى ئۇرغۇسىز بوغۇملارغا قارىغاندا ئوپكىدىن نەپەسنىڭ ئۇرغۇن چىقىشى بىلەن پەرقلىنىدۇ دىگەن ناتوغرا چۈشەنچىلەرگە قاراپ دىنامىكىلىق ئورغۇ دىگەنىنىڭ ئورنىغا "ئېكسپىراتسىيەلىك" (ياكى نەپەس) ئۇرغۇسى دىگەن تېرمىن كوپرەك قوللىنىلىپ كەلگەن ئىدى. بۇ ئەسەردە ئۇنىڭ ئورنىغا ھازىر سوۋېت تىلشۇناسلىق ئىلمىدە كەڭ قوللىنىلىدىغان "دىنامىكىلىق" ئۇرغۇ دىگەن تېرمىن ئىلىندى.

ئۇرغۇنىڭ چوقۇم بىر ئورنى يوق. باشقىچە ئېيتقاندا، ئوزۇكلۇق ئۇرغۇنىڭ بۇنىڭدەك تۈرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تىللاردا سوزگە ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئۇلىنىشى بىلەن ئۇرغۇ سوزنىڭ بېشىغا، ئاخىرىغا ياكى ئوتتۇرىسىغا چۈشۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

вода́ — во́ды — водяно́й ۋ. ب.

جۈملىدىكى سوزلەرنىڭ چېكىنى ئاجرىتىش ۋاستىسى سۈپىتىدە قوللىنىلىدىغان تىللاردا ئۇرغۇ پەقەت سوزدىكى مەلۇم بىر بوغۇمغىلا چۈشىدۇ. مەسىلەن، **ھازىرقى** فرانسوز تىلىدا ئۇرغۇ پەقەت سوز ئاخىرىغا چۈشىدىغان بولسا (актёр, пасте́р; гюго́ ۋ. ب)، ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىتالىيان ۋە پولەك تىللىرىدا ئۇرغۇ پەقەت ئاخىرقى بوغۇمدىن ئىلگىرىكى بوغۇمغا چۈشىدۇ (сона́та капе́лла, ۋ. ب варша́ва, персо́на) ئەمدى فىن ۋە چېخ تىللىرىدا بولسا ئۇرغۇ پەقەت سوزنىڭ دەسلەپكى بوغۇمىغىلا چۈشىدىغانلىغى مەلۇم (са́мно, ла́хти, во́логда, хѐльсники ка̀левала ۋ. ب).

ئۇرغۇ دېپلاساتسىيەگە ئۇچرىغان ئايرىم تىللارنى (مەسىلەن، مۇڭغۇل تىلىنى) ئېتىۋارغا ئالمىغاندا، تۈركى تىللاردا ئۇرغۇ ئاساسەن سوزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمغا چۈشىدۇ. تۈركى تىللاردا سوز ئاخىرىغا چۈشىدىغان دىنامىكىلىق ئۇرغۇنىڭ تەبىئىتى قىسقىچە توۋەندىكى بەلگىلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

تۈركى تىللاردا كوپ بوغۇملۇق سوزلەر تەركىۋىدىكى ھەممە بوغۇملار تەلەپپۇزدا بىر خىل ئېيتىلمايدۇ. كوپ بوغۇملۇق سوزنىڭ قانداقتۇ بىر بوغۇمى باشقا بوغۇملارغا قارىغاندا ئالاھىدە كۈچ بىلەن ئېيتىلىدۇ. باشقا بوغۇملارغا قارىغاندا ئالاھىدە بولۇنۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزدىكى مانا مۇشۇ كۈچلۈك ئۇرغۇ ياكى دىنامىكىلىق ئۇرغۇ تۈركى تىللاردا تولاراق سوزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىغا توغرا كېلىدۇ. كوپ بوغۇملۇق سوزلەردە ئاساسىي ئۇرغۇدىن تاشقىرى

يارده‌مچى ئۇرغۇ بولىدۇ.

كوپ بوغۇملۇق سوزله‌رده سوز ئۇرغۇسىنىڭ بىزگه ئېنىق سېزىلمه‌دىغان ئاساسىي ۋه يارده‌مچى تۇرلىرىدىن تاشقىرى، ئۇنىڭ باشقا بوغۇملىرىدا ئۇچىنچى ده‌رىجىلىك ئۇرغۇ بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئۇرغۇنىڭ بۇنىڭده‌ك ئاربلىق تۇرىنى ۋه ئۇنىڭ چېكىنى پەقەت هه‌ر خىل مۇره‌ككەپ ته‌جرىبه يارده‌مى بىله‌نلا توغرا ئېنىقلاش مۇمكىن.

19. ئاساسىي ئۇرغۇ

ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسىي ئۇرغۇ سوز ئاخىرىغا چۈشىدۇ. سوزگه هه‌ر خىل قوشۇمچىلار ئۇلىنىشى بىله‌ن ئۇرغو سوز ئاخىرىدىكى مانا مۇشۇ قوشۇمچىلارغا يوتكىلىدۇ. مه‌سىله‌ن: بۇلاق ـ بۇلاقلار ـ بۇلاقلارغا ـ بۇلاقلىرىمىزغا ۋ. ب.

ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ۋه رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۇزله‌شكه‌ن ئۇرغۇلۇغان سوۋېت ـ ئىنتېرناتسىئونال سوزله‌ر ئۇيغۇر تىلىدىكى سوز ئۇرغۇسىنىڭ يۇقۇرىدىكى قائىدىسىگه هه‌مه‌ ۋاقىتتا بىرده‌ك بېقىنىشۇرمه‌يدۇ. شۇڭلاشقا بۇنىڭده‌ك سوۋېت ـ ئىنتېرناتسىئونال سوزله‌ر رۇس تىلىنىڭ ئۇرغا چۈشۈش نورمىلىرى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلارغا ئۇرغۇ هه‌ر خىل پوزىتسىيىده چۈشۈرىدۇ. مه‌سىله‌ن: то́нна، мати́на، тра́ктор، раке́та، вене́ра ۋ. ب.

ئه‌مما، تىلىمىزغا چه‌تتىن كىرىپ ئۇزله‌شكه‌ن بۇنىڭده‌ك ئايرىم سوزله‌رگه قوشۇمچه ئۇلانغاندا، ئۇلاردىكى ئۇرغۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇرغا چۈشۈش نورمىسى ئاساسىدا كۆپىنچه مانا مۇشۇ قوشۇمچىغا يوتكىلىدۇ ۋه سوزنىڭ تومۇردىكى ئاساسىي ئۇرغۇنىڭ ئورنىغا ئه‌مدى يارده‌مچى ئۇرغۇ پەيدا بولىدۇ. مه‌سىله‌ن: вене́ра، вэне́рила́р،

венéриларFá، комбáйн، комбайнцú، комбáйнчилáр، комбáйнчиларFá، комбáйнчилиримизFá ۋ. ب.

ئۇيغۇر تىلىدا ئۇرغۇ ھەمىشە سوز ئاخىرىغا چۈشۈۋەرمەيدۇ. ئايرىم ھاللاردا سوز ئۇرغۇسى ھەتتا باش ۋە ئوتتۇرىدىلىق بوغۇملار-نىڭ بىرىگە چۈشۈشى مۇمكىن. سوز ئۇرغۇسىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمدىن باشقا بوغۇملارغا چۈشۈشىنى ئاساسەن توۋەندىكى ھاللاردا كورۈش مۇمكىن.

1) ئۇرغۇ توۋەندىكى ئاددى ۋە مۇرەككەپ سانلاردا باش بوغۇمغا چۈشىدۇ: алтə، йəттə، сəккиз، тóққуз، óттуз، уóқсəн، ón бир، ón бəш ۋ. ب.

2) ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ، ئەرەپ ۋە ئىران تىللىرىدىن ئىلگىرى كىرىپ ئوزلىشىپ كەتكەن ئايرىم سوزلەردە ئۇرغۇ باش بوغۇمغا چۈشىدۇ: дариқ، гóби، Fəрир، шəриқ، həттə، бáзи، həммə ۋ. ب.

3) توۋەندىكى ئالماشلارغا ئۇرغۇ باش بوغۇمغا چۈشىدۇ: қáйси، Қáнчə، нəччə، áллиқачан həрбир. ۋ. ب.

4) تەكرارلىنىش يولى بىلەن تۈزۈلگەن ئايرىم قوش سوز ھەم قاپ-قارا، сап-сериқ، аппақ ۋ. ب.

5) مۇرەككەپ پېئىللاردا مەنتىقىي ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇم ئادەتتە ئالاھىدە كۈچ بىلەن ئېيتىلىدۇ. بۇنىڭدەك شارائىتتا ئۇرغۇ مانا مۇشۇ كۈچ بىلەن ئېيتىلغان بوغۇمغا چۈشىدۇ. мəсəлəн: алйвəр، қоййливəр، йéзивал ۋ. ب.

ئۇيغۇر تىلىدا قوشۇمچىلارغا ھەمىشە ئۇرغۇ چۈشۈۋەرمەيدۇ. سوزگە بۇنىڭدەك قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سوز ئۇرغۇسى باشقا بوغۇملارنىڭ بىرىگە چۈشىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ئۇرغۇ چۈشمەيدىغان قوشۇمچىلار ئاساسەن مونۇلار:

1) I — II — شەخس خەۋەر قوشۇمچە- илFáрмиз, ишчáнсиз لىرى: ۋ. ب. بۇنىڭغا شۇنداقلا ئايرىم پېئىل شەكىللىرىدىن كېيىن ئۇ- لىنىدىغان خەۋەر قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش مۇمكىن. مەسـ: барFáймән ىلەن барFáймиз,барFáнсиз, барармән барáрмиз барáрсән ۋ. ب.

2) رەۋىش ياسىغۇچى "-چە" قوشۇمچىسى: باتۇرلارچە، روسچە، قەھرىمانلارچە ۋ. ب.

3) پېئىللارنى ياسايدىغان "-ما، -غىن، -سۇن" ئوخشاش قوشۇمچىلار: ЯазFин, қөргин, қойма, барсун, алFин

4) ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەممە ئۇلانمىلار: мáнюу, барáйли, ۋ. сәнчу, барму, ўзә. ب.

5) رەۋىش ياسىغۇچى "-دەك (-تەك)" قوشۇمچىسى. مەسىلەن: táFдәк, Fурáндәк, кундәк ۋ. ب.

6) ئۇيغۇر تىلىدا ئۇرغۇسىزلاشقان "ئىدى، ئىكەن، ئىمىش" قاتارلىق ياردەمچى پېئىللارنىڭ "-دى، -كەن، -مىش" ئوخشاش барFáнди, áптикән, قىسقارغان شەكىللىرى. مەسىلەن: алáрмиш, ейтқáнкән, дйптикән ۋ. ب.

تۈركى تىللاردا ئۇرغۇ چۈشكەن سوزۇق تاۋۇشنىڭ جىددىلىنىشى ھەر تىلنىڭ ئۇرغۇ چۈشۈش خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ ھەممە تىللاردا بىردەك ئەمەس. بۇنى ئوز دەۋرىدە ئاكاد. ۋ. رادلوۋ توغرا بايقاپ، تولۇق ئۇرغۇ (يەنى ئاساسىي ئۇرغۇ — ت. ت.) چۈشىدىغان بوغۇم بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىدا (رادلوۋنىڭ تەرمىنولوگىيىسى بويىچە — تارانچى شېۋىسىدە) ناھايىتى كۆچلۈك، قىرغىز تىلىدا (يەنى ھازىرقى قازاق تىلىدا — ت. ت.) ھەممىدىن سۇس، شەرقى تۈركى تىللاردا خېلى ئىنىق، غەربى ۋە جەنۇبى تۈركى تىللاردا ئۇنىڭدىن

سۆسراق بولۇنۇپ تۇردىغانلىغىنى كورسىتىپ ئوتكەن ئىدى①. ھەقىقتىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇرغۇ چۈشۈپ تۇرغان ئاخىرقى بوغۇم باشقا تۇركى تىللارغا قارىغاندا خېلى ئوچۇق ۋە خېلى ئېنىق، ئەكسىچە، ئۇرغۇسىز بوغۇم خېلى سۇلغۇن ۋە تۇتۇق بولىدىغانلىغى بايقىلىدۇ. مەسىلەن: àрпилáр — àрпилиридá — арпá ۋ. ب.

ئۇيغۇر تىلىدا ئۇرغۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رۇس تىلىدىكىدەك سان جەھەتتىن ئۇزۇرىشىغا ئېلىپ كەلمىگىنى بىلەن، ئۇرغۇسىز سوزۇق تاۋۇش ئۇرغۇ چۈشۈپ تۇرغان سوزۇق تاۋۇشقا قارىغاندا ھەر قاچان قىسقا ئېيتىلىدۇ.

20. يارىمچى ئۇرغۇ

ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى-ئۈچ ۋە كوپ بوغۇملۇق سوزلەردە ئاساسىي ئۇرغۇدىن تاشقىرى يارىمچى ئۇرغۇ بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۇرغۇسىز سوزۇق تاۋۇشنىڭ كۆچلۈك ئاجىزلىشىشى بۇ تىلدىكى يارىمچى ئۇرغۇنى ئېنىقلاشنىڭ ئاساسىي بەلگىسى دېسەمۇ بولىدۇ.

بولۇپمۇ كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇرغۇسىز بوغۇمدا ربدۇكسىيە لىشىشى ۋە تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشى باشقا قېرىنداش تىللارغا قارىغاندا ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى كۆچلۈك ۋە ئېنىق سېزىلىدۇ. مەسىلەن:

---

① بۇ ھەقتە ئاكاد. ۋ. ۋ. رادلوۋنىڭ «شىمالىي تۇركى تىللار فونېتىكىسى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 97 - بېتىگە قارالسۇن (لېيپتسىگ، 1882 - يىل. نېمىس تىلىدا).

تۈركى تىللاردا	ئۇيغۇر تىلىدا
باالالار	بالا[م]لار
تارامىس	تار[د]مۇش
قاراغاي	قار[د]غاي
قۇيۇرۇق	قۇي[ۇ]رۇق
ھەرەكەت	ھەر[د]كەت
ئاراسان	ئار[د]شاك ۋ. ب.

يارەمچى ئۇرغۇ ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسىي ئۇرغۇدىن خېلى كۆچمە سۆز ئېيتىلىدىغانلىقى ۋە ئاساسىي تونۇشنىڭ توۋەن بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، سوزنىڭ ئۇرغۇ جەھەتتىن بىر پۈتۈن بولۇپ تۇزۇلۇشىگە ھېچ دەخلى كەلتۈرمەيدۇ.

X. گىرافىكا ۋە ئورفوگىرافىيە

21. گىرافىكا توغرىسىدا ئومۇمى چۈشەنچە

گىرافىكا (ھەرپ شەكىللىرى) تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تامغىلىرىنى بەلگىلەيدۇ ھەم شۇ تامغىلارنىڭ خەتتە بىر-بىرى بىلەن قوشۇلۇپ كېلىش (چېتىلىش) قائىدىلىرىنى ئوگىتىدۇ. تاۋۇشنىڭ خەتتىكى مۇشۇ شەرتلىك تامغىسى ھەرپ دەپ ئاتىلىدۇ. قىسقىسى، گىرافىكا — يېزىق دېگەن سۆزدۇر.

ئادەملەرنىڭ بىر-بىرى بىلەن تولۇق ئالاقە باغلاپ، يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشى ئۈچۈن يېزىقنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ. كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇش مۇھىتاجلىقىنى بۇنىڭدىن بىرنەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى يېزىقنىڭ ئىجات ئېتىلى-

شىگە سەۋەپ بولغان ۋە ئۇ نۇرغۇنلىغان خەلقلەرنىڭ كۈندىلىكتىكى تۇرمۇشىدا ئوڭۇشلۇق ھالدا قوللىنىلغان.

يېزىق ئۇزۇنىڭ پۈتكۈل تارىخىي تەرەققىياتىدا جانلىق تىل بىلەن مەھكەم جىپسىلاشقان بولۇپ، ئۇز ۋەزىپىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشى نەتىجىسىدە بارا-بارا پەقەت ئۇزىگىلا خاس بەزىبىر خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشقا باشلىدى. جۇملىدىن، يېزىقنىڭ جانلىق تىلغا قارىغاندا ئارتۇقچىلىقى توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: يېزىقنىڭ ياردىمى بىلەن بىز مىڭلىغان كىلومېتىر يىراقلىقتا تۇرغان كىشىلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، مىڭلىغان-مىليونلىغان كىشىلەرگە بىر ۋاقىت ئىچىدە ئۇز پىكرىمىزنى بىلدۈرەلەيمىز. يېزىق ئارقىلىق قەدىمقى زامانلاردا ياشاپ ئوتكەن كىشىلەرنىڭ ئوي-پىكرىنى بىلەلەيمىز. يېزىق كىشىلىك جەمئىيتىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىز بىلەن تونۇشتۇرىدۇ. ئەگەر يېزىق بولمىغان ھالەتتە، پەن، تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت ساھەسىدە ئىنسانىيەتنىڭ ھازىرقى ياۋى يەتكەن ئاجايىپ چوڭ ئۇتۇقلىرى ۋۇجۇتقا كەلمىگەن بولار ئىدى. دېمەك، ھەر بىر خەلقتىكى يېزىق جانلىق تىل بىلەن بىلله ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقۇرقى مۇۋەپپەقىيەتلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

يېزىق جانلىق تىل ئاساسىدا پەيدا بولىدۇ. ئالاقە باغلاشنىڭ ۋە پىكىر ئىپادىشىنىڭ بۇ ئىككى تۇرى بىر-بىرىگە مەھكەم باغلانغان. ئەمما يېزىق ئەدەبىي تىل بولغان ھالدا بارا-بارا جانلىق تىلغا تەسىر قىلىدىغان بەزىبىر خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولىدۇ. يەنى ئۇزۇنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا يەتكەن دەرىجىسىگە شۇ جانلىق تىلنى يېقىنلاشتۇرۇشقا تىرىشىدۇ. يېزىق پۈتۈنلەي تىل نەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي بىر قورالىدۇر.

22. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تارىخىغا دائىر

ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىچىدە مەدەنىيەت جەھەتتىن ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرغان خەلقنىڭ بىرى ئىدى. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس ئالىم پروفېسسور ئا. يۇ. ياكۇبوۋسكىي مۇنداق دەپ يازىدۇ. "ئۇلار (ئۇيغۇرلار)نىڭ زور كوپ قىسمى باشقا تۈركى خەلقلەرگە قارىغاندا، بۇرۇنراق تۇراقلىق دېخانچىلىق ئەمگىگى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ئۇلار شامان دىنىنى باشقا-لارغا قارىغاندا بۇرۇنراق تاشلاپ، دەسلەپ مانى دىنىنى، كېيىن بۇددىزىمنى قوبۇل قىلدى، ئوز يېزىقىنى باشقا تۈركى خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇن يارىتىپ، جۇڭگو بىلەن مەۋرەنناھر ئارىلىغىدا ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر ئىچىدىكى ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن بىرى بولۇپ قالدى."①

تارىخىي ھوججەتلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇر يېزىقى تەخمىنەن بۇنىڭدىن بىر يېرىم مىڭ يىللار ئىلگىرى، يەنى 4 ـ ئەسىرلەردە، ھوكۇم سۇرگەن. ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلىپ، بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە كېلىپ يەتكەن يادىكارلىقلارنىڭ ئەڭ قەدىمـ-قىلىرىدىن بىرى (مەسىلەن، «مانىخېيلارنىڭ توۋا قىلىش دۇئاسى» دېگەن ھوججەت) 5 ـ ئەسىرلەرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغانلىغى مەلۇم②.

---

① ئا. يۇ. ياكۇبوۋسكىي. «10 ـ 11 ـ ئەسىرلەردىكى تۈرپان ئۇيغۇر خانلىقلىرى توغرىسىدا ئەرەپ ۋە پارس تىلىلىرىدىكى مەنبەلەر» دولەت ئېرمىتاژى شەرق تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى بولۇمىنىڭ ئەمگەكلىرى. 4 ـ توم. لېنىنگراد. 1947 ـ يىل. 423 ـ 424 ـ بەتلەر.

② س. ي. مالوۋ. «قەدىمقى تۈركى يازما يادىكارلىقلىرى»، **موسكۋا ـ لېنىنگراد. 1951 ـ يىل. 108 ـ بەت.**

قەدىمقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 23 ھەرپتىن ئىبارەت بولۇپ، سوزدىكى ھەرپلەر يۇقۇرىدىن توۋەن قاراتىلىپ يېزىلاتتى.

مۇڭغۇل ئېمپېرىيەسى دەۋرىدە (13 — 15 - ئەسىرلەر) ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى مۇڭغۇللار قوبۇل قىلىپ، دولەتلىك ئېلىپبە سۈپىتىدە قوللانغان ئىدى. كېيىن بۇ ئېلىپبە مۇڭغۇللاردىن مانجۇرلارغا ئوتكەن. مۇشۇ قەدىمقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى شىنجاڭدىكى مۇڭغۇللاردا تا بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلار ئاراسىغا ئىسلام دىنى تارالغاندىن كېيىن (8 - ئەسىرلەردىن باشلاپ) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەپ يېزىقى قاتار قوللىنىلىشقا باشلىغان. مەسىلەن، 1069 - يىلى يېزىلغان «قۇتادغۇ بىلىگ» ئەسىرىنىڭ قاھىرە ۋە نەمەنگان ۋارىيانتلىرى ئەرەپ ئېلىپبەسى بىلەن، ئەمدى ۋېنا ۋارىيانتى بولسا، قەدىمقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن كۆچۈرۈلۈپ يېزىلغان.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئايرىم قەسىدا (18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن، «ئالتۇن ياروق» دېگەن قول يازما قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا مۇشۇ ئېلىپبە بىلەن 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆچۈرۈلۈپ يېزىلغان. ئەمما بۇ يېزىقنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەقدىرى بىزگە نامەلۇم.

ئاساسەن دىنغا باغلىق كىرىپ ئۆزلەشكەن ئەرەپ يېزىغىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا چوڭ رول ئويناپ، ئەسىرلەر بويى يازما تۇردىكى قاتناش قورالىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرۇپ كەلدى. ئۇ ئۇزۇنىڭ پىراكتىكىدا ئۇچرايدىغان بەزىبىر قولايسىزلىقلارغا قارىماستىن، تا مۇشۇ كۈنگە قەدەر شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدا قوللىنىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

ئەرەپ گىرافىكىسى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق ۋاقىت قوللىنىلىش جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ

فونېتىكىلىق قۇرۇلۇشىغا لايىق پەيدىن-پەي ئېيتارلىق ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچراپ باردى. شۇڭلاشقا ئەرەپچە كونا يېزىقلار بىلەن هازىرقى ئەرەپ يېزىغى ئارىسىدا چوڭ پەرق بار.

ئۇلۇغ ئوكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىن س س س ر دىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى شەكلى مىللى، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك مەدەنىيىتىنى ئوز ئانا تىلىنىڭ ئاساسىدا تەرەققى قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ئۇيغۇر گىرافىكىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئورفوگىرافىيەسىنى بىر قېلىپقا چۈشۈرۈش مەسىلىسى سوۋېت هوكۇمىتىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدىن باشلاپلا كۈن تەرتىۋىگە قويۇلۇپ، ئۇنى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ تەلىۋىگە لايىق توغرا هەل قىلىش ئىشى قولغا ئېلىندى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرافىكىسى بىلەن ئورفوگىرافىيە (ئىملا) سىنى توغرا هەل قىلىشتىكى بىرىنچى قەدەم 1920-يىللارنىڭ باشلىرىدىن، يەنى «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ نەشر قىلىنىشىدىن باشلاندى. گېزىت يۈزىدە باشلانغان گىرافىكا ۋە ئورفوگىرافىيەگە دائىر مۇلاهىزىلەر نەتىجىسىدە ئالمۇتىدا 1925-يىلنىڭ 18-ئىيولىدا بىرىنچى قېتىم ئۇيغۇر مۇئەللىملىرىنىڭ كېڭەشمىسى چاقىرىلدى. كېڭەشمە شۇ ۋاقىتقا قەدەر قوللىنىلىپ كەلگەن كونا ئەرەپ گىرافىكىسىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوزىگە خاس بولغان خۇسۇسىيەتلىرىگە تېخىمۇ لايىقلاشتۇرۇپ ئوزگەرتىپ، 27 هەرپتىن ئىبارەت ئېلىپبە قوبۇل قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇرچە گېزىت ۋە خۇسۇسەن 1—4-سىنىپ دەرسلىكلىرى مۇشۇ قوبۇل قىلىنغان ئەرەپ يېزىغى ئاساسىدا نەشر قىلىندى.

1928-يىلنىڭ ماي ئېيىدا ئوزبېكىستانىنىڭ شۇ چاغدىكى پايتەختى سەمەرقەن شەهرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا هەم قازاقىستان ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ 1-تەل ۋە ئورفو-

گىرافىيە كونفېرېنسىيسى چاقىرىلدى. كونفېرېنسىيدە ئاساسىي ئىككى مەسىلە ــ ئا) شۇ ۋاقىتقا قەدەر قوللىنىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر ـ ئەرەپ يېزىقىنى لاتىن ئېلىپبەسىگە كوچۇرۇش، ب) ئۇيغۇر تىلى ئورفوگىرافىيىسى توغرىسىدا مەسىلىلەر قارالدى.

بۇنىڭدىن كېيىن، 1930 ـ يىلى، ئالمۇتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ 2 ـ تىل، ئورفوگىرافىيە كونفېرېنسىيسى چاقىرىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرافىكىسى بىلەن ئورفوگىرافىيىسى ھەم تېرمىنولوگىيەسى ھەققىدە مەسىلە قارالدى. بۇ كونفېرېنسىيە سەمەرقەندە بولۇپ ئوتكەن 1 ـ كونفېرېنسىيەنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېزىقى ئۈستىدە ئالغان قارارلىرىنى ئاساسەن ماقۇل كورۇپ، لاتىن گىرافىكىسىغا كوچۈش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. مانا شۇ كونفېرېنسىيىدىن كېيىن سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئوزلىرىنىڭ كۇندىن ـ كۈنگە ئوسۈپ تەرەققى قىلىۋاتقان مەدەنىي تەلەپلىرىگە لايىق س س س ردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى باشقا قېرىنداش خەلقلەر بىلەن بىر قاتاردا لاتىن گىرافىكىسىغا كوچتى.

لاتىن گىرافىكىسى ئوز دەۋرىدە ئەرەپ گىرافىكىسىغا قارىغاندا ئۇقۇش ۋە يېزىشقا چوڭ يېنىكچىلىكلەرنى كەلتۈرگەن بولسىمۇ، خەلقىمىزنىڭ ئوسكەن تەلەۋىنى بارغانسېرى قانائەتلەندۈرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقا تۇرمۇش سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئۈچۈن ئاساسىي گىرافىكا لاتىن گىرافىكىسى ئەمەس، بەلكى سلاۋيان گىرافىكىسى ئىكەنلىگىنى ئوچۇق كورسەتتى.

1947 ـ يىلى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ تەلەۋىگە بىنائەن لاتىنلاشقان ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى رۇس گىرافىكىسىغا ئاساسلانغان يېڭى ئېلىپبەگە كوچۈرۈش توغرىسىدا قازاق س س ر ئالى سوۋېتىنىڭ ئۇكازى ئېلان قىلىندى. رۇس گىرافىكىسىغا ئاساسلانغان يېڭى ئېلىپبەگە كوچۈش سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىدىكى

چوڭ بىر تۈتۇق بولدى. چۈنكى تۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىنى ئۆزىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىللە، باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن خەلقارا سوز ۋە تېرمىنلارنى مەلۇم قائىدىلەرگە ئاساسەن توغرا يېزىش مۇمكىنچىلىگىنىمۇ تۇغدۇرۇپ بەردى. شۇنداقلا بۇ ئېلىپبە ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغى ئۇيغۇر خەلقى بىلەن رۇس خەلقىنىڭ، شۇنداقلا باشقىمۇ قېرىنداش خەلقلەرنىڭ تېخىمۇ يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشىغا ئەڭ قولايلىق شارائىت تۇغدۇردى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزئارا يازما تۇرمۇش ئالاقە باغلاش قورالى سۈپىتىدە قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ تا بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە ئاساسەن توت يېزىقتىن پايدىلاندى: قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى، ئەرەپ يېزىغى، لاتىن يېزىغى ۋە رۇس گىرافىكىسىغا ئاساسلانغان يېڭى ئۇيغۇر يېزىغى.

23. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرافىكىسى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىغى فونېتىكىلىق يېزىقتۇر. ئۇنىڭدىكى ئاساسىي ئېلىمېنتلار هەرپىلەردىن ئىبارەت. مانا مۇشۇ هەرپىلەرنىڭ خەتتە بىر-بىرىگە ئۇلىنىپ كېلىشىدىن يېزىق پەيدا بولىدۇ.

مەلۇم تەرتىپ بويىچە بېرىلگەن بارلىق هەرپىلەرنىڭ يىغىندىسى ئالفاۋىت ياكى ئېلىپبە دەپ ئاتىلىدۇ.

رۇس گىرافىكىسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 41 هەرپتىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھ (ئايرىش بەلگىسى) بىلەن ھ (يۇمشاق-

لىق بەلگىسى) مەخسۇس تاۋۇشلارنى ئىپادىلىمەيدۇ. بۇ ئىككى ھەرپ بوغۇم ئايرىش (мәслән: подъезд، сәнъәт، қәтъий) ۋە ئايرىم سوزلەردىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى يۇمشىتىش ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرىدۇ (мәслән: роль — رول، альбом — ئالبوم، октябрь — ئوكتەبىر). ئېلىپبەدىكى قالغان 39 ھەرپ ئايرىم تاۋۇشلارنى ياكى تاۋۇش بىرىكمىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدە رۇس ئېلىپبەسىنىڭ ھەممە ھەرپلىرى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلار بىر شەكىل ۋە بىر ۋەزىپىدە قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ پەقەت ئوزىگىلا خاس بولغان تاۋۇشلارمۇ مەخسۇس ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مۇنداق تاۋۇشلار ئۇچۇن ئاساسەن رۇس تىلىدا ئارتىكۇلياتسىيەلىك بەزىسى يېقىن بولغان تاۋۇشلارنىڭ شەكلى ئېلىنىپ، ئۇلارغا قوشۇمچە بەلگىلەرنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسالغان ھەرپلەر قوبۇل قىلىنغان. мәслән: F — ғ، Ҷ — ж، Қ — ق، Ң — ң، Ө — ئو — Ү — ئۇ ھەرپلىرى رۇسچە Г — г، Ж — ژ، К — к، Н — н، О — ئو، У — ئۇ ھەرپلىرىنىڭ ئاساسىدا ياسالغان. ئەمدى ә — ئە ۋە h — ھ ھەرپلىرى بولسا، لاتىن گىرافىكىسىدىن قوبۇل قىلىندى.

ئېلىپبەدىكى ھەرپلەرنىڭ بارلىغى باش ھەرپ ۋە كىچىك ھەرپ بولۇپ، ئىككى تۈرلۈك شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەلۇم باش ھەرپ ياكى كىچىك ھەرپنىڭ ئوزىمۇ ھەر خىل شەكىلدە كېلىشى مۇمكىن. ئەمما ئۇ ھەرپلەرنىڭ يېزىقتىكى مەنىسى ئوزگەرمەيدۇ. باسما ھەرپلەرگە قارىغاندا قولدا يېزىلغان ھەرپلەر تېخىمۇ ھەر خىل. چۇنكى ئۇ ھەركىمنىڭ شەخسى پوچېركىسىغا باغلىق.

ھەرپلەر ئېلىپبەدە مەلۇم تەرتىپ بويىچە جايلاشتۇرۇلغان. 1947 — يىلى قوبۇل قىلىنغان ئېلىپبەدە ئاۋال رۇس ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەر ئوز تەرتىۋى بويىچە تۇگەل ئېلىنىپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا ئۇيغۇر تىلىنىڭ

رۇس گىرافىكسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبە دىسىنىڭ ھەرپ تەرتىۋى

№	باسما تۈرى		يازما تۈرى		ئاتىلىشى
1	А	а	𝒜	𝒶	ئا
2	Ә	ә	𝒜̈	𝒶̈	ئە
3	Б	б	𝐵	𝒷	بې
4	В	в	𝒱	𝓋	ۋې
5	Г	г	𝒯	𝓰	گې
6	Ғ	ғ	𝒢́	𝓰́	غا
7	Д	д	𝒟	𝒹	دې
8	Е	е	ℰ	𝑒	ئې
9	Ё	ё	ℰ̈	𝑒̈	يو
10	Ж	ж	𝒥𝒸	𝒿𝒸	ژې
11	Җ	ж	𝒥ҷ	𝒿ҷ	جې
12	З	з	𝒵	𝓏	زې
13	И	и	𝒰	𝓊	ئى
14		й		𝓊̆	قىسقائى
15	К	к	𝒦	𝓀	كا
16	Қ	қ	𝒦ҷ	𝓀ҷ	قا
17	Л	л	𝐿	𝓁	ئېل
18	М	м	𝑀	𝓂	ئېم
19	Н	н	𝒩	𝓃	ئېن
20	Ң	ң	𝒩ҷ	𝓃ҷ	ئېڭ

№	باسما تۈرى		يازما تۈرى		ئاتىلىشى
21	О	о	𝒪	𝑜	ئو
22	Ө	ө	𝒪̈	𝑜̈	ئۆ
23	П	п	𝒫	𝓅	پې
24	Р	р	𝒫	𝓅	ئېر
25	С	с	𝒞	𝒸	ئېس
26	Т	т	𝒯	𝓉	تې
27	У	у	𝒴	𝓎	ئۇ
28	Ү	ү	𝒴ҷ	𝓎ҷ	ئۈ
29	Ф	ф	𝒻	𝒻	ئېف
30	Х	х	𝒳	𝓍	خا
31	Һ	һ	ℎ	ℎ	ھا
32	Ц	ц	𝒰ҷ	𝓊ҷ	تسې
33	Ч	ч	𝒸ҷ	𝒸ҷ	چې
34	Ш	ш	𝒲	𝓌	شا
35	Щ	щ	𝒲ҷ	𝓌ҷ	ща
36		ъ		𝓍	ئايرىش بەلگىسى
37		ы		𝓎	ы
38		ь		𝓏	يۇمشاقلىق بەلگىسى
39	Э	э	𝐸	𝑒	э
40	Ю	ю	𝒥𝒪	𝒿𝑜	يۇ
41	Я	я	𝒥𝒶	𝒿𝒶	يا

ئوزىگە خاس ھەرىپلىرى بىرىلگەن ئىدى. لېكىن ھەرىپلەرنىڭ بۇ تەرتىۋى پىراكتىكىدا ئايرىم قولايسىزلىقلارغا ئۇچرىتىدىغان بولغاندىقتىن، ئۇيغۇر ئىلىپبەسى 378 ـ بەتتىكى سخېما بويىچە قوبۇل قىلىندى.

جەدۋەلدە كورسىتىلگەنىدەك، ھەر بىر ھەرىپنىڭ ئوزىگە خاس ئېتى بولىدۇ. ھەرىپلەرنىڭ مۇندىق ئاتلىرى رۇس تىلىدا قانداق بولسا، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاساسەن شۇنداقتۇر. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئېتى بىر ھەرىپ بىلەن (مەسىلەن: ئا، ئە، ئو، ئۆ، ئۇ، ئۈ، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئېتى ئىككى ھەرپ بىلەن (مەسىلەن: بې، ۋې، ئىل، ئىم) ئىپادىلىنىدۇ. ئىلىپبەدىكى قوش تاۋۇشلار e(й — э)، ё (й — о)، ю (й — у)، я (й — а) ئوز پېتىچە ئاتىلىدۇ. ь ،ъ ،ü ھەرىپلىرى — قىسقا и (й) (ئى)، ئايرىش بەلگىسى (ъ). يۇمشاقلىق بەلگىسى (ь) دەپ ئاتىلىدۇ.

24. ئوفوگرافىيە توغرىسىدا ئومۇمى چۈشەنچە

ھەر بىر خەلق مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى شۇ خەلقنىڭ مۇكەممەللەشكەن يېزىغى بىلەن مەھكەم باغلىق. كىشىلەرنىڭ بىر — بىرى بىلەن پىكىر ئېلىشىپ، ئالاقە باغلىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم قورالى بولغان يېزىق شۇ پىكىر ئېلىشىش ۋە ئالاقە باغلاش ئىشىنى ئوڭايلاشتۇرۇش ئۈچۈن مەلۇم بىر نورمىغا چۈشكەن بولۇشى كېرەك. كىشىلەر بۇ نورمىلارنى ساقلاپ، ئوز ئوي ـ پىكىرلىرىنى خەت ئارقىلىق باشقا بىرلىرىگە تولۇق چۈشۈنۈشلۈك قىلىپ يەتكۈزۈپ بېرەلەيدۇ.

يېزىقنى تورماللاشتۇرۇشنىڭ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ ئاساسى بىر قورالى توغرا يېزىشتىن ئىبارەت. ئۇ بىر دولەت تەركىۋىدىكى مەلۇم بىر تىلدا سوزلىگۈچى كىشىلەرنىڭ بارلىغى ئۈچۈن مەجبۇرى بولغان ئورفوگرافىيە قائىدىلىرىنى بەلگىلەپ، سوزلەرنىڭ ھەممە جايدا بىردەك توغرا يېزىلىشىغا، دىمەك، ھەركىمنىڭ ئوز ئوي-پىكرىنى خەتتە تولۇق بىرەلەيدىغان بولۇشىغا ياكى باشقا بىرسىنىڭ ئوي-پىكرىنى خەت ئارقىلىق ئوقۇي چۈشىنەلەيدىغان بولۇشىغا چوڭ ياردەم بېرىدۇ. مانا مۇشۇ تىلدىكى توغرا يېزىش قائىدىلىرىنىڭ توپلىمى ئورفوگرافىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئورفوگرافىيە توۋەندىكى مەسىلىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ: 1) سوزلەرنىڭ تاۋۇش تەركىۋىنى يېزىقتا ئىپادىلەش قائىدىلىرى؛ 2) سوز ۋە ئۇنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنىڭ (تومۇر، ئاساس، سوز ياسىغۇچى ۋە سوزتۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ) يېزىلىش قائىدىلىرى؛ 3) سۆز-لەرنى بىرىكتۈرۈپ، قوشۇپ (دېپىس ئارقىلىق) ياكى بولەك يېزىش قائىدىلىرى؛ 4) باش ھەرپلەرنى قوللىنىش قائىدىلىرى؛ 5) سوز-لەرنى قۇردىن-قۇرغا كوچۇرۇش قائىدىلىرى.

25. ئۇيغۇر تىلى ئورفوگرافىيىسىنىڭ پىرىنسىپلىرى

ئورفوگرافىيە قائىدىلىرىنىڭ تەلەپكە لايىق، ئىخچاملىق ۋە يىغىنچاق بولۇشى ئۈچۈن ۋە قائىدىلەرنى مۇمكىن قەدەر ئوڭاي ئوز-لەشتۈرۈشكە شارائىت تۇغدۇرۇش ئۈچۈن تىلىنىڭ ھەممە ساھەلىرىنى (فونېتىكىلىق، گىراماتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق خۇسۇ-سىيەتلىرىنى) جىددى رەۋىشتە ئېتىۋارغا ئېلىپ بەلگىلەنگەن مەلۇم

ئورفوگرافیه پرىنسىپلرىغا تايىنىش ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. ئورفوگرافيه پرىنسىپلرى ئورفوگرافيه قائىدىلىرىنى بىر ئىزغا چۈشۈرۈشتىكى ئولچەمدۇر.

ئېلىپبەدىكى ھەرپلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن سوزلەرنى توغرا يېزىش ئۈچۈن يىرقانچە ئورفوگرافيه پرىنسىپلىرى قوللىنىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىرى فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك، دىفىفېرېنتسىئال، تارىخىي (تىرادىتسىئون) پرىنسىپلاردۇر. بۇ پرىنسىپلارنىڭ ھەممىسى دىگىدەك ھازىرقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئورفوگرافيەسىدە ھەر خىل دەرىجىدە ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئورفوگرافيه قائىدىلىرى ئاساسەن ئىككى پرىنسىپقا ــ فونېتىكىلىق پرىنسىپ بىلەن مورفولوگىيىلىك پرىنسىپقا ئاساسلىنىدۇ. توغرا يېزىشنىڭ فونېتىكىلىق پرىنسىپى بويىچە بىر سوز جانلىق تىلدا قانداق تەلەپپۇز قىلىنسا، شۇنداق يېزىلىدۇ. ئەمدى توغرا يېزىشنىڭ مورفولوگىيىلىك پرىنسىپى ھەر بىر سوزنىڭ ئەسلى شەكلىنى، مورفولوگىيىلىك تەركىۋىنى ساقلاپ يېزىشنى تەلەپ قىلىدۇ. فونېتىكىلىق پرىنسىپ بىلەن مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ كوپ جەھەتتىن بىر-بىرىنى ئىنكار قىلىدىغان بولسىمۇ، ئىككى پرىنسىپنىڭ پەقەت بىرىگىلا ئاساسلىنىش بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورفوگرافيه قائىدىلىرىنى تۈزۈپ چىقىش ھازىرچە مۇمكىن ئەمەس. ھەرھالدا ئورفوگرافيه قائىدىلىرىمىزنى تەلەپكە مۇۋاپىق ھەل قىلىشتا مورفولوگىيىلىك پرىنسىپنى يېتەكچى پرىنسىپ سۈپىتىدە قوللىنىش لازىم. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات ھالىتى ئەنە شۇنى تەلەپ قىلىدۇ. مەلۇمكى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ھازىر بىر قېلىپقا چۈشۈپ، رەسمىلىشىش دەۋرىدە تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئىلمى، قەشقەر، تۇرپان، خوتەن شېۋىلىرى ئوخشاش بىرنەچچە چوڭ-چوڭ شېۋىلەردىن تەشكىل تاپىدىغانلىغىنىمۇ ئىنكار

قىلالمايمىز. بۇ شۇنىڭدەك ئاساسەن مەلۇم بىرسوزنى ئوزلىرىچە ھەرخىل تەلەپپۇز قىلىدىغانلىقى بىلەن بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئەگەر بىز "قانداق تەلەپپۇز قىلساق، شۇنداق يازمىز" دېگەن تەلەپنى كوزدە تۇتىدىغان فونېتىكىلىق پىرىنسىپقا ئاساسلانغان بولساق، ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئوز ئالدىغا، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئوز ئالدىغا، شۇنداقلا تۇرپان ۋە خوتەن ئۇيغۇرلىرىمۇ ئوز ئالدىغا ئورفوگىرافىيە قائىدىلىرىنى تۇزۇۋېلىشقا مەجبۇر بولغان بولار ئىدى. ئۇ چاغدا پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزىنى ئونلىغان يىللار داۋامىدا بىر قېلىپتاچۇشۇرۇپ بولمىغىچە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئورفوگىرافىيەسى ئۇستىدە ئىشلەشنىڭمۇ ھاجىتى بولماس ئىدى. بۇ مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. يەرلىك ئوزگىچىلىكلەرگە باي بولغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورفوگىرافىيە قائىدىلىرى تىلىمىزنىڭ پۈتكۈل فونېتىكىلىق ياكى تەلەپپۇز سىستېمىسىنى بەربىر ئوزىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرەلمەيدۇ. مانا بۇنىڭدىن مەلۇم بىر سوزنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن يېزىلىشىنىڭ ھەممە ۋاقىتتا ئوخشاش بولۇپ كېلىشى شەرت ئەمەس دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنداق بولىدىكەن، تىلىمىزدىكى ھەرخىل تەلەپپۇزلارنى قەتئىنەزەر، سوزلەرنىڭ ئاساسىنى، ئەسلى شەكلىنى ئوز گەرتمەي يېزىشقا مۇمكىنچىلىك بېرىدىغان مورفولوگىيىلىك پىرىنسىپ ئۇيغۇر ئورفوگىرافىيەسىنى توغرا ھەل قىلىشتا يېتەكچىلىك رول ئوينايدۇ. مورفولوگىيىلىك پىرىنسىپنى مۇۋاپىق رەۋىشتە كەڭ قوللىنىش فونېتىكىلىق پىرىنسىپنى ئىنكار قىلمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭغا يۆكىلىنىدىغان ۋەزىپىنى يېنىكلەشتۈرىدۇ.

ئىلادا سوزلەرنىڭ ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بېرى پەقەت مەلۇم بىر شەكىلدە قېلىپلىشىپ يېزىلىشى تارىخىي ياكى تراديتسىئون پىرىنسىپ دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ پىرىنسىپ بويىچە مۇناسىۋەتلىك سوزلەرنىڭ دەسلەپكى شەكلى، ئەسلى فونېتىكىلىق تەركىۋى ساقلانماسلىغى مۇمكىن.

مەسىلەن، توۋەندىكى سوزلەرنىڭ ئەسلى "كوك ئوت، ژىغلىماق، سۇد، ستول، سېرانكا، دۇگا، ئورمچۇك، كىتاب، دەفتەر" بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تىلىمىزدا "كوكتات، يىغلىماق، سۇت، ئۇستەل، سەرەڭگە، دوغا، ئومچۇك كىتاپ، دەپتەر" شەكلىدە ئىپتىلىشى ئادەتكە ئايلانغانلىقتىن، تارىخىي پىرىنسىپ بويىچە خۇددى مۇشۇ شەكلىدە يېزىلىدۇ.

تارىخىي پىرىنسىپ ئۇيغۇر ئىملاسىدا يېتەكچى رول ئويناىدۇ.

ئۇيغۇر ئىملاسىدا دىئالېكتىسىئال پىرىنسىپىمۇ مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە. تىلىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا ئايرىم سوزلەر كوپ مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ، بىرنەچچە نەرسە ياكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. يېزىق ئەمىلىيىتىدە مۇنداق بىر سوزنىڭ بىرنەچچە مەنىسىنى ئوزئارا پەرق قىلىش ئۈچۈن شۇ ھەر بىر مەنىگە مۇستەقىل سوز بېغىشلاش غەرىزى يوق ئەمەس. مۇشۇنىڭغا باغلىق مەلۇم بىر سوز فونېتىكىلىق ئايرىم ئوزگىرىشلەرگە دۇچار بولۇپ، ئوزىنىڭ دەسلەپكى شەكلىنى ئاجرىتىپ چىقىدۇ. مەسىلەن: "ئاتداش ــ ئاداش، ئاغا ــ ئىنى ــ ئاغىنە، مېھمانەت ــ مەيمانەت، سەھرا ــ سەرا، قېدىمقى ــ قەدىمقى قورا ــ غورۇ، دالا ــ تالا، ئويغانماق ــ ئوخانماق" ئوخشاش سوزلەرنىڭ ئەسلى بىر بولغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى پەرق قىلىش زورۇرىيىتى بۇ سوزلەرنى مۇشۇ يۇقۇرىدىكى شەكىللەردە ئاجرىتىپ يېزىشقا مەجبۇر قىلىغان. دېمەك، سوزلەرنىڭ مەنىسىنى بىر-بىرىدىن پەرق قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ يېزىقتىكى شەكلىنىمۇ ئوزئارا ئاجرىتىپ يېزىش دىئالېكتىسىئال پىرىنسىپ دەپ ئاتىلىدۇ.

26. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئورفوگرافىيە قائىدىلىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى①

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئورفوگرافىيە قائىدىلىرىمۇ باشقا تىللار-نىڭ ئورفوگرافىيە قائىدىلىرىگە ئوخشاش ئاساسەن مۇنۇ تۆۋەندىكى بولۇملەردىن تەشكىل تاپقان: سوزلەرنىڭ تاۋۇش تەركىۋىنى يېزىقتا ئىپادىلەش قائىدىلىرى، سوز ۋە ئۇنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنىڭ (تومۇر، ئاساس، قوشۇمچىلارنىڭ) يېزىلىش قائىدىلىرى، سوزلەرنى بىرىكتۈ-رۈپ، قوشۇپ (دېپىس ئارقىلىق) ياكى بولەك يېزىش قائىدىلىرى، باش ھەرپلەرنى قوللىنىش قائىدىلىرى، سوزلەرنى قۇردىن-قۇرغا كوچۇرۇش قائىدىلىرى. بۇ بولۇملەرنىڭ ھەر بىرى ئۆز نۆۋىتىدە بىرقانچە بولۇمچىلەردىن تۇبارەت.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورفوگرافىيىسى دېگەن بولۇمچىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قېلىن ياكى ئىنچىكە بوغۇم ھاسىل قىلىدىغانلىغى ۋە

---

① 1960 - يىلىنىڭ بېشىدا قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ پرېزىدىئومى بىلەن قازاق س س ر ماتارىپ مىنىستىرلىگىنىڭ كوللېگىيىسى قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل ۋە ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر فىلولوگىيىسى بۆلۈمى تەرىپىدىن تەييارلانغان (تۆزگۈچى فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ كاندى-داتى غ. سەدۋاقاسوۋ) ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭى ئورفوگرافىيە قائىدە-لىرىنى تەستىقلىدى. مەزكۇر ئورفوگرافىيە قائىدىلىرى شۇ يىلى 18 - مايدا رېسپۇبلىكىلار ئارا «كوممۇنىزىم تۇغى» گېزىتىدە ئېلان قىلىنىپ، سوۋېت تېرىتۇرىيەسىدىكى ھەممە ئۇيغۇر مەتبۇئات ئورۇنلىرى ئۈچۈن قانۇنىي ھوج-جەت سۈپىتىدە كۆچمە كىردى ۋە 1947 - يىلدىن تارتىپ شۇ كۈنگە قەدەر قوللىنىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورفوگرافىيە قائىدىلىرى ئۆز كۈچىدىن قالدۇرۇلدى.

سوزلەرنىڭ قايسى بوغۇملىرىدا يېزىلىدىغانلىقىغا ئېتىبار بېرىدۇ. بولۇپمۇ سۈس "ئې، ئى" سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ بىرده قېلىن، بىرده ئىنچىكه (مەسىلەن: "بال ــ بېلىغا، تاغ ــ تېغىدا، بەل ــ بېلىگه، گەپ ــ گېپىده، قىز ــ قىزىغا، قىر ــ قىردا، بىر ــ بىرگه، كىر ــ كىرده" ۋ. ب) بولۇپ كېلىدىغانلىقى، مۇشۇنىڭغا قاراپ قوشۇمچىلارنىڭمۇ بىرده قېلىن، بىرده ئىنچىكه بولۇپ ئۇلىنىدىغانلىقى كونكرېت مىساللار بىلەن كورسىتىلگەن.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ مەلۇم فونېتىكىلىق شارائىتلاردا باشقا تاۋۇشلار بىلەن نوۋەتلىشىشى خۇسۇسىدىكى قائىدىلەرمۇ سوزلەرنى توغرا يېزىشتا چوڭ ئەھمىيەتكه ئىگه. جانلىق تىلدا بەزىبىر تاۋۇشلارنىڭ بىرنەچچه باشقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئالمىشىپ ئېيتىلىشى يېزىق ئەمىلىيىتىده قالايمىقانچىلىق هاسىل قىلماسلىقى ئۈچۈن، ئۇ تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىش قائىدىلىرى ئىلمىي ئاساستا بىر نورمىغا كەلتۈرۈلدى. مەسىلەن، "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا "ئې، ئى، ئو، ئۇ" تاۋۇشلىرى بىلەن نوۋەتلىشىپ ئېيتىلىدىغان بولسىمۇ (مەسىلەن، "قۇلاق ــ قۇلغىم، يۈرەك ــ يۈرىكىم" دىگەنگه ئوخشاش)، بۇ ئىملا قائىدىلىرى بويىچه "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى قانداق تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن قەتئىنەزەر پەقەت "ئې، ئى" تاۋۇشلىرىغىلا نوۋەتلىشىدۇدەپ تەكىتلەنگەن ("قۇلاق ــ قۇلغىم، يۈرەك ــ يۈرىكىم" دىگەنگه ئوخشاش).

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسىدا ئايرىم تاۋۇشلارنىڭ (مەسىلەن: ب، ۋ، گ، د) ئەسلى ئۇيغۇر سوزلىرىنىڭ ئاخىرىدا كەلمەيدىغانلىقى هەم ئۇلارنىڭ چەتتىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەردە قانداق ئىپادىلىنىدىغانلىقى، شۇنداقلا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىشى، ئۇلارنىڭ يېزىقتا ئەكس ئېتىلىدىغان ياكى ئېتىلمەيدىغانلىقى توغرىسىدا قائىدىلەر بېرىلگەن. ئايرىم فونېتىكىلىق شارائىتلاردا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ئەھۋاللىرىمۇ قانۇنلاشتۇرۇلغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوۋېت ـ ئىنتېرناتسىئونال سوزلىرىنىڭ ئورفوگىرافىيەسى ھەققىدە تا كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە مەخسۇس تەكشۈرۈش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلمىغان ئىدى①. شۇڭلاشقا بۇ خىل سوزلەرنىڭ يېزىلىشىدا ئايرىم قالايمىقانچىلىقلار ھوكۇم سۈرۈپ كەلگەن. ھوكۇم سۈرۈپ كېلىۋاتقان ئورفوگىرافىيەمىزدە ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ھەم مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى جىددى رەۋىشتە ئېتىۋارغا ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ يېزىلىشى بىر ئىزغا سېلىندى. سوۋېت ـ ئىنتېرناتسىئونال سوزلىرى باش كېلىشتە تۈرۈپ ئاساسەن ئوزىنىڭ رۇسچە ئورگىنالىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن: "فابرىكا، كلىمات، مىتىنگ، بانك، مېتال، گرامم، سيېزد" ۋ. ب. لېكىن مەزكۇر سوزلەرگە تېگىشلىك ئۇيغۇرچە قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ تۇرلەنگەندە، ئۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنلىرىغا رىئايەن قىسمەن ئوزگىرىشلەرگە ئۇچرايدۇ ھەم بۇ ئوزگىرىشلەر يېزىقتا ئوز ئىپادىسىنى تاپىدۇ؛ مەسىلەن: "فابرىكىغا، كلىماتى، مىتىنگىنى، بانكىنىڭ، مېتال-لار، گراممۇ، سيېزى" ۋ. ب. ئاخىرقى ئىككى ھەرىپنىڭ "ئې، ئى" تاۋۇشلىرى بار سوۋېت ـ ئىنتېرناتسىئونال سوزلىرىگە ئۇيغۇرچە قوشۇمچىلارنىڭ پەقەت قېلىن ۋارىيانتلىرىلا ئۇلىنىدۇ؛ مەسىلەن: "پىئونېر ـ پىئونېرلار، موروزېنو ـ موروزېنوغا، فرۇنزې ـ فرۇنزېغا، تېر ـ تېرغا، ئارتىست ـ ئارتىستلار" ۋ. ب.

سوزلەرنى بىرىكتۈرۈپ ياكى ئايرىپ يېزىش ھەققىدىكى چوڭ پروبلېما پەقەت ئۇيغۇر تىلشۇناسلىغىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل تۈركى تىللاردا ئاخىرقى بىر نەتىجىگە كەلگەن ئەمەس. شۇڭلاشقا ئورفوگىرافىيەمىزدىكى مۇرەككەپ سوزلەرنىڭ يېزىلىشى دېگەن بولۇمـ

---

① سەدۋاقاسوۋ غ.«سوۋېت ـ ئىنتېرناتسىئونال سوزلىرىنىڭ ئىملاسى ھەققىدە». «خەلق ئوقۇتقۇچىسى» ژورنىلى. 1955 ـ يىل.

چىدە بىرنەچچە سوز گۇرۇپپىلىرىنىڭ (مەسىلەن، ئىلگىرى بىرىكىپ قېلىپلىشىپ كەتكەن "كوكتات، قارىغوجا، بەلباغ، قارىقات، ئاللىقاچان" ئوخشاش سوزلەر بىلەن "ئاقسۇ، ياركەنت، مارالبېشى، توخۇ تىباقى، رىزۋانگۇل، ئەخمەتىغوجا" ئوخشاش يەر-سۇ ۋە كىشى ئاتلىرى ۋ.ب.) بىرىكىپ يېزىلىدىغانلىقىدىن قەتئىنەزەر، مۇمكىن بولۇشىچە سوزلەرنى ئايرىپ، بولەك يېزىش پىرىنسىپى ماقۇل كورۇلدى. مەسىلەن: ھېچ بىر، ھەر بىر، ھېچ قانداق، ئوز ئارا، ھەر كىم، قوش ئاتار، بەش ئاتار، ئاق نىيەت، ئاق تەسكەن، قولتۇق تاياق، دىگەنگە ئوخشاش.

يېزىق ئەمىلىيىتىمىز سوز ياسىغۇچى ۋە سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلارنىڭ، شۇنداقلا يارەمچى سوزلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورفوگرافىيە قائىدىلىرىنى بېغىشلاشنىڭ ھاجىتى يوق ئىكەنلىگىنى كورسەتتى. شۇڭلاشقا بۇ ھوكۇم سۇرۇپ كېلىۋاتقان ئورفوگرافىيە قائىدىلىرىنىڭ توپلىمىدا پەقەت يېزىشتا قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇشى مۇمكىن بولغان ئايرىم قوشۇمچىلار بىلەن يارەمچى سوزلەرنىڭلا توغرا يېزىلىش قائىدىلىرى بېرىلدى: بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى، ئىگىلىك قوشۇمچىلىرى، بەزى سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ھەم ئۇلانمىلار ("-چىلىق، -چىلىك؛ -ئىندا، -ئىنده؛ -ئۇنداه -ئۇنده، -ندا، -نده؛ -راق، -رەك، -ئىراق، -ئىرەك؛ -قۇز، -كۇز، -غۇز، -گۇز، -دۇر، -دۇر، -تۇر، -تۇر، -نچى، -ۇنچى، -ما، -مۇ، -چۇ، -ده، -سىرى؛ -ئاق" ۋ. ب.).

باش ھەرپلەرنىڭ قوللىنىلىشى بىلەن سوزلەرنى قۇردىن-قۇرغا كوچۇرۇشكە باغلىق توغرا يېزىش قائىدىلىرىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئورفوگرافىيە قائىدىلىرىنىڭ توپلىمىدا ئوز ئەكسىنى تاپقان.

ئەلۋەتتە، ھەرقانداق ئورفوگرافىيە قائىدىلىرىنىڭ توپلىمى قانچىلىمۇ تولۇق بولمىسۇن، ئۇ يېزىلىشى قىيىن بولغان سوزلەرنىڭ ھەممىسىنى

تۇگەل ئۇز ئىچىگە ئالالمايدۇ. ئورفوگرافىيە قائىدىلىرىدە ئەكس ئەتتۇرۇش مۇمكىن بولمىغان مۇنداق سوزلەرنىڭ توغرا يېزىلىشىنى تەمىن قىلىدىغان نەرسە ئورفوگرافىيە لۇغىتىدۇر.

XI. تاۋۇشلارنىڭ فونولوگىيىلىك ۋە فونېتىكىلىق ترانسكرىپتسىيەسى

ئادەتتە تىلدىكى تاۋۇشلار سانى ناھايىتى چەكلەنگەن. باشقىچە ئېيتقاندا، ھەرقانداق تىلدىكى تاۋۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ ھەر خىل پوزىتسىيىلەردە ئۇچرايدىغان نۇرغۇنلىغان ئاھاڭلىرى بىز كۇندىلىك ئەمىلىي ھاياتىمىزدا قوللىنىپ يۇرگەن 40 — 50 فونېما بىلەن بېرىلىدۇ. شۇڭلاشقا بىرەر خەلقنىڭ يېزىق تىلىنى گەۋدىلەندۇرىدىغان ھەرقانداق مۇكەممەللەشكەن يېزىقمۇ نۇتۇق تاۋۇشلىرىنىڭ جانلىق تىلدىكى مانا مۇشۇ ھەر خىل كورۇنۇشىنى ھېچقاچان تولۇق ئۇز ئىچىگە ئالالمايدۇ.

تىلنىڭ يېزىق شەكلى پەقەت ئاساسىي تاۋۇش تىپلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بولغاچقا، ئۇ تاۋۇشلارنىڭ جانلىق تىلدا ئېيتىلىشىغا ھېچقانچان تولۇق مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. ئادەتتە تىلدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەش ئۇچۇن قوللىنىلىدىغان بەلگىلەر (سىمۋوللار) تاۋۇشلارنى يېزىق شەكلىگە كەلتۇرۇشنىڭ پەقەت شەرتلىك ئۇسۇلىدۇر.

تىلدا فونولوگىيىلىك خىزمەت ئاتقۇرىدىغان ئايرىم فونېمىلارنىڭ تەلەپپۇز جەريانىدا بارلىققا كېلىدىغان ھەر خىل ئاھاڭلىرىنى ئەمەس، ئەكسىچە، پەقەت فونولوگىيەلىك ئەھمىيەتكە ئىگە مانا مۇشۇ ئايرىم فونېمىلارنى ئىپادىلەش ئۇچۇن ئەمىلىي (پىراكتىكىلىق) ياكى فونو-

لوگىيىلىك تراىسكرىپتسىيە ئىشلىتىلىدۇ. ھەرقانداق تىلنىڭ يېزىق نورمىلىرى مانا مۇشۇ فونولوگىيىلىك (ياكى پىراكتىكىلىق) تراىسكرىپتسىيەگە ئاساسلانغان.

نۇتۇق تاۋۇشلىرىنىڭ تەلەپپۇز جەريانىدا بارلىققا كېلىدىغان ھەممە ئاھاڭلىرىنى يېزىقتا مۇمكىن قەدەر تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن ئادەتتە فونېتىكىلىق تراىسكرىپتسىيە ئىشلىتىلىدۇ.

فونېتىكىلىق تراىسكرىپتسىيەدىن پايدىلىنىش ئالاھىدە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ئەۋزەللىگى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ پىرىنسىپ مەلۇم بىر تىل دائىرىسىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئېيتىلىشىدا بايقىلىدىغان ھەر خىل ئالاھىدىلىكلەرنى مۇمكىن قەدەر تولۇق يېزىق شەكلىگە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ.

تىلدىكى ئايرىم فونېمىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ نۇتۇق جەريانىدا بارلىققا كېلىدىغان ھەر خىل ئاھاڭلىرىنى فونېتىكىلىق تراىسكرىپتسىيە بىلەن يېزىۋېلىش، بولۇپمۇ ھەر خىل شىۋىلەرگە خاس فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنى ۋە ئۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزغا نىسبەتەن بولغان مۇناسىۋەت دائىرىسىنى ئېچىپ كۆرسىتىشى بىلەن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

فونېتىكىلىق تراىسكرىپتسىيە شۇنداقلا ھازىرقى يېزىق قائىدىلىرىگە قاراپ (يەنى بەزى مورفولوگىيىلىك پىرىنسىپقا ئاساسلانغان قائىدىلەرگە قاراپ) جانلىق تىلدىكى ئۆزىنىڭ ھەقىقى شەكلىنى ئۆزگەرتكەن ئايرىم گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ ئەسلىنى ئېنىقلاشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنداق قىلىپ، فونېتىكىلىق تراىسكرىپتسىيە مۇشۇ تاپتىكى ئەدەبىي تىلدا مەۋجۇت فونېتىكىلىق قانۇنلارنى ــ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەر خىل شەرت ـ شارائىتلارغا قاراپ ئۆزگىرىپ نوۋەتلىشىشلىرىنى، ئۇلارنىڭ رېدۇكسىيەلىشىشىنى، ئۆزۈك تاۋۇشلار ئاسسىملاتسىيىسىنى،

ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشىنى ۋ. ب. شۇنىڭغا ئوخشىغان يەنمۇ باشقا ھەر خىل ھادىسىلەرنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئىلمىي ترانسكرىپتسىيە تەلەپپۇزدىكى بۇنىڭدەك ھەر خىل ئالاھىدىلىكلەرنى ئىككى تۈرلۈك يول بىلەن ئىپادىلەيدۇ. بىرىنچىدىن، ئەمىلىيەتتە قوللىنىلىدىغان ئادەتتىكى ئېلىپبەگە يەنمۇ باشقا ھەر خىل ھەرپ شەكىللىرىنى قوشۇپ، ئۇنى تېخمۇ كېڭەيتىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەلۇم بىر تاۋۇش ئاھاڭلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوشۇمچە يەنمۇ باشقا ھەر خىل دىئاكرىتىكلىق① بەلگىلەرنى پايدىلىنىدۇ. فونېتىكلىق ترانسكرىپتسىيە ھەرپلەرنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدىن ۋە نۇرغۇنلىغان دىئاكرىتىكلىق بەلگىلەردىن پايدىلىنىدىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭدا قوللىنىلىدىغان ھەرپلەرنىڭ سانى پىراكتىكىلىق ترانسكرىپتسىيەدە قوللىنىلىدىغان ھەرپلەر سانىغا قارىغاندا خېلى نۇرغۇن بولىدۇ.

ئىلمىي ترانسكرىپتسىيە توۋەندىكى ئاساسىي پىرىنسىپلارغا مۇۋاپىق تۈزۈلىدۇ.

ھەر بىر تاۋۇش پەقەت مانا شۇ تاۋۇشقىلا خاس ھەرپ بىلەن، شۇنداقلا تاۋۇشنىڭ ھەر بىر ئاھاڭىمۇ پەقەت شۇ ئاھاڭنىڭ ئۆزىگىلا خاس ئىشلىتىلىدىغان دىئاكرىتىكلىق بەلگە بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ نۇتۇق تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ۋە ئۇلارنىڭ

---

① دىئاكرىتىكلىق بەلگە — مەلۇم بىر ھەرپنىڭ يېنىغا، ئۈستىگە ياكى ئۇنىڭ تېگىگە قويۇلىدىغان ئالاھىدە بىر بەلگە. ئاكاد. ۋ. ۋ. رادلوۋ ئوز ترانسكرىپسىتە سىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارغا توۋەندىكىچە دىئاكرىتىكلىق بەلگىلەردىن پايدىلانغان ئىدى. مەسىلەن: Dÿšmällär söjälmäjdÿ, söjgänni Körälmäjdÿ... ئەرەپ يېزىغىغا ئاساسلانغان ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدە بۇنىڭدەك بەلگىلەر نۇرغۇن ئىدى.

ئېيتىلىشىنى يېزىقتا كورسىتىش ئۈچۈن توۋەندىكى ترانسكرىپتسىيە بەلگىلىرى ئىشلىتىلىدۇ.

A — تۈركى تىللارغا ئورتاق قېلىن "a". سوۋېت — ئىنتېرناتسىئو — نال سوزلەردە ئىشلىتىلىدىغان "a" مەزكور تاۋۇشنىڭ ئۈيغۇر تىلىدا "ئاكا، كام، ئاي" سوزلىرى تەركىۋىدە كېلىدىغان "a" تاۋۇشىغا ئوخشاش.

O — لەۋلەشكەن o. يېزىقتا a شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

Я — ئۈيغۇر سوزلىرىدە ۋە سوۋېت — ئىنتېرناتسىئونال سوزلەردە ئىشلىتىلىدىغان йа. مەسىلەن: "яхши، яман، партия، яков" ۋ.ب.

Э — ئىنچىكە "э".

О — دىفتونگ شەكلىدە ئەمەس، ساپ ئېيتىلىدىغان قېلىن o.

Ё — پەقەت رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەردە ئىشلىتىلىدىغان "йо".

Ө — ساپ ئېيتىلىدىغان ئىنچىكە ө.

У — قېلىن y.

Ю — ئۈيغۇرچە ۋە سوۋېت — ئىنتېرناتسىئونال سوزلەردە كېلىدىغان ю. مەسىلەن: "юмшақ، Юпитер" ۋ.ب.

Y — ئىنچىكە Y.

E — ئىندىفىفېرنېت e. رۇس تىلىدىكى ساپ ئېيتىلىدىغان э ئوخشاش تاۋۇش، بۇ تاۋۇش بىلەن قىسمەن ئاجىزلاشقان "a" ۋە "э" تاۋۇشلىرى ئىپادىلىنىدۇ.

E — رۇس تىلىدىكى دىفتونگ شەكلىدە ئېيتىلىدىغان "e".

Э — سوۋېت — ئىنتېرناتسىئونال سوزلەردە ئىشلىتىلىدىغان "ئې" (э).

И — ئىندىفىفېرنېت "и". مەزكۇر تاۋۇش بىلەن ئاجىزلاشقان "a" ۋە "э" تاۋۇشلىرىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

I — ئىندىفىفېرنېت "и" تاۋۇشنىڭ ئىنچىكە ۋاريانتى.

Ь — ئىنگلىزچىدىكى "и" تاۋۇشىنىڭ قېلىن ۋاريانتى.

Ы — تۈركى تىللاردا ۋە رۇس تىلىدا قوللىنىلىدىغان قېلىن ы.

بۇلاردىن تاشقىرى، سوزۇق تاۋۇشلارنى سان جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن تۆۋەندىكى بەلگىلەر ئىشلىتىلىدۇ:

[a] — ئاجىزلاشقان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئېيتىلمای چۈشۈپ قېلىشى.

a̲ — كىچىك ھەرىپ بىلەن قۇردىن يۇقۇرى جايلاشقان ھەرپ — رىدۇكسىيە لىشپ، قىسقا ئېيتىلىدىغان تاۋۇش.

= — سوزۇق تاۋۇش ئۈستىگە قويۇلغان سىزىقچە (–) سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن ئۇزۇن ئېيتىلىشى. مەسىلەن: ئۈدەك، قاغا، قۇرۇق، سۈسەر.

ы°، у°، Y° — ئى، ئۇ، ئۇ تاۋۇشلىرىنىڭ ئايرىم شارائىتلاردا كەڭ ئېيتىلىشى، مەسىلەن: тону° (تونۇ)، кому° (كۆمۈ)، ئىدى.

б (ب)، г (گ)، F (غ)، д (د)، ж (ژ)، Ж (ج)، ʒ (ز)، й (ي)، к (ك)، ķ (ق)، л (ل)، м (م)؛ н (ن)، Н (ڭ)، п (پ)، р (ر)، с (س)، т (ت)، ш (ش)، ч (چ)، х (خ)، h (ھ)، ф (ف) تاۋۇشلىرى ئۇزىچە ئىپادىلىنىدۇ.

شەرتلىك بەلگىلەر:

ˊ — ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ يۇمشاقلىشىشى.

ˈ — ئاپوستوروف.

> — بىر تاۋۇشنىڭ ئىككىنچى بىر تاۋۇشقا كوچۇشى.

< — بىر تاۋۇشنىڭ ئىككىنچى بىر تاۋۇشتىن پەيدا بولۇشى.

‖ — تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىشى ۋە پاراللېل قوللىنىلىشى.

现代维吾尔语（维吾尔文）
第一册

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　民族印刷厂排版
新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米32开本　12.625印张
1985年5月第1版　1986年8月第1次印刷
印数：1——8,600

书号：M9098·40　定价：1.54元